

Bergsmän och tackjärnspatroner

Bergsmän och tackjärnspatroner

Perspektiv på industrialiseringsprocessen
1810–1900

Linus Karlsson

GÖTEBORGS UNIVERSITET

Avhandling från Institutionen för historiska studier

Avhandling för filosofie doktorsexamen i historia,
Göteborgs universitet 26 november 2010

Distribution: Linus Karlsson, Institutionen för historiska studier,
Göteborgs universitet, Box 200, 405 30 Göteborg
e-post: linus.karlsson@history.gu.se

© Linus Karlsson

Omslagsbild: Joseph Wallander "Malmkörare". Västmanlands läns museum.

Sättning: Gerhard Svedberg

Tryck: Intellecta infolog, Göteborg 2010

ISBN: 978-91-628-8206-8

Abstract

Karlsson, L. 2010: *Bergsmän och tackjärnspartroner. Perspektiv på industrialiseringsprocessen 1810–1900*. (Mining peasants and pig-iron merchants. Perspectives on industrialization 1810–1900). Avhandling från Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet. Written in Swedish with an English summary. ISBN 978-91-628-8206-8

This thesis studies the preconditions for the industrialization of the Swedish iron industry in *Lekebergslagen* in the county of Närke. It focuses on the *Bergsman* and the ironworks, and on the division of production between these two, which was imposed by the government from the 17th century onto the early 19th century. The *Bergsman* and his household were mining peasants. They had special privileges, for example the mining peasants had exclusive property rights to their land during a long period of time. In return they had to produce pig-iron for the Swedish state. The pig-iron was transformed into bar-iron at the ironworks. By the year of 1810 the mining peasants lost these exclusive property rights. The purpose of this study is to analyze the consequences of this development. Which were the consequences of the land reform for the traditional division of production between the ironworks and the mining peasants? Two concepts central to this study are *economic stratification* and *penetration*. These concepts were previously discussed in the research of the Western European proto-industrialization. The researchers considered the industrialization a long process where groups of capitalists and a proletariat evolved through socio-economic stratification, and the small-scale commodity production was penetrated by the capitalists, who finally transferred all production into factories. In conjunction, those two processes constituted the foundation for the *industrial breakthrough*. Previous research often studies one of these three aspects, but this thesis studies the relationship between *penetration, differentiation and industrialization*.

The iron industry gradually evolved during the 19th century, and by the end of the century it was centralized, that is, industrialized. This study shows that the industrialization process was far from linear. The industrialization of the iron production in *Lekebergslagen* was preceded by complicated interaction between several operators as well as between different types of capital. The mining peasants of *Lekebergslagen* were gradually involved in a production system that was mainly controlled by others because of a credit system. The mining peasants in *Lekebergslagen* were exploited by local creditors within or linked to the mining peasant community, or by the ironworks. A group of capitalists eventually appeared in the local society. We might even say that the mining peasants in *Lekebergslagen* were gradually proletarianized during the first half of the 19th century. This proletariat was not set free until the mortgage banks were established in the mid 19th century, and when the iron production was centralized. The mining peasants then got the opportunity to emancipate from the local usurers and to invest in agriculture instead of iron production; in the eyes of the ironworks, exploitation of the mining peasants was no longer the most cost-efficient production solution.

Keywords: mining peasants, industrialization, iron industry, *Lekebergslagen*, 19th century

Till Selma och Sigge

Tack

NU ÄR ÄNTLIGEN ”boken om hur det var förr” klar. Mina barn har fått vänta länge. I vanlig ordning finns en rad personer som på olika sätt har varit inblandade i avhandlingsarbetet och därför förtjänar ett innerligt tack.

Professor Christer Winberg, som under D-kursen motiverade mig att söka forskarutbildningen och sedan inledningsvis var min biträdande handledare, fick tyvärr aldrig läsa resultatet av det arbete som han så välvilligt uppmunttrade under de första stapplande åren. Christers uppmuntran har betytt mycket och några av de akademiska visdomsord han delade med sig av under handledningstillfällena kommer att eka någonstans i bakhuvudet hela livet.

Mitt största tack riktas naturligtvis till min huvudhandledare professor Maria Sjöberg. Maria har från dag ett med sin kunskap, idériedom, värme och sitt personliga engagemang lotsat mig genom forskarutbildningen. Maria har alltid tagit sig tid att läsa, begrunda och kommentera mitt arbete. Maria är idag inte bara handledare, hon är framförallt en vän. Maria har gett mig mycket frihet och litat på min ”magkänsla” samtidigt som hon alltid har fått mig på banan igen vid de tillfällen då magen strejkat.

Professor Thomas Magnusson, som blev min biträdande handledare efter Christers bortgång, har också stått för mycket av den viktiga uppmuntran en doktorand behöver. Med stort intresse för ämnet tog Thomas vid där Christer tvingades avbryta. Thomas läste även med stor noggrannhet mitt manus under slutskrivningen, vilket betydligt förbättrade språket i avhandlingen.

Ytterligare ett antal personer har direkt bidragit till att avhandlingen fått den form den idag har. Kommentarer och diskussioner på det allmänna seminarier har naturligtvis lämnat allehanda uppslag till det fortsatta arbetet. Christer Ahlberger och Lars Nyström läste under slutarbetet hela manus med

pigga ögon vilket bidrog till att ge den färdiga texten en bättre skärpa, innehållsmässigt sett. Lars måste också tackas för de tillfällen då han låtit mig låna soffan efter långa festkvällar. Helene Castenbrandt och Brita Planck har varit goda rumskamrater under avhandlingsarbetet. Helene och Brita samt Martin Dackling, Erik Hallberg, Adam von Schéele och Anders Ottosson har korrekturläst manus medan Åsa Skagerhult har översatt den engelska sammanfattningen. Gerhard Svedberg har satt avhandlingen. Alla har de ställt upp med mycket kort varsel varför jag är dem ett stort tack skyldiga. För alla de brister av allehanda slag som återstår i avhandlingen kan ingen annan än jag klandras.

Till kollegorna på Institutionen för historiska studier riktas ett tack för en trevlig doktorandtid. Några uppmuntrande ord i korridoren, en trevlig fest och liknande har betytt mycket, särskilt vid de tillfällen då uppförsbacken mot den färdiga avhandlingen har känts alltför brant eller lång. Den administrativa personalen har alltid varit mycket hjälpsam och förtjänar ett särskilt tack.

Flera personer utanför den nyssnämnda kretsen på institutionen har också lämnat värdefulla bidrag till avhandlingsarbetet. Särskilt måste Håkan Henriksson på Arkivcentrum i Örebro nämnas liksom Sigurd Paulsson på Västernärkes hembygdsförenings arkiv i Fjugesta. Håkan har utifrån sin stora kunskap inom ämnesområdet bidragit med upplysningar och råd i samband med arkivstudierna i Örebro. Till hela personalen på Arkivcentrum i Örebro, liksom till personalen på alla de andra arkiv jag besökt, riktas ett tack för god service och trevligt bemötande. Särskilt måste Sigurd Paulsson på Västernärkes hembygdsförenings arkiv tackas i detta sammanhang, vilket tyvärr sker postumt. Rasmus Axelsson, också han aktiv vid Västernärkes hembygdsförenings arkiv, har hjälpt till med scanning av flera av de äldre foton som nu finns i avhandlingen.

Mina nära vänner har under avhandlingsarbetet utgjort ett stort stöd. För en gammal närking finns periodvis ett behov av att högljutt klaga över livets orättvisor, inte minst sådana som kan relateras till arbetet. Mina vänner förtjänar alla ett hjärtligt tack för att de stått ut med denna klagan under alla dessa år. Samtidigt har de alla, på olika sätt, uppmuntrat och bidragit till min rekreation från "gruvarbetet".

Avhandlingsarbetet har underlättats av generösa bidrag från Helge Ax:son Johnsons stiftelse, Kungl och Hvitfeldtska Stiftelsen, Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur, Gunvor och Josef Anérs stiftelse, Per Lindcrantz fond, Stiftelsen Prytziska fonden nr 1, Adlerbertska Stipendiestiftelsen, Stiftelsen Paul och Marie Berghaus donationsfond och Stiftelsen Henrik Ahrenbergs studiefond. Utan dessa tillskott hade det aldrig blivit någon färdig avhandling. Avhandlingen har tryckts med stöd av tryckbidrag från Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur.

Avslutningsvis vill jag tacka min familj. Mina föräldrar, mamma Anne-Marie och pappa Karl-Erik, har varit till ovärderlig hjälp, var och en på sitt vis. Utan dem hade inte livet som doktorand och småbarnsförälder gått runt. Jag tackar även mina bröder med familjer som visat intresse för mitt arbete men kanske framförallt uppmuntrat dess slutförande. Anders, Camilla och Erik i Örebro har vid flera tillfällen låtit mig störa vardagslunken då jag ockuperat delar av deras hem vid mina arkivbesök. Stort tack för detta! Slutligen och allra mest vill jag tacka Selma och Sigge, mina älskade barn, för tålmodig väntan och för att de alltid har påmint mig om vikten av att så ofta som möjligt lämna den historiska "gruvan", leva i nuet och bara vara pappa.

Linus Karlsson
Göteborg 20 oktober 2010

Innehållsförteckning

1. Inledning 17

Bakgrund 18

Bergsmännen och privilegiesystemets sammanbrott 18

Syfte 22

Från decentraliserad till centraliserad produktion via penetration och differentiering – den protoindustriella dynamiken 23

Bergsmännen, järnbruken och järnhanterings centralisering 25

Den socioekonomiska differentieringen – något om de kända drivkrafterna 26

Järnproduktionen, marknaden och krediterna – centrala problem kring den protoindustriella dynamiken 28

Den heterogena bergsmansgruppen – något om valet av Lekebergslagen som undersökningsområde 30

Problemområde 1. Brukspenetrationen och tackjärnstillverkningen 32

Problemområde 2. Tackjärnsmarknadens expansion 33

Problemområde 3. Kreditrörelsen och skuldsättningen 34

Penetrations- och differentieringsprocessernas samband med det industriella genombrottet – kring den övergripande frågan 35

Metod, källor och disposition 35

Generellt och speciellt – en presentation av den övergripande metoden 36

Källorna 37

Avhandlingens disposition 38

2. Lekebergslagen före 1900 41

Lekebergslagens administrativa indelning 42

Några övergripande källkritiska problem relaterade till studier av Lekebergslagen 44

Naturgeografi och befolkning 45

Jordnaturerna inom Lekebergslagen 49

Järnet och jorden 50

Tackjärnsbergslagen och bruksdistriktet 51

Bergsbrukets respektive jordbrukets roll som näringsfång i Lekebergslagen under 1700- och 1800-talet 56

Malmförsörjningsproblematiken – sinande gruvor och bristande kvalitet 57

Kapitelsammanfattning 60

3. Bruken och tackjärnet efter 1810 63

Egendomsköp 64

Bergsmansjorden i jordreformsdebatten 1809 65

Brukspenetrationen via egendomsköp – tidigare forskning 67

Bergsmansjordens och hyttdelarnas fördelning 1823–1860	70
<i>Bergsmansjordens fördelning 1823 respektive 1860</i>	74
<i>Hyttdelarnas fördelning 1823 respektive 1860</i>	75
<i>Efter 1860</i>	78
Järnbruken och gruvorna	79
<i>De äganderättsliga förutsättningarna för brukspenetration via gruvandelar</i>	79
<i>Järnbrukens inflytande vid gruvorna i Lekebergslagen ...</i>	80
<i>... och vid gruvorna i Nora bergslag</i>	84
<i>Varför sålde bergsmännen i Nora bergslag sina gruvdelar?</i>	86
<i>Gruvorna efter 1860</i>	88
Lekebergbrukens tackjärnsförsörjning under 1800-talet	90
<i>Brukens smidesrättigheter under privilegiesystemets tid</i>	90
<i>Eget eller köpt tackjärn?</i>	92
<i>Brukens förhållanden till tackjärnsblåsningar i lekebergshyttorna</i>	98
<i>Brukens tackjärnsförsäljning – ett betydande komplement till smidet</i>	100
<i>1810 års jordreform och arbetsdelningen i Bergslagen – tankar kring brukspenetrationens drivkrafter</i>	103
Kapitelsammanfattning	106

4. Tackjärnspatroner och bergsmannaombud 109

Tackjärnsavsättning efter nya villkor – tackjärnshandeln efter 1820	110
<i>Tackjärnsavsättningen i de historiska källorna – några källkritiska synpunkter</i>	111
<i>Tackjärnsleverantörerna minskade i antal efter 1820</i>	112
<i>Färre tackjärnsproducenter?</i>	116
<i>Bergsmännen behöll sin roll som tackjärnsproducenter ...</i>	118
<i>... men tackjärnsavsättningens former förändrades</i>	122
Tackjärnets nya vägar – marknadsexpansionens frukter	125
<i>En tackjärnspatron och hans affärer – exemplet Johan Wikander</i>	126
<i>Tackjärnshandelns utveckling efter 1855</i>	129
Kapitelsammanfattning	130

5. Malmjärnsmedlar och avräkningsböcker 133

Förlagsbegreppet – en introduktion	134
<i>Bruks- och bergsmansförlag</i>	135
<i>Köpsystem och förlagssystem – en teoretisk distinktion</i>	135
Det traditionella bergsmansförlagets utveckling under 1800-talet	138
<i>Förlagsinteckningarna gick i graven redan på 1700-talet ...</i>	139
<i>... men förlagshandeln fortlevde långt in på 1800-talet</i>	140
Johan Wikander – bergsman, länsman och bergsmansförläggare	142
<i>Fragment från en handelsrörelse – något om det efterlämnade materialet</i>	144
<i>Varor och kontanter mot tackjärn – ett köpsystem med förskottsbetalning</i>	145
<i>En länk i kreditkedjan</i>	147
<i>En bergsmansförläggare i södra Lekebergslagen</i>	150
<i>Alla bergsmansförläggare var inte lika framgångsrika</i>	151
<i>Hur vanliga var bergsmansförläggare i Bergslagen under 1800-talet?</i>	153
Malmjärnssystemet – malm i utbyte mot tackjärn	155

<i>Ett semiförlagssystem</i>	156
<i>Brukens bytesjärn</i>	159
<i>Bergsmän och bruksinspektorer som malmförläggare</i>	161
Varför upprättades malmjärnsystemet?	164
<i>Transportkostnadernas inflytande</i>	165
<i>Träkolsrestriktionerna – privilegiesystemets starkaste värn</i>	168
<i>Tekniska begränsningar under 1800-talets första hälft</i>	170
Kapitelsammanfattning	172

6. "När han töckte di hade fått nog, så kôm han med köpebrev" – skuldsättning och differentiering 175

Skuldsättningens samband med differentieringsprocessen	176
"På gammal ståndpunkt och med föga hopp om förbättring" – kring kreditbehovet i södra Lekebergslagen under 1800-talet	179
<i>Bergsmännens jordbruk i den tidigare forskningen</i>	180
<i>Nyodlingen i Lekebergslagen cirka 1750–1870</i>	181
<i>Förbättrades självförsörjningsgraden genom nyodling?</i>	183
<i>Taklösa kolhus och gistna spetsbäljor – otidsenlig tackjärnsproduktion i södra Lekebergslagen</i>	185
<i>Kredit på osäkra vägar – om bergsbruksrelaterade skuldkonjunkturer</i>	189
<i>Nya kreditbehov lades till de gamla</i>	190
"Wikander tycks ha en särdeles kärlek för att få inteckningar i Mullersätter" – bergsmansförläggaren och bergsmännens skulder	190
<i>Att gradera skuldsättning – några källkritiska synpunkter och en metodpresentation</i>	192
<i>Wikanders fordringar och omfattningen av bergsmännens skuldsättning</i>	193
"Hellre ökas än minskas" – skulder, differentiering och proletarisering i södra Lekebergslagen under 1800-talet	200
<i>Wikanders egendomsaffärer – en kronologisk översikt</i>	201
<i>Skuldernas samband med Wikanders egendomsaffärer</i>	204
<i>Vad hände med de tidigare ägarna?</i>	207
<i>Differentieringen speglad i den fasta egendomen – en översikt</i>	210
Örebro läns hypoteksförening – en räddare i nöden?	211
<i>Föreningsbildningen och dess band till södra Lekebergslagen</i>	212
<i>Utlåningen i Kvistbro bergslag 1850–1865</i>	213
Kapitelsammanfattning	215

7. På tröskeln till industrisamhället 217

<i>Lekebergslagen och järnhanterings industrialisering</i>	218
Utvecklades ett industrikapitalistiskt produktionssystem ur köp- och förlagssystemen i Lekebergslagen?	221
<i>Släkten Wikander och industrialiseringen</i>	223
<i>Lars Jansson i Dalkarlslyttan räknade rätt i sin räknekonst</i>	227
Foror, träkol och limsten istället för tackjärn – kring bergsmannens identitet efter 1860	229
<i>De flesta bergsmännen stannade i hyttelaget men endast ett fåtal producerade tackjärn</i>	231
<i>Den fria bondens sommar och halvproletärens vinter</i>	234
Kapitelsammanfattning	240

8. Sammanfattning och epilog 243

*Integration via utstötning i norr och kostnadseffektiv samexistens i söder – skilda
bruksstrategier* 246

Tackjärnspatronerna 248

Gammalt spöke i ny skepnad – differentieringens dynamik 249

*Kapitalister, skogsbygdsbönder och halvproletärer – resultatet av fåtalets kapitalackumulation och
järnbrukens industrialisering* 251

Epilog – vinnarens historia är en ensidig historia 252

Summary 255

Tabellbilaga 261

Exkurs 1. En beräkning av spannmålsförsörjningen i Kvistbro socken omkring år 1860 271

Förkortningar 275

Källor och litteratur 277

Förteckning över tabeller, diagram, figurer, tablåer och kartor

Tabeller i huvudtexten

Tabell 2:1. Kilsbergssocknarna i Närke. Folkmängden fördelad på landslag resp. bergslag år 1870 48

Tabell 2:2. Lekebergslagen, mantalets fördelning på skatte-, krono-, och frälsejord 1762 resp. 1870 50

Tabell 2:3. Antalet hyttor i Lekebergslagen fördelade på socknar tiden 1640–1900 52

Tabell 3:1. Andelarnas fördelning mellan kategorierna bruk och ståndspersoner och bergsmän vid
Dalkarlsbergs gruvor, spridda år tidsperioden 1781–1850 85

Tabell 3:2. Delägare i Kronobergs gruvfält, år 1847/1848 samt 1856–1863 89

Tabell 3:3. Lekebergsbrukens tackjärnsförsörjning 1849 97

Tabell 4:1. Tackjärnsleverantörer till Svartå, Hasselfors och Villingsberg 1790, 1810 och 1820 113

Tabell 4:2. Lekebergslagens bergsmanshemmans anknytning till bergsbruket på 1820-talet 119

Tabell 5:1. Transportkostnaden för 1 skeppund malm från Nora bergslag till hyttorna i Lekebergslagen
samt Laxå bruk år 1848 166

Tabell 6:1. Åkerns tillväxt i Lekebergslagen från tiden för storskiftena till häradsekonomiska kartans
upprättande 1867–70 182

Tabell 6:2. Tackjärnsproduktionen per dygn vid Lekebergshyttorna 1830–1899 187

Tabell 6:3. Social kategorisering av gäldenärerna i Johan Wikanders bouppteckning 1855 193

Tabell 6:4. Översikt av Johan Wikanders fordringar enligt bouppteckningen 1855 194

Tabell 6:5. Gåldenärerna i Johan Wikanders bouppteckning 1855, graderade efter skuldebrevens fordringar 195

Tabell 7:1. Översikt över hyttelagens förändring 1860 231

Tabell 7:2. Översikt över Mullhyttan som produktionsställe 1859–1870. Blåsningens storlek, total årsproduktion och blåsningarnas längd 233

Tabeller i tabellbilagan

Tabell 1. Antal invånare i de socknar som delvis ingick i Lekebergslagen, spridda år 1571–1900 261

Tabell 2. Järnmalmabrytningen i Örebro län 1833–1857. Nora bergslag, Lindes och Ramsbergs bergslag, Lekebergslagen samt länet som helhet 261

Tabell 3. Bergsmansjordens fördelning på ägarkategorier 1823 och 1860. Klunkhyttelaget, Vekhyttelaget och Mullhyttelaget 262

Tabell 4. Hyttdelarnas fördelning på olika ägarkategorier 1823, 1860:1 samt 1860:2. Klunkhyttelaget, Vekhyttelaget och Mullhyttelaget 262

Tabell 5. Gruvdelarnas fördelning i ägarkategorier. Hässelkulla gruva 1817 respektive 1848 262

Tabell 6. Gruvdelarnas fördelning i ägarkategorier. Kronobergs gruvlag 1823 respektive 1847 263

Tabell 7. Uppgifter från Lekebergsbruken till Bergskommissionen år 1835. Privilegierat smide samt eget och köpt tackjärn 263

Tabell 8. Antalet tackjärnsleverantörer till Hasselfors och Svartå bruk. Åren 1820–1860 263

Tabell 9. Blåsningstiden i Lekebergslagens hyttor 1800–1899 264

Tabell 10. Länsman Johan Wikanders tackjärnsleveranser till Svartå, Hasselfors och Ribbingsfors bruk 1820–1854 264

Tabell 11. Laxå bruk. Tackjärnstillströmningen genom malmhandeln 1813–1851 264

Tabell 12. Inteckningar vid Lekebergs häradsting för släkten Wikanders räkning 1839–1861 265

Tabell 13. Lösningsspriser för tiondetackjärnet i Lekebergslagen 1834–1856 267

Tabell 14. Wikandersläktens egendomsaffärer i Lekebergslagen 1816–1870 268

Tabell 15. Låneansökningar till Örebro läns hypoteksförening från Kvistbro sockens bergslag åren 1850–1865 269

Tabeller i Exkurs 1

Tabell Ex:1. Utsäde, skörd och konsumtion av spannmål inkl. potatis och ärtor i Kvistbro socken cirka 1860 272

Tabell Ex:2. Konsumtionsbehov, tillgång och eventuellt underskott 273

Tabell Ex:3. Uppgifter om åkerarealen i Kvistbro socken 1858 respektive 1867–70 274

Diagram

Diagram 2:1. Befolkningsutvecklingen i de socknar som delvis ingick i Lekebergslagen 1571–1900 47

Diagram 2:2. Järnmalmabrytningen i Örebro län 1833–1857. Nora bergslag, Lindes och Ramsbergs bergslag, Lekebergslagen samt länet som helhet 59

Diagram 3:1. Bergsmansjordens fördelning på ägarkategorier 1823 och 1860. Klunkhyttelaget, Vekhyttelaget och Mullhyttelaget 74

Diagram 3:2. Hyttdelarnas fördelning på olika ägarkategorier 1823, 1860:1 samt 1860:2. Klunkhyttelaget, Vekhyttelaget och Mullhyttelaget 76

Diagram 3:3. Gruvdelarnas fördelning i ägarkategorier. Hässelkulla 1817 respektive 1848 81

Diagram 3:4. Gruvdelarnas fördelning i ägarkategorier. Kronobergs gruvlag 1823 respektive 1847 83

Diagram 3:5. Dalkarlsbergsbolaget 1830. Andelarnas fördelning på ägare 86

- Diagram 3:6.* Lekebergsbrukens privilegierade smide 1835 91
- Diagram 3:7.* Villingsbergs bruks tackjärnsförsörjning. Spridda år 1790–1859 93
- Diagram 3:8.* Svartå bruks tackjärnsförsörjning. Spridda år 1790–1859 94
- Diagram 3:9.* Lekebergsbruken. Eget och köpt tackjärn. Uppgifter till Bergskommissionen 1835 96
- Diagram 4:1.* Antalet tackjärnsleverantörer till Hasselfors och Svartå bruk. Åren 1820–1860 113
- Diagram 4:2.* Blåsningstiden i Lekebergslagens hyttor 1800–1899 118
- Diagram 4:3.* Kronolänsman Johan Wikanders observerbara tackjärnsaffärer 1820–1854 127
- Diagram 5:1.* Geografisk spridning av Johan Wikanders kreditförbindelser 1841 150
- Diagram 5:2.* Laxå bruk. Tackjärnstillströmningen genom malmhandeln 1813–1851 160
- Diagram 6:1.* Inteckningar vid Lekebergs häradsting för släkten Wikanders räkning 1839–1861 196
- Diagram 6:2.* Lösning priser för tiondetackjärnet i Lekebergslagen 1834–1856 197
- Diagram 6:3* Hemmansbruken i Kvistbro och Knista socknar fördelade på olika storleksklasser år 1823 respektive 1859 210
- Diagram 6:4.* Låneansökningar från Örebro läns hypoteksförening till Kvistbro bergslag 1850–1865. Antal låneansökningar, årsvis 213
- Diagram 6:5.* Låneansökningar från Örebro läns hypoteksförening till Kvistbro bergslag 1850–1865. Totala lånesummor, årsvis 214
- Diagram 7:1.* Översikt över J O Gellertz tackjärnsblåsningar vid Mullhyttan 1859–1867. Tackjärnsproduktion och råvaruinsatser 237

Figurer

- Figur 1.* Den ideala arbetsdelningen inom svensk järnhantering under privilegiesystemets tid 21
- Figur 2.* Kredit- och tackjärnsflöden efter år 1825. Exemplet Hasselfors bruk 142
- Figur 3.* Malmjärnssystem via kommissionär. Exemplet Laxå bruk 1839 161

Tablåer

- Tablå 7:1.* Jämförelse av producentens ställning under enkel varuproduktion, köpsystem, förlagssystem, manufaktur och industrikapitalism 222

Kartor

- Karta 1.* Bergslagsområden i Sverige 42
- Karta 2.* Närkes naturgeografiska regioner 46
- Karta 3.* Lekebergslagen. Järnbruk, hyttor och gruvor 53
- Karta 4.* Stångjärnbrukens träkolsomland år 1763 169
- Karta 5.* Översiktskarta över bergsmanshemmanen Västanås, Fröstorp och Bornås vid mitten av 1860-talet 203
- Karta 6.* Markanvändningen i Ängatorp i Kvistbro socken vid storskiftet 1788 235
- Karta 7.* Markanvändningen i Ängatorp i Kvistbro socken vid mitten av 1860-talet 235

1. Inledning

BERGSMANNEN OCH HANS hushåll tillhörde bondeståndet. Hushållet hade för brukandet av sin jord, bergsmanshemmanet, tilldelats särskilda privilegier. Privilegierna gav bl.a. bergsmansgruppen rätten att slippa utskrivning eller rotering för krigsmaktens räkning och bergsmanshemmanet kunde under lång tid inte förvärfvas av personer utanför bondeståndet. I gengäld krävde kronan att bergsmännen skulle framställa det tackjärn som användes vid produktionen av rikets viktigaste exportprodukt, stångjärn.¹

Under 1800-talet kom bergsmännens villkor inom järnhanteringen att väsentligen förändras. Det gamla privilegiesystemet föll stegvis sönder och bergsmännen hade att anpassa sig till nya förutsättningar eller stötas ut ur produktionsorganisationen. Framst innebar 1800-talet en utveckling mot allt mer avancerade och kostsamma produktionsanläggningar, en kraftig produktionsökning och expanderande marknader för järnprodukter. Mot slutet av 1800-talet var den svenska järnhanteringen industrialiserad och bergsmännen kunde inte längre finna någon plats i den nya organisationen.

Parallellt med en gradvis utveckling mot integrerade och centraliserade industrikomplex skedde en omfattande strukturförändring inom bergsmansgruppen. Bergslagen och bergsmännen var nämligen, liksom det övriga Sveriges allmoge, involverade i den så kallade sociala differentieringsprocessen som den historiska forskningen så många gånger tidigare uppmärksammat. Processen innebar framväxten av såväl egendomslösa proletärer som kapitalister vilka alla skapade viktiga förutsättningar för Sveriges industrialisering.²

1 Isacson 1979, sid. 39; Hildebrand 1987, sid. 123, 126; Omberg 1992, sid. 24, 27f; Sjöberg 1993, sid. 60, 65ff, 70ff.

2 Exempelvis Winberg 1975, sid. 48ff, 184f, 269; Isacson 1979, sid. 15–18, 168–175; Ågren 1992, sid. 29, 34ff, 261.

Den här avhandlingen behandlar sambanden mellan det äldre privilegiesystemets sönderfall och den svenska järnhanteringens industrialisering. Vilken roll spelade bergsmännen i denna process?

Bakgrund

Vid 1809 års riksdag avgjordes frågan om adelns ensamrätt till så kallat ypperligt frälse. Detta skedde på adelsståndets eget initiativ. Adelsmännen J.W. Liljencrantz och L.A. Mannerheim lade i huvudsak fram tre argument till varför ensamrätten borde upphöra. Det första var att förordningarna kring ypperligt frälse inte längre efterlevdes. För en ofrälse var det ingen svår sak att lägga under sig ypperligt frälse. För det andra hänvisade man till rent jämlikhetstänkande. Det låg inte längre i tiden att framhäva rätten till ypperligt frälse som medfödd. Det tredje argumentet hänvisade till fördelen med att kunna sälja jord utan hänsyn till ståndstillhörighet. Om kretsen av spekulanter utökades skulle också priset på jorden stegras. Argumenten fick gehör och adeln avsåg sig sin exklusiva rätt till ypperligt frälse.³

Även inom bondeståndet hade frågan om adelsjorden diskuterats tidigare. Bondeståndet tog dock emot adelns avsägelse med blandade känslor. Med denna följde nämligen kravet att bondeståndet skulle avsäga sig sin ensamrätt till bergsmansjorden. Vid riksdagen delade frågan bondeståndet i två läger. Det blev i sammansättningen av dessa läger tydligt att det rörde sig om en kamp mellan bönder och bergsmän, landslag och bergslag. På flera ställen i debatten skymtar synen på bondeståndet som bestående av två klasser, jordbrukande bönder och bergsmän, där de senare framställdes som den privilegierade gruppen. Åsikterna och argumentationen fick därför i hög grad regionala plattformar. Avsägelselinjens förespråkare inom bondeståndet hörde hemma främst i jordbruksbygderna i Göta- och Svealandskapen medan motståndarna till största delen återfanns inom Bergslagen. Även inom bondeståndet segrade avsägelselinjen efter utdragna diskussioner.

Bergsmännen och privilegiesystemets sammanbrott

Kerstin Strömberg-Back och Robert Sandberg har båda formulerat en likartad definition av begreppet *privilegiesamhälle*.⁴ Enligt dem kan det förindustriella samhället enkelt sägas ha varit uppbyggt av en mängd grupper. Varje sådan grupp hade sina särskilda privilegier. De fyra stånden var inte de enda byggstenarna utan det fanns också andra icke ständsfixerade grupper. Privilegierna

³ Avsnittet bygger på Winberg 1985 sid. 193ff. Dessutom har det kompletterats med uppgifter från bondeståndets riksdagsprotokoll från riksdagen 1809, Bondeståndets protokoll 1809:1.

⁴ Strömberg-Back 1963, sid. 17–33; Sandberg 1991, sid. 32ff.

innebar att en grupp innehade en rad rättigheter, befogenheter och skyldigheter vilka påverkade sociala, politiska och ekonomiska funktioner i samhället. En central del i definitionen av privilegiesamhället är den enskilda människans eller individens ställning:

Hennes sociala och juridiska status var en följd av hennes medlemskap i en grupp av något slag, och individens förhållande till sina medmänniskor och till staten definierades i första hand utifrån gruppstillhörigheten. De rättigheter och skyldigheter som tillkom gruppen, tillkom också individen.⁵

Bergsmansgruppen var en av dessa privilegierade grupper.

Före mitten av 1600-talet är det svårt att klarlägga bergsmansgruppens sociala och geografiska bas. Beträffande den svenska järnhanteringen härrör de äldsta kända privilegiebrevens från medeltiden. De geografiska, liksom de administrativa, gränserna för de områden som berörs i dessa privilegier synes ha varit tämligen flytande. Järnhanteringsens kontinuerliga utbredning under medeltiden hade följts av en omfattande kolonisationsvåg och kolonisatorerna hade anslutit sig till den ursprungliga gruppen av privilegierade, ofta utom de statliga kontrollorganens blickfång. Redan i de medeltida privilegiebrevens hade kronan framställt krav på att få uppbära tionden vid de så kallade *malmbergen*. I juli 1649 utfärdade därför drottning Kristina en så kallad *Jernbergsordning*, och samtidigt utfärdades en fullmakt för Bergskollegium att bringa ordning i det trassliga nystanet av svenska järnproducenter genom upprättandet av särskilda *bergsjordeböcker*. I samband med reduktionspolitikens framfart från mitten av 1650-talet underströks denna nödvändighet och resultatet blev att en första bergsjordebok över Sveriges bergslag fanns tillgänglig år 1659.⁶

I *Jernbergsordning* 1649 förklarades att som järnbergsman skulle de av allmogen räknas som brukade gruva eller hytta och av detta bruk förmådde utgöra tionden till kungen och kronan. De som inte kunde upprätthålla sitt bergsbruk skulle uteslutas ur gruppen.⁷ I bergsjordeböckerna 1659 antecknades alla de hemman där åborna var sysselsatta med bergsbruk. På så vis avgjordes vilka hemman som var att betrakta som *bergsmanshemman*. Bergsmanshemmanet, eller bergsmansjorden, kom därefter att utgöra det fundament varpå bergsmansidentiteten vilade. Dessa hemmansägares sysselsättning kom även därefter att vara viktig. En avgörande del av bergsmansidentiteten var

5 Sandberg 1991, sid. 33.

6 Norelius 1936, sid. 11f.

7 Cederstedt 1774, sid. 7f. Bergsmännens skyldighet att erlagga tackjärnstionde framhävs i flera bergsordningar under 1600- och 1700-talen. Med tiden kom tackjärnstiondeavgiften att fixeras till en viss tackjärnskvantitet per blåsningsdygn vid hyttan. Detta skedde först i Dalarna 1686 och i de flesta andra bergslag 1721 (Norelius 1936, sid. 24; Sjöberg 1993, sid. 144). Det fasta tiondet beräknades efter vilka malmer som nyttjades och andra lokala omständigheter, och kunde variera något från bergslag till bergslag och till och med mellan hyttorna inom samma bergslag.

vidmakthållandet av bergsbruket. Misslyckades bergsmannen med den uppgiften kunde han avsättas. En juridikstuderande vid Uppsala universitet, Jonas Cederstedt, sammanfattade på 1770-talet de skyldigheter och friheter som var förknippade med innehavet av ett bergsmanshemman:

Hvad med Bergsmans hemman egentligen förstås, äro the egendomar, som, jemte sitt Landtbruk, oskiljaktigt äro undergifne Grufve- och Hyttebruk [...] The friheter, som åtfölja Bergsmanshemman bestå theruti, att the, uti the flesta Bergslagerne, undantagandes the i Östra och Västra, samt Nordbergs JernBergslager, äro för knektehåll förskonte; hvaremot them i allmänhet åligger, att flitigt idka blåsning, utgöra Tiondejernet, samt räntan för hemmanet, efter thess storlek, såsom andre bönder, sig afborda.⁸

Från mitten av 1600-talet och framåt kan vi således räkna med en tämligen väldefinierad innebörd av begreppen *bergsmän* och *bergsmanshemman*, liksom med en klarare gränslinje kring de områden som benämndes *bergslag*, eller som den ibland i tidigare forskning har kallats, ”den administrativa Bergslagen”. Det traditionella bergsbruket i bergsmansbygderna omfattade enligt den juridiska definitionen malmbrytning och tackjärnsproduktion. I vissa regioner blev dock gränserna mellan bergsmän och övrig allmoge, liksom arbetsdelningen mellan järnbruk och bergsmän, diffusa.

Sedan 1600-talets början förespråkades en arbetsdelning inom järnhanteringen från centralmaktens sida. Bergsmännen skulle som framgång stå för tackjärnsframställning i sina masugnar, allmänt kallade hyttor, medan *järnbruken* skulle producera smidbart stångjärn, vilket under lång tid utgjorde landets viktigaste exportprodukt. Järnbruken ägdes och drevs av adelsmän eller rika borgare. Denna arbetsdelning mellan bruk och bergsmän hade sin grund i flera omständigheter. Den officiella förklaringen var vikten av skogens fördelning på de olika arbetsprocesserna. I alla produktionsled, från gruvan till den färdiga exportprodukten, krävdes mängder av ved och träkol. För att kunna upprätthålla en kontinuerlig stångjärnsframställning för exportmarknaden krävdes hushållning med skogsresurserna. Detta resulterade i att bergsmännens hyttor lades i närheten av gruvorna och i en ring kring dessa förlades stångjärnbruken. På så vis spreds skogstäckerna över större geografiska områden.⁹ En annan bakgrund till arbetsdelningen utgjordes av samhällsklassernas förmodade olikartade ekonomiska rationalitetstänkande. Föreställningen om dessa skilda rationaliteter framställdes av Christer Bonde och Erik Fleming, båda ämbetsmän vid Bergskollegium i mitten av 1600-talet, i en skrivelse daterad 1652. Bondes och Flemings bergsmän var en småproducent vars främsta målsättning i den vardagliga sysslan var familjens reproduktion. Bergsmannen upprätthöll

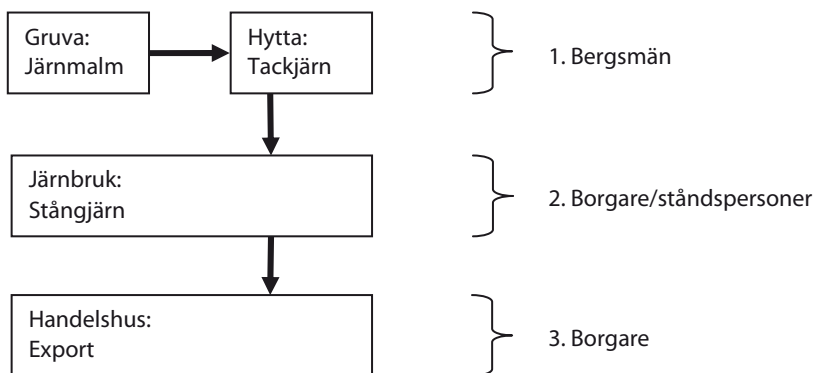
⁸ Cederstedt 1774, sid. 9, 18.

⁹ Omberg 1992, sid. 11; Sjöberg 1993, sid. 12ff, 21ff.

bergbruksrörelsen enbart i detta syfte, såväl under goda år som i kristider. Några kalkyler kring eventuella vinster eller förluster av sin näring företag han aldrig.¹⁰ Bruksägarna däremot, sprungna ur köpmannagruppen, hade gett sig in i denna tillverkningsindustri med tydliga vinstmotiv för ögonen.

Genom denna arbetsdelning, som från 1600-talet reglerades av Bergskollegium i Stockholm, växte särpräglade bergsmansbygder och bruksbygder upp i det område som idag benämns Bergslagen.¹¹ Detta var dock huvudsakligen en idealbild. I praktiken trängdes ofta gruvor, hyttor och bruk inom tämligen begränsade geografiska ytor. Därtill fanns områden där arbetsdelningen aldrig fick fäste. I realiteten förekom även bergsmän som ägnade sig åt stångjärns-smide. Inte någon annanstans i Bergslagen var det så kallade *bergsmanssmidet* så utbredd som i Dalarna och Gästrikland.¹² Där fanns flera bergsmanshamrar vilka i flera fall överlevde hyttorna. Dessa bergsmän motsvarade alltså inte den *ideala* bilden, som illustreras i figur 1.

Figur 1. Den *ideala* arbetsdelningen inom svensk järnhantering under privilegiesystemets tid

Risken för skuldsättning låg ursprungligen till grund för bergsmännens exklusiva besittningsrätt till bergsmanshemmanen vilken infördes mot slutet av 1600-talet. I allmänhet finansierades det förindustriella bergsbruket genom krediter kallade *bergsmansförlag*. Bergsmansförlag distribuerades exempelvis av köpmän och bruk. Erhållna krediter återgäldades framförallt i tackjärn. Det

¹⁰ Hildebrand 1987, sid. 121f; Sjöberg 1993, sid. 22f.

¹¹ Begreppet *bergslag* har flera betydelser. Efterleden *-lag* har dels syftat på *arbetslag* och liknande, dels har den syftat på juridiska förhållanden för bergshantering. I det senare fallet har *bergslag* syftat på det gruvområde som lydde under en särskild bergsstadga. Då flera olika bergsstadgor existerade fanns flera sådana områden. Under senare tider har begreppet *Bergslagen* övergått till att avse det område som förr utgjorde den svenska järnhanterings kärnland, d.v.s. norra och västra Västmanland, södra Dalarna och sydöstra Värmland och ibland också delar av Gästrikland. Pettersson Jensen 1999, sid. 9.

¹² Heckscher 1949, sid. 480; Isacson 1979, sid. 40ff; Ringmar 1999, sid. 20, 43, 52.

var önskvärt att förhindra att bergsmansegendomar genom skuldsättning och utmätning övergick i kreditorernas händer och att tackjärnstillverkningen därigenom äventyrades. Återkommande krav på ökad säkerhet för givna förlagskrediter kom dock att bidra till att bergsmännens exklusiva besittningsrätt vid flera tillfällen naggades i kanten under loppet av 1700-talet. Från slutet av 1600-talet till 1809 kunde en bergsman tvingas att lämna sin gård och efterträdas av en ny bergsman. Endast i extrema fall kunde dock personer utanför bergsmansgruppen få direkt och varaktig tillgång till bergsmansjorden. Från år 1810 kunde bergsmansförläggarna inkassera obetalda skulder genom att helt enkelt överta bergsmansjorden.¹³

1810 års fria besittningsrätt till bergsmansjord utgjorde inledningen på det gamla bergsbruksrelaterade privilegiesystemets sönderfall. Det äldre merkantilistiska synsättet som innebar att privilegier skapade en produktionsorganisation som kunde gagna såväl nationen som dess invånare genom att garantera alla en plats i organisationen utmanades av liberala tankar kring näringsfrihet. När det gällde den svenska järnhanteringen hämtade debatten kraft ur den stora omställning näringsgrenen ställdes inför runt sekelskiftet 1800. Problem tornade då upp sig i form av en krympande engelsk järnmarknad till följd av puddelprocessens genombrott, förhöjda engelska tullar och napoleonkrigens negativa inflytande på järnexporten. Den gamla arbetsdelningen tvingades till sist vika. Stegvis infördes en oreglerad marknad för tackjärn och träkol. Tidigare produktionsbegränsningar upplöstes och 1859 upphörde de sista bergsmannaprivilegierna. Det bergsbruksrelaterade privilegiesystemet hade därmed fallit samman.

Syfte

Konkret syftar denna undersökning till att reda ut bergsmansproduktionens förutsättningar och utveckling efter det att lagstiftningen inte längre skyddade bergsmansgruppen från marknadens krafter. På ett övergripande plan analyseras därmed några av industrialiseringens sociala och ekonomiska förutsättningar.

Knappast något historiskt område har uttolkats utifrån så stort och varierande antal teoretiska perspektiv som västvärldens industrialisering. Här är de perspektiv som betonar den småskaliga hushållsproduktionens roll mest angelägna att lyfta fram.

13 Sjöberg 1993, sid. 23, kapitel 3 (exempelvis sid. 66, 71, 76).

Från decentraliserad till centraliserad produktion via penetration och differentiering – den protoindustriella dynamiken

Begreppet protoindustrialisering myntades ursprungligen av Franklin Mendels i början av 1970-talet. Mendels inledande diskussion resulterade i att en mängd studier kring protoindustrialisering genomfördes av en lång rad historiker. Vi kan urskilja födelsen av ett teoretiskt forskningsfält under 1970-talet vilket då, liksom senare, avsåg att förklara relationen mellan tidiga hushållsbaserade landsbygdsindustrier och senare storskaliga industrikomplex.

När, för svenskt vidkommande, exempelvis Heckscher, Montgomery och Gårdlund tidigare betonat ett industriellt genombrott inom främst exportinriktad sågverks- och järnindustri under 1800-talets senare del kom de forskare som anammat protoindustriella perspektiv att istället se på industrialiseringen som en *långdragen* historia. Heckscher med flera betonade vikten av tekniska och ekonomiska innovationer samt jordbrukets utveckling och befolkningsökningen, när de förklarade det industriella genombrottet mot slutet av 1800-talet. Enligt protoindustriteoretikerna ledde flera processer fram till ett *fabrikssystem* där centraliserade anläggningar dominerade produktionen i motsats till en tidigare decentraliserad produktionsorganisation. Dessa processer var bland annat starkt beroende av den sociala strukturomvandling som ägde rum runtom i Europa. Heckscher med flera hade tidigare haft ett nationellt perspektiv på industrialiseringen, medan protoindustriteoretikerna istället riktade fokus på de protoindustriella regionernas roll i industrialiseringsprocessen.¹⁴

Teorierna om protoindustrialiseringen är vittförgrenade och det går inte att tala om *en* teoribildning. Det finns inte någon anledning att här ge någon historiografisk överblick över debatten då åtskilliga sådana redan existerar på andra håll.¹⁵ En begreppsapparat har dock fötts i den protoindustriella debatten vilken är mycket användbar vid diskussionen och analysen av industrialiseringsprocessen och det tidigindustriella samhällets förändring, som i Sverige var särskilt påtaglig under 1800-talet. Som särskilt viktiga i detta sammanhang framstår de tre Göttingenhistorikerna Peter Kriedte, Hans Medick och Jürgen Schlumbohm vilka med tydlig historiematerialistisk orientering skapat en begreppsapparat som fokuserar på förändringen från ett feodalt till ett kapitalistiskt organiserat produktionssystem. I deras samlade verktyglåda utgör *maktbegreppet* det viktigaste analysredskapet för att förklara dessa förändringar.¹⁶

14 Fridholm/Isacson/Magnusson 1984, sid. 13ff; Isacson & Magnusson 1983, sid. 54; Florén & Rydén 1992, sid.7–24.

15 Exempelvis Isacson & Magnusson 1983, kapitel 3; Florén & Rydén 1992, sid. 12–24; Ogilvie & Cerman 2007, sid. 1–11.

16 Deras tankar om protoindustrialiseringen sattes på pränt i i slutet av 1970-talet och spreds via engelsk översättning i Kriedte/Medick/Schlumbohm 1981. De tre historikerna har alltsedan 1981 publicerat ett flertal artiklar som ansluter till detta banbrytande arbete.

Den tidigindustriella, eller protoindustriella, produktionen organiserades med hushållet som bas och industrialiseringsprocessen innebar att hushållens roll som producenter med kontroll över såväl arbetets förutsättningar (råvaror, arbetskraft), arbetsprocessen och färdigprodukten förändrades. Detta skedde på flera vägar som ofta torde ha varit parallella.

En väg utgjordes av att kapitalstarka ickeproducenter *penetrerade* produktionen via exempelvis ökad kontroll över råvaror och färdigprodukter eller ökad kunskap kring arbetsprocessen. Detta kunde exempelvis ske genom att producenter underordnades *handelskapitalet* genom olika former av produktions- och distributionssystem. Marknadskännedom utgjorde en av de färdigheter som kunde ge handelsmannen inflytande över den decentraliserade produktionen.¹⁷ Handelsmän underhöll dels produktionen genom krediter, dels sålde de färdigprodukten på en avlägsen marknad. Enligt de ursprungliga teoretiska modellerna kring protoindustrialiseringen gick vägen från decentraliserad till centraliserad produktion från producenternas anknytning till handelskapitalet, eller omvänt handelskapitalets penetration, genom ett lösare band, *köpsystemet* (Kaufsystem), via en starkare knytning till kapitalet i form av ett renodlat *förlagssystem* (Verlagsystem), där producentens kontroll över såväl råvaror som färdigprodukt marginaliserats eller utplånats, vidare till slutlig sammanläggning av kapital och produktion i fabriker, vilket definierats som industrialisering. Handelskapitalet ersattes av *industrikapitalet*.¹⁸

En annan, eller parallell, väg utgjordes av en *differentiering* bland de ursprungliga producenterna. Den socioekonomiska differentieringsprocessen har i tidigare forskning länkats till Karl Marx syn på fördelningen av makten över produktionen och produktionsmedlen. Differentieringen innebar att vissa tillägnade sig allt större tillgång till produktionsmedlen medan andra trängdes undan. Resultatet blev att det ur det ursprungliga producentkollektivet växte fram en grupp som måste arbeta för andra för sin överlevnad, vilket i sin tur medgav möjligheten för några av de framgångsrika och expansiva producenterna att ta steget från producent till icke-producent. Sådan kapitalackumulering födde såväl en potentiell arbetarklass, eller en grupp av proletärer, som ett skikt av potentiella kapitalister.¹⁹

Trots att aspekterna penetration och differentiering givit fördjupad kunskap om järnhanterings industrialisering finns fortfarande frågetecken kring hur penetration respektive differentiering konkret realiserades – och sambandet mellan de bägge aspekterna. Dessa frågetecken utgör en viktig bakgrund till den här studien. Det framgår av en fördjupad granskning av tidigare forskning.

17 Florén & Rydén 1992, sid. 16.

18 Florén & Rydén 1992, sid. 15ff; Ogilvie & Cerman 2007, sid. 3f.

19 Ågren 1993, sid. 28ff; Florén & Rydén 1992, sid. 24.

Bergsmännen, järnbruken och järnhanteringens centralisering

Heckscher med flera urskilde ett markerat industriellt genombrott under andra hälften av 1800-talet. I äldre ekonomisk-historiskt och kulturgeografiskt orienterade studier framställdes bergsmännen som en producentgrupp som utkonkurrerades när de stora järnindustrierna växte fram.²⁰ Denna process tog enligt denna forskargeneration sin början redan då arbetsdelningen mellan bruk och bergsmän infördes under 1600-talet. Genom att bergsmännen berövades smidet berövades de också järnhanteringens mest vinstgivande produktionsled. Kvar till bergsmännen fanns bara malmen och tackjärnet. Detta tolkade man som en social och ekonomisk tillbakagång för bergsmansgruppen.²¹ Längre fram kom också bruken att infiltrera bergsmännens tackjärnsproduktion genom att lägga under sig andelar i såväl hyttor som gruvor. Den äldre forskargenerationen tolkade denna utveckling som ett resultat av en växelverkan mellan bergsmännens beroende av järnbrukens kreditgivning som ofta försatte bergsmännen i en skuldrelation och bergsmännens svårigheter att tackla lågkonjunkturer då skulderna ofta växte sig övermäktiga.²² Bergsmännens slutliga försvinnande som aktörer inom svensk järnhantering förklarades främst bero på gruppens allmänt konservativa hållning gentemot 1800-talets nya teknik samt en oförmåga att konkurrera med järnbruken när det gällde exempelvis kapitalanskaffning, investeringar och organisation.²³ Bergsmännens tid var förbi, framgent skulle de stora järn- och stålverken dominera.

Sedan 1990-talet har den svenska järnhanteringen diskuterats och analyserats utifrån teorierna om protoindustrialisering.²⁴ Såväl internationellt som nationellt hade denna teoribildning tidigare främst behandlat textilnäringarna. Industrialiseringen av svensk järnhantering har av denna yngre forskargeneration betraktats, med uttalad inspiration från de tre ovannämnda Göttingenhistorikerna, som en övergång från decentraliserad till centraliserad produktion. De svenska forskare som inspirerats av den protoindustriella debatten beskriver en process, utdragen i tid, där bruken gradvis *penetrerade* bergsmännens bergsbruksrörelser. Utvecklingen innebar konkret att bruksägare exempelvis skaffade sig andelar i Bergslagens gruvor och insikt i såväl metallurgin som arbetsprocessen.²⁵ Dessutom ökade de kvalitetskraven till en nivå som omöjliggjorde att den tidigare hushållsbaserade produktionen kunde bibehållas i

20 Denna uppfattning finns bland annat företrädd i Montgomery 1970; Furuskog 1939; Nelson, Helge. 1913; Furuskog 1924; Weinhausen 1947; Eriksson 1955.

21 Heckscher 1936, sid. 31ff; Söderberg 1956, sid. 190–192; Tillhagen 1981, sid. 25. Jfr Weinhausen 1947, sid. 138ff.

22 Exempelvis Weinhausen 1947, sid. 138, 140f; Hildebrand 1987, sid. 128f.

23 Furuskog 1939, sid. 144.

24 Framförallt i Florén & Rydén 1992 och Sjöberg 1993.

25 Florén & Rydén 1992, kapitel II.

oförändrat skick.²⁶ Mot 1700-talets slut skildes bergsmännen från den direkta produktionsprocessen vid hyttorna och ersattes av kvalificerade lejda arbetare och i gruvbrytningen kom de att ersättas av särskilda gruvarbetare. Bergsmännens arbete inom järnproduktionen kom därefter att främst handla om råvaruanskaffning och transportverksamhet.²⁷ Denna utveckling betraktas dock inte som ett tecken på social eller ekonomisk tillbakagång av den protoindustriellt orienterade forskargenerationen. Processen bidrog istället till att bergsmännen kunde bredda sin ekonomiska bas. Den frigjorda tiden, som skapats genom de nya arbetarkategorierna vid hyttorna och gruvorna, antas exempelvis ha bidragit till en utökning av hushållens jordbruksproduktion. Maths Isacson, Maria Sjöberg och Ture Omberg har alla understrukit vikten av denna utveckling. En ökad ekonomisk balans kunde uppnås genom konjunkturberoende vägval. Sjöberg menar att denna ”mångfaldens ekonomi” åstadkom en, i relation till bruken, självständig bergsmansgrupp. Detta motverkade brukens möjligheter att lägga under sig bergsmansegendomar och i förlängningen motverkade den också centraliseringen av svensk järnproduktion och fördröjde hela industrialiseringsprocessen. Kapitalet misslyckades med att *penetrera* bergsmännens bergsbruksrörelser. Först när de stora stålverken växte fram under andra hälften av 1800-talet övergav bergsmännen efter hand sitt bergsbruk. Då kunde inte längre deras småskaliga bergsbruksrörelser konkurrera med de moderna industrikomplexen. Jordbruk och stigande träkolpriser lockade dem istället till skogsbygdens värv.²⁸

Den socioekonomiska differentieringen – något om de kända drivkrafterna

Under sent 1900-tal har bilden av den svenska bonden under förindustriell tid väsentligen förändrats. Om bonden i äldre forskning ofta framställts som konservativ och ”trög” så har han i den senare forskningen ”rehabiliterats”, för att använda historikern Christer Winbergs ord. Winberg är själv en av dem som bidragit till denna förändrade bild. Winberg har dessutom sammanfattat forskningsresultaten från ett flertal avhandlingar författade under 1970- och 1980-talen i en artikel där han visar hur de svenska bönderna stärkte sina positioner i samhället, såväl ekonomiskt som politiskt tiden efter jordskattefixeringen vid mitten av 1600-talet. Skattefixeringen innebar att bonden därefter kunde öka sin produktion genom exempelvis nyodling utan att skattebördan ökade. Genom utökad produktion och vinst därav kunde kapital samlas i bondens hand, ett kapital som kunde plöjas ner i ytterligare investeringar. Därefter var hjulet i snurr: ”Bönderna förvandlas till en agrar småborgerlighet eller

²⁶ Omberg 1992, sid. 122.

²⁷ Rydén 1994, sid. 653ff.

²⁸ Isacson 1979, sid. 42, 175; Omberg 1992, sid. 123f; Sjöberg 1993, kapitel 7 (exempelvis sid. 182f); Rydén 1994, sid. 658.

klass av småkapitalister”.²⁹ Denna utveckling antas ha utgjort startpunkten för den markanta differentiering av allmogebefolkningen i Sverige som ägde rum under tiden efter 1750. Som särskilt viktig för böndernas agrara kapitalackumulering framstår den rättsliga revolution som ägde rum runtom i Europa, även i Sverige, efter den franska revolutionen. Särskilt har det ökande tillträdet till jordmarknaden tilldelats stort förklaringsvärde. Böndernas omfattande köp av frälsejord i Västsverige utgör i detta sammanhang ett viktigt exempel.³⁰

Winberg med flera har emellertid påvisat att framgången inte gällde alla bönder. Parallellt med att vissa stärkte sina positioner framträdde en grupp som ekonomiskt, och i många fall socialt, föll tillbaka. Den allmänna termen för denna utveckling är *differentiering*. Under den agrara revolutionens tid bildades dels en grupp av storbönder, dels ett mellanskikt av mellanstora och småbönder samt ett markant ökat inslag av torpare och andra obesuttna grupper dit de bondebarn som inte lyckades skaffa egen gård och jord strömmade. Denna process tycks ha varit särskilt dynamisk under 1800-talets första hälft.³¹

Maths Isacson kunde i sin avhandling visa en tydlig socioekonomisk skiktning inom bergsmansgruppen vid mitten av 1800-talet. Mest förmögna och produktiva framstod, enligt Isacson, de bergsmän som ”klarade bergsbrukets och marknadens ekonomiska prövningar, utvidgade åkerarealen och förbättrade försörjningsläget mer än övriga bönder”. Genom att skaffa sig allt mer odlingsbar jord, klara de konjunkturella svängningarna inom järnproduktionens sfär och samtidigt kombinera alltsammans med hantverksmässigt smide till försäljning kunde stor- och mellanbondebergsmännen i By socken i södra Dalarna skapa en ekonomisk tillväxt som vida översteg de övriga lokala bondekategoriernas.³²

Ett senare bidrag till förståelse kring differentieringsprocessens dynamik lämnar Maria Ågren i sin doktorsavhandling *Jord och gäld*. Ågren understryker där vikten av den process som förde ut allt mer bondejord på marknaden. Den främsta bakomliggande faktorn var, enligt Ågren, den omfattande kreditrörelsen och skuldsättningen i det förindustriella agrara samhället och framväxten av en allt mer avancerad apparat för att reglera dessa relationer. Skuldrelationer och utmätningsförfaranden perioden före penningekonomins genombrott under 1800-talet kom under 1700-talet att omgärdas av en utvecklad inteckningsinstitution och striktare regler kring exekutiva fastighetsauktioner. Dessa institutioner bidrog till att allt mer jord, till följd av skuldsättning, fördes ut på marknaden. Där blev ofta egendomarna byten för de rikare bönderna som ge-

29 Winberg 1996, citat sidan 15.

30 Ågren 1992, sid. 258f; Winberg 1996; Winberg 2001, sid. 75.

31 Se Winberg 1975, sid. 269; Isacson 1979, sid. 15–18, 170, 173f; Ågren 1992, sid. 34f.

32 Isacson 1979, sid. 151, 175.

nom sina jordköp blev än rikare.³³ Beträffande Bergslagen torde den exklusiva besittningsrätten till bergsmansegendomarna ha påskyndat differentieringsprocessen inom bergsmansgruppen under tiden före jordreformen 1810. Samtidigt torde lagstiftningen före 1810 ha skyddat bergsmännen som grupp gentemot yttre marknadskrafter.³⁴

Föreliggande studie tar fasta på huvuddragen i protoindustriteoretikernas analys av industrialiseringsprocessen av järnproduktionen i Sverige. Klart är att penetration respektive differentiering på olika sätt medverkat till industrialisering. Bägge aspekterna behandlas därför också i den här undersökningen. Ytterst eftersträvas en fördjupad analys av förbindelsen mellan *penetration*, *differentiering* och *industrialisering*.

Järnproduktionen, marknaden och krediterna – centrala problem kring den protoindustriella dynamiken

Med förtröstan att Lekebergslagens tryckande belägenhet i afseende på Tackjärnstillverkningen skall behjertas, vågar Mullhyttelaget begagna det tillfälle som blifvit öppnad att inför Kungl. Bergs Commissionen nedlägga dess bekymmer.³⁵

Så inleder bergsmännen i Mullhyttan en skrivelse daterad den 3 augusti 1835. Adressaten var den Kungliga Bergskommissionen avseende den svenska järnhanteringens tillstånd och önskvärda framtid, verksam åren 1833–1835. Mullhyttan var belägen i Kvistbro socken i Örebro län. Den låg i en region som i äldre tider benämndes Lekebergslagen vilken sträckte sig längs Kilsbergens östra och södra sluttningar.

Skrivelsen utgjorde en lång klagoskrift där flera negativa omständigheter i hembygden meddelades med eftertryck. För det första hade den starka folkökningen i Kvistbro stimulerat en omfattande nyodling som dock ändå inte kunde motsvara ortens behov av odlingsmark. För det andra sinade järnmalm i gruvorna och det lönade knappast mödan att söka nya malmstreck, i synnerhet som såväl dagsverklöner som priset för bergssprängningskrut stigit markant under de senare åren. Järnmalm till ortens tackjärnsblåsningar måste istället köpas utifrån till dryga kostnader. För det tredje var tidens tackjärnspriser låga och för att klara livsuppehållet hade man slagit in på en olycklig väg genom överproduktion med avsättningssvårigheter som följde

33 Ågren 1992, sid. 258–256.

34 Sjöberg 1993, sid. 184ff.

35 RA. Bergskommissionen 1833–1835, ÄK 419. Uppgifter från bruken, volymerna *Örebro läns nordligare del och Ölme och Visnums härader i Värmland* (Mullhyttan, skrivelse till Bergskommissionen 1835).

och därtill en starkt skogsödande träkolsproduktion. För det fjärde berättades att skuldsättningen i bergslagen var mycket omfattande och att de gamla sedvanliga kreditsystemen inte längre var att räkna med. Lekebergslagen utarmades. Bergsmännen i Mullhyttan menade dock att det fanns möjligheter att undvika den stundande ekonomiska och sociala katastrofen. I skrivelsen jämfördes bergsmannens position med slavens genom hänvisning till det omfattande regelverk som omgärdade den svenske bergsmannen: ”Det ser ut som Bergsmannen voro skapad att i ett fritt samhälle vara slaf och att mindre än en omyndig äga disponera hvad han sjelf förvärvat”. Lösningen på kris-situationen skulle enligt Mullhyttelaget vara att upphäva några av de många äldre förordningar som reglerade det svenska bergsbruket. Främst ville man få rättighet att oregerat handla med träkol och dessutom rätt till eget stångjärnsmide. Vidare önskade bergsmännen att förbudet mot tackjärnsexport skulle upphävas.³⁶ Dessa önskemål var Mullhyttelaget knappast ensamt om. Över hela riket, och inom alla stånd, sköljde en våg av liberaliseringstankar fram, inte minst inom den svenska bergsmanna- och bruksrörelsens led. Det skulle dock dröja åtskilliga år efter att Bergskommissionen avslutats innan den ”omyndige” bergsmannen blev fullständigt myndig.

Bergsmännen tillhörde bondeståndet men bilden av en bondeklass på ekonomisk, social och politisk frammarsch i det förindustriella Sverige rimmar illa med den bild som Mullhyttans bergsmän gav av sina levnadsvillkor i 1830-talets Kvistbro. I skrivelsen lyftes fem olika problemområden inom ortens bergsmannanäring fram: nyodling, malmförsörjning, kreditsystem, reglering av träkols- och tackjärnshandel samt avsaknad av hammarsmide. Kort kan vi fastslå att skrivelsen behandlar bergsmansnäringens ekonomiska bärkraft, eller kanske rättare avsaknaden av en sådan, samt bergsmännens begränsade möjlighet att påverka detta förhållande.

Mullhyttelagets skrivelse kan dock inte utan vidare tas för en samtidsskildring av en faktisk verklighet. Det är troligt att den är påtagligt tendentiös. Liberaliseringsdebatten var i allra högsta grad levande vid tiden för skrivelsens nedtecknande. Syftet med Bergskommissionen 1833–1835 var att skaffa en övergripande bild av bergshanteringens tillstånd för att utifrån denna kunna ta ställning till vilka förändringar som skulle kunna främja den historiskt sett viktiga bergshanteringens fortsatta bestånd och utveckling. Möjligheten att göra sin röst hörd och kunna stimulera utvecklingen kan ha frestat Mullhyttelaget att överdriva problematiken. Skrivelsen skall ändå stå som utgångspunkt för föreliggande undersökning. Inte minst för att den för vidare till ett närmare studium av länken mellan agrara och handelsmässiga förutsättningar. Det vill säga, den vetter mot än så länge utforskade länkar mellan differentiering och

36 RA. Bergskommissionen 1833–1835, ÄK 419. Uppgifter från bruken, volymerna *Örebro läns nordligare del och Ölme och Visnums härader i Värmland* (Mullhyttan, skrivelse till Bergskommissionen 1835).

penetration när det gäller den svenska järnhanteringen.³⁷ Lekebergslagen, särskilt Mullhyttan och den södra delen av bergslagsregionen, är av flera skäl ett lämpligt undersökningsområde för att nå närmare insikter om dessa samband. I området hade bergsmännen enligt klagoskriften till Bergskommissionen 1835 förlorat en av grundförutsättningarna för bergsbruksrörelsen, nämligen tillräckliga lokala malmtillgångar och avsättningsförhållandena för det producerade tackjärnet framställdes i samma skrift som problematiska.

Den heterogena bergsmansgruppen – något om valet av Lekebergslagen som undersökningsområde

I historiskt perspektiv har flera av de problemområden som Mullhyttelaget tog upp studerats tidigare, som exempelvis nyodlingen i Bergslagen och det kreditsystem som utgjordes av de så kallade bergsmansförlagen. De historiska bilder av bergsmännen som hittills målats är av skilda slag beroende på vilken forskargenerations verk man studerar. Den *äldre* forskargenerationen med Heckscher, Boëthius och Hildebrand i spetsen har framställt bergsmännen som en utsatt samhällsgrupp medan den *yngre* forskargenerationen skapat bilden av bergsmannen som både självständig och innovativ.

Den tidigare bergslagsrelaterade forskningen har haft en påtaglig orientering åt Västmanland, Dalarna och Gästrikland i sina val av studieobjekt och geografiska avgränsningar.³⁸ Detta menar jag har bidragit till att den bild av bergsmannen som den yngre forskargenerationen målat drabbats av en viss missfärgning. Utifrån den tidigare diskussionen kring bergsmannaprivilegiernas utveckling och regionala särdrag kan vi urskilja *två* typer av bergsmän i det förindustriella Sverige. Inom Bergslagen fanns dels bergsmän som liksom bruken ägde rättighet att framställa en produkt gångbar för export eller vidare förädling, dels fanns bergsmän som endast ägde rätten, och skyldigheten, att producera ett halvfabrikat för järnbrukens räkning i form av tackjärn. I båda dessa former ägde bergsmannen även rätten att bryta malm. Utifrån innehållet i Mullhyttelagets klagoskrift från år 1835 kan vi dock urskilja en *tredje* form av bergsman och bergsbruksrörelse i Lekebergslagen, nämligen den där bergsmännen i första hand ägde kontrollen över *hyttan* och *tackjärnet* medan såväl råvaran järnmalm som tackjärnsförädlingen vid stångjärnshamrarna

³⁷ Se exempelvis Florén & Rydén 1992, sid. 118.

³⁸ Detta gäller bl.a. det klassiska verket *Fagerstabrukens historia* (där de behandlade bruken var belägna i Dalarna, Västmanland, Uppland och Gästrikland) och flera betydelsefulla avhandlingar som Allan Weinhagens 1947 (Norbergs bergslag i Västmanland), Maths Isacsons 1979 (By socken i Dalarna), Göran Rydéns 1990 (Tore Petrés brukskomplex i gränsbygden mellan Dalarna och Gästrikland), Ture Ombergs 1992 (Linde och Ramsbergs bergslag i Västmanland), Maria Ågrens 1992 (Stora Tuna socken i Dalarna), Maria Sjöbergs 1993 (Söderbärke socken i Dalarna) och Richard Ringmars 1999 (Gästriklands bergslag).

kontrollerades av andra. Parallellställer vi de olika bergsmannatypernas kontroll över såväl produktionsmedel som färdigprodukt urskiljer vi därför följande led:

1. Gruva och malm, hytta och tackjärn, hammarsmedja och stångjärn
2. Gruva och malm, hytta och tackjärn
3. Hytta och tackjärn

Mullhyttelagets skrivelse visar på viktiga aspekter av det förindustriella bergsbrukets förutsättningar. Bergsbruksrörelsen kunde av naturliga orsaker inte vara statisk och en gång för alltid given. Bergens malmförråd sinade och försvann allteftersom de exploaterades av människan. Samtidigt var inte den produktionsorganisation som bergsmannen verkade inom en gång för alltid given, organisationen utvecklades och omformades. En kritisk invändning mot tidigare forskning om bergsmännens bergsbruksrörelser är den att bergsmännens förhållande till malmbrytningen aldrig studerats närmare.³⁹ Som vi snart skall se var den *tredje* bergsmansformen knappast något unikt för Lekebergs-lagen utan den förekom på flera andra håll i Bergslagen. Det är anmärkningsvärt att den tidigare forskningen kring förindustriell järnhantering i huvudsak riktat intresset mot järnproduktionens två senare led, tackjärnet och stångjärnet, och underlåtit att knyta den fundamentala råvaran, järnmalmen, till teorin om protoindustrialisering. När det gäller textilnäringens utveckling utgör råvaror som lin, ull och bomull självklara beståndsdelar i analysen av den industriella utvecklingen och dess drivkrafter. Att på samma sätt tillskriva makten eller kontrollen över järnmalmen en central betydelse i en analys av den svenska järnhanteringens utveckling ter sig viktigt då detta medför en möjlighet att fördjupa vår förståelse kring dynamiken i den svenska järnhanteringens industrialisering och den socioekonomiska differentieringen i Bergslagen. Föreliggande studie motiveras delvis av en komparativ forskningsansats där *en* av flera målsättningar är att bredda och fördjupa vår bild av de svenska bergsmännen och deras livsvillkor tiden närmast före det industriella genombrottet i Sverige.

Med utgångspunkt i Mullhyttelagets skrivelse till Bergskommissionen 1835 och de teoretiska perspektiv som diskuteras ovan ställs i undersökningen tre problemområden i fokus:

1. Brukspenetreringen och tackjärnstillverkningen
2. Tackjärnsmarknadens expansion
3. Kreditrörelsen och skuldsättningen

³⁹ Flera forskare har studerat gruvor och malm utifrån varierande infallsvinklar (se exempelvis not 42 beträffande egendomsförhållanden) men ingen har egentligen analyserat de följder som den kända utvecklingen vid gruvorna under 1700- och 1800-talen medförde för bergsmansgruppen i ett producentperspektiv inom tackjärnstillverkningen.

Nedan skall dessa problemområden presenteras närmare och centrala frågeställningar skall mejslas ut.

Problemområde 1. Brukspenetrationen och tackjärnstillverkningen

Det är genom tidigare forskning känt att järnbrukens intresse för *egen* tackjärnsproduktion ökade under 1800-talet.⁴⁰ Produktionen kunde ske vid egna masugnar inom eller utom tackjärnsbergslagen men en annan väg till egen tackjärnsproduktion kunde gå via förvärv av bergsmansegendomar med tillhörande andelar i bergsmanshyttorna. Den ökande tackjärnsproduktionen i bruksregi torde enligt en hypotetisk bedömning i tidigare forskning ha påverkat bergsmännens tackjärnsavsättning negativt.⁴¹ För lekebergsmännen torde detta ha inneburit ett potentiellt hot mot deras roll i produktionskedjan järnmalm-tackjärn-stångjärn. I Mullhyttelagets skrivelse till Bergskommisionen framställs ett behov av nya avsättningsorter. Där beskrivs dels en ödesdiger överproduktion, dels framställs önskemålet om rättighet att exportera tackjärn. I föreliggande studie skall den *direkta* form av brukspenetration som möjliggjordes genom 1810 års jordreform studeras, det vill säga brukens förvärv av bergsmansjord och andelar i bergsmanshyttor samt de faktiska konsekvenserna av sådana förvärv.

Från 1700-talets andra hälft kom även ägandet av gruvorna i Bergslagen att förändras. Det är en känd historisk process. Denna process innebar konkret att de bergsmän som var delägare i gruvorna trängdes undan av andra intressenter. Främst var det järnbruk och ståndspersoner som i allt större omfattning kom att samla gruvlotter i Bergslagens viktigare gruvor i sina händer.⁴² Trots detta fortsatte bergsmän att tillverka tackjärn, i vissa orter ända in på 1900-talet. Dessa förhållanden har egentligen aldrig tidigare undersökts närmare.

Mullhyttelaget framställde 1835 järnmalmensbristen inom den egna bergslagen som ett betydande bekymmer. Bergsmännen hade tvingats övergå till tackjärnsproduktion baserad på köpt malm. Det största problemet bestod härvid, enligt skrivelsen, i gruvvägarnas kontroll över malmens prissättning. Bergsmännen klagade över att ”malmen måste köpas till hvad pris Grufägarna behaga den samma åsätta”.⁴³ Lekebergsmännens skrivelse väcker frågor med anknytning till differentieringsprocessen medan det sedan tidigare kända växande bruksinflytandet vid gruvorna riktar uppmärksamheten mot penetrationsprocessen. Vi vet exempelvis inte vilka de åsyftade gruvvägarna var. Var de bergsmän,

40 Attman 1958, sid. 35.

41 Omberg 1992, sid. 107, 117.

42 Hildeman 1958, sid. 422ff; Andersson 1960, sid. 361ff; Florén & Rydén 1992, sid. 44; Henriksson 1997, sid. 168f.

43 RA. Bergskommisionen 1833–1835, ÄK 419. Uppgifter från bruken, volymerna *Örebro läns nordligare del och Ölme och Visnums härader i Värmland* (Mullhyttan, skrivelse till Bergskommisionen 1835).

bruksägare eller andra? Vi vet dessutom mycket lite om hur de bruk som ägde gruvor och andel i malmuppföringen utnyttjade malmen. Förbrukade de den själva? I föreliggande undersökning avser jag att studera gruvornas och järnmalmens betydelse för såväl differentieringsprocessen inom bergsmansgruppen som kapitalets penetration av den decentraliserade produktionsorganisationen.

Utifrån den kända historiska utvecklingen och de särskilda förhållanden som synes ha omfattat lekebergsmännen ställs i undersökningen följande fråga: *Vilka konsekvenser fick brukspenetrationen för den klassiska arbetsdelningen mellan bruk och bergsmän i Lekebergslagen?*

Problemområde 2. Tackjärnsmarknadens expansion

1810 års jordreform utgjorde som nämnts ett viktigt inledande steg när det gäller det bergsbruksrelaterade privilegiesystemets sönderfall under 1800-talet. Flera steg följde dock före det slutgiltiga sammanbrottet 1859. Avregleringen av tackjärnshandeln utgjorde ett viktigt steg. Genom två förordningar, den första 1820 och den andra 1835, växte den inhemska tackjärnsmarknaden. Från 1835 var den att anse som fullständigt fri inom riket. Efter 1835 kunde bergsmännen i hela Bergslagen avyttra sitt tackjärn till vem de ville och inte enbart till preciserade bruk, eller bruksdistrikt, som tidigare stipulerats inom privilegiesystemets ramar. Expansionen innebar inledningsvis att marknaden utökades med fler potentiella avsättningsorter och avnämare medan den kvantitativa efterfrågan släpade efter. Den engelska järnhanterings utveckling från slutet av 1700-talet stimulerade dock en viss kvalitativ efterfrågan vid de svenska bruken som bidrog till nya handelsutbyten mellan tidigare åtskilda upphandlingsområden. Stegvis, i och med att smidesbegränsningarna mjukades upp och slutgiltigt upphörde 1846, ökade också den kvantitativa efterfrågan. Från år 1855, då tackjärn även fick exporteras, kan vi betrakta tackjärnsmarknaden som en självreglerande marknad.⁴⁴

Den expanderande tackjärnsmarknaden torde ha inneburit nya möjligheter för bergsmännen inom den rena tackjärnsbergslagen. Även om de järnbruk, som tidigare utgjort avsättningsställen för bergsmännens tackjärn, tillägnade sig egen tackjärnstillverkning kunde bergsmännen genom reformerna 1820, 1835 och 1855 söka nya avsättningsställen. Detta torde dock inte ha varit oproblematiskt. Vi måste rimligen fråga oss om den enskilde bergsmannen hade så god insyn i marknaden att han kunde finna nya, geografiskt sett avlägsna, köpare av tackjärnet. Bergsmännen vid Mullhyttan behandlar inte frågan men det faktum att de önskade rätten till tackjärnsexport torde innebära att de fann sådan fjärrhandel vara en reell väg ut ur avsättningsproblemen. Frågan anknyter

⁴⁴ Montgomery 1970, sid. 86f; Omberg 1992, sid. 41; Florén & Rydén 1992, sid. 104.

till de diskussioner som inom historisk forskning, och då särskilt inom det protoindustriella forskningsfältet, förts kring handelskapitalets penetration av den förindustriella varuproduktion som var avsedd för fjärrmarknader. Allmänt har antagits att handelskapitalisternas organiserande av olika former av handels- och produktionssystem spelade en viktig roll i penetrationsprocessen. I föreliggande undersökning studeras därför frågan: *Vilka konsekvenser fick den expanderande tackjärnsmarknaden för bergsmännen och hur påverkades tackjärnsdistributionens organisation av tackjärnshandelns avreglering?*

Problemområde 3. Kreditrörelsen och skuldsättningen

Under 1600- och 1700-talen spelade så kallade *bergsmansförläggare* och *bergsmansförlag* en betydelsefull roll när det gällde tackjärnets väg från bergsmännens hyttor till brukens stångjärnshamrar. Enligt tidigare forskning minskade förlagshandeln i Bergslagen i betydelse under senare delen av 1700-talet för att i början av 1800-talet i stort sett upphöra fullständigt. Denna tidigare forskning har hävdats dels att det handelskapitalistiska inflytandet kom att ersättas av ett industrikapitalistiskt vilket avspeglades i att brukens direktkontakter med bergsmännen ökade under 1800-talet, dels att bergsmännen som ett resultat av den agrara revolutionen i allt större utsträckning kunde klara sig utan de traditionella förlagskrediterna från handelsmän och andra.⁴⁵ I Mullhyttelagets skrivelse år 1835 omtalas dock att förlagshandel fortfarande bedrevs i Lekebergslagen. I relation till tidigare forskning är denna uppgift naturligtvis intressant.

Utifrån den diskussion som i tidigare forskning förts kring handelskapitalets penetration av de förindustriella decentraliserade produktions- och distributionssystemen är det rimligt att ställa frågor kring vilka möjligheter förlagshandeln under 1800-talet medförde för handelskapitalisterna att penetrera bergsmannaproduktionen. Problemområde 3 står alltså i samband med problemområde 2. En central fråga som anknyter till såväl penetrations- som differentieringsprocesserna är den om förlagshandelns betydelse för utvecklingen av bergsmännens eventuella skuldsättning och beroenderelationer. Med utgångspunkt dels i den tidigare bergsmannaforskningen, dels i tidigare teoretiska diskussioner kring såväl penetrations- som differentieringsprocessens dynamik behandlas i föreliggande studie följande fråga: *Varför var bergsmännen i Lekebergslagen fortfarande beroende av förlag långt in på 1800-talet och vad betydde kreditrörelsen för penetrations- och differentieringsprocesserna?*

45 Florén & Rydén 1992, sid. 100f; Sjöberg 1993, sid. 142.

*Penetrations- och differentieringsprocessernas samband
med det industriella genombrottet – kring den övergripande frågan*

Trots den yngre forskargenerationens insatser när det gäller att betrakta industrialiseringen som en lång och varierande process kan vi inte blunda för att vi efter mitten av 1800-talet kan urskilja ett markant förändrat produktionssystem. Det kapitalistiska fabrikkssystemet tog över produktionen. Min syn på ett tydligt brott under andra hälften av 1800-talet anknyter till Floréns och Rydén sammanfattande ord kring Maxine Bergs och Pat Hudsons ”återupptäckt” av den industriella revolutionen, genombrottet, nästan 20 år in i en blomstrande protoindustriell debatt, där de senare försökte finna länkar mellan ett industriellt genombrott och det långsiktiga perspektivet på industrialiseringsprocessen.⁴⁶ Florén och Rydén skriver:

Synen på den tidigindustriella utvecklingen som en förhistoria behöver [...] inte ställas i motsats till ett erkännande av ett mycket hastigt förändringsförlopp, en industriell revolution, som ett led i utvecklingen av det kapitalistiska produktionssättet.⁴⁷

I föreliggande studie avser jag med begreppet *industrialisering* eller *industriellt genombrott* det tillfälle där järnproduktionen centraliserades, eller enkelt uttryckt den tidpunkt då bruksägarna valde att med egen malm producera tackjärn i egna hyttor, eller på andelar i bergsmanshyttor, i en skala som gjorde bergsmanstackjärnet överflödigt. Huvudsyftet i denna avhandling är att finna sådana länkar som Hudson och Berg diskuterar. Kort sagt: *Vilken betydelse hade penetrations- respektive differentieringsprocessen för det slutliga industriella genombrottet inom järnproduktionen i Lekebergslagen?* Frågan är alltså anpassad till en sammanfattande analys av resultaten av de studier som redan skisserats kring brukspenetration, tackjärnsproduktion, marknad och kreditrörelse.

Metod, källor och disposition

Det övergripande syftet med föreliggande studie är alltså att analysera bergsmansproduktionens utveckling och industrialiseringsprocessens förutsättningar efter 1810 då den äldre skyddslagstiftningen som tjänat till att upprätthålla arbetsdelningen mellan bergsmän och järnbruk togs bort. Studien knyts teoretiskt till de båda begreppen *penetration* och *differentiering*. I avhandlingen studeras, i relation till tidigare forskning, nya perspektiv på differentieringsprocessen inom bergsmansgruppen liksom på penetrationsprocessen

⁴⁶ Florén & Rydén 1992, sid. 20.

⁴⁷ Florén & Rydén 1992, sid. 20.

och industrialiseringen, här definierad som järnproduktionens centralisering. Främst består dessa perspektiv i en analys av bergsmännens relationer till de rent bergsbruksrelaterade marknaderna, det vill säga handel med egendomar, järnmalm och tackjärn, under 1800-talet. Med utgångspunkt i de förutsättningar som gällde bergsmännens bergsbruksrörelser i Lekebergslagen är de bägge ändpunkterna på järnproduktionskedjan i fokus, alltså bergsmännens järnmalmsanskaffning respektive bergsmanstackjärnets avsättning.

I ett rent bergshistoriskt perspektiv syftar mina studier till att fördjupa och nyansera bilden av de svenska bergsmännen och deras villkor under främst 1800-talet. Detta sker genom en studie av en bergslagsregion som i vissa delar skilde sig från några av de bergslagsområden som tidigare studerats. De nya perspektiv på bergsmannanäringen som ovan lyfts fram bidrar naturligtvis till denna fördjupning. Avhandlingen utgör även ett tillskott till historieskrivningen kring Lekebergslagen. Någon problematiserad bild av bergsbruksrörelsen i Lekebergslagen har aldrig tidigare kommit på pränt.

Generellt och speciellt – en presentation av den övergripande metoden

Att fokusera på Lekebergslagen och att låta bergsmännens i Mullhyttan klagskrift från år 1835 utgöra utgångspunkt för en studie pekar mot att avhandlingen kan betraktas som en lokalhistorisk studie. I flertalet studier kring bergsmän och bruk är de geografiska avgränsningarna till *ett* bergslagsdistrikt, *en* socken eller rent av *en* by tämligen vanliga. Men äventyras då inte resultatens allmängiltighet eller representativitet? I min tidigare diskussion kring Bergslagens heterogena karaktär har jag argumenterat för att detta i realiteten *är* ett problem i den tidigare forskningen om bergsmännens villkor i det förindustriella Sverige. Men problemet är inte det lokalhistoriska perspektivet i sig utan snarare bristen på utblickar mot andra bergslagsområden för en mer verklighetsnära helhetsbild.

Metoden i föreliggande studie anknyter till mikrohistorisk metod, eller lokalhistorisk metod om man så vill. De empiriska resultaten kan *inte* betraktas som generella för hela Bergslagen och detta är också ett av mina delmål, att visa på Bergslagens mångfald exempelvis i fråga om sociala och näringsmässiga strukturer. Däremot kan resultaten av föreliggande studie betraktade i relation till tidigare forskning fördjupa bilden av bergsmannen, eller snarare de *olika* bergsmännen och industrialiseringsprocessen i Bergslagen som jag i likhet med den *yngre* forskargenerationen vill se som en lokal eller regional process snarare än en nationell.⁴⁸ Jag vill kalla den övergripande metoden i studien för en *komparativ mikrohistorisk metod*. Genom studien kommer vi att röra oss mellan åtskilliga nivåer, från de allra mest allmängiltiga till de mest

48 Hudson 1989, sid. 10; Florén & Rydén 1992, kapitel V; Sjöberg 1993, sid. 27. Jfr även Ahlberger 1988, sid. 6.

lokala. Vi kommer exempelvis att ta del av såväl kungliga förordningar som bruksförvaltarens vid Hasselfors rapporter till bruksägaren. Vi får således ta del av tankar genomsyrade av vad som ansågs bäst för nationen respektive vad bruksförvaltaren ansåg bäst för det enskilda bruket. Fokus ligger på det lokala planet efter en nivåserie som grovt kan sammanlänkas enligt följande: *Lekebergslagen som helhet – Lekebergslagens södra respektive norra del – enskilda socknar – enskilda hyttor eller bruk – enskilda individer*.

Genom en mikrohistorisk metod avser jag att tränga under ytan på de processer som diskuterats ovan. Skulle undersökningen av en viss företeelse inriktas enbart på högre, mer generella, nivåer skulle sannolikt enbart strukturer kunna urskiljas medan intensivstudier av enskilda exempel i en lokal kontext även låter oss skaffa en djupare förståelse för dess funktioner och potentiella eller faktiska konsekvenser för de studerade processerna.⁴⁹ Naturligtvis måste exemplets grad av allmängiltighet analyseras eller åtminstone diskuteras. De problem som följer på detta krav löses i föreliggande studie genom att knyta de lokala processerna till ett teoretiskt resonemang vilket är applicerbart på strängt taget vilken industrialiserad nation som helst i västvärlden. I slutändan kan därför resultatet av föreliggande studie, oavsett grad av allmängiltighet, åtminstone betraktas som vetenskapligt jämförbart.⁵⁰

Såväl *kvantitativa* som *kvalitativa* forskningsmetoder ryms i studien. Utan hårda data som exempelvis kan belysa en företeelses frekvens och kontinuitet skulle det vara närmast omöjligt att göra en kvalitativ bedömning av alla de varierande källtyper som anlitas i studien.

Källorna

Åtskilliga källtyper används i avhandlingen. Närmare presentationer och källkritiska resonemang kring de olika källorna återfinns löpande genom hela avhandlingen.

Källorna spänner över klassiska räkenskapsserier till privata brev. Särskilt viktiga källor till bergsbrukets utveckling i Lekebergslagen utgörs av ett antal välbevarade *bruks- och gruvbolagsarkiv*. Värda att särskilt omnämna är Hasselfors, Svartå och Laxå bruksarkiv samt Dalkarlsbergs gruvbolags arkiv. Samtliga kännetecknas av mycket välbevarade räkenskapsserier samt ett par av förekomsten av material lämpligt för kvalitativ analys, såsom brevkorrespondens.

Åtskilliga uppgifter hämtas också från *bergmästarens i Nora arkiv* liksom från *Bergskollegiums huvudarkiv* samt från *äldre kommittéarkiv*. Exempelvis bergmästarens ämbetsberättelser lämnar åtskilliga viktiga uppgifter liksom svaren på de cirkulär som kommittéerna sändt till undersökningsområdet för uppgiftsinhämtning.

49 Jfr Nyström 2003, sid. 23; Olausson 2007, sid. 27f.

50 Jfr Ahlberger 1988, sid. 6.

Huvudsakligen efter en av de bergsmansförläggare som var knutna till Lekebergslagen finns bevarade handlingar som kan bidra till såväl kvantitativ som kvalitativ analys, nämligen *kronolänsmannen Johan Wikanders efterlämnade handlingar* som återfinns på ett flertal arkivinstitutioner.⁵¹ Detta förklarar att en stor del av studien kretsar kring honom och hans olika relationer till bergsmän och andra.

Även *Lekebergs bergstingsrättsprotokoll*, *Lekebergs häradsrätts arkiv*, material efterlämnat av kronobetjäningen såsom berättelser och diverse längder i *häradskrivarens-* respektive i *kronofogdens i Västernärkes arkiv*, *lantmäterimyndigheten i Örebro läns arkiv*, *Örebro läns hypoteksförenings arkiv* samt relevanta *kyrkoarkiv* ligger till empirisk grund för undersökningarna.

Ovanstående exempel består av otryckt material. Flera viktiga källmaterial föreligger dock i tryck, såsom *Bergskollegii årsberättelser åren 1833–1857*, övermasmästarens årsberättelser i *Jernkontorets annaler*, *riksdagstryck* liksom samlingar av så kallade *bergsordningar*.

Avhandlingens disposition

Närmast följer *kapitel 2* där undersökningsområdet Lekebergslagen presenteras närmare. Dess belägenhet i riket, dess administrativa indelning liksom dess naturgeografi, befolkning och näringsstruktur under tiden före år 1900 diskuteras övergripande i kapitlet.

Den direkta brukspenetreringen av tackjärnstillverkningen i Lekebergslagen behandlas i *kapitel 3*. I kapitlet studeras brukens intressen av bergsmansjord, andelar i hyttorna och egen tackjärnsproduktion. Vi får genom denna analys av den historiska utvecklingen anledning att i de följande studierna behandla Lekebergslagen som bestående av två regioner, den *norra* och den *södra* Lekebergslagen.

Ett viktigt syfte i avhandlingen är att studera länkar mellan penetrations- och differentieringsprocessen. En sådan länk finner vi i organiserandet av nya bergsbruksrelaterade kredit- och handelssystem i Lekebergslagen under 1800-talet vilka studeras i *kapitel 4* och *5*. I *kapitel 4* studeras uppkomsten av ett tackjärnshandelssystem som väsentligen skilde sig från det system som dominerade mot slutet av 1700-talet. I *kapitel 5* stiftar vi närmare bekantskap med detta system liksom det malmhandelssystem som upprättades när de lokala gruvorna inte längre kunde motsvara bergsmännens behov. Utifrån resultaten i *kapitel 4* och *5* kan vi dels urskilja viktiga, tidigare förbisedda, länkar mellan penetreringen och differentieringen, dels viktiga förklaringar till varför brukens strategiska val kring tackjärnsförsörjningen varierade mellan de olika enheterna. Efter dessa resultat inskränks undersökningsområdet i den

⁵¹ Johan Wikanders efterlämnade handlingar har spridits till Örebro stadsarkiv, Örebro läns företagsarkiv och Västernärkes hembygdsförenings arkiv.

resterande studien till att i första rummet handla om *södra* Lekebergslagen, Kvistbro socken och bergsmansförläggaren Johan Wikanders relationer till bergsmän och bruk. Den komparativa forskningsansatsen trängs genom detta val visserligen tillbaka men försvinner aldrig helt.

I *kapitel 6* studeras kreditsystemens inflytande på differentieringsprocessen i södra Lekebergslagen. I detta kapitel koncentreras studien till bergsmännens skuldrelationer visavi förläggaren Wikander och den senares vägar till kapitalackumulation genom exploatering av den lokala bergsmansgruppen.

I *kapitel 7* står vi på tröskeln till det industriella genombrottet. Där studeras kapitalackumulationens frukter, det vill säga hur detta kapital investerades och förräntades, liksom hur det industriella genombrottet påverkade bergsmännen, bergsmansbygden och den traditionella bergsmansidentiteten, främst i näringsstrukturella termer.

Kapitel 8 utgörs av en sammanfattande diskussion där de empiriska studierna återknyts till de teoretiska utgångspunkterna. Här diskuteras avhandlingens övergripande frågeställning kring penetrations- och differentieringsprocessernas betydelse för det industriella genombrottet utifrån studiens empiriska resultat.

2. Lekebergslagen före 1900

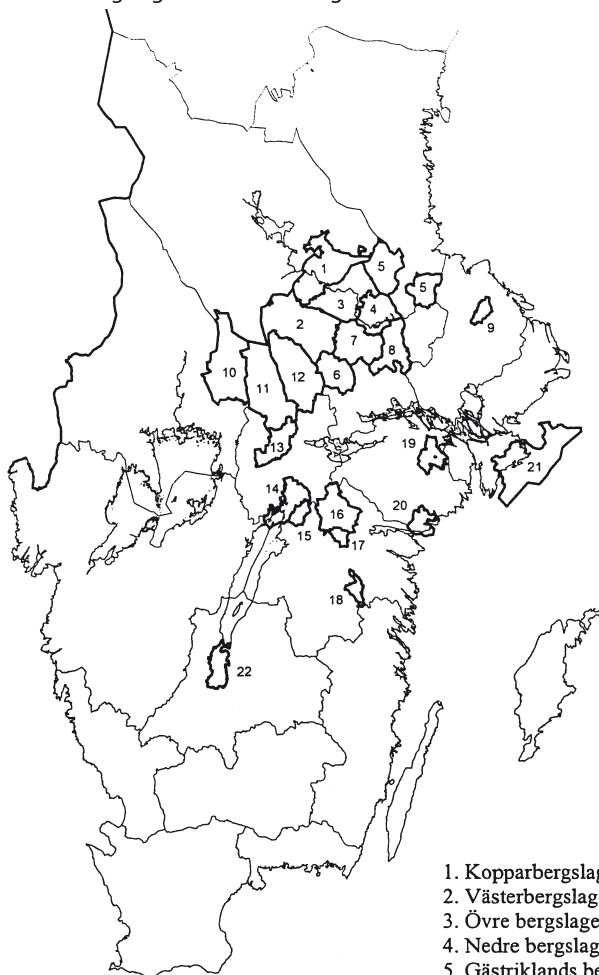
LEKEBERGSLAGEN, ELLER LEKEBERGS härad, var belägen i Västernärke, Örebro län. Området sträckte sig längs Kilsbergens östra och södra sluttningar. Lekebergslagen var det längst söderut belägna bergslagsområdet inom de geografiskt sett sammanhängande tackjärnsbergslagen som sträckte sig från Gästrikland och Dalarna i norr till sydöstra Värmland och Västernärke i söder. Lekebergslagen syns som nummer 13 i karta 1. I det följande skall undersökningsområdet presenteras närmare.

Fokus riktas inledningsvis mot Lekebergslagens rent administrativa indelning och några av de forskningsrelaterade problem som framträder genom valet av undersökningsområde.

Därefter presenteras områdets befolkningsutveckling och dess social- och näringsstrukturer i ett längre perspektiv. Hur området administrerades och vilken betydelse bergsbruket hade i Lekebergslagen är några av de frågor som besvaras inledningsvis.¹ Syftet är att dessa uppgifter skall tjäna som en viktig referensram i de följande undersökningarna.

¹ Sammanställningarna bygger såväl på referenslitteratur som på egen forskning.

Karta 1. Bergslagsområden i Sverige

1. Kopparbergslagen	12. Linde bergslag
2. Västerbergslagen	13. Lekebergslagen
3. Övre bergslagen	14. Lerbäcks bergslag
4. Nedre bergslagen	15. Godegård
5. Gästriklands bergslag	16. Hällestad
6. Skinnskattebergs bergslag	17. Vånga
7. Norbergs bergslag	18. Åtvidaberg
8. Sala	19. Åkers bergslag
9. Dannemora	20. Tuna bergslag
10. Värmlands bergslag	21. Utö
11. Nora bergslag	22. Tabergs bergslag

Ur Eriksson 1999, sid. 10.

Lekebergslagens administrativa indelning

Den civila administrationen i Örebro län år 1849 bestod av fyra *fögderier* varav ett benämndes Leke- och Karlskoga fögderi. Namnet röjer de båda härader fögderiet rymde, nämligen Lekeberg och Karlskoga. *Lekebergslagen* är synonymt med *Lekebergs härad*.²

² Tham 1849, sid. 24f (*Örebro läns indelningar*).

Lekebergslagen rymde delar av sju *socknar*, Kvistbro, Nysund, Knista, Hidinge, Vintrosa, Tysslinge och Kil. Alla dessa socknar var uppdelade i en *bergslagsdel* och en så kallad *landslagsdel*. Bergslagsdelarna bildade Lekebergslagen och landslagsdelarna fördelade sig på Edsbergs och Örebro härad.³ Bergslagsdelen av Nysund var dock så marginell att jag har valt att lämna denna bergslagsdel åt sidan i den följande framställningen.

I bergslagen gällde bergslagstiftningen, men även allmänna rikets lag. I huvudsak var lagstiftningen likartad i såväl bergslags- som landslagsdel men åtskilliga skillnader fanns också, särskilt framträder i detta sammanhang äganderättsliga och ekonomiska särdrag i bergslagen. Beträffande landslagsjurisdiktionen förenades Leke- och Karlskoga fögderi med Västernärkes fögderi till *Västernärkes domsaga* där Lekebergs härad inom domsagan utgjorde ett eget *tingslag*, det vill säga att Lekebergslagen ägde egen *häradsrätt*. Lekebergs härad utgjorde också ett eget *länsmansdistrikt*.⁴

Låt oss nu se närmare på Lekebergslagen med fokus på bergsjurisdiktionen. *Bergskollegium* var den centrala instans som övervakade och styrde rikets bergslag och bergshantering. På regional nivå hade riket delats upp i ett antal *bergmästardömen* där bergmästaren fungerade som Bergskollegiums förlängda arm. Bergmästaren hade till sin hjälp en *geschworn* som övervakade gruvor och gruvbrytning, samt ett antal bergsfogdar som dels kontrollerade skatteuppbörden från bergverken, dels fungerade som åklagare vid bergstingsrätterna.⁵ *Bergstingsrätten* utgjorde det forum där bergsbruksrelaterade frågor och tvister behandlades och avgjordes. Till sådana mål kan räknas tvister kring skog, träkol, tackjärns- och stångjärnsproduktion etc. Våldsbrott behandlades här enbart om de skett vid bergverken, det vill säga vid gruvor, hyttor och bruk. Parterna kunde utgöras av bergsmän, brukspatroner, bruksförvaltare, brukens underlydande, bönder eller torpare m.fl. Andra typer av brott behandlades som i det övriga riket vid häradsrätterna. Det fanns ett flertal bergsting i Sverige, i allmänhet ett per bergslag. Ordförande vid bergstingens årliga sammanträde var bergmästaren och vid hans sida fanns bl.a. bergsfogden och flera bergssexmän. Bergssexmännen kan enkelt sägas ha motsvarat häradsrättens nämndemän.⁶ Bergstingsrätterna i riket upphörde som institution år 1851 varefter häradsrätterna tog över domsrätten även i bergsbruksrelaterade frågor. Lekebergslagen utgjorde en del av *Nora Bergslags och Nerikes bergmästardöme*, med bergmästaren stationerad i Nora. Lekebergslagen utgjorde vidare ett av tre *bergsfögderier* inom bergmästardömet samt ett eget så kallat *bergstingslag*.⁷

³ Tham 1849, sid. 24f (*Örebro läns indelningar*).

⁴ Tham 1849, sid. 24f (*Örebro läns indelningar*).

⁵ Andersson 1985, sid. 254ff.

⁶ Andersson 1985, sid. 258ff.

⁷ Tham 1849, sid. 24f (*Örebro läns indelningar*).

1872 upphörde Lekebergs härad och de sockendelar av Kvistbro, Nysund, Knista och Hidinge som tidigare tillhört Lekebergs härad förenades med Edsbergs härad. Delarna av Vintrosa, Tysslinge och Kil lades under Örebro härad.⁸ Namnet Lekeberg lever idag (2010), återigen i ett administrativt sammanhang. Vid mitten av 1990-talet bildades nämligen *Lekebergs kommun* och flera av de geografiska områden som då avskildes från Örebro kommun hade historiskt sett utgjort Lekebergslagens kärnområde.

Några övergripande källkritiska problem relaterade till studier av Lekebergslagen

Att överblicka Lekebergslagen med en historikers ögon medför problem. Delade socknar, varierande juridiska förhållanden, oregelbundna indelningar under än den ena än den andra regionaladministrativa institutionen vilseleder lätt forskaren. Flera typer av gränser skär kors och tvärs över den verkliga terrängen. Tham beskrev år 1849 Örebro läns administrativa indelning ”likasom alla andra Svenska provinsers, högst mångfaldig och oregelbunden”.⁹ Nedan skall endast några exempel på källproblem presenteras medan utförligare källkritiska diskussioner kring såväl svårigheter som möjliga problemlösningar förs kontinuerligt genom hela avhandlingen.

När det exempelvis gäller studier av kyrkobokföringen från regionen tillstöter vissa problem. Granskningen av kyrkobokföringen kräver nämligen vissa förkunskaper. Forskaren måste känna till vilka hemman som indelats till bergslagen respektive vilka som var landslagsroterade. Bergslag och landslag var tydligt indelade i särskilda kyrkorotar. För den väl invigde innebär kyrkoböckerna därför inget oöverstigligt problem.

Vid studier av några andra typer av källor bidrar dock den administrativa indelningen till ett virrvarr av uppgifter. När prästerna exempelvis sammanställde uppgifterna till tabellverket förde de upp samtliga sockeninwånare i sina tabeller. Här gjordes alltså ingen åtskillnad mellan socknarnas bergslagsdelar och landslagsdelar. Samma problem, ur forskningssynpunkt, möter forskaren i de äldre kommittéarkiven. När de statliga kommittéerna sökte svar på sina landsomfattande cirkulär fick de i allmänhet bland andra sockenstämmornas svar. I svaren från de socknar där delar ingick i Lekebergslagen gjordes inga skillnader på bergslag och landslag. Dessa förhållanden smittar även av sig på institutioner strikt avgränsade till Lekebergslagen. Vid studier av till exempel länsmansberättelserna från Lekebergs härad framgår tydligt att länsmannen i vissa frågor sällan kunde lämna några exakta uppgifter angående exempelvis nyodlingens omfattning eller folkmängdens storlek inom det avgränsade

⁸ Rosenberg 1883, band 3, sid. 20.

⁹ Tham 1849, sid. 21.

länsmansdistriktet. Ofta skyller länsmännen dessa brister just på den oregelbundna administrativa indelningen.¹⁰

Utöver källproblemen på sockennivå måste även fögderiindelningen kort kommenteras. Trots att Leke och Karlskoga utgjorde eget fögderi vid sidan av Västernärke synes de bägge fögderierna ha delat såväl häradsskrivare som kronofogdar, åtminstone periodvis.¹¹ Något samlat arkiv som endast berör Leke och Karlskoga fögderi existerar inte. Istället återfinns materialet från Lekebergslagen i *Häradsskrivarens i Västernärkes fögderi arkiv*. Inom detta arkiv är flera olika källserier mycket ojämnt bevarade. I vissa fall saknas källor helt ifrån det ena eller det andra av de båda fögderierna. Samma förhållanden gäller *Kronofogdens i Västernärkes fögderi arkiv*. I några fall kan länsstyrelsens olika arkivbildare erbjuda alternativa forskningsvägar, exempelvis när det gäller mantalslängderna, medan dessa förhållanden i vissa andra sammanhang tvingar forskaren till en irriterad reträtt.

Sammanfattningsvis måste alltså anmärkas att Lekebergslagen, delvis på grund av dess förhållandevis komplicerade administrativa indelning, i vissa sammanhang utgör ett problematiskt undersökningsområde. I andra sammanhang har valet att studera Lekebergslagen istället medfört möjligheter till studier av anmärkningsvärt rika källserier. De främsta exemplen utgörs av ett flertal välbevarade bruksarkiv till vilka vi skall återkomma senare.

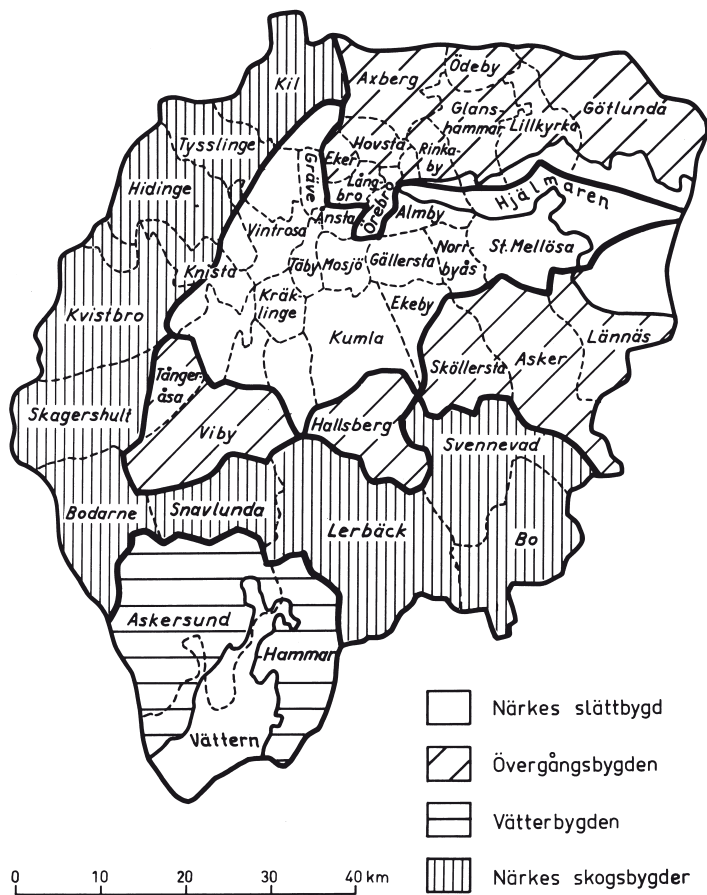
Naturgeografi och befolkning

Beträffande Lekebergslagens naturgeografi finns flera kategoriseringsmodeller representerade i litteraturen. Här skall ett par av modellerna presenteras. I karta 2 nedan, lånad ur Ulf Sporrongs exposé över Närkes naturgeografiska regioner, har de sju sockendelar som bildade Lekebergslagen förts till *Närkes skogsbygder*. De så kallade landslagsdelarna av samma socknar har däremot tillförts kategorin *Närkes slättbygd*.

10 ULA. Kronofogden i Västernärkes fögderi, volym. 308 (Femårsberättelser 1856–1885, med länsmännens primäruppgifter). Exempelvis länsmanberättelsen 1856–1860.

11 Mörner 1762a, sid. 37.

Karta 2. Närkes naturgeografiska regioner

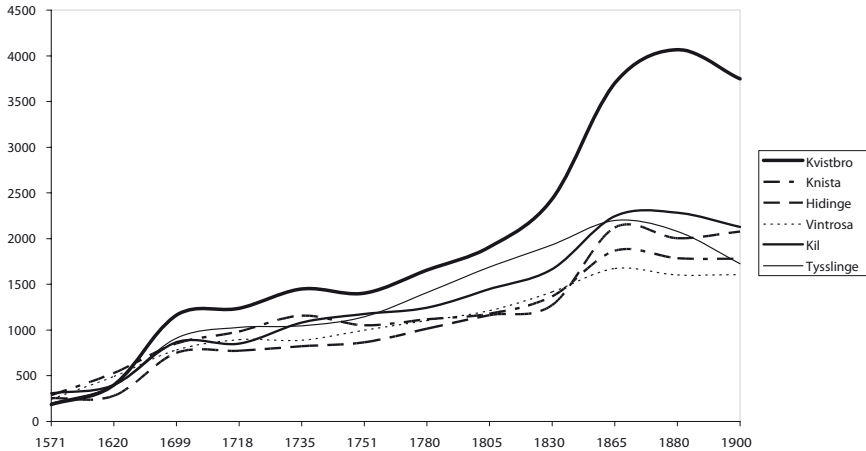
Ur Ulf Sporrang 1975, sid. 18.

Ett senare försök till naturgeografisk kategorisering av Örebro län har delat in den gamla Lekebergslagen i två regioner, *Kilsbergen* och *Lekebergsplatån*. I Sporrongs modell understryks områdets skogsbygdskaraktär medan den senare modellen vill visa att det inom området fanns väsentliga naturgeografiska olikheter som naturligtvis påverkade sådant som odlingsmöjligheter och kolonisationsmönster. *Kilsbergen* kännetecknas av grovblockig morän och berg i dagen och lämpar sig därför dåligt till odling. Följden har blivit stora obefolkade viddar. Bebyggelsen som vuxit fram i denna region har främst varit belägen vid sjöar, skogstjärnar och andra vattendrag. *Lekebergsplatån* sträcker sig från den stora Skagershultsmossen i söder till Garphyttan i norr. Platån utgör en trappavsats mellan Kilsbergen i väster och slätten i öster. Den jord som

lämpar sig för odling där utgörs av finmo, grovmo och sand liksom partier av glaciallera i de sydliga delarna av regionen.¹²

Befolkningsutvecklingen i de sex socknar där bergslagsdelarna bildade Lekebergslagen illustreras i diagram 2:1, vilket baserats på de befolkningsuppgifter historikern Lennart Andersson-Palm sammanställt för rikets socknar och kommuner. Här skall understrykas att siffrorna omfattar *hela* socknar och inte enbart den egentliga Lekebergslagen.

Diagram 2:1. Befolkningsutvecklingen i de socknar som delvis ingick i Lekebergslagen 1571–1900

Källa: Tabellbilagan, tabell 1.

Diagram 2:1 visar en likartad befolkningsutveckling i Hidinge och Kvistbro. Befolkningstillväxten var där mycket stark under 1600-talet. Första hälften av 1700-talet uppvisar en mer moderat tillväxt med perioder av stagnation, som dock mot slutet av århundradet övergår i en tydlig tillväxtstegring in i 1800-talet. Vad som närmast kan betraktas som en befolkningsexplosion sker därefter under perioden 1830–1865. I Knista socken steg befolkningssiffran kontinuerligt från slutet av 1500-talet till 1700-talets första hälft då tillväxten stagnerade. Först efter sekelskiftet 1800 började befolkningen växa igen. Folkökningen kan därefter betraktas som kraftig men kurvan i diagram 2:1 når inte riktigt upp till den skarpa stigning som motsvarande utvecklingslinjer för Hidinge och Kvistbro.

I norra Lekebergslagen följde Kil en liknande befolkningsutveckling som de sydliga socknarna. Befolkningsutvecklingen i Tysslinge och Vintrosa avviker dock från trenden i de övriga socknarna. När befolkningsexplosionen ägde rum från ca 1830 på flera håll i Lekebergslagen minskade befolkningen i Tysslinge och i Vintrosa stagnerade befolkningstillväxten vid samma tid.

¹² Örebro län. Ett län med många landskap. Program för kulturmiljövård i Örebro län, del 2. 2003. Utgiven av länsstyrelsen i Örebro län, sid. 49f.

Enligt Emigrationsutredningens bygdestatistik var folkökningen i Edsbergs härad, dit *hela* Kvistbro, Hidinge och Knista räknades i statistiken, under tiden 1805–1865 en av de starkaste i Örebro län, +76%. I bygdestatistikens översiktslista placerade sig flera bergslagshärader i länet högt. Edsbergs härad överträffades av Nya Kopparbergs bergslag (+82%), och Karlskoga bergslag (+79%), och närmast efter Edsberg följde Grythytte- och Hällefors bergslag (+65%).¹³

Tidsperioden 1865–1900 kännetecknades i den södra delen av Lekebergslagen dels av en period med en befolkningsminskning, dels en period då befolkningen stagnerade. För hela Edsbergs härads vidkommande vände perioden 1865–1900 upp och ned på den ovannämnda bygdestatistiska listan. 1866–1907 hade häradet den fjärde mest negativa befolkningsutvecklingen i Örebro län, -4%. I Emigrationsutredningen noteras dock att det inte var emigrationen som var den främsta orsaken, den hade inte varit ”särskildt betydlig”. Istället berodde tillbakagången framförallt på utflyttning.¹⁴ Området återläts av den samtida industrialiseringen och urbaniseringen. Åtskilliga sökte sig till det växande järnverket i Degerfors liksom till den kraftigt expansiva industrirörelsen vid Bofors i Karlskoga. Även skostaden Örebro lockade till inflyttning. Trots Emigrationsutredningens nyssnämnda slutsats är det likväl ett faktum att många lämnade hembygden för emigration till det stora landet i väster.¹⁵

Ovanstående befolkningsuppgifter utgår, som tidigare nämnts, från ett underlag täckande hela socknar. Tabell 2:1 visar däremot hur befolkningen i socknarna Kvistbro, Knista, Hidinge, Vintrosa, Tysslinge och Kil fördelade sig på socknarnas respektive bergslagsdelar och landslagsdelar. Uppgifterna har hämtats från det första tillfälle den svenska befolkningsstatistiken lämnade närmare upplysning därom, år 1870. I tabell 2:1 går de sex socknarna under samlingsnamnet *kilsbergssocknarna i Närke*.

Tabell 2:1. Kilsbergssocknarna i Närke. Folkmängden fördelad på landslag resp. bergslag år 1870

Socknens namn	Landslagen. Antal inv.	Bergslagen. Antal inv.	Totalt. Antal inv.
Kvistbro	872	3015	3887
Knista	1105	720	1825
Hidinge	974	1109	2083
Vintrosa	1369	300	1669
Tysslinge	1052	1064	2116
Kil	1698	281	1979
Totalt	7070	6489	13559

Källa: *Bidrag till Sveriges officiella statistik*. Befolkningsstatistik 1870.

13 *Emigrationsutredningen*. Bilaga V. Bygdestatistik, sid. 180.

14 *Emigrationsutredningen*. Bilaga V. Bygdestatistik, sid. 180, 184.

15 Kvistbro sockens historia, sid. 75.

Sett till befolkningens fördelning utgjorde Kvistbro enligt tabell 2:1 en utpräglad bergslagssocken medan Hidinge och Tysslinge framstår som bestående av tämligen jämbördiga bergslags- och landslagsdelar. Knista ägde en relativt stor bergslagsbefolkning som dock överträffades i antal av landslagsborna. Vintrosa och Kil slutligen utgjorde uppenbarligen mer utpräglade jordbruksbygder.

Jordnaturerna inom Lekebergslagen

Göran Rydeberg har studerat skatteköpen i Örebro län under perioden 1701–1809. I hans studie finns en sammanställning av jordebokens uppgifter om fördelningen av det totala mantalet på de olika jordnaturerna skatte- och kronojord för år 1700. Vid den tidpunkten utgjordes mer än 80 procent av det totala mantalet i Lekebergslagen av kronojord. Detta var vid tiden den allmänna andelen för hela Bergslagen inom Örebro län, med undantag av Lerbäck.¹⁶

Rydeberg har funnit att skatteköpen inleddes förhållandevis sent i Bergslagen.¹⁷ Detta synes inte minst ha gällt för Lekebergslagens vidkommande. Åren 1701–1809 förändrades fördelningen mellan krono- och skattemantal inom de flesta häradar i Örebro län högst betydligt, men inte i Lekebergslagen. 1810 anger Rydeberg att kronomantalet i Lekebergs härad ännu utgjorde hela 68,1 procent av det totala mantalet i häradet vilket var den näst högsta andelen kronomantal i jämförelse med samtliga övriga häradar inom Örebro län. Lekebergslagen överträffades i det avseendet endast av ett annat bergslagshärad, Nya Kopparbergs. Det bör härvid poängteras att samtliga de häradar som inneslöt större andelar kronomantal år 1810 var bergslagshäradar. Paradoxalt nog var även det härad som ägde minst andel kronomantal 1810 också ett bergslagshärad, nämligen Karlskoga härad med endast 5,3 procent kronomantal.¹⁸

Under åren 1810–1870 ökade dock skatteköpen i Lekebergslagen och år 1870 tillhörde Lekebergs härad, alltså strax innan det upphörde som eget härad, de häraden i Örebro län med störst andel skattejord.¹⁹ Jordnaturens förändring under en dryg hundraårsperiod 1762–1870 syns i tabell 2:2. Uppenbarligen hade intresset för skatteköp ökat markant under den period som efter 1810 kännetecknades av den fria besittningsrätten till bergsmanshemman.

¹⁶ Rydeberg 1985, sid. 33 (karta 4–5), 34.

¹⁷ Rydeberg 1985, sid. 120.

¹⁸ Rydeberg 1985, sid. 128 (tabell 12), se även Rydeberg 1985 sid. 100–101 (karta 6) där det tydligt framgår att större delen av Lekebergslagen aldrig var ett område för några omfattande skatteköp, sett till det omsatta mantalet, under perioden 1701–1809. Kils socken utgjorde under perioden 1723–1731 ett undantag.

¹⁹ Rydeberg 1985, sid. 128 (tab.12).

Tabell 2:2. Lekebergslagen, mantalets fördelning på skatte-, krono-, och frälsejord 1762 resp. 1870. Absoluta tal

Källa	Skatte	Krono	Frälse	Totalt
Mörner 1762	17,5	79,5	0,25	97,25
Häradseconomiska kartans beskrivning 1867–1870	99,52	5,31	0,25	105,08

Källa: 1762: Mörner Adolph. Kort oeconomisk beskrifning öfwer Nerike. Edsbergs härad. I *Lokalthistorisk läsning för Örebro län* nr 3, 1995. Anm. Häri har inte Hässelkulla landthemman $\frac{1}{4}$ räknats in; 1867–70: *Beskrifning till kartan öfver Lekebergs härad af åren 1867–70* (sammandrag).

Tabell 2:2 visar att Lekebergslagen var utpräglad bondebygd. Frälsejord förekom knappast alls. Kronojorden var länge utbredd däremot. I jämförelse med vanliga kronohemman ägde bergsmän på kronojord rätt att sälja gårdarna.²⁰ Vinsterna av ett skatteköp torde ha varit arvsrätt och möjligen en friare dispositionsrätt till egendomen. Bergsmannens åborätt åtföljdes nämligen av kravet på aktivt bergsbruk och misslyckades innehavaren av ett kronobergsmanshemman med att upprätthålla detta kunde han tvingas att lämna gården och ersättas av en annan bergsman.²¹ Kanske var kravet på aktivt bergsbruk inte lika högt om bergsmannen besatt ett skattehemman. Rydeberg har dessutom visat att bergsmännen periodvis var hårt ansatta av brukspatroner som önskade lägga bergsmanshemman under frälserätt.²² Skyddslagstiftningen torde dock ha gynnat bergsmännen och kanske bidrog därför 1810 års jordreform till den kraftiga ökningen av skatteköp i Lekebergslagen under 1800-talet.

Järnet och jorden

Bergsmännen måste betraktas som en grupp sysselsatt med minst *två* yrken, jordbrukarens och bergsbrukarens. Bergsmannens arbetsår var uppdelat mellan de olika näringsfången. Vintern ägnades framförallt åt bergsbruksrelaterade transporter. Malm och kol skulle föras från gruvor och skogar till hyttan. Därtill arbetades det i gruvorna. Våren ägnades åt förberedelserna inför tackjärnsblåsningen i hyttan, själva blåsningen och vårbruket. Tackjärnsblåsningen var arbetsintensiv men kortvarig. Bergsmännens arbete vid hyttan bestod under 1800-talet främst av handräckning under masmästarens ledning. Före blåsningen skulle dock malmen rostas och bokas. Sommaren ägnades bland annat åt förberedelserna inför höstens kolning. Därtill skulle höet bärgas och under sensommaren ägde sädesskörden rum. Även gruvarbete kunde förläggas till sommarhalvåret. Under sommaren skulle också vinterfoder framskaffas genom så kallad lövtäkt. Hösten ägnades åt potatisplockning, tröskning och slakt. Kolmilorna tändes i oktober och skulle sedan vaktas under några veckor.

²⁰ Rydeberg 1985, sid. 178.

²¹ Rydeberg 1985, sid. 178.

²² Rydeberg 1985, sid. 120ff.

Därefter skulle milan rivas och kolen bäras in i kolhus i skogen i väntan på transport till hyttan. Med det första slädföret började arbetsåret om med kolkörning och malmhämtning.²³

Det är viktigt att poängtera att bergsmannen knappast kunde utföra allt detta arbete på egen hand. Till sin hjälp hade han sin familj, hustru och barn (efter förmåga), liksom eventuella pigor och drängar, kort sagt *bergsmanshushållet*. Tidigare forskning har visat att kvinnorna i Bergslagen stod för betydande arbetsinsatser såväl inom jordbruket som inom bergsbruket.²⁴ Termen *bergsmann* skall därför i det följande förstås som *bergsmannen och hans hushåll*.

Nedan skall bergsbrukets utbredning och utveckling i Lekebergslagen presenteras närmare liksom hur relationen mellan bergsmännens dubbla näringsfång utvecklades över tid i Lekebergslagen.

Tackjärnsbergslagen och bruksdistriktet

Vid vilken tidpunkt järnhanteringen började breda ut sig i Lekebergslagen är i stora delar höljt i dunkel. Känt är dock att Kilsbergen, ”de blå bergen”, vilka sträcker sig från Svartå i söder till Nora i norr, ett avstånd på cirka fem mil, åtminstone har exploaterats för järnframställning sedan medeltiden. Den äldsta kända handling vari Lekebergslagen, ordagrant ”Lekaberge”, omnämns är ett salubrev daterat sommaren 1458.²⁵

I Lekebergslagen har åtskilliga hyttor för tackjärnstillverkning anlagts, drivits och nedlagts under seklernas gång. Senast i början av 1550-talet fanns hyttor i samtliga socknar (med undantag av Nysund där någon hytta aldrig har anlagts). Totalt var de 11 stycken. Vid denna tid räknades dock inte alla brukare som bergsmän, två av hyttorna kallades *bondehyttor*.²⁶ Med tiden inkorporerades även den ena av dem i bergslagen medan den andra upphörde redan före 1570.²⁷ Hannerberg och Nachmansson har beskrivit hur Lekebergslagen kontinuerligt breddade ut sig västerut, det vill säga upp i kilsbergsskogarna, under perioden 1569–1707.²⁸ Särskilt åren närmast före 1640 tycks ha varit en expansiv period. Mellan 1637 och 1640 anlades eller ombyggdes hela 8 hyttor i regionen.²⁹ År 1640 fanns totalt 21 olika hyttor i Lekebergslagen. 7 av dessa lades dock ner under de efterföljande 100 åren. 1740 var antalet således 14 varav ytterligare 6

23 Sjöberg 1993, sid. 42, 55f, 69f; Norelius 1936, sid. 17 (gruvarbete); Även folkminnen från undersökningsområdet i Harbe 1956, sid. 137 (slakt), 167ff (slätter, lövtäkt, skörd, tröskning), 230 (gruvarbete), 236ff (kolning), 280ff (malmkörning).

24 Exempelvis Florén 1995, sid. 32ff.

25 Nachmansson & Hannerberg 1945, sid. 21f.

26 Nachmansson & Hannerberg 1945, sid. 10.

27 Nachmansson & Hannerberg 1945, sid. 26.

28 Nachmansson & Hannerberg 1945, sid. 29 (fig.7), 32 (fig.8), 35 (fig.9).

29 Nachmansson & Hannerberg 1945, sid. 31, 33; se även Norelius 1936, avsnittet *Om hyttedriften*, sid. 22ff.

nedlades före 1800.³⁰ Det var alltså inte ovanligt att bergsmanshyttor lades ner, men detta innebar inte att bergsmännens bergsbruk lades ner. Nedläggningarna skall snarare betraktas som en rationaliseringsprocess. Denna process innebar att svagare produktionsenheter, med otillräcklig vattentillgång, skog eller liknande lades ned och att hyttelaget överflyttades till en för hyttebruk bättre lämpad anläggning.³¹ Dessa rationaliseringar innebar således att hyttelagen kontinuerligt växte vid de hyttor som fortlevde i processen. I tabell 2:3 redovisas hyttornas fördelning på lekebergsocknarna vid fem skilda tidpunkter perioden 1640–1900.

Tabell 2:3. Antalet hyttor i Lekebergslagen fördelade på socknar tiden 1640–1900

Socknen	1640	1740	1800	1820	1900
Kvistbro	6	6	4	3	2
Knista	2	1	0	0	0
Hidinge	5	3	2	1	1
Vintrosa	1	0	0	0	0
Tysslinge	4	3	1	0	0
Kil	3	1	1	1	0
Totalt i Lekebergslagen	21	14	8	5	3

Källa: Norelius 1936, tabellen *Lekebergslagens hyttor m.m. under åren 1640–1899*, sid. 48.

I tabell 2:3 syns återigen Kvistbros, Hidinges och Tysslinges mer utpräglade bergslagskaraktär (jfr tabell 2:1). Från 1740 fanns ingen hytta inom Vintrosa socken, samma sak gällde i Knista år 1800. År 1800 fanns i Lekebergslagen totalt åtta hyttor, sex bergsmanshyttor och två bruksmasugnar. 1820 var antalet bara fem och ännu en socken, Tysslinge, saknade då hytta. Det är framförallt de fem hyttor som överlevde till 1820 vi i det följande skall stifta närmare bekantskap med. Tre av de fem var bergsmanshyttor, *Mullhyttan* och *Vekhyttan* i Kvistbro socken samt *Klunkhyttan* i Hidinge. De övriga två var *Björkhyttan* i Kvistbro vilken ägdes och drevs av Svartå bruk och *Ymningshyttan* i Kil med en enskild ägare. Till sekelskiftet 1900 överlevde endast tre av dessa hyttor, *Klunkhyttan*, *Vekhyttan* och *Björkhyttan*, den sistnämnda kallad *Svartå hytta* (se bild 1) från år 1884. Både *Mullhyttan* och *Ymningshyttan* blåstes ner sista gången 1870. *Klunkhyttan* nyttjades sista gången 1901 och *Vekhyttan* nedlades 1903 som den sista ursprungliga bergsmanshyttan i undersökningsområdet och därmed gravsattes bergsmansperioden i Lekebergslagen.³² Vid Svartå blåstes däremot tackjärn länge. Sista blåsningen genomfördes 1966 och i och med nedläggningen av Svartå hytta försvann den sista träkolshyttan i Sverige.³³

³⁰ Norelius 1936, sid. 48.

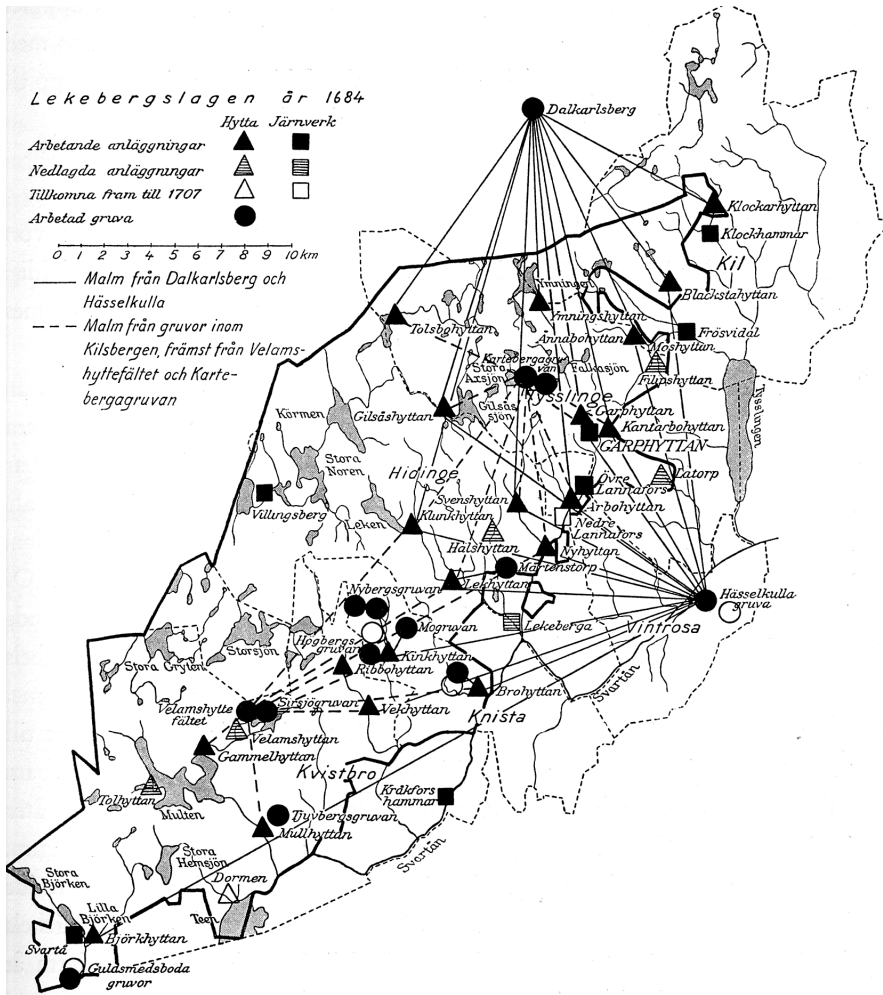
³¹ Exempelvis Omberg 1992, sid. 45ff (Ramsberg och Linde); Sjöberg 1993, sid. 41 (Västerbergslagen); Weinhausen 1947, sid. 72 (Norberg).

³² Norelius 1936, sid. 31, 39.

³³ *Hassefors under fyra sekel* 1995, sid. 31, 57.

I karta 3 syns Lekebergslagens hyttor markerade som trianglar. Det är tydligt att hyttorna i allmänhet förlades i den östra delen av häradet, det vill säga längs Kilsbergens östra sluttningar, i den region som i en av de ovan berörda naturgeografiska kategoriseringsmodellerna kallas *Lekebergsplatån*.

Karta 3. Lekebergslagen. Järnbruk, hyttor och gruvor

Ur Nachmansson & Hannerberg 1945, sid. 45.

Nära anslutet till Lekebergs tackjärnsbergslag fanns också ett *bruksdistrikt*. I en längd över järnbruk inom Leke och Karlskoga bergsfögderi år 1816 upptas sammanlagt femton enheter. Nio av dessa låg i Västernärke, en i norra Närke,

en i Östernärke och fyra i Värmland (Karlskoga bergslag).³⁴ I denna geografiska spridning syns återigen den oregelbundna administrativa indelningsgrunden som vi tidigare sett gälla för Lekebergslagen vid mitten av 1800-talet. I föreliggande avhandling fokuseras undersökningarna på de nio enheterna i Västernärke. I det följande kommer dessa att benämnas *lekebergsbruken* (inte att förväxla med *Lekebruket*, se nedan), eller, då sammanhanget medger, *järnbruken* eller *bruksdistriktet*. Även andra bruk berörs i olika sammanhang men presenteras inte närmare här.

Järnbruk har funnits i eller i närheten av Lekebergslagen åtminstone sedan andra hälften av 1500-talet. 1572 anlade Hertig Karl, med hjälp av tysk expertis och arbetskraft, ett järnbruk invid Lekhytteån i Hidinge. Bruket benämndes Lekebergs hyttgård eller Lekebruket (på karta 3 kallat Lekeberga). Det var för tiden ett imponerande produktionsställe med fyra masugnar, fyra osmundsmedjor, klensmedja och borrhhus med mera. Borrhuset var en nödvändighet då det vid bruket bland annat göts kanoner och krukor för svavelproduktion. Bruket fick dock en kort livslängd och lades ner redan 1589.³⁵ Även på andra håll i Lekebergslagen synes hertig Karl ha utövat inflytande över järnhanteringens tidiga utbredning.³⁶

Lekebergsbruken som upptas i 1816 års längd hade alla sina rötter i 1600-talet. Den första hammaren anlades vid *Kråkfors*, strax intill Kvistbro kyrka, år 1629. Denna tillsammans med en annan hammare, Munkfors (anlagd 1666 i Nysund), kom under 1800-talet att sammanslås med det år 1658 privilegierade bruket i *Svartå* i Kvistbro socken. *Villingsbergs* bruk i Hidinge socken stammar från två hamrar anlagda 1646 respektive 1649. *Övre och Nedre Lannafors* i Vintrosa socken privilegierades som två enskilda bruk 1649 men sammanslogs i början av 1800-talet till en enhet, Lannafors bruk. *Ölsboda* i Nysunds socken anlades 1660. *Garphytte bruk* i Tysslinge privilegierades 1661 och *Frösvidal* i Kils socken 1663. Det sist anlagda järnbruket i Västernärke var *Hasselfors* i Skagershults socken, grundat 1671.³⁷ På karta 3 är sju av de nio bruken markerade som kvadrater. I förhållande till karta 3 låg Ölsboda nordväst om Svartå, strax utanför häradsgården och Hasselfors vid södra stranden av sjön Teen som syns öster om Svartå. *Klockhammar* i Kils socken som är det nordligaste bruket på karta 3 räknades i äldre tid till Nora bergslagsdistrikt och ingår inte i föreliggande undersökningsområde.

Grundarna av lekebergsbruken återfanns som annorstädes bland förmögna köpmän eller adelsmän. Exempelvis anlades Kråkfors hammare av en Mats Andersson, borgare från Nyköping, Ölsboda av en Stensson, borgare från Lin-

34 ULA. BMN, F V:3 (Bunt 87), *Brukslängd 1816*.

35 Klingnéus 1997, sid. 449ff; Nachmansson & Hannerberg 1945, sid. 30.

36 Nachmansson & Hannerberg 1945, sid. 31.

37 Nachmansson & Hannerberg 1945, sid. 33; Lindgren 2002, förteckning i alfabetisk ordning.

desberg, medan Hasselfors grundades av adelsmannen Melker Falkenberg af Bålby, sprungen ur en naturaliserad livländsk adelsfamilj.³⁸ Under 1800-talet, som i stort utgör tidsramen för förestående undersökning, ägdes lekebergsbruken av flera ryktbara släkter. Svartå och Kråkfors hamrar ägdes av hovmarskalken friherre P. A Fock till dennes död 1827, därefter av intressenter under ledning av en disponent Leijonhjelm till 1876. Under 1800-talet kom Hasselfors genom giftermål att bli ett järnbruk tillhörigt familjen Wachtmeister af Johannishus. Villingsberg ägdes av medlemmar i slakten von Hofsten från 1720-talet till 1856. Ölsboda tillhörde slakten Strokirk mellan 1772–1856. Garphytte bruk ägdes under 1800-talets inledande decennier av intressenter men från 1834 av Per Hinneresson, vilken vid tiden för köpet var övergruvfogde vid Dalkarlsbergs gruvor. Hinneresson var ett exempel på den nya tidens brukspatroner. Efter 1856 kom även andra av den nya tidens bruksägare att lägga under sig flera av lekebergsbruken. Särskilt framträder i detta sammanhang industrimannen C. J. Yngström som 1856 köpte Villingsberg och senare även blev ägare till Ölsboda.³⁹

Den så kallade bruksdöden drabbade även lekebergsbruken.⁴⁰ Vid Svartå upprätthölls lancashiresmidet längst och nedlades först 1945 varefter det vid det gamla bruket, vid den tiden under Hasselfors bruk, endast blåstes tackjärn för export till 1966.⁴¹

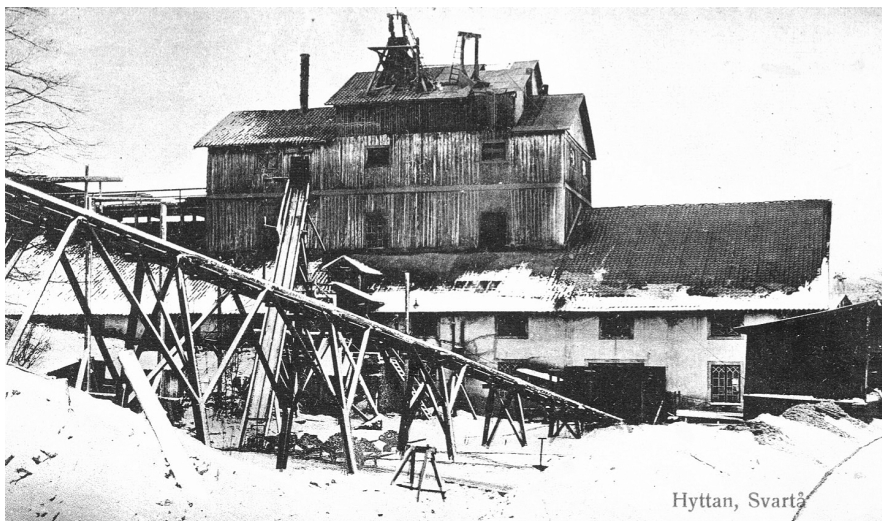

Bild 1. Svartå hytta omkring 1910. Svartå hytta blev Sveriges sista träkolshytta att blåsas ner. Sista tillverkningen skedde 1966 (Örebro stadsarkiv).

38 Magnusson 1967, sid. 17f; Harbe 1947, sid. 57.

39 Tham 1849, sid. 81, 83, 84, 118, 120, 122; Magnusson 1967, sid. 17; ÖLF. Hasselfors, Svartå och Villingsbergs bruksarkiv, *inledning*ar till arkivförteckningar.

40 För en överblick över bruksdödens omfattning se exempelvis Eriksson 1955; Jonsson 1983.

41 *Hasselfors under fyra sekel* 1995, sid. 54.

Statsmaktens önskemål om tydliga tackjärns- respektive stångjärnsdistrikt för den svenska järnproduktionen uppfylldes knappast av Lekebergslagens producenter. I Lekebergslagen trängdes bergsmännens hyttor med borgarnas och ståndspersonernas järnbruk. Trots att Lekebergslagen kameralt och juridiskt klassades som en så kallad *tackjärnsbergslag* producerades också en hel del stångjärn i området. Arbetsdelningsprincipen som stipulerats under 1600-talet efterlevdes alltså inte särskilt väl i regionen. Lekebergslagen var knappast unikt i detta avseende. Lekebergslagen påminner oss alltså om att statsmaktens intentioner inte alltid, kanske rentav sällan, i praktiken förverkligats fullständigt.

Bergsbrukets respektive jordbrukets roll som näringsfång i Lekebergslagen under 1700- och 1800-talet

För Lekebergslagens vidkommande har jordbruket i den historiska litteraturen ofta framställts som en svag näringsgren medan järnhanteringen har lyfts fram som det viktigaste näringsfånget i regionen. Samtidigt har det i samma litteratur argumenterats för jordbrukets viktiga roll för den tidiga bebyggelseutvecklingen i området. Kolonisationen tilltog sannolikt i samband med järnhanterings utbredning men jordbrukets tidiga inflytande bör samtidigt inte förringas.⁴² Här skall vi göra ett par nedslag några århundraden efter att bergen börjat bearbetas och åtskilliga hyttor uppförts. Frågan är vilken betydelse bergsbruksrörelsen respektive jordbruket hade i Lekebergslagen under århundradet närmast före det industriella genombrottet, det vill säga under tiden 1770–1870. Svaret kan här endast bli ungefärligt.

För att skaffa en uppfattning om olika näringsgrenars status i äldre tider finns för forskaren en mycket värdefull typ av källor, nämligen samtida berättelser eller beskrivningar över avgränsade geografiska områden. Som en litterär genre blomstrade sådana beskrivningar särskilt under frihetstiden.⁴³ För Lekebergslagens del finns två beskrivningar från skilda år som bör uppmärksammas. Den första är landshövdingen Adolph Mörners *Kort oekonomisk beskrifning öfwer Nerike, författad åhr 1762* där samtliga Närkesocknar har beskrivits. Den andra utgörs av Wilhelm Thams *Beskrifning öfver Örebro län* från år 1849. Den består av en sammanfattande beskrivning med särskild vikt på länets främsta näringsgrenar. Till denna sammanställning har fogats korta sockenbeskrivningar från hela länet.

Enligt landshövdingen Adolph Mörner betraktades bergsbruket som huvudnäringen i hela Lekebergslagen år 1762. Dock varierade förutsättningarna för dess upprätthållande något. När det gäller Knista berättar sockenbeskrivningen om ett bergsbruk med en osäker framtid:

42 Norelius 1936, sid. 11; Kvistbro sockens historia 1972, sid. 492.

43 Lindroth 1978, sid. 125ff.

Ehuru BergsBruket här vårdas och skiötes med all drift, försummas dock icke Åkerbruket och Ängsrödningen [...] Begge uphielpas och förbättras så mycket sig giöra låter; ty alt eftersom Grufwor och skogen aftaga, måste Bergsmännen söka sig näring af jorden.⁴⁴

Om Hidinge bergslag skriver Mörner:

Enhwar lägger sig dock högsta winning om, at wäl bruka och föröka sin lilla Åkerjord, samt upprödia och förkofra Ängswallen; Men Bergshandteringen blifwer här i synnerhet det förnämligaste och säkraste Näringsfång.⁴⁵

Kvistbro bergslag, däremot, beskrivs som en typisk skogsbygd där skogen väl täckte ortsbefolkningens behov för såväl bergsbruk som husbehov. Samtidigt framställde Mörner socknen, åtminstone vissa delar av den, som bestående av stora åker- och ängsmarker. Detta var dock, enligt Mörner, endast en skenbar jordbruksbygd där befolkningen var alldeles för stor för att kunna försörjas av jordbruket. Bergsbruket var den viktigaste näringsgrenen även i Kvistbro.⁴⁶ I norra Lekebergslagen, det vill säga i socknarna Vintrosa, Tysslinge och Kil, var skogarna enligt Mörner svårt medtagna och jordmånen och nyodlingsintressena varierade högst betydligt mellan såväl socknar som enskilda hemman.⁴⁷ Sammanfattningsvis tycks dock bergsbruket under 1760-talet ha haft en stor betydelse för befolkningen i hela Lekebergslagen.

Wilhelm Thams länsbeskrivning från 1849 skiljer sig betydligt i fråga om detaljrikedom från Mörners arbete. I Thams komprimerade sockenbeskrivningar presenteras dock socknarnas huvudnäringar vid mitten av 1800-talet. I Lekebergslagen ansågs bergsbruket fortsättningsvis vara en betydelsefull näring år 1849 om än i konkurrens med andra. Beträffande Kvistbro upptas bergsbruket sida vid sida med åker- och skogsbruk och samma förhållande gällde i Kil och Vintrosa. I Tysslinge och Knista utgjordes bergslagets näringar av bergsbruk och skogsbruk. För Hidinges del kan man genom språkbruket i sockenbeskrivningen ana att bergsbruket kraftigt gått tillbaka och att åkerbruk och skogsbruk dominerade.⁴⁸

Malmförsörjningsproblematiken – sinande gruvor och bristande kvalitet

Vattenfyllda gruvhål är ingen ovanlig syn i skogarna i de områden som utgjorde Lekebergslagen. Samtliga dessa gruvor har varit av typen dagbrott. Särskilt vanligt förekommande är de i de gamla bergslagsdelarna av Kvistbro, Knista och

44 Mörner 1762a, sid. 20.

45 Mörner 1762a, sid. 34.

46 Mörner 1762a, sid. 25.

47 ÖLF. Laxå bruk, IM:3 (avskrift av Adolf Mörners originalmanuskript "Beskrifning öfver Nerike" författad 1762. Socknarna Vintrosa, Tysslinge och Kil).

48 Tham 1849, sockenbeskrivningar sid. 80, 82f, 119ff.

Tysslinge. De allra flesta gruvorna har funnits i Kvistbro.⁴⁹ Åtskilliga av dessa gruvor har varit små, både i omfång och djup liksom beträffande malmtillgångar. En del har dock varit relativt stora och i några fall har ett flertal gruvor av varierande storlek kommit att räknas som ett sammanhängande gruvfält.⁵⁰

Det historiskt sett viktigaste gruvområdet var Kronobergs gruvfält (på karta 3 benämnt Velamshyttfältet), som bestod av ett större antal gruvor. Det antas vara ett av de äldsta bearbetade gruvområdena i Lekebergslagen. Kronobergsfältet var regionens mest givande gruvområde, sett till den totala malmfångsten från 1640-talet fram till sekelskiftet 1900, vilken enligt bergshistorikern Norelius uppgick till cirka 150 000 ton.⁵¹ De näst efter Kronoberget viktigaste gruvorna fanns vid Hässelkulla och Sanna i Vintrosa socken. Dessa var belägna en bit utanför den geografiskt sett sammanhängande bergslagen och utgjorde öar ute på slätten men räknades i administrativt hänseende till Lekebergslagen (se karta 3). Enligt Norelius är det inte osannolikt att Hässelkulla bearbetades redan under 1500-talet. Sannagruvornas ålder är höljda i dunkel. Återkommande rapporter från fältet möter inte förrän under 1780-talet. Då berättas om djupa gruvor vilket vittnar om en tidigare omfattande och långvarig brytning.⁵²

I det följande skall vi närmare granska Lekebergshyttornas malmförsörjning och grunden till de malmrelaterade problem som omtalas i Mullhyttelagets skrivelse till Bergskommissionen 1835. Lekebergshyttornas malmförsörjning år 1684 illustreras i karta 3, sidan 53 ovan. Där framgår tydligt att Lekebergslagen mot slutet av 1600-talet ur malmförsörjningsperspektiv var indelad i en *nordlig* och en *sydlig* region. I den norra regionen, bestående av Vintrosa, Tysslinge och Kils socknar hämtades malm från främst Hässelkulla gruvor men även betydande andelar från Dalkarlsberg i Nora bergslag. I den södra regionen, bestående av socknarna Kvistbro, Knista och Hidinge hämtades all malm inom den egna bergslagen, med undantag av ett fåtal bergsmän i Hidinge som hämtade hem mindre volymer Dalkarlsbergsmalm till sina tackjärnsblåsningar. Samma mönster som gällde 1684 var rådande då tiondekommissionen 1720 fastställde tackjärnstiondets storlek vid de olika hyttorna i regionen.⁵³ Hundra år senare, år 1820, återstod som tidigare nämnts endast bergsmanshyttorna Klunkhyttan, Mullhyttan och Vekhyttan samt de två bruksägda Ymningshyttan och Björkhyttan. Vid det laget hade Dalkarlsbergsmalmen spridit sig även till de sydligare delarna av Lekebergslagen. Samtidigt framstod fortfarande gruvorna inom Lekebergslagen som viktiga för hyttornas malmförsörjning.⁵⁴

49 Eriksson 1999, sid. 25 (tab.1).

50 Norelius 1936, sid. 13ff.

51 Norelius 1936, sid. 16.

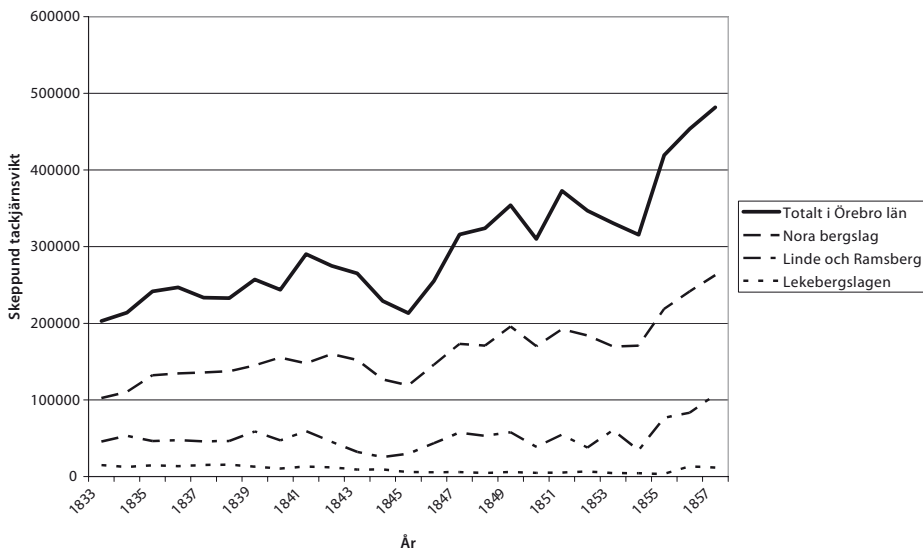
52 Norelius 1936, sid. 17ff.

53 Norelius 1936, avsnittet "Om hyttedriften", sid. 22–49.

54 *Jernkontorets annaler* 1820–1825 (Årgång 4–9). Stockholm: 1820 sid. 36, 46; 1821 sid. 26; 1822 sid. 28; 1823 sid. 47; 1824 sid. 47; 1825:1 sid. 52.

Under 1820- och 1830-talet uppkom dock allvarliga bekymmer med sinande malmtillgångar vid ett flertal betydelsefulla gruvor i Lekebergslagen.⁵⁵ En genomläsning av Bergskollegiums årliga berättelser om bergshanteringens tillstånd i riket mellan åren 1835–1857 visar tydligt hur Lekebergslagen under hela perioden intog en ytterst marginell plats bland Örebro läns gruvdistrikt, sett till den årliga malmuppfordringen. I diagram 2:2 relateras malmbrytningen inom Lekebergslagen under perioden 1833–1857 till brytningen i de två under 1800-talet dominerande gruvdistrikten i Örebro län, Nora bergslag och Linde och Ramsbergs bergslag, liksom till den totala brytningen inom hela länet.

Diagram 2:2. Järnmalsbrytningen i Örebro län 1833–1857. Nora bergslag, Lindes och Ramsbergs bergslag, Lekebergslagen samt länet som helhet

Källa: Tabellbilagan, tabell 2.

Diagram 2:2 illustrerar en kontinuerlig nedgång beträffande malmbrytningen i Lekebergslagen under perioden. Endast vid periodens slut synes en viss upp-ryckning ha ägt rum. Beträffande Nora liksom Linde och Ramsbergs bergslag syns ett mer varierande mönster. År 1834 berättas att bergsmännen i Lekebergslagen alltmer blivit beroende av malm från gruvor i Nora bergslag.⁵⁶ Givetvis spelade den marginella och kontinuerligt minskande malmbrytningen inom den egna bergslagen en betydande roll i denna omorientering. Ett ytterligare bekymmer för bergsmännen i Lekebergslagen, som sannolikt delvis förklarar

⁵⁵ Norelius 1936, exempelvis sid. 100ff (gruvrelationer).

⁵⁶ Bergs-Collegii underdåniga berättelse om förhållandet med bergshandteringen år 1834, sid. 10.

orienteringen åt Nora bergslag, bestod i att malmen inom den egna bergslagen var svårbemästrad ur metallurgisk synpunkt.⁵⁷ I allmänhet måste den därför blandas med andra malmer för framställningen av ett godtagbart tackjärn. Problemet med de oartade malmerna i Lekebergslagen är ett återkommande ämne i bergstingsrättens protokoll.⁵⁸

Vid mitten av 1800-talet hade alltså noramalmen spridit sig till hela Lekebergslagen och fyllde en ansevärd andel av bergsmännens malmbehov. Lokalt fanns endast mindre malmfyndigheter som kunde nyttjas till tackjärnsblåsningarna.⁵⁹ Försök att finna nya malmfyndigheter och att få till stånd en mer rationell brytning misslyckades.⁶⁰ Bergsmännen i Lekebergslagen var inte delägare i Dalkarlsberg, inte heller i något av de andra gruvfälten i Nora bergslag. Därför kom de att hamna i en situation där de måste köpa sin malm. Den form malmhandeln antog har jag valt att kalla ett *malmjärnssystem*. Detta system diskuteras närmare i kapitel 5. Malmförsörjningsproblematiken i Lekebergslagen sammanfattades i Bergskollegiums årsberättelse 1841:

Hvad Lekebergs Bergslag vidkommer, fortfara utsigterne att icke visa sig mera lofvande, än förut, hvadan grufve-driften derstädes, endast såvida kan anses fördelaktig, som den för ett någorlunda billigt pris lemnar en lämplig tillsats fattigare malm till den goda, men dyra Dalkarlsbergs-malmen.⁶¹

Kapitelsammanfattning

Bergsbruksrörelsen i Lekebergslagen hade åtminstone medeltida anor och området ägde tidigt status som *tackjärnsbergslag* med fullvärdiga privilegier.

57 Boëthius & Kromnow 1955, sid. 11.

58 SVAR: Lekebergs bergstingsrätts protokoll, exempelvis 1792 §5; 1795 §4; 1796 §4; 1798 §2; 1802 §3; 1805 §2; 1813 §3.

59 *Jernkontorets annaler 1841–1855 (Uppgifter från hyttorna)*, Stockholm. Anm. Viktigt att kommentera i detta sammanhang är att de uppgifter jag här hämtat ur *Jernkontorets annaler* för dessa uppgifter ofta baseras på rapporter, som lämnats till övermasmästaren, angående vilka malmer som hade använts under värmningen av masugnarna. Vilka malmer de enskilda bergsmännen nyttjade under den resterande blåsningen är i hög grad okänt. På åtskilliga andra ställen i *Jernkontorets annaler* berättas dock om Noramalmens ökande dominans vid blåsningarna i Lekebergslagen.

60 Bristen på malm föranledde en till synes föga strukturerad, snarare desperat, jakt på nya malmstreck. (Norelius 1936, sid 104f; ÖLF: Kronobergs gruvbolag. A 2 , Mötesprotokoll, Exempelvis gruvstämmoprotokoll 9 juni 1845).

De sista större ansträngningarna att få till stånd en uppräckning av gruvbrytningen på Kronobergsfältet omfattade bolagsbildning vid slutet av 1840-talet och att man antog en ny gruvfogde med en ny arbetsstyrka i slutet av 1850-talet i en förhoppning om en ”bättre bearbetning av här befintliga fyndigheter” (ÖLF: Kronobergs gruvbolag, A:2, gruvstämmoprotokoll 12 december 1848; Norelius 1936, sid. 105). Resultatet blev klen och gruvdriften vid Kronoberget upphörde vid mitten av 1870-talet med undantag av några brytningsförsök som utan större framgång företogs under 1890-talet. (*Kvistbro sockens historia* 1972, sid. 505).

61 *Bergs-Collegii underdåniga berättelse om förhållandet med bergshandlingen år 1841*, sid. 9.

I ett naturgeografiskt perspektiv utgjorde området en typisk bergslagsbygd bestående av vidsträckta skogar, begränsade odlingsmarker och berg som på flera håll rymde brytningsvärd järnmalm. Kolonisationen och befolkningstillväxten i området följde den mer allmänna trenden i rikets bergslagsområden, 1600-talet utgjorde en synnerligen expansiv period, 1700-talet kännetecknades av en moderat tillväxt eller stagnation vilken under 1800-talet vände till en mycket stark befolkningsökning.

Även beträffande bergsbruksrörelsen utgjorde 1600-talet en expansiv period i Lekebergslagen då åtskilliga hyttor ombyggdes eller nyanlades och ett *bruksdistrikt* växte fram bestående av järnbruk såväl inom som utom bergslagsgränserna. I relation till kronans intressen visar utvecklingen i Lekebergslagen, i likhet med många andra bergslagsdistrikt, på svårigheterna att i praktiken upprätthålla den stipulerade arbetsdelningsprincipen från 1600-talet som bland annat anvisade en tydlig geografisk åtskillnad mellan bergsmans- och bruksbygder.

Bergsmännens hyttebruk i Lekebergslagen följde från 1600-talet den allmänna utveckling som tidigare konstaterats för flera andra områden i Bergslagen. Antalet hyttor minskade kontinuerligt genom en rationaliseringsprocess. 1640 fanns i området över 20 hyttor men år 1820 återstod bara fem, varav tre bergsmanshyttor.

1800-talets bergsbruksrörelse i Lekebergslagen präglades av ett tilltagande malmförsörjningsproblem. Malmen sinade i de lokala gruvorna och bergsmännen tvingades att täcka stora delar av malmbehovet genom köp från Nora bergslag. Trots dessa bekymmer fortlevde bergsmännens intresse för bergsbruket till mitten av 1800-talet då det ersattes av ett ökat intresse för skogs- och jordbruk. Kring sekelskiftet 1900 var bergsmansepoken i Lekebergslagen definitivt slut. Vid samma tid hade några av bruken övergått till en industriell järnproduktion medan några andra hade fallit offer för bruksdöden som svepte fram över Bergslagen. Inte heller i dessa avseenden skilde sig Lekebergslagen nämnvärt från utvecklingen i andra bergslagsområden. Denna översiktliga bakgrundsteckning och introduktion till undersökningsområdets allmänna och speciella drag visar att järnproduktionen genomgick den industrialisering som i inledningen kunde förutses. I kapitel tre undersöks liberaliseringsprocessens konsekvenser för relationerna mellan bergsmän och bruk närmare.

3. Bruken och tackjärnet efter 1810

ÅR 1834 KÖPTE Per Hinnersson (f.1787–d.1864), vid tiden övergruvfogde vid Dalkarlsbergs gruvor, Garphytte bruk i Tysslinge socken i norra Lekebergslagen. Det var vid den tiden ett relativt litet bruk, sett till såväl jordegendomen som järnproduktionen.¹ Taxeringsvärdet var endast 45 000 riksdaler banco, knappt en femtedel av det närbelägna Svartå bruks taxerade värde.² Egendomen omfattade drygt 5 mantal. Det privilegierade stångjärnsmidet uppgick endast till 600 skeppund ämnesjärn men därtill ägdes rättighet att inköpa ytterligare 800 skeppund ämnesjärn från kringliggande bruk. Ämnesjärnet var avsett för manufaktursmide. Brukets främsta produkter utgjordes i början av 1830-talet av spik och plåt.³

Den nyblivne brukspatronen hade siktet inställt på en större och mer lönsam rörelse. Redan i december 1834 köpte han Ymningshytte masugn. Ymningshyttan hade sedan länge haft en enskild ägare men omfattade också ett hyttelag där bergsmän ingick. Med köpet följde ett flertal hela, eller delar av, bergsmanshemman, totalt 4 $\frac{3}{4}$ mantal. Därmed kom Garphytte bruk i besittning av egen tackjärnsproduktion, ty trots brukets namn hade sedan mycket lång tid tillbaka ingen hytta funnits på platsen. Mot slutet av 1830-talet ansökte Hinnersson även om rätt till smidesökning och tillstånd att nedlägga det mindre lönsamma plåtsmidet. Bergskollegium tillmötesgick hans ansökan och från våren 1840 ägde bruket rätt till 1600 skeppunds manufaktursmide. Den viktigaste produk-

1 Det alunbruk vid Latorp (Beatæ Christinæ alunverk) som dittills varit förenat med smidesrörelsen vid Garphyttan kom från detta år att bli ett självständigt bruk. Nachmansson & Hannerberg 1945, sid. 440.

2 RA. Bergskommissionen 1833–1835, ÅK 419. Uppgifter från bruken, volymen *Örebro läns nordligare del och Ölme och Visnums härader i Värmland* (Uppgifter från Garphytte bruk och Svartå).

3 Nachmansson & Hannerberg 1945, sid. 367.

ten blev därefter bandjärn vilket framförallt kom till användning vid tunnbindning.⁴ Bruksexpansionen avtog inte med 1830-talets egendomsförvärv. I början av 1840-talet riktade Hinneresson intresset mot bergsmansjord i Hidinge socken och ett flertal bergsmansgårdar inköptes. Samtliga dessa gårdar var knutna till Klunkhyttelaget. Samtidigt förvärvades ansenliga gruvdelar i Leke och Nora bergslag. I början av 1840-talet var Garphytte bruk således knutet till två masugnar i Lekebergslagen och ägde egen malm. Dessutom hade brukspatron Hinneresson under loppet av ett knappt decennium mer än fördubblat brukets jordegendom genom sina jordförvärv.⁵

Varför var då Per Hinneresson så intresserad av bergsmansjorden? I detta kapitel skall drivkrafterna bakom den typ av bruksexpansion som hade siktet inställt på förvärv av bergsmansegendomar och gruvandelar diskuteras, liksom de konsekvenser denna form av direkt *brukspenetration* under 1800-talet fick för den traditionella arbetsdelningsrelationen mellan järnbruken och bergsmännen.

Egendomsköp

Per Hinneressons agerande var knappast unikt. Den successiva avregleringen av det gamla privilegiesystemet och införandet av en allt mer vidsträckt näringsfrihet under 1800-talet stimulerade brukspatronernas expansionslusta.

Göran Rydén och Anders Florén har tidigare diskuterat den tidiga industrialiseringsprocessen bland annat i termer av en successivt förändrad maktbalans där icke-producenter efterhand erövrade allt större inflytande över produktionen och produktionsprocessen på bekostnad av de egentliga producenterna, exempelvis som en följd av en ökad kunskapsöverföring från producenter till icke-producenter.⁶ I hög grad kan deras resonemang kring en sådan form av *know-how penetration* även appliceras på en person som Per Hinneresson. Han är ett utmärkt exempel på den nya sortens kunniga och driftiga brukspatroner som framträdde under 1800-talet. Till skillnad från de aristokratiska bruksägarna vid de andra lekebergsbruken hade han verkligen arbetat sig upp till sin position.⁷ Hinneresson hade nämligen börjat sin bana som gruvdräng och förman vid Persbergs gruvor i Värmland, därefter avancerat via bruksinspektorstjänst till övergruvfogdeposten vid Dalkarlsbergs gruvor.⁸ Således hade han

4 Nachmansson & Hannerberg 1945, sid. 448ff.

5 Vid Per Hinneressons köp 1834 innehade Garphytte bruk egendomar om 5 5/8 mantal, 1842 hade jordinnehavet ökat till 13 5/8 mantal. Nachmansson & Hannerberg 1945, sid. 440, 442.

6 Florén & Ryden 1992, kapitel 2.

7 Beträffande bruksägarnas sociala hemvist, se kapitel 2.

8 Henriksson 1996, sid. 191, not 61.

tillägnat sig en skarpsynt överblick över hela produktionskedjan från gruvan till hammarsmedjan. Gruvdisponenten Gustaf Bratt sammanfattar i en enda mening själva kärnan i denna typ av *penetration* när han i sina levnadsminnen citerar sin föregångare Hinnerssons inledande ord vid deras första möte på gruvkontoret vid Dalkarlsberg i slutet av 1850-talet: ”Den där stolen har jag suttit på många gånger”.⁹

I det följande skall vi dock inte uppehålla oss nämnvärt vid nyssnämnda typ av maktförskjutning utan istället inrikta oss på de förändrade förutsättningar som uppkom genom 1810 års jordreform. Jordreformen innebar nya möjligheter till en direkt form av *brukspenetration*. På krokiga vägar hade järnbrukens förvärv av bergsmanshemman varit möjliga långt tidigare, men 1810 års jordreform innebar att vägen rätades ut och alla tidigare hinder plockades bort, till bergsmännens stora missnöje.¹⁰

Vid riksdagen 1809 argumenterade bondeståndets fullmäktige från bergslagsorterna ihärdigt för att bergsmansjorden även fortsättningsvis endast skulle få innehas av bergsmän. I deras argumentation framställdes den förestående jordreformen som ett potentiellt hot mot såväl bergsmansgruppen som den svenska järnhanteringen i dess helhet. Vilka var då de konkreta hoten som bergslagsfullmäktige skymtade vid horisonten under riksdagen 1809?

Bergsmansjorden i jordreformsdebatten 1809

Enligt Per Oxelberg, riksdagsman och bergsman från Karlskoga bergslag, hotade brukspatroner och andra ståndspersoner inte i första hand bergsmännen som egendomsägare. Bergsmännen, menade han, skulle egentligen vinna på den utökade skaran egendomsspekulanter som den fria besittningsrätten skulle frambringa. Där skilde han sig inte från vare sig adelsståndet eller sina övriga ståndsbröder i sin syn på en sannolik värdestegring som en följd av en oinskränkt jordmarknad. Oxelberg fokuserade istället hotet på bergs- och järnhanteringen i allmänhet och mot järnbrukens olikheter i synnerhet. Han satte brukspatronernas möjlighet att köpa bergsmansegendomar i relation till järnbrukens ökande andelsinnehav vid de större gruvorna i Bergslagen och menade att de bruk i närheten av gruvor och hyttor som tilläts köpa bergsmansjord skulle tillägna sig hela järnproduktionskedjan, från malmen till stångjärnet. Oxelberg såg flera tänkbara konsekvenser av en sådan integrationsprocess. Järnbruket med tillgång till både hytta och hammare kunde under gynnsamma perioder ”draga kolen undan tackjärnsblåsningarna till stångjärnsmidet” vilket skulle resultera i minskad tackjärnsproduktion och svårigheter för de bruk som var beroende av köpetackjärn för att tillgodose sina behov. Riskerna fanns enligt

⁹ Henriksson 1996, sid. 170.

¹⁰ För exempel på tidigare förvärv av bergsmansjord se exempelvis Hildebrand 1957, sid. 302; Weinhausen 1947 s. 138; Omberg 1992, sid. 40; Sjöberg 1993, kapitel 3 och 4.

Oxelberg också att de bruk som kontrollerade hela produktionskedjan endast skulle producera tackjärn för sitt eget behov och inte till försäljning. Det senare skulle leda till en minskad stångjärnstillverkning, eller till och med fullständig kollaps vid de köpetackjärnsberoende järnbruken. Det naturliga resultatet av en sådan utveckling var en krympande stångjärnsexport.¹¹ Mats Persson från Dalarna delade Oxelbergs åsikter men underströk än mer risken att bruket skulle använda bergsmansskogar till sitt stångjärnssmide, detta i strid med gällande författningar. En sådan utveckling skulle innebära en ökad belastning på de tackjärnsproducerande bergsmännens skogar vilka med tiden helt skulle ödeläggas och bergsbruket i tackjärnsbergslagen upphöra. Förloraren skulle i förlängningen bli kronan genom de stora inkomstförluster som skulle följa i spåren av krympande tackjärnstionen och förminskad järnexport.¹²

I stort koncentrerade den grupp inom bondeståndet, som föredrog att den exklusiva besittningsrätten skulle upphävas, sin argumentation kring bergsmansjorden till bergs- och järnhanteringens framtida överlevnad. Om bergsmansnäringen enligt bergslagsfullmäktiges utsagor befann sig i svårigheter skulle dessa knappast förvärras genom att rikare grupper fick tillträde till bergsmansegendomarna och tackjärnsproduktionen. Bergsbruket skulle snarare stärkas än gräva sin grav om bergsmansjorden tilläts att förvärvas av intressenter med större ekonomisk kapacitet än bergsmännen. Det fanns heller inget som tydde på att bruket enbart skulle producera för sitt eget behov.¹³ I den riksdagsdebatt som fördes inom bondeståndet 1809 blandades olika föreställningar om ekonomisk rationalitet, vilka hade sina rötter i 1600-talet och delvis låg till grund för Bergskollegiums påbjudna arbetsdelningsprincip (se kapitel 1). Anders Danielsson från Älvsborgs län, med flera anhängare, inlämnade vid riksdagen ett memorial fyllt av argument mot bergslagsfullmäktiges ståndpunkt i jordreformfrågan. Beträffande brukets hot mot tackjärnstillverkningens fortsatta bestånd skrev Danielsson:

Uppenbart [...] origtig är den tanken, att Brukspatronen, som äger grufwor och hyttandelar skall inskränka tackjernstillverkningen blott till eget behof och derigenom bringa på obestånd de bruk, som äro funderade på tackjern från hans hytta. Han får ju ej smida mera stångjern än för hans Bruk är bewiljadt. Då han med fördel kan tillwerka, skall han, lika med Bergslagsbonden alltid hafwa den speculationen, att *äfwen förtjena på denna handtering*. Han *säljer*, och Tackjernsrörelsen skall således hafwa sin jemna gång [Min kursiv].¹⁴

11 Bondeståndets protokoll 1809:1, sid. 553–555 (Per Oxelbergs memorial, citat från sid. 554).

12 Bondeståndets protokoll 1809:1, sid. 601ff (Mats Perssons memorial).

13 Bondeståndets protokoll 1809:1, sid. 556 (Anders Joachimsson), 574ff (Anders Danielsson m.fl.).

14 Bondeståndets protokoll 1809:1, sid. 577 (Anders Danielsson m.fl.).

Enligt Danielssons memorial var inte alltid tackjärnstillverkning detsamma som en förlustaffär i ett bruksperspektiv. Brukens hyttandelar och den därmed sammanhängande rättigheten till tackjärnsproduktion kunde istället bereda en vinstgivande väg runt smidesbegränsningarna genom möjligheten att sälja tackjärn.

I riksdagsdebatten 1809 kan vi alltså urskilja två skilda föreställningar kring jordreformens potentiella konsekvenser för svensk järntillverkning. Å ena sidan ansågs att bruken knappast skulle ägna resurser på tackjärnstillverkningen som var mindre lönande än stångjärnstillverkningen eller enbart producera för den egna konsumtionen, å andra sidan hävdades att tackjärnstillverkningen mycket väl kunde komma att bli ett lönsamt komplement till stångjärnstillverkningen då den saknade den senares begränsningar. Vilken av de båda framtidsvisionerna kom då att ligga närmast den faktiska utvecklingen efter att jordreformen genomförts 1810?

Brukspenetrationen via egendomsköp – tidigare forskning

Inför en studie av den verkliga omfattningen av brukspenetrationen via egendomsköp från år 1810 och dess konsekvenser bör vi inledningsvis skaffa oss en bild av den historiska kontext som jordreformsdebatten inom bondeståndet hade dragit näring ur.

Vid slutet av 1700-talet ställdes de svenska järnproducenterna inför flera problem. Rysk järnexport hade intagit tätplatsen före den svenska och den stora importören, England, hade utvecklat en ny metod som möjliggjorde stenkolsbaserad produktion av smidbart järn, den så kallade puddelprocessen. Den svenska järnhanteringen drabbades dessutom i samband med napoleonkrigen av en kris.¹⁵ För att det skulle vara möjligt att framgent vara en av de ledande nationerna på järnmarknaden måste man i Sverige värna om den höga järn kvaliteten.¹⁶ Engelskt järn uppvisade nämligen en sämre kvalitet än det svenska som framställts med träkol.¹⁷ Bergsmanshyttornas tackjärnsframställning passade dåligt in i denna strategi.¹⁸ Brukens stångjärnsproduktion baserades efter de äldre bruksprivilegiernas stadganden på eget eller köpt tackjärn och i många fall på båda tackjärnstyperna. Fördelning av eget, respektive köpt tackjärn varierade mellan de enskilda bruken och på riksnivå förekom tydliga

15 Rydén 1991, sid. 43ff; Florén & Rydén 1992, sid. 104; Rydén 1997, sid. 140ff; Omberg 1992, sid. 57.

16 Boethius-Kromnow 1955, exempelvis sid. 321ff och 415ff; Ringmar 1999, sid. 187.

17 Omberg 1992, sid. 57f.

18 Rydén 1997, sid. 152.

regionala skillnader.¹⁹ Det ökade kravet på kvalitet bidrog till att bruken i större utsträckning övergav den äldre arbetsdelningen och började tillverka sitt eget tackjärn. Ibland skedde denna tillverkning i egna hyttor. Där kunde en strängare kontroll av tillverkningsprocessen upprätthållas och kvaliteten på så vis säkras eller åtminstone bättre stabiliseras.²⁰ Ett annat alternativ bruken hade att tillgå var köp av bergsmanshemman. Med dessa hemman följde andelar i bergsmanshyttorna och bruken kunde ta plats som tackjärnsproducenter vid sidan av bergsmännen. Även i dessa fall torde kontrollen över tillverkningens kvalitet ha ökat. Vad är då genom tidigare forskning känt kring järnbrukens förvärv av bergsmansjord och andelar i hyttorna?

Brukens jordintressen har tidigare studerats av flera historiker, bland andra Maria Sjöberg, Maria Ågren och Per Jonsson. Sjöberg fann i sin studie att brukens innehav av mantalssatt jord i Söderbärke socken i Dalarna kontinuerligt ökade från mitten av 1700-talet och en bit in på 1800-talet. 1817 uppgick innehavet till hela 40 procent av all jord i socknen.²¹ Värt att poängtera är dock att Sjöbergs studie i detta sammanhang inte uteslutande rör bergsmansjorden i Söderbärke. Som vi nu vet var förvärv av bergsmansjord under 1700-talet endast möjliga under särskilda förhållanden. Sjöberg har skärskådat dessa förhållanden och hennes undersökning visar hur bruksexpansion och penetration av tackjärnsproduktionen var möjlig även under den tid då bergsmansjorden omgärdades av en skyddslagstiftning. Brukspenetrationen möjliggjordes före 1810 företrädesvis genom exekutiva fastighetsauktioner där bruken, om ingen bergsman bjöd på egendomen, tilläts att köpa ett bergsmanshemman mot löfte att upprätthålla bergsbruket.²² Ture Omberg har också observerat en tydlig brukspenetration i hyttbyar i Linde- och Ramsbergs bergslag i början av 1800-talet.²³

19 Tre landskap med omfattande smide framstår vid mitten av 1700-talet som i hög grad självförsörjande med tackjärn, Uppland, Dalarna och Gästrikland. 1763 baserades smidet i Uppland uteslutande på eget tackjärn. Vid 1800-talets början var situationen i hög grad likartad. I andra områden gällde ett motsatt förhållande. Bland de landskap där ett mer betydande smide utövades framstår Närke, Västmanland och i synnerhet Värmland, som starkt beroende av köpt tackjärn. De regionala skillnaderna kan i viss mån förklaras utifrån järnframställningens organisation. I Uppland låg de s.k. vallonbruken. Vid dessa byggdes organisationen upp kring de centrala Dannemora gruvor. Masugnarna var redan från det svenska vallonsmidets begynnelse i bruksägarnas ägo och något utbyte med bergsmännen behövdes inte, och var inte heller önskvärdt då vallonsmidet krävde tackjärnskvaliteter som bergsmännen svårigen kunde producera eller garantera. I Dalarna och Gästrikland förklaras den höga andelen eget tackjärn av det relativt omfattande *bergsmansmidet*. Det var i dessa bergslagsområden vanligt att en och samma bergsman ägde andel både i hytta och i stångjärnshammare. Värmland var det landskap där den eftersträvalda arbetsdelningen mellan bruk och bergsmän i högst grad genomförts enligt statsmaktens önskan. I Värmland fanns en stor mängd bruk spridda över hela landskapet medan en bergsmansgrupp endast förekom i trakterna kring Filipstad och det malmrika bergsområdet däromkring, Heckscher 1949, sid. 480.

20 Omberg 1992, sid. 58f; Rydén 1997, sid. 152.

21 Sjöberg 1993, sid. 100, diagram 11.

22 Sjöberg 1993, exempelvis sid. 72, 103.

23 Omberg 1992, sid. 40.

Maria Ågren har i sin avhandling granskat brukens agerande på jordmarknaden i Stora Tuna i Dalarna. Ågrens undersökning visar att bruken under undersökningsperioden 1650–1850 såväl *breddade* som *fördjupade* sitt jordägande. Breddningen innebar att bruksegendomarna mätt i mantal eller areal växte. Fördjupningen innebar däremot att bruksägarna stärkte sina rättigheter till den jord de redan ägde.²⁴ Även Per Jonsson har påvisat brukens intresse av att stärka sin äganderätt.²⁵ Bruk och brukspatroner var även involverade i skatteköpen under 1700-talet.²⁶

Allan Weinhalten har studerat brukens penetration av bergsmännens hyttelag över en längre tidsperiod. I hans studie står inte jordegendomarna i fokus. Weinhalten har istället mätt fördelningen av hyttedelar mellan bergsmän, bruk och ståndspersoner i Norbergs bergslag vid flera tidpunkter. Han fann vid sin studie att bergsmännen fullständigt ägde 75 % av bergslagens alla hyttor år 1690, 64,1 % år 1737 och 58,3 % år 1816. De övriga andelarna ägdes av bruk eller andra utomstående, såsom ståndspersoner och köpmän. I vissa hyttor i Norbergs bergslag kom bruken att utöva stort inflytande, vid andra kunde bergsmännen fortsätta att dominera. I vissa fall lades hyttor i sin helhet under bruken. Andelarna i norbergshyttorna övergick enligt Weinhaltens undersökning i brukspatroners eller köpmäns händer särskilt under och efter lågkonjunkturer. De tydligaste exemplen finner vi under Karl XII:s krig, 1760-talets deflationskris och åren kring 1810, alltså tiden för den stora avsättningskris som följde i napoleonkrigens spår och som sammanföll med gravsättningen av bergsmännens exklusiva besittningsrätt till bergsmanshemmanen.²⁷

Weinhalten och Sjöberg har valt att avsluta sina undersökningar ungefär samtidigt, 1816 respektive 1817. För kända utvecklingsmönster efter cirka 1820 måste vi istället vända oss till Richard Ringmars avhandling som visar att järnbruken skaffat sig andelar i samtliga hyttelag i Torsåker och Ovansjö socknar i Gästrikland år 1836. Därefter ökade i flertalet fall brukens andelsinnehav fram till år 1870, på några håll dramatiskt. Richard Ringmar har även studerat brukens innehav av bergsmansjord och hans undersökning visar ett mönster där brukens innehav av hyttedelar var relativt större än deras innehav av bergsmansjord.²⁸

Så långt har vi endast uppehållit oss kring den forskning som ägnat sig åt brukens intressen för bergsmansjord och hyttedelar. Även brukens intresse av egen tackjärnsproduktion har tidigare intresserat historiker även om endast ett

²⁴ Ågren 1992, kapitel VII.

²⁵ Jonsson 1989, sid. 209f.

²⁶ Rydeberg 1985, exempelvis sid. 177ff.

²⁷ Weinhalten 1947, sid. 138.

²⁸ Ringmar 1999, sid. 188ff.

fåtal ägnat frågan något djupare intresse.²⁹ Bruksägarnas ökade intresse av att tillverka sitt eget tackjärn har även konstaterats av Ture Omberg i hans studie av utvecklingen i Lindes och Ramsbergs bergslag. Åren 1823–1832 framställdes två tredjedelar av allt tackjärn i Ombergs undersökningsområde i hyttor som dominerades av bergsmän. Perioden 1855–1859 hade deras andel av den totala produktionen sjunkit till cirka en fjärdedel. Den mellanliggande tidsperioden utmärktes i Linde och Ramsberg av att brukshyttorna flerdubblade sin tillverkning medan bergsmanshyttornas produktion var ungefär densamma vid båda undersökningstillfällena.³⁰ Denna ökade tillverkning medförde enligt Omberg att bruken i allt högre grad blev självförsörjande och bergsmännens tackjärnsavsättning försvårades.³¹

Genom tidigare forskning råder inget tvivel om att det fanns uppenbara bruksintressen kring skogrika hemman såväl inom som utom Bergslagen under 1800-talet. Dessa intressen stärktes i takt med att smidesrörelsen tilläts att expandera.³² I föreliggande avhandling skall den konkreta brukspenetrationen i Lekebergslagen skärskådas i relation till jordreformsdebattens argumentation samt mot bakgrund av tidigare historisk forskning kring brukens penetration av den traditionella bergsmannanäringen under 1800-talet. Särskild vikt läggs i det följande på brukens intresse av tackjärnsproduktion vid bergsmanshyttorna i Lekebergslagen liksom på eventuella förändringar av brukens tackjärnsförsörjning till följd av brukspenetration via förvärv av bergsmansegendomar. Utifrån Per Oxelbergs oro över att bruken genom jordreformen 1810 skulle tillåtas vinna kontroll över hela järnproduktionskedjan skall här också utredas vilket intresse bruken visade för delägarskap i gruvor såväl inom som utom Lekebergslagen. Vid sidan av jordförvärven studeras alltså även brukens förvärv av gruvandelar och resultatet vägs in i analysen av brukspenetrationens omfattning i Lekebergslagen. Vi granskar inledningsvis omfattningen av från bergsmansgruppen utomståendes förvärv av bergsmansegendomar och hyttandelar.

Bergsmansjordens och hyttdelarnas fördelning 1823–1860

I Nora bergmästardöme förundrades bergmästaren över att kris- och dyrtiden under napoleonkrigens tid inte medförde att fler bergsmän fick gå från sina gårdar än vad som faktiskt skedde.³³ När situationen ljusnade från och med år

29 Exempelvis Hildebrand 1957, sid. 61; Attman 1958, sid. 35; Rydén 1997, sid. 152.

30 Omberg 1992, sid. 63 (tab. IV.1).

31 Omberg 1992, sid. 107, 117.

32 Ågren 1992, sid. 214.

33 RA. Bergskollegium. Huvudarkivet. E 2 i:13 (Bergmästaren i Noras relation 1814).

1815 synes bergsmännen på många håll också ha repat sig snabbt. Bergmästaren i Nora förklarade i sin relation för 1820-talets två inledande år att det sällan hände att bergsmansjord övergick till ståndspersoner eller andra utomstående, snarare återgick till bergsmansgruppen sådan jord som tidigare gått förlorad. I bergmästardömet utgjorde dock Lekebergslagen ett undantag då flera brukspatroner enligt bergmästaren hade inköpt bergsmanshemman i de norra delarna av denna bergslag.³⁴

Trots de till synes marginella förändringar 1810 års jordreform förde med sig fortsatte bergslagsfullmäktige inom bondeståndet att framhäva reformens negativa inverkan i bergslagsorterna.³⁵ Vid riksdagen 1823 framlades en motion där man önskade att särslagstiftningen kring bergsmansjorden skulle återinföras efter gammalt mönster. 1810 års jordreform ansågs inte ha haft någon nytta för bergsmännen men väl för järnbruken. Bergslagsfullmäktige mötte dock återigen hårt motstånd inom bondeståndet vilket tvingade dem att backa från sina krav.³⁶ Efter 1823 tycks önskemålen om att återinföra den gamla exklusiva ordningen ha försvunnit, åtminstone i den offentliga debatten. Hur utvecklade sig då den faktiska brukspenetreringen via egendomsförvärv efter 1823?

Här skall utnyttjas två skilda källor. Dessa består av tidsmässigt sett åtskilda, men likartade, delägarförteckningar över de olika hyttelagen. Det äldsta materialet härrör från just år 1823 och uppgifterna torde ursprungligen ha varit ämnade för de nya bergsJORDEböcker som upprättades i flertalet bergslag under 1820-talet. Arbetet slutfördes dock aldrig för Lekebergslagens del. I dessa förteckningar upptas delägarna med namn, hemvist, storlek på hemmanet och storleken på andelen i hyttan. Sådana längder finns bevarade från Ymningshyttan, Klunkhyttan och Mullhyttan.³⁷ En liknande förteckning över Vekhyttelaget saknas dock. Detta problem kan delvis kringgås genom att anlita det ofullständiga resultatet av den påbjudna bergsJORDEboken, men då måste vi nöja

34 RA. Bergskollegium. Huvudarkivet. E 2 i:13 (Bergmästaren i Noras relation 1820–1822).

35 Bondeståndets protokoll 1817:2, sid. 158f, 1823:2, sid. 162f, 370.

36 Bondeståndets protokoll 1823:2, sid. 370.

37 Förvaras i ULA. BMN, F V:1 (Bunt 81c).

oss med att endast finna uppgifter kring jordinnehav eftersom hyttdelarna inte anges i detta material.³⁸

Som källa för en senare tidpunkt utnyttjas de protokoll som nedteknades vid de särskilda hyttestämmor som ägde rum på olika håll i Lekebergslagen sommaren 1860 med anledning av den kungliga förordning som slutgiltigt upphävde de gamla bergsmansprivilegierna.³⁹ Förordningen utfärdades 1859 och trädde i kraft den 1 november 1860. Den var en lösning på en långdragen diskussion kring diffusa bergsmannaprivilegier och dessas relation till bergsnäringsens önskvärda framtid. Det centrala budskapet i 1859 års förordning bestod i att alla slags produktionsställen för svenska metallprodukter som inte var att anse såsom hantverk hädanefter skulle betraktas som fabriker och därför verka under den allmänna fabrikslagstiftningens regelverk. Beträffande bergsmännen stadgade förordningen följande viktiga förändring:

I överensstämmelse härmed [...] kommer den skyldighet till blåsning i hytta eller masugn, som hittills ansetts äliga bergsmansjorden, att upphöra och nuvarande hyttelag inom tackjärnsbergslagen att ej vidare utgöra twugna föreningar, hwadan lotter i hyttorna kunna äfven utan sammanhang med bergsmansjord förvärfas och innehafwas.⁴⁰

I protokollen från hyttestämmorna i Lekebergslagen redovisades inledningsvis hur hyttelagen sett ut fram till augusti 1860, beträffande delägarna liksom hemmansdelarnas och hyttdelarnas fördelning. Därefter utreddes vem eller vilka som önskade utträda ur hyttelagen och fastställdes hur hyttelagen skulle se ut från och med november 1860. I diagrammen nedan illustrerar 1860:1 de förhållanden som gällde närmast före dessa hyttestämmor och 1860:2 den ordning som skulle komma att gälla först från och med november 1860.

38 I slutet av 1700-talet utgick påbud om att det skulle upprättas nya bergsjordeböcker för samtliga bergslag. De flesta av de nya bergsjordeböckerna tillkom först under 1820-talet. Enligt Oscar Norelius upprättades aldrig någon bergsjordebok över Lekebergslagen (Norelius 1936, sid. 12). Detta är dock oriktigt. Vid arkivstudier på landsarkivet i Uppsala har jag funnit en bergsjordebok över Lekebergs härad vilken dock är odaterad och sannolikt inte helt färdigställd. Vid jämförelse med bergsjordeboken över Linde och Ramsbergs bergslag har jag kunnat fastställa att diverse uppgifter kring bergsbruket aldrig har ifyllts i bergsjordeboken över Lekebergslagen. Dock återfinns samma typ av kolumner i den senare vilket bevisar att den har varit tänkt som en bergsjordebok. Sammanbunden med den odaterade bergsjordeboken finns ett häfte med titeln ”Annotationer till jordeboken för Lekebergs härad”. Detta häfte har invid tjänstemännens underskrifter tillförts följande ordalydelse: ”Roterat vid Lekhyttan i augusti 1826”. Bergsjordeboken finns antecknad i arkivförteckningen över *Bergmästaren i Nora m.fl. bergslagers arkiv, serie D III* på ULA. Vid en kontroll av överensstämmelsen mellan bergsjordebokens bergsmän i Mullhyttebygden och desamma i Mullhyttelagens delägarförteckning 1823 har det visat sig att de är identiska. Sannolikt har delägarförteckningarna 1823 utgjort underlag för bergsjordebokens uppgifter. Alltså bör bergsjordeboken kunna anlitas för att fastställa de i detta sammanhang intressanta förhållandena vid Vekhyttan.

39 Förvaras i ULA. BMN, A IV:14.

40 Svensk författnings-Samling No 47, 1859: *Kungl. Maj:ts nådiga Förordning angående utsträckt frihet för bergshandteringen; Gifwen Stockholms Slott den 20 September 1859.*

Valet av källmaterial har givetvis styrts av tillgång på de uppgifter som efterfrågas vilket för Lekebergslagens del inskränker sig till nyssnämnda handlingar i de offentliga arkiven. Dock skall understrykas att det finns vissa fördelar med att närmare studera just dem. 1823 års delägarförteckningar visar en bild av utgångsläget för den brukspenetration som fick försiggå utan allvarigare invändningar ända fram till 1800-talets mitt. Hytttestämmoprotokollen med delägarförteckningarna från sommaren 1860 visar styrkeförhållandet mellan bruk och bergsmän vid den tidpunkt då privilegiesystemet i bergsbrukssammanhang slutgiltigt gick i graven, liksom de direkta förändringar som då följde. 1860 års delägarförteckningar medger en inblick i den brukspenetration som pågått under privilegiesystemets tid. Ringmars val av mätpunkter, 1836/37 respektive 1870, representerar i praktiken två skilda epoker. Det är inte osannolikt att 1859 års förordning har medfört en dramatisk ökning av brukens andelsinnehav i bergsmanshyttorna i Ringmars undersökningsområde.

Kategorierna av ägare till såväl bergsmansjorden som hyttdelarna vid de här föreliggande undersökningspunkterna har fördelats på fyra kategorier, *bergsmän*, *bruk och brukspatroner*, *övriga ståndspersoner* samt *övriga*. Som *bergsmän* har ägare av bergsmansjord och hyttdelar bosatta inom bergslag räknats. Kategorin *bruk och brukspatroner* består av såväl namngivna bruk som bruksägare/brukspatroner. Vid definieringen av kategorin *övriga ståndspersoner* har jag utgått från Sten Carlssons klassificeringsmodell. Carlsson använder termen *ofrälse ståndspersoner* för civila och militära ämbetsmän liksom för bruksägare och possessionater som saknar anknytning till adelsståndet. I Carlssons definition ingår flera yrkeskategorier som kan förknippas med den svenska bruksrörelsen, vid sidan av brukspatroner nämner han inspektorer och bokhållare.⁴¹ I föreliggande undersökning skiljs dock brukspatronerna från de övriga typerna av ofrälse ståndspersoner. Det var ju framförallt brukspatronerna som framställdes som ett hot vid riksdagen 1809. Till kategorin *övriga* räknas bönder bosatta utanför bergslagen.

I diagram 3:1 har bergsmansjordens fördelning på olika kategorier av ägare åren 1823 och 1860 sammanställts för en överblick över brukspenetrationens omfattning vid bergsmanshyttorna i Lekebergslagen. I dessa diagram ingår endast Klunkhyttan, Mullhyttan och Vekhyttan medan Ymningshyttan har lämnats utanför. Ymningshyttan var som tidigare nämnts ingen egentlig bergs-

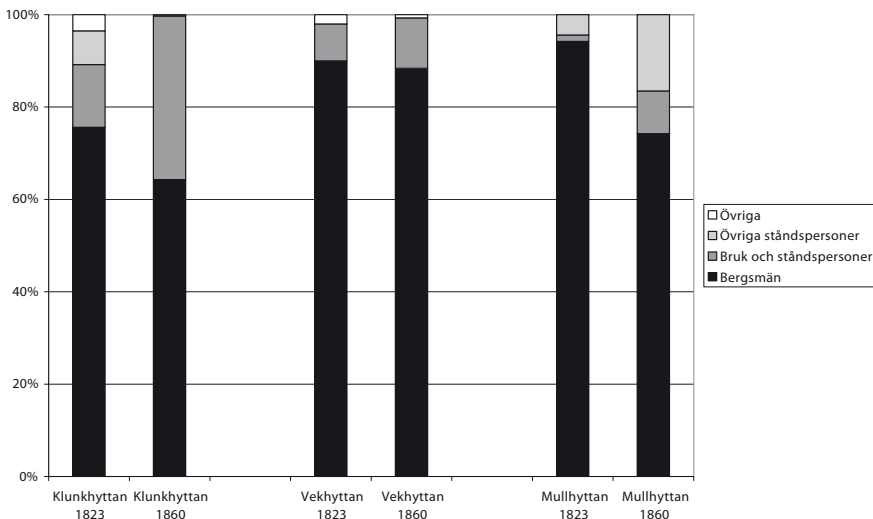
⁴¹ Carlsson 1973, sid. 21f.

manshytta. Snarare var den under långa tider att betrakta som en bruksmasugn.⁴²

Bergsmansjordens fördelning 1823 respektive 1860

Av diagram 3:1 framgår att *bergsmännen* var den klart dominerande kategorin ägare till bergsmansjorden år 1823. Till Vekhyttelaget kunde dock en *brukspatron* räkna sig och inom Mullhyttelaget fanns en *brukspatron* liksom *övriga ståndspersoner* i form av en länsman och ett par inspektorer. Klunkhyttelagets delägarförteckning uppvisar ett annorlunda mönster. Där var det samlade inslaget av *bruksägare*, *brukspatroner* och *övriga ståndspersoner* tämligen stort redan år 1823. Då ägde Villingsberg, Lannafors och Laxå bruk, det sistnämnda i Sydnärke, bergsmansjord knuten till Klunkhyttan jämte en inspektor och en befallningsman.

Diagram 3:1. Bergsmansjordens fördelning på ägarkategorier 1823 och 1860. Klunkhyttelaget, Vekhyttelaget och Mullhyttelaget

Källa: Tabellbilagan, tabell 3.

42 Ymningshyttan hade en enskild ägare. Under den process där hyttor lades ner och hela hyttelag flyttade in på bättre lämpade produktionsställen växte det dock fram ett hyttelag även vid Ymningshyttan genom tillskott av bergsmän från Moshyttan (1800) och Nyhyttan (1803). Samtidigt hade ett särskilt regelverk kring hyttebruket tillkommit (1802). Enligt detta värmdes och underhölls ägaren ensam hyttan. Bergsmännen ägde dock rätt att emot en avgift till ägaren nyttja hyttan för enskild tackjärnsproduktion. Bergshistorikern Oscar Norelius har studerat relationen mellan bergsmän och bruk beträffande tackjärnstillverkningen under 1800-talets första decennium. De bruk som vid den tiden deltog i blåsningarna var Aspa och Algrena bruk, båda belägna i Sydnärke. Enligt Norelius beräkningar fördelade sig blåsningstiden under åren 1803–1810 tämligen jämnt mellan dessa grupper, dock med en liten övervikt på bergsmännens andel. 1834 köpte brukspatron Hinnersson på Garphyttan bruk Ymningshyttan. Under Hinnerssons tid ökade bruksägarens andel av tillverkning i relation till bergsmännens. Ymningshyttan blev slutgiltigt en ren brukshyttan 1860 och förblev detta fram till den sista blåsningen 1870. (Norelius 1935, sid. 44f; Nachmanson & Hannerberg 1945, sid. 44of; ULA. BMN, A IV:14, *Ymningshyttan*).

Under perioden 1823–1860 kom fördelningen av bergsmansjorden på de olika ägargrupperna att väsentligen förändras. Vid Klunkhyttan ökade *bruks och brukspatroners* andelsinnehav ytterligare, framförallt genom Garphytte bruks expansion. Brukspatron Hinnersson på Garphyttan var inte ensam om att intressera sig för bergsmanshemmanen i Klunkhyttelaget. Även Villingsbergs bruk lade under sig betydande jordegendomar knutna till Klunkhyttan mellan 1823 och 1860. Villingsberg förvärvade även bergsmanshemman inom Vekhyttelaget efter 1823 och utgjorde år 1860 den enda bruksintressenten vid hyttan med ett innehav om cirka 10 % av det sammanlagda mantalet inom hyttelaget.

De externa intressenas penetration av hyttelagen blev under perioden 1823–1860 kraftigast vid Mullhyttan. Där var inte bara *bruk och brukspatroner* aktiva. Även *övriga ståndspersoner* lade under sig ett flertal bergsmansegendomar. Länsmannen i Lekebergs härad, Johan Wikander, ägde 1823 endast 1/6 mantal bergsmansjord inom Mullhyttelaget. 1860 ägde hans änka, son och svåger tillsammans nästan 3 mantal indelade till Mullhyttan. Vid sidan om Wikandersläkten hade även bruken i Svartå, Villingsberg och Valåsen, det sistnämnda beläget i Karlskoga bergslag, lagt under sig bergsmanshemman inom Mullhyttelaget sedan 1823.

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att bruken förvärvat bergsmansjord i samtliga hyttelag inom Lekebergslagen redan 1823 och att deras innehav expanderade genom ytterligare egendomsköp under perioden 1823–1860. Särskilt under 1840-talet synes *bruk och brukspatroner* liksom *övriga ståndspersoner* ha varit särskilt expansiva på bergsmännens bekostnad.⁴³ Brukens och de övriga ståndspersonernas inflytande inom hyttelagen hade alltså ökat men de hade inte intagit några dominerande roller. I relation till tidigare forskning kan vi konstatera att den kända trenden beträffande intresset för bergsmännens egendomar följdes vid Klunkhyttan i norra Lekebergslagen medan bruksintresset för bergsmansjord i södra Lekebergslagen var tämligen svalt. Vid Mullhyttan visade dock *övriga ståndspersoner* ett inte obetydligt intresse för bergsmansegendomarna. Dock kan vi konstatera att *bergsmännen* ägde en klar majoritet av bergsmansjorden inom de studerade hyttelagen såväl år 1823 som år 1860, en ställning värd att ha i minnet i det följande.

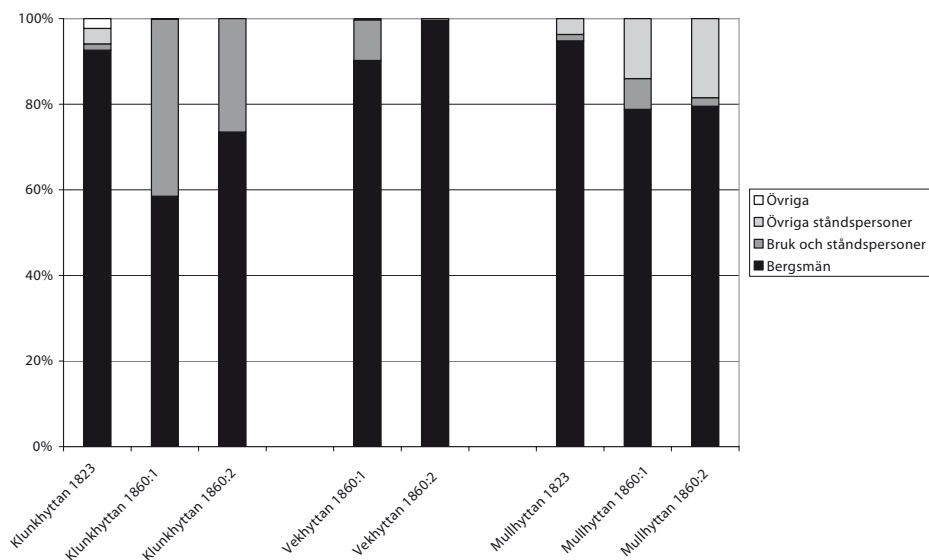
Hyttdelarnas fördelning 1823 respektive 1860

Hotet mot bergsmännen och tackjärnstillverkningen måste rimligtvis värderas utifrån järnbrukens förhållanden till förvärvade hyttandelar. Hotet från bruken kan antas ha varit av minst två skilda slag. Dels torde den situation då järnbruken utnyttjade sina hyttdelar till egen tackjärnstillverkning ha inverkat

43 Under 1840-talet inköptes exempelvis 2,25 mantal indelade till Klunkhyttan av brukspatron Per Hinnersson på Garphytte bruk (se Nachmannson & Hannerberg sid. 441ff) och 2 mantal indelade till Mullhyttan av kronolänsmannen Johan Wikander i Västanås (se kapitel 6 i föreliggande avhandling).

negativt på bergsmännens tackjärnsavsättning, dels måste hyttelagen ha påverkats negativt om bruk lade under sig bergsmansjord utan att tillägna sig hyttdelen. För hyttelaget innebar det senare förhållandet minskande resurser till hyttans värmning och underhåll. Åtföljdes då de från bergsmansgruppen utomstående jordförvärv av ett parallellt förvärv av hyttdelar vid bergsmanshyttorna i Lekebergslagen? I diagram 3:2 illustreras hyttdelarnas fördelning på olika ägare vid de tre mätningstillfällena 1823, 1860:1 och 1860:2.

Diagram 3:2. Hyttdelarnas fördelning på olika ägarkategorier 1823, 1860:1 samt 1860:2. Klunkhyttelaget, Vekhyttelaget och Mullhyttelaget

Källa: Tabellbilagan, tabell 4. Anm. Observera att uppgifter över hyttdelarnas fördelning vid Vekhyttan år 1823 saknas.

Beträffande Mullhyttan svarade de olika ägarkategoriernas relativa innehav av bergsmansjord tämligen väl mot deras innehav av hyttdelar både 1823 och 1860. *Bruken* och de *övriga ståndspersonerna* ägde dock jämförelsevis en något mindre andel hyttdelar än andelar bergsmansjord.

Vid Klunkhyttan var förhållandet ett annat. Där ägde *bruken* en väsentligt mycket mindre andel i hyttan i jämförelse med gruppens jordinnehav år 1823. En av orsakerna framträder tydligt i delägarförteckningen. I marginalen står att läsa att samtliga hemman inom hyttelaget som låg under Villingsbergs bruk saknade hyttedel. Detsamma gällde Lannafors bruks egendomar inom Klunk-

hyttelaget.⁴⁴ En annan förklaring till den dåliga korrelationen mellan uppgifterna i diagram 3:1 och 3:2 utgörs av relationer mellan hemmansdel och hyttedel. På andra håll i Bergslagen tycks hyttdelarnas storlek ha varit nära knutna till ägarens hemmanstorlek mätt i mantal.⁴⁵ Klunkhyttelaget uppvisade dock en varierande korrelation mellan hytt- och hemmansdel. Särskilt ägde *övriga ståndspersoner* bergsmansjord med små hyttdelar i förhållande till jordegendomens mantalsbråk vid Klunkhyttan.

Under tidsperioden 1823–1860 vändes de förhållanden som gällde vid Klunkhyttan 1823 upp och ned. 1860 ägde järnbruken och brukspatronerna en större andel i hyttan än andelen jord inom hyttelaget. Mellan 1823 och 1860 skaffade Villingsberg genom sina egendomsförvärv 5 hyttdelar i Klunkhyttan, 2,25 hyttdelar i Vekhyttan och 1 hyttedel i Mullhyttan. En ytterligare förklaring till den kraftiga ökningen av bruksinflytandet vid Klunkhyttan utgörs av Garphytte bruks förvärv av ett flertal hemman indelade till Klunkhyttan under 1840-talet.⁴⁶

1859 års förordning som tidigare presenterats innebar att hyttdelarna i juridiskt hänseende skildes från bergsmanshemmanen. Hyttdelar kunde därefter köpas och säljas utan sammanhang med bergsmansjord. Hur förändrade då denna förordning sammansättningen av hyttelagen inom Lekebergslagen?

Bild 2. Klunkhyttan vid slutet av 1800-talet. I förgrunden glittrar hyttedammen. Vid bäcken ligger hyttan med rostugn (t.v.) och masugn (t.h.). Strax intill hyttan ligger masmästarstugan. Bakom sinnerhögen, till vänster om hyttan, syns taken på kolhus och tackjärnsbodar (Foto: Gustaf Eriksson, Västernärkes hembygdsförenings arkiv).

44 ULA, BMN: FV:1 (Bunt 81c:29).

45 Omberg 1992, sid. 69.

46 Nachmansson & Hannerberg 1945, sid. 441ff.

Efter 1860

Utgången av hytttestämman med Vekhyttelaget 1860 blev att hyttan i sin helhet kom att ägas av bergsmän då Villingsbergs bruk valde att lämna hyttelaget.⁴⁷ Vid Mullhyttelagets stämma valde tre av fyra järnbruk att lämna laget. Viktigt att understryka i dessa sammanhang är att bruken endast sade upp sina andelar i hyttorna, bergsmansjorden behöll de. På skogrika hemman kunde bruken framledes framställa träkol till smidet vid hamrarna eller till blåsning i andra hyttor där de ägde andelar.⁴⁸ Villingsbergs bruk valde att helt utträda ur alla de hyttelag i Lekebergslagen där bruket ägde andelar och de bergsmanshemman som genom åren lagts under bruksegendomen kom istället att från november 1860 indelas i Snöbergshyttelaget i Nora bergslag. Där ägde bruket från november 1860 hela 63 % av andelarna.⁴⁹ Även bruken i Lannafors, Svartå och Ölsboda valde att lämna hyttelagen i Lekebergslagen men behålla sina hemmansdelar.

Det bruk som visade det största intresset för att även i fortsättningen ingå i ett hyttelag tillsammans med bergsmän var Garphytte bruk, i protokollen antecknat som ”brukspatron P. Hinneresson”, som behöll samtliga av brukets tidigare andelar i Klunkhyttan. Sammanfattningsvis representerades således de kvarvarande *ståndspersonerna* och *bruken* vid de gamla bergsmanshyttorna av brukspatron Hinneresson på Garphyttan vid Klunkhyttan och av flera *övriga ståndspersoner* samt Valåsens bruk vid Mullhyttan. Bergsmännens agerande vid hyttestämmorna 1860 diskuteras närmare i kapitel 7.

Det generella intrycket efter analysen av egendomsförhållandena inom hyttelagen i Lekebergslagen är att brukens intressen av förvärv av bergsmanshemman och hyttandelar varierade betydligt mellan de olika hyttelagen. Hur arbetsdelningen mellan bruk och bergsmän i praktiken påverkades av dessa förvärv skall i det följande diskuteras närmare men först skall vi granska egendomsförhållandenas utveckling inom gruvlagen i Lekebergslagen och i Nora bergslag.

47 Detta nya ägoförhållande vid Vekhyttan förändrades dock ganska snart. Efter Ymningshyttans nedblåsning 1870 skaffade Garphytte bruk andelar i Vekhyttan och deltog där i blåsningarna ända fram till hyttans nedblåsning 1903, Nachmansson & Hannerberg 1945, sid. 444, 448; Harbe 1956, sid. 244, 251.

48 Exempelvis ägde Villingsberg fortsatt hela bergsmanshemmanet Velamshyttan i Mullhyttebygden, vilket enligt häradsekonomiska kartans beskrivning (1867–70) bestod av 76 % skog (cirka 260 hektar). Även Ölsboda bruk fränsade sig sin andel i Mullhyttan men behöll hela bergsmanshemmanet Ri, bestående av 97 % skog (250 hektar); Jfr Ringmar 1999, sid. 188ff.

49 ULA: BMN A IV:14, *Snöbergshyttan*.

Järnbruken och gruvorna

Själva förutsättningen för tackjärnstillverkning, och i förlängningen även stångjärnproduktion, var naturligtvis järnmalm. För att få tillgång till *egen* malm behövde man också äga andel i en gruva. I det följande skall järnbrukens intressen i gruvorna diskuteras. Samtidigt kan vår bild av bergsmännens förhållande till gruvor och gruvlag fördjupas, med utgångspunkt i problemet med malmförsörjningen (se ovan, kapitel 3). Hur fördelades den malm som fortsättningsvis bröts lokalt i Lekebergslagen mellan olika intressen inom bergsbruksrörelsen? Hur förhöll sig järnbruken och bergsmännen i undersökningsområdet till gruvorna i Nora där tackjärnsproducenterna i Lekebergslagen under större delen av 1800-talet måste hämta stora delar av sina malmbehov? Dessa är de frågor som står i fokus i följande avsnitt. Inledningsvis skall dock de allmänna äganderättsliga förhållandena inom den förindustriella svenska gruvnäringen kommenteras liksom vad tidigare forskning har presenterat kring brukspenetrationen vid järnmalmgruvorna runt om i Bergslagen.

De äganderättsliga förutsättningarna för brukspenetration via gruvandelar

I den så kallade *Jernbergsordningen*, daterad Stockholm den 6 juli 1649, stadfästes att alla de malmstreck som fanns i riket skulle betraktas som kronans regalverk. Någon enskild ägande- och arvsrätt till malmfyndigheter och gruvbrytning kunde alltså inte komma i fråga. Däremot kunde den bergsman som flitigt bedrev brytning och betalade sitt tionde till kronan ohotad fortfara med sin brytning och även överlämna sysslan till nästkommande generation. Gruvorna hanterades av kronan, i äganderättsliga termer, på samma sätt som bergsmanshemmanen av krononatur.⁵⁰

När det gällde rätten till bearbetning av malmfyndigheter stadgade *Jernbergsordningen* att ingen tilläts tillägna sig en fyndighet uteslutande för eget bruk. Rätten till brytning skulle fördelas efter ordningen upptäckaren – jordägaren – övriga som avsåg att delta i brytningen och att erlægga tionde för brytningsresultatet. Vile kronan för egen del nyttja ett nyfunnet malmstreck skulle plats upplåtas inom gruvlaget.⁵¹

Ett viktigt villkor för den rätt till malmbrytning som stipulerades i *Jernbergsordningen* var att endast den som ägde tillgång till en andel i en hytta tilläts att delta i brytningen. Kronans rätt till tionde var härvid av avgörande betydelse då det på gruvbrytning baserade tiondet skulle erläggas i tackjärn. Gruvbrytningen var alltså inte uteslutande en angelägenhet för bergsmännen. Även andra kunde rymmas vid gruvorna, såsom ståndspersoner, präster med flera, förutsatt att de ägde del i en hytta och tillverkade tackjärn.⁵² Kravet på

⁵⁰ BO I, Jernbergsordning 6 juli 1649, § 4.

⁵¹ BO I, Jernbergsordning 6 juli 1649, § 12, 13, 14.

⁵² BO I, Jernbergsordning 6 juli 1649, § 4, 35, 36.

andelsinnehav vid hyttorna synes dock inte alltid ha efterlevts. I Filipstads bergslag framträdde exempelvis i slutet av 1600-talet en grupp kallad *gruvbrytare* vilka uteslutande ägnade sig åt gruvbrytning och sålde malmen till bergsmän.⁵³ Officiellt upphävdes kravet på gruvdelägarens egen tackjärnsproduktion först 1729 varefter det stod vem som helst fritt att skaffa andelar i gruvor.⁵⁴ För att få behålla gruvdelen måste man dock delta i brytningen, antingen med eget arbete eller via städslat gruvfolk.⁵⁵ Viktigt att här understryka är att begreppen *ägande* och *egendom*, då dessa används i det följande, skall förstås som rättigheten till gruvbrytning respektive andelsinnehav i ett gruvlag eller gruvbolag, med vidhängande rättigheter och skyldigheter.

Järnbrukens inflytande vid gruvorna i Lekebergslagen ...

Inte bara för bergsmännen i Lekebergslagen förändrades malmförsörjningen under första hälften av 1800-talet (se kapitel 2). 1836 rapporterade Bergskollegium att bergsmännen i Örebro län i allt större utsträckning börjat sälja sina gruvandelar och att beroendet av gruvbolagens malmförsäljning därför brett ut sig i länets bergslagsdelar.⁵⁶ Med termen gruvbolagen avsågs sannolikt i detta sammanhang de stora gruvbolagen och gruvlagen vid exempelvis Dalkarlsberg, Pershyttan och det senare så kallade Stribergsfältet, alla i Nora bergslag. Men vilka intressen samlades då under namn av gruvbolag om nu bergsmännen allt oftare lämnade gruvorna?

Den tidigare forskningen visar på en tämligen likartad utveckling inom Sveriges mer betydelsefulla gruvdistrikt under 1700-talet. Brytningsrättigheterna kom från 1700-talet att fördelas mellan bergsmän, järnbruk, ståndspersoner eller den särskilda gruppen gruvbrytare. Vilken grupp som dominerade varierade från bergslag till bergslag och från gruva till gruva. Mot slutet av 1700-talet var det framförallt järnbruk och ståndspersoner som i allt större utsträckning samlade andelar i Bergslagens gruvor i sina händer. I början av 1800-talet ägdes exempelvis majoriteten av gruvandelarna i de värmländska gruvorna av Uddeholmsbolaget. Även de viktigare gruvorna i Västmanland befann sig vid samma tid huvudsakligen i järnbrukens ägo. Samma förhållande tycks även ha gällt i Dalarna.⁵⁷ Hur såg motsvarande förhållanden ut inom Lekebergslagen?

I diagram 3:3 och 3:4 nedan har egendomsförhållandena sammanställts för skilda tidpunkter vid de viktigare gruvorna vid Hässelkulla och Krono-

53 Carlborg 1929, sid.110f.

54 Rydén & Ågren 1993, sid. 26.

55 BO I, Jernbergsordning 6 juli 1649, § 5.

56 *Bergs-Collegii underdåniga berättelse om förhållandet med bergshandteringen år 1836*, sid. 7.

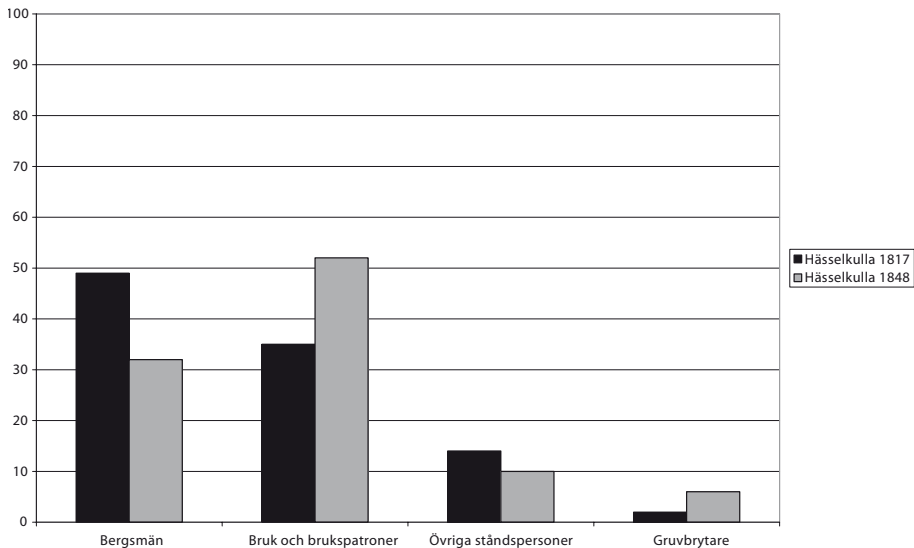
57 Tham 1949, sid. 188f; Hildeman 1958, sid. 422ff; Andersson 1960, sid. 361ff; Fritz 1967, sid. 28; Henriksson 1995, sid. 73; Henriksson 1997, sid. 168f; Henriksson, Håkan, opubl. C-uppsats, sid. 10ff.

bergsfältet. Uppgifterna om delägare har hämtats från delägarförteckningar i gruvstämmoprotokoll, från så kallade malmlottningsböcker och från delägarlängder i bergmästarens arkiv. För andra gruvor än Hässelkulla och Kronoberg har i arkiven endast ett fåtal uppgifter kunnat spåras vilka i görligaste mån kommenteras nedan.

Vid Kronobergs och Hässelkullas gruvfält kan vi mäta olika kategorier av gruvdelägars inflytande vid ett par tillfällen under 1800-talets första hälft, nämligen år 1823 och 1847 för Kronobergs del respektive 1817 och 1848 för Hässelkullas. I undersökningen har delägarna delats in i någon av kategorierna *bergsmän*, *bruk och brukspatroner*, *övriga ståndspersoner* och *gruvbrytare*, i stort sett efter samma modell som vid mätningen av jordinnehav och inflytandet vid hyttorna, endast med undantag av den särskilda kategorin *gruvbrytare*. Som *gruvbrytare* klassas de individer utom bergslag eller utom bergsmansgruppen som ägde gruvlotter.⁵⁸

Vi studerar inledningsvis intressenterna vid Hässelkulla. För större skärpa kan några hårda siffror vara på sin plats. Antalet delägare var 54 på 52 delar år 1817, varav 4 bruk, år 1848 var de 60 på 51 delar och i gruvlaget ingick då 6 bruk.⁵⁹

Diagram 3:3. Gruvdelarnas fördelning i ägarkategorier. Hässelkulla 1817 respektive 1848. Procent

Källa: Tabellbilagan, tabell 5.

58 Denna kategoriseringsmodell kan ses som väl bred i relation till de *gruvbrytare* som exempelvis fanns i Filipstads bergslag.

59 ULA. BMN, F V:3 (*Indelning av Hässelkulla gruvlag 1817*); ÖLF. Laxå bruk, F 1 ba:9 (Malmlottningsbok 1848).

Som framgår i diagram 3:3 var fördelningen av de totalt 52 hela delarna vid Hässelkulla gruva tämligen jämnt fördelade mellan bergsmän och andra delägarkategorier år 1817. De *bruk och brukspatroner* som 1817 ägde andelar i Hässelkulla var Laxå och Aspa, båda belägna i Sydnärke, Forsvik i norra Västergötland samt Svartå inom Lekebergs häradsgränser. Därtill fanns i gruvlaget en brukspatron Geijer. De *övriga ståndspersonerna* bland delägarna utgjordes av direktör Malmström, förvaltare vid Hässelkulla, och en mamsell Grill. Beträffande *bergsmännens* delägarskap i Hässelkulla fanns bergsmän från alla de kvarvarande bergsmanshyttorna i Lekebergslagen representerade, dock med en klar majoritet från Klunkhyttan. Den efterföljande tiden fram till 1848 förde med sig att järnbrukens, brukspatronernas och gruvbrytarnas sammanlagda andel i gruvlaget ökade.⁶⁰ Någon källserie som närmare kan belysa denna utveckling saknas och därför är det omöjligt att uttala sig om huruvida processen varit långdragen eller om den skett inom loppet av ett fåtal år. Samtliga järnbruk som varit delägare i Hässelkulla gruva år 1817 fanns kvar 1848. Vid den tiden hade även Garphytte bruk och Villingsbergs bruk anslutit sig till denna delägarkategori. De *övriga ståndspersonerna* bestod vid samma tid av kronolänsmannen i Lekebergs härad, Johan Wikander, och en inspektor Engblad.

Från Sanna gruvor, inte långt från Hässelkulla, finns ett par uppgifter om delägarna bevarade från det tidiga 1820-talet. Vid Sannafältet var järnbrukens, brukspatronernas och de övriga ståndspersonernas dominans tydlig redan vid denna tid. År 1820 ägdes 85,5% av gruvlagets totalt 13 delar av järnbruk och ståndspersoner.⁶¹ Tre år senare fördelade sig ägarna av Sanna gruvor enligt följande: *järnbruk och brukspatroner* 38 %, *övriga ståndspersoner* 54 %, *gruvbrytare* 2% och *bergsmän* 6 %.⁶² Även här framträdde bruk i Syd- och Östernärke som viktiga delägare, nämligen Aspa och Brevens bruk. De främsta delägarna utgjordes dock av släkten Grill som 1823 ägde 45 % av andelarna i Sanna gruvor. Grills innehav fördelas här på såväl kategorin *järnbruk och brukspatroner* som *övriga ståndspersoner*. De få bergsmännen vid Sanna utgjordes märkligt nog, med ett undantag, av bergsmän från Mullhyttan, den hytta i Lekebergslagen som låg på längst avstånd från Sanna.⁶³

Från de avsides belägna gruvorna vid Hässelkulla och Sanna vänder vi oss nu till Kvistbro socken i södra Lekebergslagen och Kronobergs gruvfält. Kronobergsfältet bearbetades av två gruvlag ända till 1848, Kronobergs gruvlag och

60 Alla de bruk som varit delägare 1817 kvarstod 1848 och dessutom hade Villingsbergs och Garphytte bruk, båda inom Lekebergslagen, tillkommit. Ståndspersonerna hade bytts ut till herr Wikander vid Västanås och en inspektor Engblad.

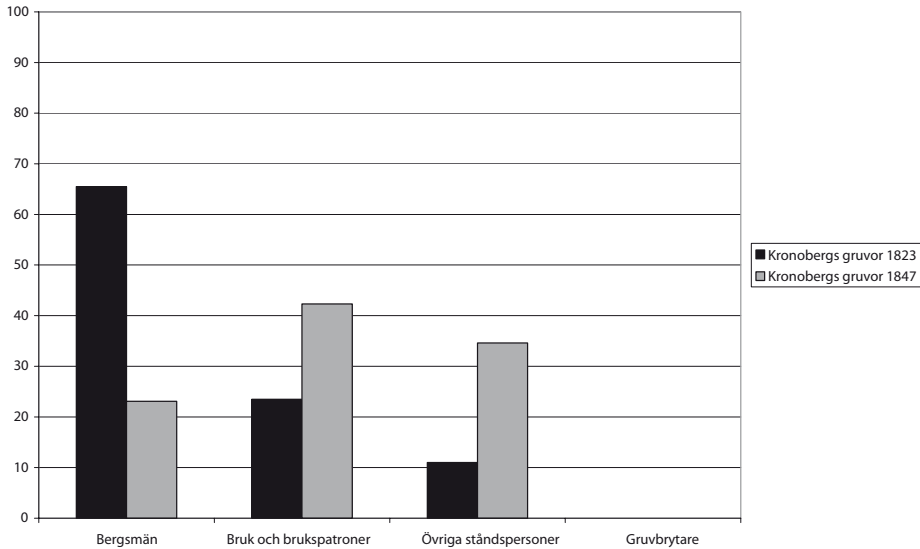
61 Norelius 1936, sid. 84.

62 ULA. BMN, D III (*Sanna gruvintressenter 1823* på lösblad).

63 Norelius 1936, sid. 86.

Hagabergs gruvlag. Endast från Kronobergs gruvlag föreligger delägaruppgifter från år 1823. I förhållande till förhållandena vid Hässelkulla var Kronobergslaget betydligt mindre. 1847 bestod kronobergslaget av 20 delägare, varav ett bruk, på totalt 13 delar.⁶⁴ Fördelningen i delägarkategorier inom Kronobergs gruvlag och dess utveckling illustreras i diagram 3:4.

Diagram 3:4. Gruvdelarnas fördelning i ägarkategorier. Kronobergs gruvlag 1823 respektive 1847. Procent

Källa: Tabellbilagan, tabell 6.

År 1823 bestod Kronobergs gruvlag av 17 delar och en klar majoritet av delägarna utgjordes av bergsmän. Andelen *järnbruk och brukspatroner* i gruvlaget var dock inte obetydligt. Hovmarskalken, friherren och ägaren till Svartå bruk, Fock i Stockholm, ägde 3 hela delar i gruvlaget och brukspatron Lindh på Lannafors 1 del. De *övriga ståndspersonerna* utgjordes av bruksinspektorer Wall och Becker samt av kronolänsmannen Johan Wikander. Några *gruvbrytare* fanns inte i gruvlaget. Kategorin *bergsmän* bestod till en klar majoritet av bergsmän vid Mullhyttan, men där fanns också några bergsmän från Vekhyttelaget.

Kronobergs gruvlag kom att genomgå en väsentlig förändring just år 1823. Den förteckning som här har använts som källa härrör från en gruvstämma som närmast måste karaktäriseras som ett krismöte. År 1823 resulterade nämligen en svår olycka i en av gruvorna, då en ung pojke förolyckades, i att gruvlaget hotades av splittring. Flera delägare ville för all framtid säga upp sina

64 ÖLF. Kronobergs gruvbolag. A 2:1, gruvstämmoprotokoll 26/5 1848 (*Litt. A intressenter i Kronobergs gruvbolag, oktober 1847*).

gruvlotter och gruvarbetarna vägrade på grund av ”grufvans vådliga utseende” att arbeta. När gruvlaget vid gruvstämman behandlade den uppkomna kris-situationen valde ägarna av totalt 3 delar att lämna gruvlaget. Samtliga av dessa ägare var bergsmän.⁶⁵ Dessutom försvann mellan 1823 och 1847 ytterligare 1 del i gruvlaget på okänt vis. 1847 bestod det således endast av 13 delar.⁶⁶

1847 hade bergsmännens ställning inom gruvlaget av nyssnämnda anledning väsentligen försvagats, men även utomståendes penetration av gruvlaget bidrog till denna markanta förändring. 1847 hade nämligen Svartå bruk ökat sin andel i gruvlaget till 5,5 delar av de 13 och utgjorde det enda bruket i gruvlaget. Den till kategorin *övriga ståndspersoner* hörande länsman Wikander hade utökat sin andel i gruvlaget med ytterligare 1,5 del sedan 1823 och var näst efter Svartå bruk den främste delägaren. Inspektorerna Beckers och Walls andelar fanns fortfarande företrädda av *övriga ståndspersoner* genom Walls änka och Beckers sterbhus. Inte heller nu fanns några *gruvbrytare* vid Kronobergs gruvor och *bergsmännen* representerades enbart av Mullhytteintressenter.

Två uppbördslängder från år 1830, omfattande ett par mindre gruvlag inom Kvistbro socken, visar att *bruk och brukspatroner* synes ha varit ointresserade av dessa ringa fyndigheter. Däremot ingick i båda dessa gruvlag *övriga ståndspersoner*, företrädda av flera bruksinspektorer, en bokhållare samt kronolänsmannen Wikander. Där fanns även utrymme för individer som måste föras till kategorin *gruvbrytare*, nämligen fyra torpare från Mullhyttebygden.⁶⁷

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att bergsmännen i Lekebergslagen hade ganska liten tillgång till egen malm. Även om det alltså fanns en del malm i de lokala gruvorna kom kontrollen över dessa kvantiteter att i ökande utsträckning övergå i *brukens* och de *övriga ståndspersonernas* händer.

... och vid gruvorna i Nora bergslag

Nora bergslag utgjorde till långt in på 1800-talet en av Sveriges allra viktigaste malmtrakter. De viktigaste gruvorna för lekebergshyttornas malmförsörjning var Dalkarlsbergs gruvor, Perhyttefältet samt Stribergs och Åsbobergs gruvor, alla belägna i Nora bergslag.⁶⁸ Det allra viktigaste av dessa var Dalkarlsbergsfältet, vad gäller malmuppfordringen och därför skall vi framförallt granska utvecklingen vid detta fält närmare. Vi inleder med en överblick över de olika

65 ÖLF: Kronobergs gruvbolag A1:1, gruvstämmaprotokoll 9/8 1823.

66 ÖLF: Kronobergs gruvbolag, A 2:1, gruvstämmaprotokoll 13/3 1849 (Intressenter i Kronobergslaget i oktober 1847).

67 ÖSA: Kommissarien Wikanders papper, F:1 (Uppbördslängder på tillskottsmedel 1830 vid Jakobsbergsgruvan samt Lilla Hemgruvan).

68 Henriksson 1997, sid. 165f.

delägarkategoriernas andel av gruvdelarna vid Dalkarlsbergs gruvfält vid spridda tidpunkter perioden 1781–1850, sammanställd i tabell 3:1.

Tabell 3:1. Andelarnas fördelning mellan kategorierna *bruk och ståndspersoner* och *bergsmän* vid Dalkarlsbergs gruvor, spridda år tidsperioden 1781–1850. Procent

	1781	1808	1830	1850
Bruk och ståndspersoner	27,6	56,8	75,7	73,5
Bergsmän	72,4	43,2	24,3	26,5
Totalt	100	100	100	100

Källa. Henriksson, Håkan. opubl. C-uppsats, sid. 11f.

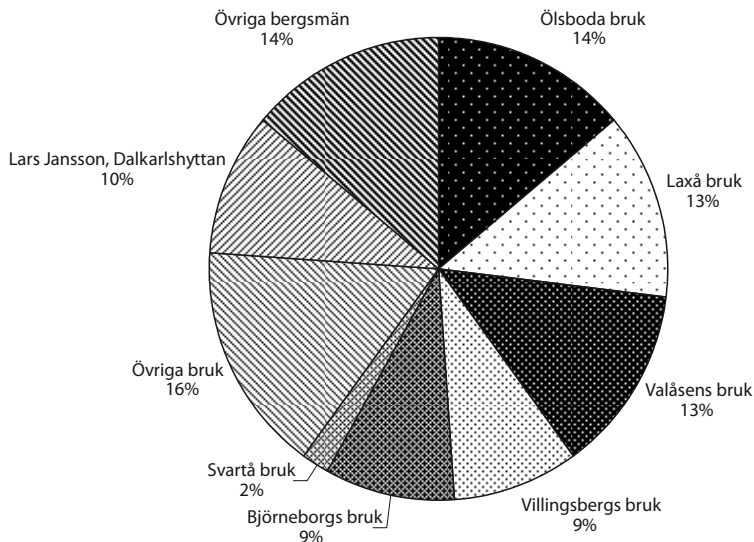
Tabell 3:1 visar en tydlig tillbakagång beträffande bergsmännens andel i Dalkarlsbergs gruvfält tiden 1781–1850, med undantag av en tämligen marginell uppgång mellan åren 1830 och 1850. Främst var det olika bruk och brukspatroner som utökade sitt andelsinnehav även om också grupper med annan titulatur inom kategorin ståndspersoner ägde andelar. Bergshistorikern Håkan Henriksson som ägnat gruvhanteringens historiska utveckling ett betydande intresse menar dock att även dessa aktörer i allmänhet torde ha haft anknytning till något bruk.⁶⁹ Utvecklingen vid Dalkarlsberg ansluter således till den trend som tidigare forskning tillskrivit större delen av Bergslagen, järnbruken och deras ägare ökade från slutet av 1700-talet sina andelar i järnmalmsgruvorna.

Vid Dalkarlsbergs gruvfält utgjorde flera bruk som från administrativ synpunkt räknades till Lekebergslagens bruksdistrikt viktiga delägare. Redan under 1600-talet hade bruken i Svartå och Villingsberg varit delägare i gruvor vid Dalkarlsberg och ännu under 1800-talet var de jämte några andra lekebergsbruk bland de främsta delägarna.⁷⁰ Diagram 3:5 visar fördelningen av de totalt 1000 andelarna i Dalkarlsberg mellan olika intressenter år 1830, fem år efter det att ett flertal mindre gruvlag sammanslagits till ett stort, Dalkarlsbergs gruvbolag.

⁶⁹ Henriksson, Håkan, opubl. C-uppsats, sid. 11.

⁷⁰ Henriksson, Håkan, opubl. C-uppsats, sid. 11.

Diagram 3:5. Dalkarlsbergsbolaget 1830. Andelarnas fördelning på ägare. Procent

Källa: Henrikssons, Håkan, opubl. C-uppsats, sid. 12.

Diagram 3:5 visar att en handfull större bruk lagt under sig mer än hälften av andelarna i Dalkarlsbergsbolaget år 1830. Bland dessa räknades Svartå, Ölsboda och Villingsberg till Lekebergs bruksdistrikt. Vid sidan av dessa storintressenter fanns en mängd gruvandelar av varierande storlekar fördelade på ytterligare ett antal mindre bruk och brukspatroner.

Även bergsmännen ägde som tabell 3:1 visar andelar i Dalkarlsberg. 1830 var dessa företrädesvis hemmahörande inom en tämligen begränsad radie från gruvorna. Där fanns flera bergsmän från bergsmansbyarna Skrekarhyttan, Gamla Viker och Älvhyttan, alla grannbyar till gruvfältet, men även ett flertal bergsmän från Karlskoga bergslag. Beträffande Lekebergslagen var endast en av alla dess bergsmän delägare, Per Jönsson från Vekhyttan.⁷¹ De flesta bergsmännen ägde endast mindre andelar men en person inom gruppen utgjorde ett undantag, Lars Jansson i Dalkarlshyttan, som i diagram 3:5 tilldelats ett eget fält. Jag återkommer till denne man längre fram.⁷²

Varför sålde bergsmännen i Nora bergslag sina gruvdelar?

Hur kom det sig då att bergsmännen trängdes undan av bruk och brukspatroner mot slutet av 1700-talet? Håkan Henriksson pekar i sina studier av gruvorna i Nora bergslag på några viktiga faktorer. En av dessa är mössornas deflationspolitik efter 1766. Bergmästaren Bergenskjöld i Nora menade att mössornas

71 ÖLF. Dalkarlsbergs AB, D 2 ba, malmutvisningsbok 1830. I malmutvisningsboken finns alla delägare registrerade, liksom deras respektive andelar av den uppfordrade malmen.

72 Se sid. 161, 227 (kapitel 5 och 7).

politik kraftigt försvagade bergsmännens ekonomiska situation. Redan skuldsatta bergsmän sjönk på grund av den negativa prisutvecklingen än djupare ner i skulder. Enligt Bergenskjöld valde bergsmännen i den situationen att sälja bort sina gruvdelar för att kunna behålla sina fasta egendomar. Brukspatronerna bildade kö som köpare. Henriksson har kunnat verifiera Bergenskjölds uppgifter om ett ökat inslag av bruk och brukspatroner i gruvlagen i samband med deflationskrisen men den resulterade inte i någon fullständig omsvängning till bruksdominans vid gruvfältet. Dessutom har Henriksson själv visat att det fanns ett antal bergsmän som vid sidan av bruken utnyttjade tillfället till att köpa upp de skuldtyngda ståndsbrödernas gruvdelar. Deflationskrisen utgjorde således ett led i utvecklingen mot bruksdominans men inte det enda, och inte det mest avgörande. Henriksson vill istället se brukens ökande dominans vid Dalkarlsberget som en följd av organisatoriska förändringar vid gruvorna. Längre bröts dessa gruvor av en mängd mindre gruvlag. 1764 önskade Bergskollegiet en effektivare gruvförvaltning vid Dalkarlsberg. En gemensam gruvförvaltare skulle mer effektivt kunna planera och övervaka brytningen. Detta var dock Bergskollegiums önskemål medan bergsmännen var nöjda med den organisation som dittills varit gällande, det vill säga att förtroendevalda bergsexmän stod för tillsynen vid gruvorna. Diskussionen blev långdragen. Först 1782 antogs en gemensam gruvförvaltare vid Dalkarlsberg efter att bergmästaren slutgiltigt satt punkt för diskussionen genom att förklara Bergskollegiums önskemål från 1764 som en ren befallning. Bergmännen var inte nöjda. Den organisatoriska förändringen medförde visserligen effektivare, men också dyrare, gruvbrytning. Vid mitten av 1820-talet kom också de mindre gruvlagen att gå samman till ett stort gruvbolag. Detta skedde visserligen på några bergsmäns initiativ, men de var av en mer förmögen kategori och flertalet av de mindre delägarna var uttalat motståndare till detta samgående.⁷³ Sammantagna förklarar sannolikt dessa stegvisa förändringar varför många bergsmän valde att sälja sina andelar i Dalkarlsbergsfältet. En del av dem hade kanske inte möjlighet att kvarstanna då uttaxeringen bland intressenterna ökade, andra kände sig säkert ”överkörda” av bergmästaren och de mäktigare delägarna och valde därför att lämna bolaget. Vi kan konstatera att utvecklingen hade sin upprinnelse i centralmaktens direktiv, vilka saknade lokal förankring.⁷⁴

73 Henriksson, Håkan, opubl. C-uppsats, sid. 12ff.

74 Henriksson visar i sin studie att en del av de bergsmän som tidigare varit delägare i Dalkarlsbergsfältet istället skaffade sig andelar i Pershytte- och Stribergsfälten. Såväl anställningen av gemensamma förvaltare som sammanslutningar i större bolag var vid dessa två gruvfält en långt mer segdragen och krokig historia än vid Dalkarlsberg. Dalkarlsbergs gruvfält kan beträffande utvecklingen av effektivare förvaltning och bolagsbildning betraktas som en tidig förebild men Pershyttefältet och Stribergsfältet skall inte ses som några konservativa eftersläntrare. I Norbergs bergslag, exempelvis, dröjde det ända till omkring 1870 innan fastare gruvförvaltningar och bolagsbildningar kom till stånd (Hildeman 1958, sid. 427ff). Dalkarlsbergs gruvbolag var också det första gruvbolaget i Sverige att omorganisera sig som ett aktiebolag år 1862.

En ytterligare förklaring till bergsmännens minskande inflytande vid gruvorna har möjligen sin grund i gruvarbetets strukturuomvandling. Längre var gruvarbetet en syssla för de enskilda bergsmanshushållen. Man, hustru och barn tillsammans med drängar och pigor ägnade en del av året åt gruvbrytning. Tillsammans med andra bergsmanshushåll slöt man sig samman i gruvlag för brytningen i en eller flera gruvor. Redan från slutet av 1600-talet kom dock arbetet vid de större gruvorna att i allt större utsträckning övergå till en sysselsättning för särskilda gruvarbetare.⁷⁵ Vid många gruvor varierade dock såväl arbetets organisation som arbetsstyrkornas sammansättningar ännu en bit in på 1800-talet. Under loppet av 1800-talet blev dock fasta gruvarbetare den vanligaste arbetskraften.⁷⁶ På vissa håll var alltså denna process utdragen i tid. Resultatet av processen blev dock att bergsmanshushållen skildes från arbetet vid gruvorna. Allt kostsammare brytning och minskande insyn kan ha bidragit till att bergsmännen övergav gruvorna och istället valde att köpa malmen till blåsningarna från de allt mer välorganiserade gruvbolagen.⁷⁷

Gruvorna efter 1860

Flera bruk avstod som framgått sina andelar i bergsmanshyttorna 1860, då tackjärnstillverkningen underställdes den vanliga fabrikslagstiftningen och då bergsmannaprivilegierna slutgiltigt upphävdes. Utvecklingen vid gruvorna synes dock på vissa håll ha varit den motsatta. Brukspenetrationen vid gruvorna fortskred vid Dalkarlsberg i Nora bergslag och vid Kronobergsfältet i Lekebergslagen.

De rika Dalkarlsbergsgruvorna förefaller, föga överraskande, ha varit särskilt intressanta för bruken. 1865 ägdes endast 17 procent av de 1000 andelarna av bergsmän medan de övriga 83 procenten ägdes av brukspatroner och andra ståndspersoner.⁷⁸ Fem år senare, 1870, hade bergsmännens andel sjunkit till ca 11,5 procent.⁷⁹ I fortsättningen var det främst järnbruk i Lekebergs och Karlskogas bruksdistrikt som ägde stora andelar i Dalkarlsbergsbolaget.

Vid Kronobergs gruvfält tycks den nya friheten kring tackjärnstillverkningen från och med 1860 ha utgjort en tydlig vändpunkt beträffande bergsmännens intressen i gruvorna. Utvecklingen omkring 1860 illustreras i tabell 3:2 efter samma klassificeringsmodell som i diagram 3:4 ovan.

⁷⁵ Carlborg 1929, sid. 110f; Tham 1949, sid. 188.

⁷⁶ Håkansson 1997, sid. 168ff.

⁷⁷ Jfr Fritz 1967, sid. 28.

⁷⁸ ÖLF. Dalkarlsbergs AB, D 2 ba:22 (malmutvisningsbok 1865–66).

⁷⁹ Henriksson, Håkan, opubl. C-uppsats, sid. 12.

Tabell 3:2. Delägare i Kronobergs gruvfält, år 1847/1848 samt 1856–1863. Procent

År	Bruk och brukspatroner	Övriga ståndspersoner	Bergsmän	Gruvbrytare
1847/1848	30	32	37	1
1856	45	12	42	1
1857	48	12	39	1
1858	50	12	37	1
1859	50	12	37	1
1860	50	27	22	1
1861	62	28	9	1
1862	62	30	7	1
1863	62	31	6	1

Källa: ÖLF. Kronobergs gruvbolag, F 2:1 (mapp 68-5), A 2:1 (protokoll 9/3 1848, 28/11 1861).

År 1848 slogs de två gruvlagen som bearbetade Kronobergsgruvorna samman under namnet Kronobergs gruvbolag.⁸⁰ Vid den tiden var andelarnas fördelning tämligen jämn mellan *bergsmän*, *järnbruk* och *övriga ståndspersoner*. Ett decennium senare hade *bergsmännens* andel minskat men höll sig fortfarande på en nivå om ca 40 procent av andelarna. Från år 1860 minskade bergsmännens andel i gruvbolaget i rask takt, från en dryg femtedel 1860 till en knapp tiondedel 1863. Allt fler andelar övergick alltså till *järnbruk* och *övriga ståndspersoner*. Bland gruvbolagets arkivalier har bevarats ett flertal köpebrev som visar hur åtskilliga bergsmän sålde sina gruvlotter till bruket i Svartå.⁸¹ De *övriga ståndspersoner* som skaffade allt större andelar i bolaget utgjordes av kronolänsmannen J.O. Gellertz, den tidigare omnämnde länsmanen Johan Wikanders svärson, och av bruksinspektorn på Hasselfors bruk, C Christiernson. Den individ som klassificerats som gruvbrytare var Erik Persson i Aborrkärn, en man som ägnade sig åt relativt omfattande produktion och handel med gjutgods från hyttor i Karlskoga bergslag och Lekebergslagen.⁸²

På 1890-talet då de sista brytningsförsöken företogs på Kronoberget ägdes den ena hälften av gruvbolaget av Svartå bruk och den andra hälften av Vilingsbergs bruk. Ingen bergsman fanns längre kvar.⁸³

Som en motsats till såväl Dalkarlsbergsgruvorna som Kronobergsfältet framträder Hässelkulla. Där tycks bergsmansgruppen ha utökat sin andel mellan 1847 och 1877 då en ny beräkning låter sig göras. 1877 bestod Hässelkulla gruvbolag av 57 andelar varav 21, eller nästan 37 procent, ägdes av bergsmän. Några *övriga ståndspersoner* fanns inte vid gruvan 1877. Vid den tiden utgjorde dock Hässelkulla endast "en ruin av en gruva" efter ett omfattande ras 1865,

80 ÖLF. Kronobergs gruvbolag, A 2:1, gruvstämmoprotokoll 12/12 1848.

81 ÖLF. Kronobergs gruvbolag, F: 2. Vid de mindre Jakobsbergs och Hemgruvorna i Kvistbro socken inköpte Hasselfors bruk gruvlotter från 15 bergsmän åren 1863–65 vilket väsentligen torde ha förändrat andelsbalansen mellan bruk och bergsmän även vid dessa gruvor, ÖLF. Hasselfors bruk F 3 AB:3.

82 Bergius 1992, sid. 93–119.

83 ÖLF. Kronobergs gruvbolag, A 1:1 (gruvstämmoprotokoll 24/5 1892 samt 7/12 1897).

vilket sannolikt förklarar varför inte brukspenetrationen forstskridit även vid dessa gruvor.⁸⁴

Tiden efter 1860 innebar sammanfattningsvis att bergsmännen på flera håll trängdes tillbaka ytterligare vid gruvorna i Nora och Lekeberglagen. Särskilt det tidiga 1860-talet tycks ha varit en tid då bergsmännen avstod från vidare deltagande i brytningen, en tidpunkt som sammanföll med bergsmannaprivilegiernas slutgiltiga upphävande år 1860.

Lekebergsbrukens tackjärnsförsörjning under 1800-talet

Vi kan efter genomgången av brukens och andra utomstående gruppers intressen av att äga bergsmansjord liksom andelar i hyttor och gruvor konstatera att bruk och brukspatroner under 1800-talet ägde tillgång till såväl hyttedelar som järnmalm. Dessa tillgångar varierade visserligen mellan olika bruk. I följande avsnitt skall diskuteras hur lekebergsbrukens tackjärnsförsörjning gestaltade sig under 1800-talet och om brukspatronerna och de övriga ståndspersonerna utnyttjade de hytt- och gruvdelar de förvärvade till *egen* tackjärnsproduktion.

Brukens smidesrättigheter under privilegiesystemets tid

De förindustriella svenska järnbruken var en samling produktionsenheter som sinsemellan uppvisade stora skillnader. En särskilt viktig faktor att beakta är brukens privilegierade smidesrättigheter.

Under första hälften av 1700-talet begränsades stångjärnsproduktionen vid alla svenska järnbruk varvid en högsta tillåten tillverkningsvolym fastställdes. Orsakerna bakom dessa inskränkningar har inom den historiska forskningen varit omdiskuterade. Eli Heckscher har hävdats att Sverige som världsledande stångjärnsexportör under en stor del av 1700-talet strävade efter att hålla stångjärnspriset så högt som möjligt. En väg var då att saluföra en begränsad stångjärnsvolym på marknaden.⁸⁵ Karl-Gustaf Hildebrand framhåller att ett kolbesparingsmotiv låg bakom begränsningarna.⁸⁶ Per-Arne Karlsson argumenterar istället för att smidesbegränsningarna hade sitt ursprung i resurskonflikter mellan bruk och kolproducenter där den rådande samhällsideologin slog vakt om den sociala stabiliteten före den ekonomiska tillväxten och att kronan därför valde att införa produktionsbegränsningen.⁸⁷

84 ÖLF. Laxå bruk, F 1 ba:9 (Uppbördslängd och taxering vid Hässelkulla 1877); Norelius 1936, sid. 81 (Bergsmästarrelationer).

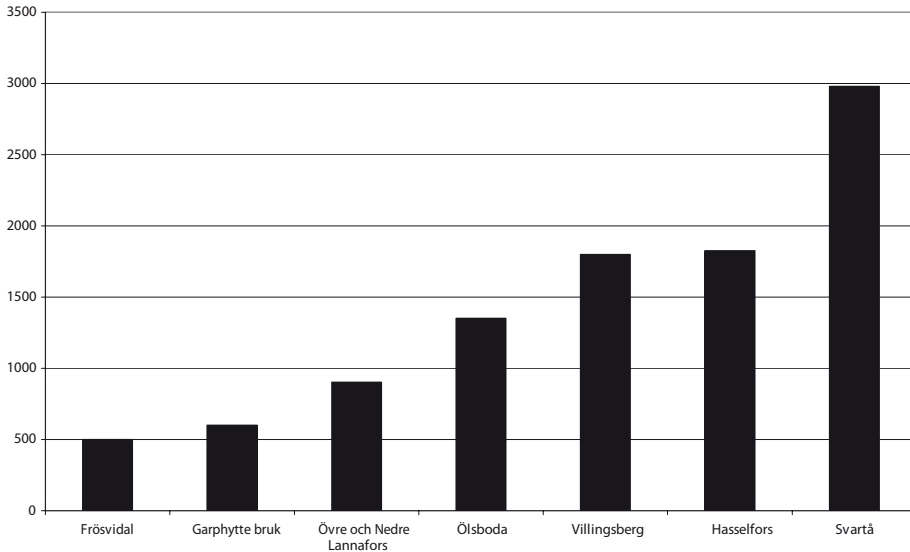
85 Heckscher 1941, sid. 232f.

86 Hildebrand 1987, sid. 81,115.

87 Karlsson 1990, kapitel VII.

Restriktionerna kring stångjärnstillverkningen kom att gälla, med vissa förändringar, till 1846. I diagram 3:6 har smidesrättigheterna vid lekebergsbruken sammanställts efter de uppgifter som bruken lämnade till Bergskommissionen 1835.

Diagram 3:6. Lekebergsbrukens privilegierade smide 1835. Skeppund bergsvikt

Källa: Tabellbilagan, tabell 7.

I diagram 3:6 framgår tydligt hur stor skillnad det kunde vara mellan järnbruken i fråga om tillverkningsrättigheter. Dessa skillnader skall naturligtvis också betraktas mot bakgrund av bruksegendornas reella förutsättningar att driva bruksrörelse, såsom tillgången på skog och vattenkraft. Möjligheten att erhålla bruksprivilegier var beroende av dessa resurser.⁸⁸

Svartå framstår i diagram 3:6 som det i särklass största bruket i Lekebergs bruksdistrikt med privilegier för ett smide på nästan 3000 skeppund stångjärn per år. Bruket var sex gånger så stort som Frösvidal i fråga om smidesrättigheterna. Vid början av 1840-talet, efter beviljad ansökan om förhöjd smidesrätt 1838, var Svartå det sjätte största järnbruket i Sverige. Det privilegierade smidet vid Svartå uppgick vid denna tid till 3975 skeppund, det vill säga 595 ton.⁸⁹ Artur Attman har beräknat medelvärdet av den tillåtna årsproduktionen, då det totala privilegierade smidet slagits ut på samtliga järnbruk i Sverige, till

⁸⁸ Ericsson, Andersson & Karlsson 1985, sid. 275ff.

⁸⁹ Attman 1986, sid. 96. Anm. Stångjärnet vägdes i *skeppund bergsvikt*, till skillnad från tackjärnet. Ett skeppund bergsvikt motsvarade 149,6 kilogram (Attman 1986, sid. 166).

170 ton per bruk vid mitten av 1840-talet.⁹⁰ Hasselfors och Villingsberg måste därför betraktas som jämförelsevis stora järnbruk under privilegiesystemets tid med en årlig produktion på nästan 270 ton vardera, Ölsboda som ett medelstort bruk med en produktion om dryga 190 ton medan Frösvidal, Lannafors och Garphyttan var förhållandevis små bruk.

Eget eller köpt tackjärn?

En förteckning nedtecknad 1816 visar att majoriteten av järnbruken i Lekebergs bruksdistrikt ägde rättigheter till smide baserat på så kallat köpetackjärn. Endast Svartå och Villingsberg ägde privilegier för smide delvis av egen tackjärnsproduktion. Vid Svartå, till exempel, var enligt privilegierna 1040 skeppund av smidet grundat på eget tackjärn medan köpetackjärnet låg till grund för 1965 skeppund.⁹¹ Svartå blåste tackjärn i Björkhyttan, belägen intill bruket. Villingsbergs bruk blåste tillsammans med bergsmän vid Snöbergshyttan i Nora bergslag.⁹² Det är viktigt att understryka att 1816 års längd endast redovisar bruksprivilegiernas uppgifter om brukens ursprungliga rättigheter beträffande tackjärnet och inte brukens verkliga tackjärnsförsörjning.

Från de båda dels på egen, dels på köpetackjärn privilegierade brukerna Villingsberg och Svartå kan tackjärnsförsörjningens utveckling över tid studeras. Dock medför stora luckor i Villingsbergs räkenskapsserier att vi måste nöja oss med några nedslag.

Uppgifter kring brukens tackjärnsförsörjning återfinns i det så kallade *tackjärnskontot*, ibland benämnt *generaltackjärnskonto*, i brukens kapitalböcker. I tackjärnskontot togs brukets totala innehav av tackjärn upp. Där angavs inventariejärnet, alltså tackjärnslagret. Dessutom angavs det aktuella årets tackjärnsleverantörer samt hur stor mängd tackjärn dessa levererat. Ägde bruket egen tackjärnstillverkning upptogs även den producerade volymen. Därutöver tillströmmade en del tackjärn från andra konton. Diagram 3:7 och 3:8 redovisar tackjärnets ursprung indelat i fem kategorier. Kategorin *Köpt* redovisar tackjärnsinköp från individer som namngivits i tackjärnskontot. Kategorin *Egen tillverkning* redovisar den egna tackjärnsproduktionen vid Snöbergshyttan respektive Björkhyttan. Tre av kategorierna omfattar dels tackjärn av ovisst ursprung, dels transaktioner i flera steg. I kategorin *Kassakonto tillför* rör de redovisade volymerna med största sannolikhet inköp där säljarna inte registrerats med namn. *Malmkonto tillför* redovisar de tackjärnsvolymerna som tillförts bruket genom det så kallade malmjärnssystemet, ett kredit- eller bytessystem som skall diskuteras utförligare i kapitel 5. *Spannmålskonto tillför*

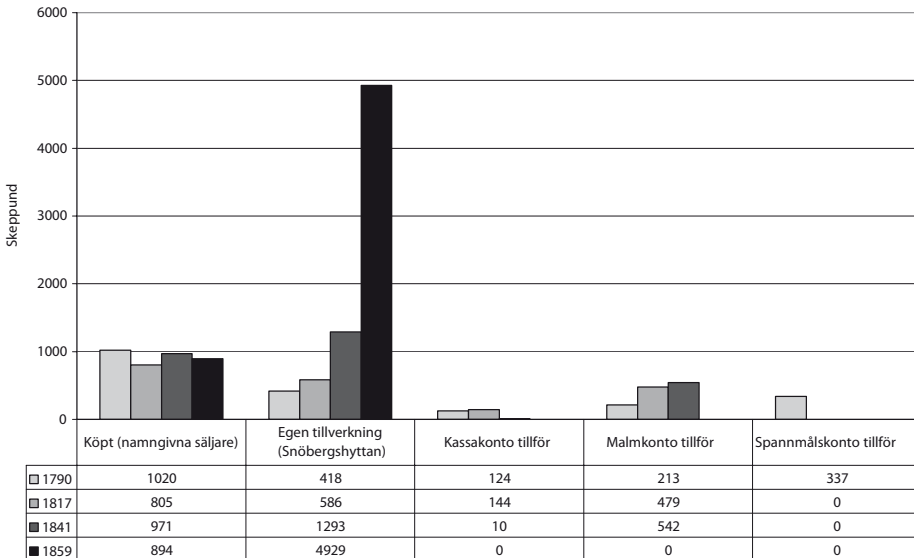
⁹⁰ Attman 1986, sid. 96.

⁹¹ ULA: BMN F V:3 (Bunt 87), *Brukslängd 1816*.

⁹² ULA: BMN FV:10 (Bunt 40a). *PM om Brukens egna Tackjerns Blåsningar från och med 1809*.

redovisar allra troligast de tackjärnsvolymerna som genom klassiska bergsmansförlag tillförts bruket, kort sagt köpt tackjärn mot förskotts betalning i form av spannmål. Även bergsmansförlagen skall diskuteras utförligare i kapitel 5. Med undantag av kategorin *Egen tillverkning* rör det sig i samtliga kategorier om köpt tackjärn, av känd eller okänd säljare eller inom ramen för ett kredit-system. De redovisade siffrorna utgörs av treårsgenomsnitt för åren 1789–91, 1816–18, 1840–42 och 1858–60 med det mellersta året för varje nedslag som signum i diagrammen.

Diagram 3:7. Villingsbergs bruks tackjärnsförsörjning. Spridda år 1790–1859. Treårsmedelvärden av antalet skeppund tackjärnsvikt

Källa: ÖLF. Villingsbergs bruk. G 2 A, kapitalböcker 1789–91, 1816–18, 1840–42, 1858–60.

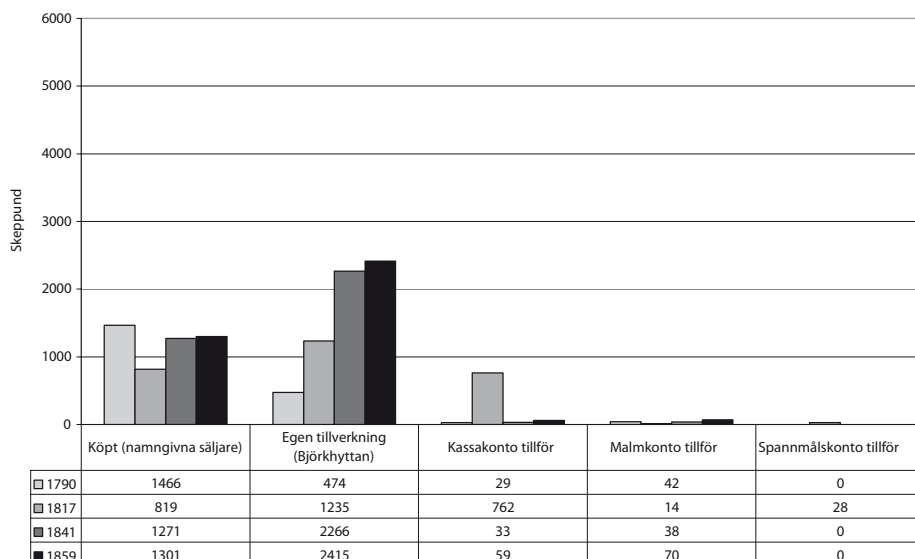
Diagram 3:7 visar att Villingsbergs bruk kring år 1790 skaffade knappt 20 procent av tackjärnsbehovet genom egen tillverkning medan dryga 80 procent skaffades genom inköp. En hel del tackjärn tillfördes vid den tiden genom malmjärnssystemet och förlagshandel omfattande spannmål mot tackjärn.⁹³

I diagram 3:7 framgår vidare att bruket tiden efter 1790 stegvis utökade den egna tackjärnsproduktionen. Kring år 1859 var den egna produktionen större än andelen köpt tackjärn och detta med god råge. 1859 var förhållandet *eget kontra köpt tackjärn vid Villingsberg 5:1*. Vid samma tid var Villingsbergs utnyttjande av malmjärnssystemet överspelat och förlagshandeln sedan länge övergiven.

⁹³ Malmjärnssystemet diskuteras närmare i kapitel 5.

I diagram 3:7 finns några intressanta detaljer beträffande tiden mellan 1790 och 1859. En av dessa är den ökande betydelsen av malmkontots tackjärnstillförel mellan 1790–1841 samt att detta upphört när den egna tillverkningen fullständigt dominerade tackjärnsförsörjningen kring 1859. Särskilt intressant i diagram 3:7 är det faktum att trots att andelen eget tackjärn stegvis ökade minskade inte behovet av köpt tackjärn av namngivna säljare, sett i absoluta tal, nämnvärt vid de tre första tidpunkterna av undersökningsperioden. Däremot tillfördes inte längre något tackjärn via kassa-, malm- eller spannmålskonton 1859. Vi vänder nu blicken mot Svartå bruks tackjärnsförsörjning vid de fyra studerade tidpunkterna mellan 1790 och 1859, illustrerad i diagram 3:8.

Diagram 3:8. Svartå bruks tackjärnsförsörjning. Spridda år 1790–1859. Treårsmedelvärden av antalet skeppund tackjärnsvikt

Källa: ÖLF. Svartå bruk. G 2 A, kapitalböcker 1789–91, 1816–18, 1840–42, 1858–60.

Svartå bruk var en avsevärt större produktionsenhet än Villingsberg vilket i diagram 3:8 syns i såväl i storleken på volymerna köpt tackjärn som i den egna tackjärnsproduktionen vid Björkhyttan. En annan betydande skillnad mellan de båda brukens tackjärnsförsörjning framgår av den varierande betydelsen av tackjärnstillförelsen från malm- och spannmålskontona. Dessa tycks ha haft en tämligen ringa betydelse i Svartås fall. Av denna anledning är Svartå bruks tackjärnsförsörjning 1790–1859 lättare att överblicka. Staplarna i diagram 3:8 visar en kontinuerlig upptrappning av den *egna* tillverkningen. Mellan 1790

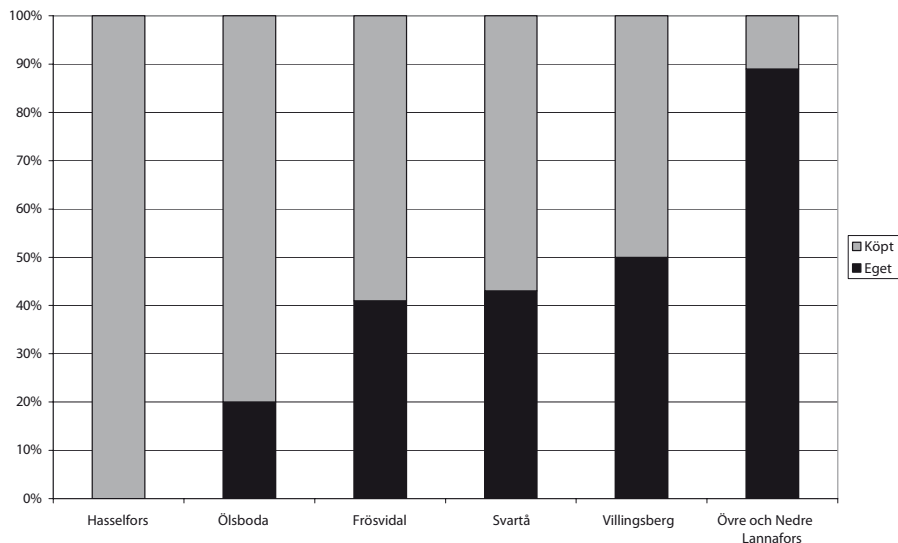
och 1859 ökade den egna tackjärnsproduktionen från knappt 500 skeppund till nästan 2500 skeppund. I likhet med Villingsberg förändrades dock Svartås andel av köpt tackjärn endast marginellt under perioden 1790–1859. Detta förutsatt att tillförseln från kassakontot 1817 tolkas som inköpt tackjärn av ovisst ursprung. Ture Ombergs uppfattning om att den ökande tackjärnsproduktionen i bruksregi torde ha påverkat bergsmännens tackjärnsavsättning negativt kan alltså med utgångspunkt i de nyss presenterade uppgifterna ifrågasättas.⁹⁴ Till detta återkommer vi i kapitel 4.

Beträffande de övriga, uteslutande på köpt tackjärn privilegierade brukens tackjärnsförsörjning och dess förändring över tid kan vi inte komma dessa förhållanden lika nära som i fallen Svartå och Villingsberg. Detta beror på avsaknaden av relevanta källor. Hasselfors bruk utgör dock ett undantag då bruket har efterlämnat ett ovanligt rikt arkiv. Uppgifter kring tackjärnsförsörjningen måste för de övriga bruken sökas på annat håll än i traditionella bruksräkenskaper. Brukens uppgifter till Bergskommissionen, daterade 1835, kan lämna oss upplysningar kring tackjärnsförsörjningen vid samtliga bruk i Lekebergs bruksdistrikt med undantag av Garphytte bruk.⁹⁵ Bergskommissionen 1833–35 efterfrågade i ett cirkulär till bruken uppgifter kring produktionen under den närmast föregående tioårsperioden, alltså åren 1823–1832. Bruken förväntades lämna uppgifter om kol- och tackjärnsförsörjning, smidesresultat och dylikt. Beträffande tackjärnsförsörjningen redovisade några av bruken uppgifter som bestod av ett medelvärde per år medan andra lämnade uppgift kring den sammanlagda tackjärnsåtgången vid hamrarna 1823–1832. Oavsett vilken metod som tillämpades redovisades tackjärnets fördelning på kategorierna *eget* och *köpt* tackjärn. I diagram 3:9 har den procentuella fördelningen av köpt respektive eget tackjärn som använts vid smidet 1823–1832 sammanställts.

⁹⁴ Omberg 1992, sid. 107, 117.

⁹⁵ 1834 fick bruket en ny ägare, Per Hinnerrson. Hinnerrson hade ännu inte vunnit kontroll över tackjärnsåtgången vid bruket 1835 och kunde inte heller lämna uppgifter till Bergskommissionen kring tackjärnsinsatserna perioden 1823–1832. RA. Bergskommissionen 1833–1835, ÅK 419. Uppgifter från bruken, volymerna *Örebro läns nordligare del och Ölme och Visnums härader i Värmland* .

Diagram 3:9. Lekebergsbruken. Eget och köpt tackjärn.
Uppgifter till Bergskommissionen 1835

Källa: Tabellbilagan, tabell 7.

Hasselfors saknade helt tillgång till eget tackjärn vid tiden för Bergskommissionen 1833–35. Bruket utgjorde dock ett undantag. Det är i diagram 3:9 tydligt att de övriga bruken som privilegierats på *köpt* tackjärn ägde relativt mycket *eget* tackjärn vid mitten av 1830-talet. Särskilt Övre och Nedre Lannafors, som ägde andelar i Ymningshyttan, framstår som ett i mycket hög grad självförsörjande bruk. När det gäller Ölsboda är en utförligare kommentar på sin plats. Till smidet av såväl stångjärn som ämnesjärn åtgick vid Ölsboda årligen cirka 1000 skeppund tackjärn enligt uppgift till Bergskommissionen. Drygt 200 skeppund producerades vid egen blåsning vid Kvarntorpshyttan i Karlskoga bergslag medan hela 800 skeppund tillfördes genom byten av malm mot tackjärn. Ölsboda bruks tackjärnsbehov täcktes alltså till 80 procent av så kallat *bytesjärn* eller *malmjärn*. Till *bytes-* och *malmjärnet* skall vi återkomma i kapitel 5. Frösvidals bruk köpte nästan 60 procent av sitt behov. Resterande tackjärn till smidet hämtades från egna blåsningar i Skrekarhyttan i Nora bergslag. Frösvidals procentuella fördelning på *köpt* och *eget* tackjärn liknade alltså förhållandena vid Svartå och Villingsberg vid samma tid. I detta sammanhang är det dock viktigt att uppmärksamma de stora skillnaderna i de privilegierade smidesvolymerna som framträder i diagram 3:6 ovan, sidan 91. Frösvidals bruk krävde årligen tackjärnstillskott om 430 skeppund medan Svartås årliga behov av *köpt* tackjärn enligt uppgifterna till Bergskommissionen uppgick till cirka

1625 skeppund. Svartås behov var alltså nästan fyra gånger större än Frösvidals.⁹⁶

Tackjärnsförsörjningen vid lekebergsbruken var som vi sett i diagram 3:7 och 3:8 inte statisk. Wilhelm Tham redovisar i sin beskrivning över Närke hur brukens tackjärnsförsörjning organiserades år 1849. Thams uppgifter har sammanställts i tabell 3:3.

Tabell 3:3. Lekebergsbrukens tackjärnsförsörjning 1849

Eget	Eget och köpt	Köpt
Villingsberg	Svartå	Hasselfors
Garphyttan	Ölsboda	Lannafors
Frösvidal		

Källa: Tham, Wilhelm. 1849. *Beskrifning öfver Örebro län*. Stockholm, sid. 81, 83, 84, 118, 120, 122.

Några ord om precisionen i Thams uppgifter är här på sin plats, särskilt när det gäller Svartå och Ölsboda. Som tidigare konstaterades synes Svartå bruks självförsörjningsgrad ha ökat markant mellan 1817 och 1859. Redan i början av 1840-talet hade den procentuella fördelningen mellan *eget* och *köpt* tackjärn vid Svartå förändrats väsentligt i relation till uppgifterna till Bergskommissionen.⁹⁷ Beträffande Ölsboda är det, efter samma anmärkning som gällde tackjärnsförsörjningen 1835, högst osäkert om vi kan tala om något egentligt köpetackjärn överhuvudtaget. Sannolikt fortsatte den omfattande tillförseln av bytesjärn även 1849 (se kapitel 5). Även Thams uppgifter kring förhållandena vid Lannafors och Hasselfors bör kommenteras. Lannafors som under perioden 1823–1833 till stor del kunde försörja brukets hammare med *eget* tackjärn hade genom försäljningen av Ymningshyttan till Garphytte bruk förlorat en masugn. Smidesrörelsen vid Lannafors bruk nedlades dock redan 1852.⁹⁸ Vid Hasselfors fick man 1850 tillåtelse att uppföra en egen hytta. Den byggdes i början av 1850-talet och betraktades redan efter de inledande blåsningarna som ett föredöme bland rikets masugnar, åtminstone av övermasmästaren i distriktet och bergmästaren i Nora.⁹⁹ Redan 1855 kunde man vid Hasselfors producera mer tackjärn än vad smidet vid bruket krävde.¹⁰⁰ Efter första hälften av 1850-talet var alltså inget av de kvarvarande lekebergsbruken uteslutande beroende av köpetackjärn. Från 1860 framstår flertalet av dessa järnbruk som fullständigt självförsörjande med tackjärn, vilket kommer att framgå i det följande.

96 RA. Bergskommissionen 1833–1835, ÄK 419. Uppgifter från bruken, volymerna *Örebro läns nordligare del och Ölme och Visnums härader i Värmland samt Älvsborgs och Skaraborgs län samt Örebro läns sydligaste del* (Svartå och Frösvidal).

97 Se diagram 3:8.

98 Lindgren 2000, sid. 153.

99 Bergmästarens och övermasmästarens omdömen citeras i avsnittet *Gistna spetsbäljor och taklösa kolhus*, sid. 185ff i kapitel 6.

100 *Hasselfors under fyra sekel*, sid. 21, 51f.

Brukens förhållanden till tackjärnsblåsningar i lekebergshyttorna

När det gäller brukens förhållande till tackjärnstillverkningen i de bergsmansdominerade hyttorna i Lekebergslagen där de skaffat sig andelar kan vi observera skilda intressen. Utifrån brukens uppgifter till Bergskommissionen 1835 synes inga bergsmanshyttor i Lekebergslagen ha tjänat som produktionsställen för brukens eget tackjärn vid denna tid. Återigen måste i sammanhanget understrykas att förhållandena vid Ymningshyttan under 1800-talet gör att vi snarare bör betrakta denna hytta som en brukshytta än en bergsmanshytta.¹⁰¹

I det hyttestämmoprotokoll som Mullhyttelaget nedtecknade med anledning av 1859 års förordning framträder intressanta detaljer kring brukens förhållande till de hyttedelar man förvärvat via sina köp av bergsmansegendomar. Genom försäljningar, möjligen ett par överlåtelser, av ett flertal hyttedelar hade nämligen Svartå bruk valt att helt avstå från tackjärnstillverkning vid Mullhyttan.¹⁰² En uppgift i ett bergstingsprotokoll visar att sådana överlåtelser även kan ha omfattat flera av Villingsbergs tidiga andelar i Klunkhyttan.¹⁰³ Men hur var detta möjligt? Krävde inte kronan aktiv tackjärnstillverkning av ägaren till ett bergsmanshemman? Svaret är ett inte helt okomplicerat nej. En granskning av bergsordningarna visar att olika vägar kunde leda förbi delaktighet i den enskilda tackjärnsproduktionen utan förlust av bergsmannaprivilegierna eller av rätten att inneha ett bergsmanshemman.¹⁰⁴ Brukens förhållande till tackjärnsproduktion vid de bergsmanshyttor där de ägde andelar skymtar även i riksdagsdebatten. Exempelvis framlades vid riksdagarna 1817 och 1823

101 Se not 42, sid. 74.

102 Delägarförteckningen 1860 redovisar inledningsvis dittillsvarande delägare och de hyttedelar dessa disponerade. Denna delägarförteckning korrigerades därefter i enlighet med bergsmännens önskemål om framtida förhållanden till hyttebruket. Hyttelaget använde som förtydligande beteckningarna "gamla" och "nya" hyttedelar. Till redovisningen över de "gamla" hyttedelarna fogades en redogörelse för de enskilda hyttebrukens beståndsdelar i de fall dessa bestod av hyttedelar med ursprung i flera hemman. I stämmoprotokollet berättas att den ursprungliga hyttedelen till hemmanet Broby, eller Lilla Storbjörboda, som ägdes av Svartå bruk, inte varit uppförd i tidigare delägarförteckning utan begagnats av annan, icke namngiven, hemmansägare. Nils Larsson i Övratorp anmärkte att han brukat ½ hyttedel istället för 3/8 hyttedel, som sannolikt var den ursprungliga, och att den "överskjutande 1/8 del troddes hava tillhört Svartå bruk". Av Kerstin Larsdotter i Hinderstorps ¼ hyttedel skulle 1/8 vara köpt av Svartå bruk. (ULA, BMN, AIV:14, *Mullhyttan*).

103 SVAR: Lekebergs bergstingsrättsprotokoll. Bergstinget 1843 § 20.

104 Bergsordningarna omtalar på flera ställen bergsmän som *inte* producerade tackjärn och hur dessa skulle behandlas i förhållande till tackjärnstillverkningen och bergsmannaprivilegierna. I en resolution daterad 1747 berättas t.ex. att åtskilliga hemman i Norbergs bergslag inte deltog i blåsningarna i hyttorna. För att kronan skulle "av deras skogar erhålla någon ersättning för det tiondejärn som andra blåsande bergsmän utgiva" hade dessa hemman omkring år 1700 ålagts en särskild årlig ränta vilken benämndes skattejärn. Här tycks således skogen ha utgjort grund till beskattningen. (BO II, Kungl. Maj:ts resolution den 24 april 1747, sid. 382). Ett annat exempel rörde hemmanen i den så kallade bondefjärdingen i Linde bergslag. Där tillerkändes hemmansinnehavarna fortsatta bergsmannaprivilegier 1762 trots att hyttebruket sedan länge nedlagts och deras bergsmanssysla endast bestod av körningar vid Stråssa gruva (BO III, Kungl. Maj:ts brev den 4 juni 1762, sid. 123).

motioner av riksdagsmän från Bergslagen i vilka bland annat argumenterades för ett särskilt lagstadgande att bruk och ståndspersoner som förvärvat bergsmansjord måtte åläggas att fullgöra de från hemmanet oskiljaktiga bergsmanskyldigheterna. I dessa plikter ingick att värma masugnen och delta i hyttans underhåll, liksom att använda den ur hemmanets skog producerade träkolen till blåsning i hyttan.¹⁰⁵ Argumenten gav tydliga ekon från 1809 års riksdag. Utskottets betänkanden medgav dock inga förändringar av lagstiftningen utan hänvisade till att 1810 års jordreform aldrig förändrat bergsmansjordens natur. Bergsmanskyldigheterna skulle fortsatt fullgöras oavsett ägare och ståndstillhörighet. Bergsmanskyldigheterna inskränktes enligt betänkandet år 1817 till att omfatta värmnings- och byggnadsskyldighet vid hyttorna. Det krav på blåsning som framställts fann inget gehör utan måste enligt utskottet bero på jord- och hyttedeläggarens fria val.¹⁰⁶

Exempel på hur hyttdelar cirkulerade utan sammanhang med hemmansköp långt före 1859 års förordnings officiella upphävande av sambandet mellan bergsmansjord och hyttdelar återfinns också i flera protokoll från Lekebergs bergstingsrätt. Bland paragraferna i bergstingsprotokollen finns exempel på hur hyttdelar skänktes bort av delägare i hyttorna, liksom flera exempel på att köp och försäljningar förekom.¹⁰⁷ Hyttdelarna synes alltså ibland ha betraktats och begagnats som separata egendomar, fristående från bergsmanshemmanen. Det vore dock inte rättvisande att betrakta denna omfördelning genom gåvor och handel som särskilt vanlig, detta förutsatt att mörkertalet inte är alltför stort. Ty förekomsten av oregistrerade transaktioner skymtar på några håll i bergstingsprotokollen.¹⁰⁸ I sammanhanget är det dock viktigt att understryka att denna marknad tycks ha varit hyttelagens enskilda angelägenheter. Inte ett enda fall av försäljningar till utomstående har registrerats. I samtliga fall hade affärer och överenskommelser träffats mellan redan befintliga delägare. Det bör också tilläggas att det endast i ett registrerat fall var fråga om att fullständigt frigöra sig från hyttelaget och bergsbruket.¹⁰⁹ Omfördelningen av hyttdelarna tycks framförallt ha erbjudit en möjlighet till att realitetsanpassa bergsbruket,

105 Bondeståndets protokoll 1817:2, sid. 158; Bondeståndets protokoll 1823:2, sid. 162, 370.

106 Utskottsbetänkanden 1817, Saml 7, nr. 31, sid. 125.

107 SVAR: Lekebergs bergstingsrättsprotokoll. Bergstinget 1812 § 14, 15; 1826 § 34; 1833 § 21; 1837 § 29; 1847 § 13; 1848 §12; 1850 § 8; ULA, BMN Protokoll och delägarförteckning 1860 (Mullhyttan).

108 Från Vekhyttelaget berättas i ett bergstingsmål år 1850 att det saknades någon tydlig indelning efter hemmansdelarna inom hyttelaget då hyttdelar ibland vandrat mellan intressenterna i särskilda köp. Inget fall av handel med hyttdelar vid Vekhyttan under perioden 1790–1850 förekommer dock i bergstingsprotokollen. SVAR: Lekebergs bergstingsrättsprotokoll. Bergstinget 1850 § 8.

109 SVAR: Lekebergs bergstingsrättsprotokoll. Bergstinget 1833 § 21 (Anders Bergström i Storbjörbodas försäljning).

vilken var fullt legalt enligt stadganden i 1766 års masmästarordning.¹¹⁰ Den mest sannolika orsaken till att Svartå och Villingsberg tilläts avstå hyttdelar i Mullhyttan och Klunkhyttan torde ha varit att båda brukena redan bedrev tackjärnstillverkning vid Björkhyttan respektive Snöbergshyttan.

Efter 1835 ökade intresset för tackjärnsproduktion på bruksandelarna i Klunkhyttan. Dit förlade Garphytte bruk, under brukspatron Hinnersson, en del av sin tackjärnsproduktion. Parallellt med tillverkningen vid Klunkhyttan blåste bruket i den egna masugnen vid Ymningshyttan. Produktionens fördelning på de båda hyttorna är okänd. En uppgift för Garphytte bruks tackjärnsblåsningar visar dock att brukets tillverkning vid Klunkhyttan torde ha varit ganska betydande.¹¹¹ Bruksintresset för tackjärnstillverkning vid de båda bergsmanshyttorna i Kvistbro socken, Mullhyttan och Vekhyttan, var däremot under hela 1800-talet litet. Trots förvärv av ett flertal hyttandelar blåste Villingsberg aldrig vid vare sig Mull-, Vek-, eller Klunkhyttan. Istället fördes tråkolen från de hemman bruket ägde i Lekebergslagen till blåsningarna i Snöbergshyttan i Nora bergslag.¹¹² Dock måste bruket kontinuerligt delta i värmningen och underhållet av de hyttor där de var delägare, helt i enlighet med det ovan nämnda betänkandet från riksdagen 1817.

Brukens tackjärnsförsäljning – ett betydande komplement till smidet

Vid riksdagen 1809 anförde bergslagsfullmäktige, som tidigare nämnts, sina misstankar om att bruk som tillägnade sig bergsmanshemman och andelar i hyttorna antingen kunde komma att upphöra med tackjärnstillverkningen på hemmanet eller i fortsättningen endast blåsa för eget behov. Inom bondeståndet fanns dock en grupp som förutspådde en annan utveckling. Tackjärnstillverkningen kunde enligt Anders Danielsson med flera fullmäktige öppna vägen för ett kringgående av smidesbegränsningarna. Järnbruket kunde producera tackjärn till försäljning. Den faktiska utvecklingen synes ha gett Danielsson med flera rätt.

Stångjärnsproduktionen var som vi vet belagd med ett tak, den privilegierade smidesrätten, medan tackjärnsproduktionen vid lekebergshyttorna,

110 Masmästarordningen från år 1766 upplyser om att ägare av hyttdelar tilläts avträda "överflödiga" hyttdelar inklusive rätten att erhålla ersättning för dessa. Målsättningen med denna rättighet tycks ha varit att erbjuda en möjlighet att anpassa andelen i hyttan till den individuella skogstillgången (http://www.jernkontoret.se/bibliotek/urkunder_och_kallor/pdf/masmastarordnin.pdf § 13; Sjöberg 1993, sid. 70).

111 1844, den enda blåsning som efterlämnat ett källmaterial som erbjuder exakta uppgifter om Klunkhytteintressenternas enskilda tillverkningsresultat, tillverkade Garphytte bruk 1638 skeppund tackjärn vid Klunkhyttan, vilket motsvarade 60 % av hyttelagets totala blåsningsresultat. ULA. BMN, F V:1 (Blåsningen 1844).

112 En brukare på en av Hasselfors bruks egendomar, ursprungligen ett bergsmanshemman indelat till Mullhyttan, deltog i blåsningar vid Mullhyttan och sålde sin produktion till bruket. Även Ölsboda bruk ägde ett bergsmanshemman indelat till Mullhyttan där hemmansbrukaren synes ha deltagit i blåsningarna vid hyttan.

liksom på många andra håll i Bergslagen, teoretiskt sett var oinskränkt.¹¹³ Så länge det fanns rede av träkol, malm och limsten att tillgå vid hyttan tilläts masugnslågan att flamma.¹¹⁴ Visserligen måste det övriga hyttelaget ersättas i så kallat överblåsningjärn av storproducenterna.¹¹⁵ Detta innebar i praktiken att bruken kunde producera så mycket tackjärn de ansåg sig ha råd med beträffande råvaruinsats och överblåsningjärn. Det fanns alltså legalt utrymme för ett produktionssystem som gav ett tackjärnsöverskott. I praktiken spelade naturligtvis även avsättningsförhållanden in i brukens strategier.

En granskning av kapitalböckernas tackjärnskonton vid några bruk i Närke, Västmanland och Västergötland visar på en ganska omfattande cirkulation av tackjärn producerat i bruksregi.¹¹⁶ Vinstmotivet torde naturligtvis ha varit en av de viktigaste drivkrafterna. Förutsatt att bruket ägde tillgång till goda logistiska förutsättningar och en avsättningsmarknad kunde tackjärnstillverkning resultera i ett vinstgenererande varuslag vid sidan om stångjärnet. Bland lekebergsbruken framstår särskilt brukspatronen Per Hinneresson på Garphyttan bruk liksom Villingsbergs och Ölsboda bruk som betydande tackjärnsförsäl-

113 Lekebergshyttornas rättigheter framgår av RA. Bergskommissionen 1833-1835, ÅK 419. 1. Uppgifter från bruken. Örebro läns nordligare del och Ölme och Visnums härader i Värmland. Anm. Masugnarna vid de järnbruk som enligt privilegierna helt eller delvis grundade sitt stångjärnssmide på eget tackjärn åtnjöt däremot inte den oinskränkta tillverkningsrätten. Tillverkningsrättigheterna var också inskränkta för samtliga bergsmän i Österbergslagen, liksom för bergsmännen vid några hyttor i Västerbergslagen. I Österbergslagen begränsades tillverkningsrätten vid bergsmanshyttorna från år 1689 och i Västerbergslagen från år 1726. Anledningen till denna inskränkning var närheten till de båda ädlare verken Falu koppargruva och Avesta kopparbruk vilka ansågs ha företräde till sådana skogsprodukter driften krävde. Produktionsbegränsningarna vid bergsmanshyttorna i Dalarna upphävdes först 1836, BO IV, sid. 960f; *Bihang till Riks-ståndens protokoll 1834*. Saml. 8, nr. 103, sid. 11f.

114 I Lekebergslagen tillgick det på så vis att andelstalet i hyttan dels, såsom 1766 års masmästarordning föreskrev, reglerade insatsen i samband med fullgörandet av värmningsskyldigheten och kravet på delaktighet i arbete och materialanskaffning för hyttelagets räkning (malmtransporter, reparationer m.m.), dels reglerade det själva blåsningen. Blåsningen var uppdelad i en rad så kallade varv, ibland kallade skott. Varje varv var olika långt. Inom Vekhyttelaget, exempelvis, överenskom man 1824 om följande blåsningsordning: I det första så kallade *rännareskottet* blåste varje heldel (vilken i likhet med mantalet kunde bestå av flera andelar) i hyttan 1 dygn, därefter följde det första *tuskottet* eller *storskottet* då varje heldel var berättigad att blåsa 2 (tu) dygn, därefter följde det andra *storskottet* med rätt till ytterligare 2 dygns blåsning per heldel och då man nådde fram till tredje *storskottet* ”så får envar avsätta eller ibära så mycket eget rede han har kvar och är tillagat, om det än vore 2 eller flera dygn utöver hans rätt”. SVAR: Lekebergs bergstingsrättsprotokoll. Bergstinget 1824 § 24; Se även ÖSA. Kommissarien Johan Wikanders papper. F (ämnesordnade handlingar, *Mullhyttan*), hyttstämmaprotokoll 29 juli 1820; Se även Ringmar 1999, sid. 76.

115 Överblåsningjärnet torde i första hand ha fungerat som en slags försäkringspremie. En uppgift om överblåsningjärnets storlek kan inhämtas från Klunkhyttelaget där man 1852 stadgade att varje hel hyttedel ägde rätt till 8 dygns blåsning. Överskreds åttadygnsgränsen skulle en *lega* om 1 skeppund tackjärn per dygn betalas till hyttelagets gemensamma kassa. ULA. BMN, F V:5 (*Promemoria rörande bergsmansmasugnarne inom det sjätte bergmästardistriktet*, odaterad men nedtecknad med anledning av den utsträckt friheten inom tackjärnstillverkningen, d.v.s. kring år 1860).

116 ÖLF. *Stadra bruk*, G 2 AC, kapitalböcker 1841, 1851, 1861; *Skagersholms bruk*, G 2 A, kapitalbok 1842; *Villingsbergs bruk*, G 2 A, kapitalböcker. 1831, 1841; GLA. *Ribbingsfors gårds och bruks arkiv*, G 1 A, kapitalböcker 1832-1850. Liknande cirkulation förekom i Gästrikland, se Ryden 1991, sid. 56.

jare. Avnämarna var framförallt andra bruk men även några bergsmän fanns bland kunderna.¹¹⁷

Som särskilt anmärkningsvärt framstår det faktum att en del av brukens egenproducerade tackjärn såldes *samtidigt* som bruken köpte tackjärn från utomstående.¹¹⁸ Detta kan vid en första anblick te sig märkligt. En möjlig förklaring finner vi kanske i lekebergstackjärnets säregna karaktär. Det krävde nämligen blandning med annat tackjärn under stångjärnshammaren för ett gott smidesresultat. Därom vittnar bland andra bruksförvaltaren Jacob Ahlén vid Hasselfors i ett memorial till bruksägaren. Vid Hasselfors var det nödvändigt att köpa tackjärn från både Lekebergslagen och Nora bergslag. Ahlén rapporterade att ”smidet tyckes gå bäst då jag låter dem [smederna] blanda Tackjernet 2/5 af Lekebergs och 3/5 af Nora”.¹¹⁹ Det finns dock faktorer som talar emot att omfördelningen av tackjärnet skulle ha haft kvalitativa orsaker. Den ökande användningen av noramalmer från mitten av 1820-talet gjorde nämligen lekebergstackjärnet ensamt smidbart.¹²⁰ En alternativ tolkning, och troligen mer verklighetsnära, är naturligtvis den att cirkulationen istället bottnade i rena handelsspekulationer av typen köpa billigt och sälja dyrt, eller i utgallringar i brukens tackjärnslager.¹²¹

En annan tänkbar tolkning av brukens tämligen omfattande tackjärnsförsäljning utgår ifrån de ofta invecklade ägarkonstellationerna vid de olika bruken.¹²² Kanske ger vissa bruksräkenskaper sken av försäljningar när det i själva verket rörde sig om en produktspecialisering, där en produktionsenhet också matade andra, och den synbara tackjärnsomsättningen i realiteten utgjorde en kedja där ändpunkterna länkades till samma kassakista. Detta var dock med säkerhet inte fallet när det gällde brukspatron Hinnerissons tackjärnsförsäljning och vi måste därför konstatera att åtminstone vissa bruk producerade tackjärn till försäljning precis som Anders Danielsson förutspått 1809.¹²³ Naturligtvis torde denna försäljning ha inverkat negativt på bergsmännens tackjärnsavsättning

117 Exempelvis ÖLF. Villingsbergs bruks G 2 A, kapitalböckers tackjärnskonton visar att ett flertal bruk köpte tackjärn från Villingsberg; Skagersholms bruk, G 2 B, flera kapitalböcker under 1840- och 1850-talen visar Per Hinnerissons betydelse som tackjärnsleverantör; Svartå bruk, exempelvis G 2 A, kapitalböckerna 1841–1843 visar Jeppe Strokirks på Ölsboda tackjärnsförsäljning.

118 Exempelvis ÖLF. Villingsbergs bruk, G 2 A, kapitalböcker (tackjärnskonton).

119 ÖLF. Hasselfors bruk, arkivkartong 9/90:1, Ahléns memorial 18 maj 1820, jfr även 29 mars 1821 Tackjärnsupphandlingens inriktning vid Hasselfors fördelades enligt uppgifter till Bergskommissionen 1835 fortsatt i proportionerna 40 % Lekebergstackjärn och 60 % Noratackjärn. RA. Bergskommissionen 1833–1835. ÅK 419 Uppgifter från bruken, volymen Älvsborgs och Skaraborgs län samt Örebro läns sydligaste del (*Hasselfors*).

120 ÖLF. Hasselfors bruk, arkivkartong 9/90:1, Ahléns memorial 3 februari 1825.

121 Möjligen sålde vissa bruk så kallat *malmjärn*. Malmjärnet presenteras närmare i kapitel 5.

122 Se exempelvis Attman 1986, sid. 98ff.

123 Hinneresson ägde endast Garphytte bruk. Beträffande Hinnerissons tackjärnsaffärer se exempelvis ÖLF. Laxå bruk F 1 H 6:14 (500 skeppund säljs till Skagersholm); ÖLF. Skagersholm bruk, G 2 B, kapitalböcker från 1840- och 1850-talen.

så länge stångjärnssmidet var begränsat genom privilegierade smideskvoter. I varje fall torde brukens tackjärnsförsäljningar ha medfört en större konkurrens på tackjärnsmarknaden.

1810 års jordreform och arbetsdelningen i Bergslagen

– tankar kring brukspenetrationens drivkrafter

Efter analysen av brukspenetrationen i Lekebergslagen 1823–1860 kan vi konstatera att det fanns tydliga skillnader i penetrationsmönstren inom detta bergslagsområde. I norra Lekebergslagen förvärvade järnbruk bergsmansegenomar och några bruk deltog aktivt i tackjärnsproduktionen vid bergsmanshyttorna. I södra Lekebergslagen förvärvade bruksägarna visserligen en del bergsmansegenomar men bruken avstod från att delta i tackjärnsblåsningarna. Mot bakgrund av dessa påtagliga skillnader skall några tänkbara drivkrafter bakom brukspenetrationen här diskuteras. Det finns här en poäng i att föra diskussionen kring Bergslagen som helhet och låta erinra oss om de tre bergsmannatyper som diskuterades i inledningskapitlet. Två faktorer skall här kommenteras närmare, bergsmansskogarnas särdrag och gruvornas lokalisering.

Före 1846 omgärdade stränga regler skogarna i bergsmansbygderna. En av grundtankarna bakom arbetsdelningen mellan bergsmän och bruk var att skydda skogarna från överexploatering. Skogarna närmast gruvorna skulle erbjuda nödvändiga resurser för gruvbrytning och tackjärnstillverkning i hyttorna. Skogarna utom bergslag skulle stå för järnbrukens träkolsförsörjning till stångjärnssmidet. Att detta i praktiken aldrig blev ett geografiskt sett fulländat system är välkänt. Som idé utgjorde arbetsdelningen dock riktmärke för den lagstiftande makten. Bergsmännens skogar skulle endast användas till tackjärnsproduktion, och i viss mån gruvbrytning. Järnbruken var hänvisade till egna skogar och s.k. rekognitionsskogar liksom till de vanliga böndernas kolning. För bergsmännens del kan restriktionerna kring skogens användning till tackjärnstillverkning spåras tillbaka till 1649 års *Jernbergsordning*. Där förbjöds bergsmännen att sälja skog eller träkol utanför hyttelaget, de hade en så kallad hembudsskyldighet. Denna inskränkning i förfoganderätten över skogen och dess produkter återopades därefter flitigt i förordningar och resolutioner liksom i bergstingens utslag under tidsperioden 1650–1850. Bergsmännen tilläts först från år 1846 att sälja träkol till vem som helst. Inledningsvis fanns visserligen hembudsskyldigheten kvar men 1850 försvann även detta tvång och träkolsmarknaden blev fri från alla inskränkningar.¹²⁴

Nyssnämnda förhållanden ger sken av att man före 1846 inte hade legala möjligheter att producera träkol till stångjärnstillverkning på egendomar av

¹²⁴ BO I, Järnbergsordningen 6 juli 1649, § 20; Hildebrand 1987, sid. 81; Omberg 1992, sid. 29f; Sjöberg 1993, sid. 64.

bergsmansnatur och att bergslagsfullmäktiges argumentation vid riksdagen 1809 antingen överdrev problemet, eller kriminaliserade brukens agerande i bergslagsskogarna när man hävdade att bruken drog träkol från bergsmans-egendomar undan tackjärnstillverkningen. I verkligheten torde dock regelverken kring träkolen ha haft olika omfattning och praktisk tillämpbarhet i olika bergslagsområden. Där bergsmännen trots den stipulerade arbetsdelningsprincipen från 1600-talet fortsatt bedrev hammarsmide ägde hemmansinnehavaren en friare dispositionsrätt till det träkol han skaffat ur sin skog. Hans träkol skulle användas såväl vid hyttan som vid stångjärnshammaren. Det måste rimligen ha varit svårt att upprätthålla kontrollen över hur träkolen i realiteten användes i dessa områden.¹²⁵

Mot bakgrund av dessa variationer inom Bergslagen väcker 1810 års jordreform frågor kring järnbrukens syn på bergsmansjorden och på deras motiv för att lägga under sig sådana egendomar. Bergsmanssmide förekom ännu under 1800-talet i framförallt Norbergs bergslag, i Öster- och Västerbergslagen och i Linde bergslag. I dessa regioner tycks det inte ha varit ovanligt att brukspatroner köpte upp andelar i bergsmännens hyttor och hammare för att överföra privilegierat bergsmanssmide till de egna bruken.¹²⁶ I Lekebergslagen förekom aldrig någon stångjärnstillverkning i bergsmannaregi. Bergsmännens skogar skulle i Lekebergslagen enbart användas till hytt driftens underhåll och till gruvbrytningen. Dessa regionala olikheter kan ha medfört att de bruksintressen som speglats i tidigare forskning möjligen var beroende av den friare dispositionsrätten till träkolen i de tidigare undersökningsområdena.

När det gäller bergsmansskogarna i Lekebergslagen har en granskning av ett antal bergstingsprotokoll visat att misshushållning med skogarna och kolförskingring betraktades som ett allvarligt brott i regionen.¹²⁷ Ett tydligt exempel på den allmänt strikta synen på kolhandeln utgörs av ett mål vid bergstinget 1808 då Klunkhyttelaget anklagade flera bergsmän inom det egna laget för kolförskingring. Vid förhören förklarade dock några av de anklagade att det inte alls var fråga om någon olaglig kolhandel utan om kolbyten. Svarandena hade fört träkol till det närbelägna järnbruket i Lannafors och bruket hade i sin tur sett till att motsvarande kolvolym från brukets skogar förts till Klunkhyttan. Hela bytessystemet var enligt de anklagade bergsmännen uppbyggt på

125 Se Ringmar 1999, kapitel 7 för en diskussion kring träkolsstriderna mellan bruk och bergsmän i Gästrikland.

126 Ett exempel på en sådan expansionsstrategi syns i Tore Petrés anläggande av ett brukskomplex i gränsområdet mellan Gästrikland och Dalarna. Rydén 1991, sid. 50, 54; Jfr Ringmar 1999, sid. 52, 176, 187.

127 SVAR: Lekebergs bergstingsrättsprotokoll, exempelvis 1793 §27; 1794 §6, 9, 19, 58; 1795 §56; 1798 §39; 1802 §9, 10, 28, 29, 46; 1804 §20, 26, 46; 1805 §55, 68; 1809 §19; 1810 §19; 1813 §13, 21, 27, 34, 39; 1815 §22, 31, 34; 1824 §42, 45, 46; 1828 §14. Anm. studien av bergstingsprotokollen omfattar endast perioden 1792–1850.

rationella grunder. Genom sammanslagningar av hyttelagen i Lekebergslagen hade dessa vuxit sig så stora att intressenterna i allmänhet var spridda över ett tämligen stort geografiskt område. Bytessystemet förenklade kolförsörjningen vid såväl hytta som bruk. Bergstingsrätten medgav att detta system i sig självt var ”oskyldigt” men fastslog ändå att det gav alltför stort utrymme åt misstankar om missbruk vilket i sin tur kunde ge upphov till fler ärenden vid bergstinget. Därför förbjöds dessa kolbyten vid vite. För varje kolstig som förts till annat järnproduktionsställe än Klunkhyttan skulle bergsmannen böta 2 riksdaler banco, även om han kunde bevisa att han vid Klunkhyttan mottagit motsvarande kolvolym från någon utomstående.¹²⁸ I ett annat exempel från Vekhyttan slöt hyttelaget en av bergstinget oberoende överenskommelse för att motverka kolförskingring, vilken i sin tur stadfästes av bergstingsrätten. År 1814 stadgades nämligen stränga påföljder för den bergsman eller hyttandelsinnehavare som sålde kol, kolskog, stör, ved eller timmer utan att först fullgöra hembudsskyldigheten. Utöver de böter som fanns inskrivna i de allmänna författningarna skulle den skyldige bergsmannen även mista rätten att delta i årets blåsning oavsett om han deltagit i värmningen och trots förskingringen ägde tillräckligt eget rede av malm och träkol.¹²⁹ Misstänksamheten och benägenheten att anmäla missbruk i samverkan med bergstingsrättens och hyttelagens hårda linje i frågan om träkolens användning satte rimligen stopp för brukens möjligheter att, åtminstone i större skala, hämta smideskol från skogar belägna på bergsmanshemman i Lekebergslagen. I de delar av Lekebergslagen där bruken i stort sett var ointresserade av att penetrera bergsmännens hyttelag kan vi anta att dessa förhållanden medverkat till detta bristande intresse.

Detta för oss vidare till en annan förklaring till brukens ringa intresse av att penetrera tackjärnsproduktionen i södra Lekebergslagen. Det gäller de rent fysiska och logistiska betingelsernas betydelse för bruksägarnas intressen. Den främsta faktorn som här måste beaktas är den sinande malmtillgången inom Lekebergslagen och malmförsörjningens omorientering mot gruvfälten i Nora. Karta 3 i kapitel 2 visar att malmförsörjningen redan vid slutet av 1600-talet varierade mellan hyttorna i norra respektive södra Lekebergslagen.¹³⁰ I norr hade man inte särskilt långt till de malmriska gruvorna i Dalkarlsberg medan avståndet mellan hyttorna i söder och Dalkarlsberg var dryga fyra mil. Det har i detta kapitel tydligt framgått att bruken endast var intresserade av att delta i hyttebruket vid de bergsmanshyttor som var belägna närmare de rika norrgruvorna. Denna iakttagelse skall diskuteras närmare i kapitel 5.

128 SVAR: Lekebergs bergstingsrättsprotokoll. Bergstinget 1808 § 33; Beträffande hyttelagens storleksökning se exempelvis Ringmar 1999, sid. 50, 56.

129 SVAR: Lekebergs bergstingsrättsprotokoll, Bergstinget 1814 § 28.

130 Se kapitel 2, sidan 53.

Kapitelsammanfattning

1810 års jordreform innebar *formellt* sett att den sedan 1600-talet stipulerade arbetsdelningsprincipen mellan järnbruk och bergsmän upplöstes. I detta kapitel har följderna av jordreformen 1810 studerats med fokus på dess *praktiska* konsekvenser i Lekebergslagen.

I fråga om brukens intresse av att tillägna sig bergsmansjord och rättigheter till tackjärnsproduktion i bergsmanshyttorna under den här studerade perioden 1823–1860 delades Lekebergslagen i en nordlig och en sydlig intressesfär. Brukspatron Per Hinnersson på Garphyttan i norra Lekebergslagen var tåmligen ensam om att låta sin bruksrörelse expandera genom direkt penetration av tackjärnstillverkningen via förvärv av bergsmanshemman inom Lekebergslagen. Beträffande de övriga bruksägarna i Lekebergslagen var intresset för blåsning i de lokala bergsmanshyttorna närmast obefintligt. De förvärvade visserligen ett antal bergsmanshemman både i norr och söder men utnyttjade inte hemmanens blåsningrättigheter utan blåste istället i egna hyttor eller i bergsmanshyttor i Nora eller Karlskoga bergslag. Andra ståndspersoner agerade annorlunda. Vid Mullhyttan i södra Lekebergslagen lade länsmanssläkten Wikander under sig bergsmansjord och bedrev tackjärnsproduktion. Denna släkt får vi anledning att stifta närmare bekantskap med i de kommande kapitlen.

När det gällde penetrationen av gruvlagen genom förvärv av gruvlotter var däremot intresset stort bland bruksägare i såväl södra som norra Lekebergslagen. Även andra ståndspersoner skaffade sig betydande andelar i gruvorna. Utvecklingen vid gruvorna i Lekebergslagen och Nora bergslag följde den trend som tidigare forskning påvisat i flera andra områden i Bergslagen, bergsmännen förlorade alltmer tillgång till egen malm. Brukspenetration synes alltså i hög grad ha legat bakom bergsmännens malmförsörjningsproblem och deras ökande beroende av köpt malm under 1800-talet. Samtidigt fanns vissa bergsmän som parallellt med bruken ökade sitt inflytande vid gruvorna. Dessa är viktiga att minnas när förutsättningarna för differentieringsprocessen inom bergsmansgruppen senare skall analyseras.

Även när det gäller brukens tackjärnsförsörjning syns bland lekebergsbruken en trend som överensstämmer med tidigare forskningsresultat. Brukens andel av *eget* tackjärn ökade under loppet av 1800-talet. Trots att denna andel ökade i relativa tal minskade *inte* behovet av köpt tackjärn märkbart i absoluta tal under perioden 1790–1859. Tiden kring 1860 utgjorde en brytpunkt då de flesta bruken kom att bli självförsörjande med tackjärn. Förutsatt att det köpta tackjärnet producerades av bergsmän verkar dessa alltså *inte* ha utkonkurrerats av brukens egen tillverkning före 1860. Dock tycks bergsmännens tackjärnsproduktion knappast ha ägt förutsättning att expandera ur avsättningssynpunkt. I sammanhanget utgör brukens förhållanden till försäljning av egen tackjärns-

tillverkning en viktig aspekt. Studien har visat att några lekebergsbruk ägnade sig åt tackjärnshandel baserad på den egna tillverkningen. En viktig fråga kring brukspenetrationens följder som i det följande skall utredas är vilka aktörer som i realiteten fyllde brukens behov av köpetackjärn under tiden före 1860. Var det bergsmän eller andra bruk? Tackjärnets omsättning på marknaden, och förutsättningarna för denna omsättning, skall studeras i kapitel 4.

Sammanfattningsvis varierade brukens intresse av att penetrera den traditionella tackjärnsproduktionen vid bergsmanshyttorna under 1800-talet. Oviljan vid flertalet bruk till delaktighet i produktion vid bergsmanshyttor i Lekebergslagen framträder tydligast år 1860 då de flesta bruken avsåg sina andelar i lekebergshyttorna. De förvärvade bergsmansegendomarna lades däremot från och med 1860, *utan* hinder av det gamla privilegiesystemet, in under bruksegendomarna till järnproduktionens befrämjande vid anläggningar belägna i närheten av rika malmfält eller i direkt anslutning till bruket. Brukens betydande förvärv av bergsmännens gruvandelar under loppet av 1800-talet torde i efterhandsperspektivet ha utgjort en viktig förutsättning för industrialiseringen efter 1860. Brukens penetration av bergsmansbruket var alltså inte inriktad på slutprodukten, tackjärnet, utan istället angreps en av grundförutsättningarna, råvaran malm. Till malmen återkommer vi i kapitel 5.

4. Tackjärnspatroner och bergsmannaombud

I KAPITEL 3 konstaterade vi att stångjärnsproduktionen vid flera av lekebergsbruken ännu vid mitten av 1830-talet krävde tillskott av köpt tackjärn. Samtidigt vet vi att bergsmännen vid Mullhyttan vid samma tid beklagade sig över svårigheterna att finna köpare till det tackjärn som producerades vid den egna hyttan. Orsakerna till denna problematik var överproduktion. Denna bottnade i låga tackjärnspriser och medförde enligt Mullhyttelagets skrivelse till Bergskommissionen 1835 dryga kostnader.¹ Under 1800-talets första hälft ökade brukens tillgång till egenproducerat tackjärn kontinuerligt. Omkring år 1860 framstår lekebergsbruken som fullständigt självförsörjande när det gällde nödvändigt tackjärn till smidet. Dessa lokala bruk hade tidigare varit de främsta avsättningsorterna för bergsmännens tackjärn. Mot bakgrund av denna utveckling måste vi fråga oss om, och i så fall hur, det var möjligt för bergsmännen att upprätthålla sitt bergsbruk.

I detta kapitel skall bergsmännens engagemang i tackjärnsproduktionen och försäljningsmöjligheter under 1800-talet studeras. De följder brukspenetrationen fick för bergsmanstackjärnets utrymme på tackjärnsmarknaden har egentligen aldrig undersökts tidigare. I det följande skall vi fördjupa vår kunskap kring tackjärnsmarknadens utveckling under 1800-talet genom en inledande diskussion. Förutsättningarna för bergsmännens tackjärnsavsättning skall relateras till den inrikes tackjärnsmarknaden som expanderade parallellt med brukens tilltagande penetration av tackjärnsproduktionen. Från att under lång tid ha underkastats ett strikt reglerat omfördelningssystem kunde tackjärnet

¹ RA. Bergskommissionen 1833–1835, ÄK 419. Uppgifter från bruken, volymerna *Örebro läns nordligare del och Ölme och Visnums härader i Värmland (Mullhyttan, skrivelse till Bergskommissionen 1835)*.

genom liberaliseringsprocessen stegvis föras ut på en oinskränkt marknad där inte ens nationella gränser utgjorde något hinder.

I fokus i föreliggande kapitel står således den övergripande frågan hur bergsmännen i Lekebergslagen påverkades av de tidigare tackjärnsavnamnarnas ökande tillgång till eget tackjärn. De konkreta frågorna som studeras är flera. Vilka levererade det fortsatta behovet av köpetackjärn till lekebergsbruken? Hur länge kvarstod bergsmännen i Lekebergslagen som tackjärnsproducenter? Fanns det en alternativ marknad för lekebergsmännens tackjärn, vid sidan om de lokala bruken, och hur organiserades i så fall handeln på denna interregionala marknad?

Tackjärnsavsättning efter nya villkor – tackjärnshandeln efter 1820

Från mitten av 1720-talet hade de svenska järnbrukens upphandlingsområden beträffande tackjärn inskränkts till de bergslag där de av ålder fyllt sina behov.² Enligt en av bergmästaren Samuel Troilius nedtecknad förteckning daterad 1816 hade järnbruken i Lekebergs bruksdistrikt, med undantag av Villingsberg och Ölsboda, tilldelats rättigheter till inköp av tackjärn vid samtliga hyttor i Lekebergslagen samt i Nora respektive Linde bergslag. Villingsberg ägde rättighet till tackjärnsupphandling i Karlskoga, Nora och Linde, Ölsboda i Lekebergslagen och Värmland.³ Denna reglerade tackjärnsmarknad innebar naturligtvis även en begränsning av bergsmännens marknadskontakter. Under 1800-talets första decennier ansågs detta regelverk vara ett av de starkaste band som bromsade den svenska järnhanteringens utveckling. En oreglerad tackjärnsmarknad önskades.⁴ Med tiden växte kraven och behovet av förändring blev allt tydligare.

Det inledande svaret på dessa krav kom genom en förordning 1820, vilken trädde i kraft i november året därpå. Genom förordningen medgavs bergsmännen rätten att sälja sitt tackjärn till valfri köpare och de järnbruk som helt eller delvis privilegierats på köpt tackjärn berättigades att upphandla sina tillåtna kvoter av köpetackjärn varhelst de önskade i Bergslagen. Dock stadgades att de bruk som enligt privilegiebrev helt eller delvis grundats på egen tackjärnsproduktion även i fortsättningen måste tillverka den privilegierade kvoten.⁵

Den fria marknadens förespråkare nöjde sig inte med 1820 års förordning i tackjärnshandelsfrågan. Vid 1828–1830 års riksdag framställdes motioner där

2 Sjöberg 1993, sid. 68.

3 ULA: BMN F V:3 (Bunt 87), *Brukslängd 1816*.

4 Omberg 1993, sid. 41.

5 BO IV, sid. 520f (*Kongl. Maj:ts nådiga förordning, om hwad som wid handel af Tackjern hädanefter iakttagas bör*).

en ännu större frihet inom brukens tackjärnsproduktion och inom tackjärns-handeln utgjorde viktiga krav. Motioner behandlades inom såväl bondeståndet som adeln.⁶ Motionerna avsågs dock. Motståndet mot en mer utsträckt frihet än den som 1820 års förordning medgav föranleddes framförallt av en oro för ogynnsamma prisfluktuationer samt att de järnbruk som helt eller delvis privilegierats på egen tackjärnsproduktion helt skulle upphöra med sina blåsnings och istället köpa sitt behov av tackjärn från bergsmännen. Det förutspåddes att bruken i fortsättningen skulle lägga sina träkolsresurser på det mer lönsamma stångjärnssmidet medan bergsmansskogarna skulle komma att överexploateras. Med tiden skulle bergsmännen råka i djup nöd. Argumenten känns igen från riksdagen 1809. Vid 1828–1830 års riksdag hänvisades dock till det faktum att flera äldre författningar angående järnhanteringen, även kring tackjärns-handeln, inom en nära framtid skulle komma att omprövas.⁷ Detta skedde genom 1833 års bergskommission. Kommissionen drog slutsatsen att tackjärns-handeln inom Sveriges gränser borde få pågå oberoende av äldre privilegier och förordningar. Genom en förordning den 16 maj 1835 avreglerades slutligen inrikeshandeln med tackjärn fullständigt. Även de bruk som privilegierats på stångjärnssmide av egen tackjärnsproduktion erhöll rätt till tackjärnsinköp efter eget gottfinnande.⁸ Förbudet mot tackjärnsexport dröjde dock kvar och upphävdes först 1855.⁹ Steg för steg utvidgades således tackjärnsmarknaden. Hur påverkade då denna utveckling bergsmännen i Lekebergslagen?

Tackjärnsavsättningen i de historiska källorna – några källkritiska synpunkter

Att studera bergsmanstackjärnets avsättning är förenat med vissa källproblem. Det största bekymret består i den ringa förekomsten av bevarade källor efter bergsmännens bergsbruksrörelser. Även om det finns åtskilliga exempel på bevarade handlingar från hyttorna i arkiven, främst hyttstämmaprotokoll och blåsningsjournaler, bidrar de ytterst sällan till någon inblick i de enskilda bergsmännens förhållande till tackjärnsmarknaden. I allmänhet är det bara hyttelagets gemensamma angelägenheter som nedtecknats i hyttstämmaprotokollen och blåsningsjournalerna visar aldrig var tackjärnet tagit vägen efter utslaget ur masugnen. Istället måste problemet angripas i omvänd ordning. Bergsmännens tackjärnsavsättning studeras med störst framgång i bevarade bruksräkenskaper, det vill säga med utgångspunkt i kundens redovisning av köpet. Denna studie av tackjärnsleverantörerna är således beroende av bevarade tackjärns-

6 Sveriges ridderskaps och adels riksdagsprotokoll 1828–30:6, sid.14f; Bondeståndets protokoll 1828–29:3, sid. 212f.

7 Utskottsbetänkanden 1828–30:8 (1), nr. 112, 139.

8 BO IV, sid.909f (*Kongl. Maj:ts nådiga kungörelse, angående en fri och obehindrad handel med och förbrukning af tackjärn inom riket*).

9 Omberg 1992, sid. 41.

konton i bruksarkiven. Beträffande lekebergsbruken har endast Hasselfors och Svartå efterlämnat bruksarkiv som erbjuder förutsättningar för en ingående studie av leveranserna av köpetackjärn över en lång tidsperiod.¹⁰ I båda fallen har de aktuella brukens relevanta räkenskaper bevarats utan störande luckor från mitten av 1700-talet till början av 1900-talet. Därtill finns i Hasselfors fall andra källserier att tillgå vilka kan bidra till en fördjupad analys av tackjärnsavsättningens förutsättningar i Lekebergslagen under 1800-talet.

Vi vänder oss alltså här, i första hand, till Hasselfors och Svartå bruk för en överblick över brukens förhållanden till lekebergstackjärnet under 1800-talet. Vi kan emellertid inte utesluta att också andra bruk köpt betydande tackjärnsposter. Därför har även andra källor utnyttjats för en bredare överblick. Främst bidrar ett par bevarade tackjärnsjournaler från hyttorna med viktiga uppgifter. Även brevmaterial och personliga räkenskaper har studerats. Ämbetsberättelser liksom diverse handlingar i bergmästarens i Nora arkiv har bidragit med övergripande uppgifter och vid sidan av det intakta materialet från Hasselfors och Svartå har fragmentariskt bevarade handlingar även från andra bruk studerats. Trots dessa alternativa vägar till ökad kunskap måste det understrykas att de uppgifter som presenteras i det följande *inte* kan uppfattas som en heltäckande bild av bergsmanstackjärnets avsättningsförhållanden under 1800-talet. Avsikten i detta kapitel är dock inte att utreda vart varje skeppund tackjärn som tappades ur masugnarna i Lekebergslagen tog vägen. Det främsta syftet är närmast att skapa en övergripande bild av hur tackjärnsavsättningen organiserades, liksom hur denna utvecklades över tid. Redan rubriken till detta avsnitt skvallrar om förändrade strukturer som vi nu skall stifta närmare bekantskap med.

Tackjärnsleverantörerna minskade i antal efter 1820

Vid slutet av 1700-talet förefaller lekebergsbruken ha stått i direkt kontakt med ett mycket stort antal bergsmän. De skilda kvaliteter tackjärnet uppvisade i Nora respektive Lekebergslagen medförde att köpetackjärn måste upphandlas i båda regionerna för ett tillfredsställande smidesresultat (se kapitel 3). I Svartås och Hasselfors räkenskaper synes noratackjärnet ha köpts i större volymer från ett mindre antal bergsmän medan lekebergstackjärnet, företrädesvis från Mullhyttan, Gammelhyttan (till 1817) och Vekhyttan, inköptes i en mängd mindre volymer. I tabell 4:1 framgår hur stort antalet tackjärnsleverantörer var till Svartå, Hasselfors och Villingsberg vid tre tidpunkter perioden 1790–1820.

¹⁰ Garphyttans bruksarkiv förstördes till stor del i samband med ett ägarbyte i början av 1900-talet. Ölsboda bruksarkiv har skingrats och dessutom tycks mycket av materialet från tiden före 1850 vara försvunnet. Villingsbergs bruksarkiv är rikhaltigt, men dessvärre behäftat med större luckor. Från Fröswidal och Lannafors har endast fragment bevarats vilket omöjliggör fördjupade studier.

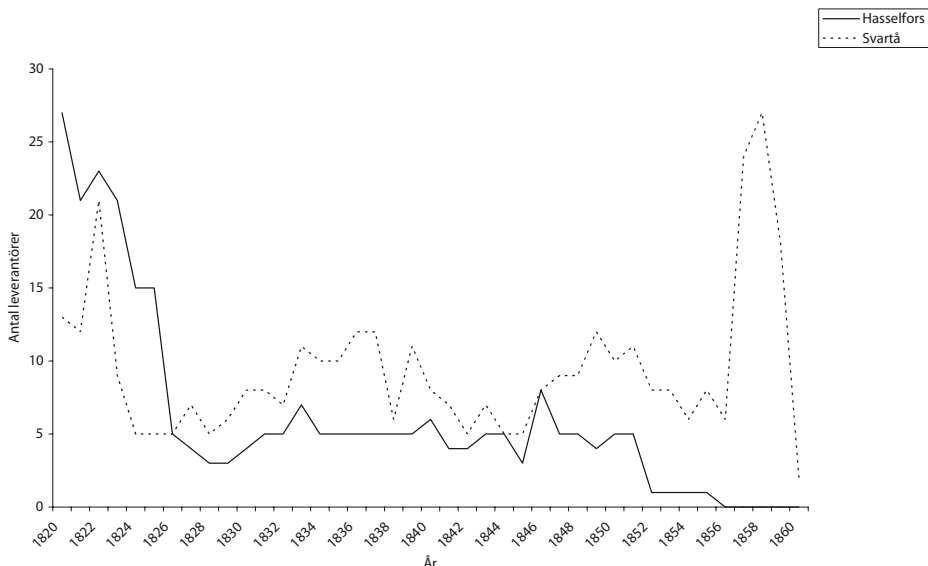
Tabell 4:1. Tackjärnsleverantörer till Svartå, Hasselfors och Villingsberg 1790, 1810 och 1820. Absoluta tal

	Svartå	Hasselfors	Villingsberg
1790	86	66	36
1810	okänt	43	26
1820	13	27	33

Källa: ÖLF. Svartå (G 2 A), Hasselfors (G 2 A) och Villingsbergs (G 2 A), kapitalböcker 1790, 1810, 1820 (Tackjärnskonto).

Tabell 4:1 visar att antalet leverantörer tycks ha sjunkit kontinuerligt vid både Svartå och Hasselfors under perioden 1790–1820. Villingsberg synes i sammanhanget ha hållit sig med ungefär samma antal leverantörer under perioden. Dock var antalet leverantörer förhållandevis litet vid Villingsberg redan 1790. Tiden efter 1820 fortskred minskningen av antalet leverantörer vid Svartå och Hasselfors. Utvecklingen vid Villingsberg är svårare att överblicka på grund av större luckor i den relevanta källserien. Fyra nedslag i befintliga kapitalböcker från tiden 1811–1841 visar dock att antalet tackjärnsleverantörer till Villingsberg varierade men samtidigt var det jämförelsevis större än antalet leverantörer till Svartå och Hasselfors efter 1820.¹¹

Diagram 4:1. Antalet tackjärnsleverantörer till Hasselfors och Svartå bruk. Åren 1820–1860

Källa: Tabellbilaga, tabell 8.

¹¹ ÖLF. Villingsbergs bruk, G 2 A, kapitalböcker: 1811, 1821, 1831, 1841.

Diagram 4:1 visar att antalet leverantörer sjönk kraftigt vid Hasselfors under 1820-talets första hälft för att från år 1826 och tiden därefter uppgå till en handfull individer, med vissa mindre variationer. År 1851 skedde nästa påtagliga förändring då antalet leverantörer gick ned till en nivå på endast *en* individ per år. Från år 1856 behövdes inga tackjärnsleveranser till Hasselfors. Brukets nyanlagda hytta kunde redan efter en kort verksamhetstid uppnå en produktion som motsvarade stångjärnshamrarnas behov.

Svartå bruk uppvisar en mer varierad tackjärnsförsörjning genom externa leverantörer. I Svartås fall kunde dock leverantörernas antal under större delen av perioden 1820–1860 räknas på båda händernas fingrar. En plötslig uppgång inföll dock åren 1857–59 vilken kan förklaras av en större förändring av brukets egen produktionskapacitet. Lagom till år 1860, då alla restriktioner kring tackjärnstillverkningen fullständigt och slutgiltigt upphävts, hade man anlagt en ny hytta vid bruket med en avsevärt större kapacitet än den gamla Björkhyttan.¹² Sannolikt hade den egna tackjärnsproduktionen legat nere under byggnadsarbetet, med följden att huvuddelen av tackjärnet till hamrarna köptes utifrån. När den nya hyttan stod färdig var också Svartå bruk självförsörjande med tackjärn och därmed försvann ytterligare ett av bergsmännens avsättningsställen.

Trots den stora minskningen av antalet leverantörer krympte inte volymen av det inköpta tackjärnet. Behovet var fortsatt likartat.¹³ Färre leverantörer kom helt enkelt att leverera betydligt större tackjärnsvolymer än den genomsnittlige bergsmannen hade gjort omkring år 1820 eller tidigare. Men vilka var då de kvarvarande leverantörerna? För att finna svar på frågan har jag granskat tackjärnskonton vid Hasselfors och Svartå för perioderna 1820–25, 1830–35, 1840–45 samt 1850–55, för Svartå även de tre sista åren av 1850-talet.¹⁴

I början av 1820-talet uppgick antalet tackjärnsleverantörer till Hasselfors årligen till runt 20. Till antalet var en klar majoritet av dem bergsmän vid Mullhyttan. De flesta levererade mycket små tackjärnsvolymer, i åtskilliga fall under 5 skeppund årligen. Två personer framträdde dock som de klart mest betydelsefulla leverantörerna, bergssexman Lars Jansson i Dalkarlshyttan i Nora bergslag och bergssexman Olof Larsson i Sörhult, Kvistbro socken.

Perioden 1830–35 hade antalet leverantörer till Hasselfors kraftigt minskat. Kvar fanns de stora leverantörerna från den tidigare perioden, bergssexmännen Lars Jansson och Olof Larsson. Lars Jansson stod fortfarande för de allra största leveranserna, ofta över 1000 skeppund årligen. Vid sidan av dessa två

12 Norelius 1935, sid. 33f; *Kvistbro sockens historia* 1972, sid. 516. Norelius har beräknat den totala tillverkningsvolymen vid Björkhyttan vid Svartå bruk till 3541 ton för hela 1850-talet. Perioden 1860–69 uppgick tillverkningen till hela 13018 ton.

13 Se diagram 3:8, sidan 94.

14 Tackjärnskontot för respektive år finns i brukens kapitalböcker på ÖLF.

fanns endast en bergsman kvar från undersökningsperioden 1820–25. Han stod dock för betydligt blygsammare volymer. Vid sidan av dessa tillkom ytterligare två tackjärnsleverantörer, bergssexmannen Olof Olsson i Ribboda och kronolänsmannen Johan Wikander i Västanås. År 1840 var Hasselfors leverantörer desamma som föregående period. Perioden 1850–55 medförde att Hasselfors slutgiltigt frigjorde sig från behovet av köpetackjärn. Vid decenniets början fanns de tidigare leverantörerna kvar men redan ett par år efter att Hasselfors masugn anlagts försvann dessa. Efter 1853 köptes endast mindre volymer av en av brukets ägare, greve Gustaf Wachtmeister.

Svartå bruk uppvisade som nämnts ett något större och mer växlande antal tackjärnsleverantörer i jämförelse med Hasselfors. En genomgång av brukets tackjärnskonton visar också på en mer varierad leverantörsgroup än Hasselfors. Vid Svartå kvarstod under hela perioden 1820–1855 en del bergsmän som leverantörer av mindre tackjärnsvolymer vid sidan av den typ av storleverantörer som förekom vid Hasselfors, såsom bergssexmän och personer ur kronobetjäningen. Det är dock tydligt att det är just dessa senare som också vid Svartå stått för de klart största leveranserna och därmed kan bedömas som brukets mest betydelsefulla leverantörer. Några av Hasselfors storleverantörer bidrog även till Svartås tackjärnsförsörjning. Det gällde bergssexmannen och sedermera häradsdomaren Olof Larsson, kronolänsmannen Johan Wikander liksom bergssexmannen Olof Olsson i Ribboda.

Även andra personer utanför bergsmansgruppen framträder vid Svartå som viktiga leverantörer. Som särskilt intressanta framstår de många bruksinspektörerna, Becker, Rundberg, Roman, Diedrichs m.fl. Under 1840- och 1850-talen synes Svartås egen bruksinspektör Diedrichs ha varit särskilt viktig för brukets tackjärnsförsörjning. Under 1850-talet var han den främste leverantören av brukets köpta tackjärn. Andra, i sammanhanget mer udda, leverantörer till Svartå under den undersökta perioden var Kvistbro sockens pastor och klockare samt bergsfogden Fegræus och bergmästaren Troilius.¹⁵

Vid Svartå finner vi, som nämnts, vid sidan om bergssexmännen, länsmanen och bruksinspektörerna m.fl. ett flertal namngivna bergsmän som stått i kontakt med bruket som tackjärnsleverantörer. Flera av dessa innehade hyttfogdetjänster vid någon bergsmanshytta vid tiden för leveranserna och kanske bestod de levererade volymerna av så kallat hopjärn, det vill säga sådant tackjärn som härrörde från de kollektiva perioderna av blåsningarna, värmningen och drevet. Möjligen tillhörde det hyttfogdens uppgifter att sälja sådant järn

¹⁵ När det gäller pastorn och bergsfogden utgjorde lönesystemet den sannolika förklaringen till att de båda förekommer i tackjärnskontona. Prästtindot erlades i tackjärn (Harbe 1956, sid. 244f). I Lekebergslagen avlönades också bergsfogden i tackjärn (BO IV, sid. 390). Bruksinspektörernas roller som tackjärnsleverantörer diskuteras i kapitel 5.

för hyttelagets gemensamma räkning.¹⁶ Därtill tycks några bergsmän ha sålt sin egen produktion.

Sammanfattningsvis har vi alltså sett hur antalet leverantörer till Hasselfors och Svartå sjönk dramatiskt under 1820-talet för att därefter vara begränsat till ett antal om högst ett tiotal. Vid samma tid framträdde andra kategorier av leverantörer än tidigare. Bergsmän ersattes av exempelvis bergssexmän och bruksinspektorer. Vi kan ana att en stor förändring i bergsmännens kontakter med bruken ägt rum. Här har endast Hasselfors och Svartå studerats och kommenterats mer ingående men även fragmentariska uppgifter från några andra bruk visar på en likartad utveckling.¹⁷

Färre tackjärnsproducenter?

Hur kom det sig att så många av tackjärnsleverantörerna till bruken i Svartå och Hasselfors titulerades bruksinspektorer och bergssexmän? Övertog dessa tillverkningsenheten av tackjärnet i Lekebergslagen från bergsmännen?

Ture Omberg och Richard Ringmar har båda funnit att det antal bergsmän som var delägare i hyttorna i socknarna Linde, Ramsberg, Ovansjö och Torsåker ökade kontinuerligt fram till 1800-talets mitt.¹⁸ Maths Isacson's avhandling visar att ett motsatt mönster utvecklats i By socken under samma tidsperiod. I By ökade antalet delägare i bergsmanshyttorna kontinuerligt fram till 1700-talets slut för att därefter sjunka, mellan åren 1810–1850 kraftigt, från 150 delägare 1810 till 100 år 1850.¹⁹

Enligt tidigare forskning var tillståndet inom det reella bergsbruket, det vill säga aktiv tackjärnstillverkning, likartat i såväl By som Linde och Ramsberg kring 1800-talets mitt. Långt ifrån alla bergsmän deltog i tackjärnstillverkningen. Vissa ägde inte de resurser som krävdes och dessa blev dessutom fler med tiden. En av de främsta orsakerna antas ha varit att man i bergslagsregionen tillät en längre gången hemmansklyvning än i det övriga landet, vilket med tiden urholkade de regler som stadgats kring bergsmansjorden och bergsbruket. Hemmanen krympte ihop till så små enheter att de inte klarade av att producera träkol, skogen räckte inte till, åtminstone inte för ett kontinuerligt deltagande i blåsningarna.²⁰ Av den anledningen upphörde dessa småbergsmän, som Omberg betecknat dem, efterhand med sitt bergsbruk. Omberg visar att det var denna grupp som dominerade bergsmanspopulationen (57 %) i Linde och Ramsberg vid mitten av 1800-talet.²¹ Omberg menar vidare att småbergs-

16 Jfr uppgifter om hyttfogdens uppgifter i Rydén 1994, sid. 657

17 Exempelvis GLA, Ribbingsfors gårds och bruks arkiv, G 1 A, kapitalböcker 1832–1850 (tackjärnskonto); ÖLF, Skagersholms bruk, G 2 B, kapitalböcker 1821–1860 (med vissa luckor).

18 Omberg 1992, sid. 81; Ringmar 1999, sid. 50 (tabell 2:3).

19 Isacson 1979, sid. 42, 233.

20 Omberg 1992, sid. 122.

21 Omberg 1992, sid. 81.

männen ekonomiskt levde under samma knappa förhållanden som torpare och backstugusittare i Linde och Ramsberg. De tvingades i likhet med de obesuttna kategorierna att ta arbete hos andra bergsmän för att överleva. Parallellt med framväxten av ett skikt bergsmän som utgjordes av sådana halvproletärer växte en rikare och mäktigare grupp bergsmän fram. Denna grupp hade ekonomisk potential att stanna kvar i bergsbruket och där utvidga sin produktion och samtidigt ägna sig åt ett omfattande jordbruk. De har i tidigare forskning kallats storbondebergsmän.²² Maths Isacson skriver:

Förmögare bergsmän, köpmän och brukspatroner köpte de fattigare delägarnas smides- och hyttandelar. Belägg finns också för att bergsmän frivilligt avstod från smides- och blåsningrätten, vilken samfällt övergick till övriga intressenter i smides- respektive hyttlaget.²³

Att det förekom liknande omfördelningar av hyttdelar i lekebergshyttorna konstaterades i kapitel 3. Där förekom dock inte att utomstående vann tillträde till tackjärnsblåsningarna utan att äga bergsmansjord. Bruken synes också snarare ha skänkt bort sina andelar än förvärvat fler utan sammanhang med jordköp. Däremot kan vi inte utesluta att det också i Lekebergslagen var de förmögare bergsmännen som involverades i hyttdeffärerna.

Vi har även kunnat iaktta att de flesta bergsmanshyttorna formellt sett ägde oinskränkt tillverkningsrätt. Mot en viss avgift, så kallat överblåsningjärn, kunde en andelsinnehavare i en hytta ”ibära så mycket eget rede han har”, visserligen efter en fastställd ordning.²⁴ Bergsmanshyttornas oinskränkta tillverkningsrätt i Lekebergslagen innebar alltså att en delägare endast behövde äga en mindre andel i en hytta för att kunna genomföra omfattande blåsningar. De uppgifter om innehavet av bergsmansjord och hyttdelar som redovisats (kapitel 3) visar att bergsmännen ännu utgjorde majoritet inom hyttelagen, och att bergsbruket betraktades som huvudnäringen i majoriteten av Lekebergslagens socknar ännu mot mitten av 1800-talet (kapitel 2). Detta bevisar dock inte att alla bergsmän var reella producenter av eget tackjärn. Det lämnades som nyss nämnts utrymme för omfattande produktion även för den som endast ägde en mindre andel i en hytta och dessutom ägde andelsinnehavare rätten att stå utanför egen produktion och endast delta i de så kallade byggnads- och värminingsskyldigheterna. Frågan är med andra ord vilka som egentligen tillverkade tackjärnet vid bergsmanshyttorna i Lekebergslagen.

²² Omberg 1992, sid. 123; Isacson 1979, sid. 169ff.

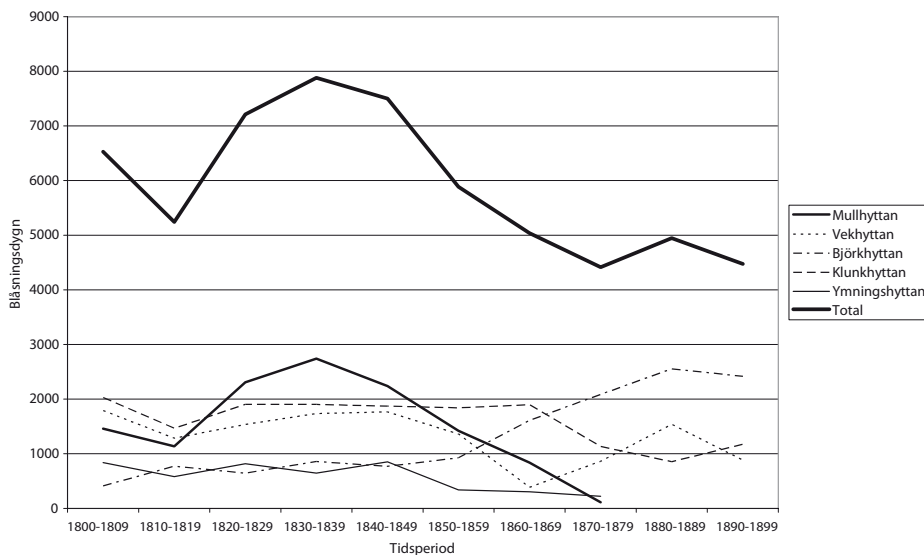
²³ Isacson 1979, sid. 42.

²⁴ Se not 113 och 114 i kapitel 3. Citatet från Bergstinget 1824 § 24 (SVAR: Lekebergs bergstingsrätts protokoll vol.10).

Bergsmännen behöll sin roll som tackjärnsproducenter ...

Diagram 4:2 visar blåsningsaktiviteten, mätt i blåsningsdygn, för hela 1800-talet vid de fem hyttor som fanns kvar i Lekebergslagen år 1820. Tillförlitliga mätningar av produktionsvolymerna låter sig inte göras tidigare än 1830-talet.²⁵ Diagrammet baseras på Norelius uppgifter om antalet blåsningsdygn under 1800-talet.²⁶

Diagram 4:2. Blåsningstiden i Lekebergslagens hyttor 1800–1899

Källa: Tabellbilagan, tabell 9.

I fråga om det *totala* antalet blåsningsdygn i Lekebergslagens hyttor under 1800-talet syns i diagram 4:2 såväl toppar som dalar. Den första dalgången inföll under den krisperiod som följde napoleonkrigens inverkan på svensk järnhantering.²⁷ Då den tryckande krisen vände omkring 1815 ökade återigen blåsningsaktiviteten vid flertalet hyttor. En anmärkning är här på sin plats. I diagram 4:2 har Nyhyttan, nedlagd 1803, och Gammelhyttan, nedlagd 1817, uteslutits varför det totala antalet blåsningsdygn under 1800-talets två första decennier i verkligheten var större. Nyssnämnda dalgång torde därför inte ha varit fullt så djup och den stegrade produktionen omkring 1820 inte fullt så kraftig som diagrammet visar. Trots att antalet hyttor minskade i Lekebergs-

²⁵ Enligt Artur Attman är de uppgifter om produktionsresultat som tillkommit före 1830-talet missvisande. Det gäller främst uppgifterna i tackjärnstiondelängderna. Dessa angav en för liten tackjärnsvolym i förhållande till den verkliga produktionen, se Attman 1958, sid. 34.

²⁶ Norelius 1936, sid. 27, 31, 34, 39, 45.

²⁷ Lågkonjunkturen under napoleonkrigen diskuteras exempelvis i Hildebrand 1957, sid. 360ff samt i Omberg 1992, sid. 46, 51f, 54f.

lagen ökade tillverkningen i dem som fanns kvar, liksom antalet delägare. Den synnerligen kraftiga stegringen i antalet blåsningsdygn vid Mullhyttan under 1820-talet berodde på en sammanslagning av Mullhytte- och Gammelhytte-lagen år 1817.²⁸ Värt att kommentera är det låga antalet blåsningsdygn vid brukshyttorna Björkhyttan och Ymningshyttan. Detta förhållande tycks ha berott på att det sällan blåstes tackjärn varje år vid dessa hyttor, utan normalt sett vartannat år.²⁹ Genom diagram 4:2 kan vi fastslå att det blåstes tackjärn i Lekebergslagen under hela perioden 1800–1899. Frågan är i vilken omfattning bergsmännen deltog i blåsningskampanjerna.

Vid mitten av 1820-talet inventerades Lekebergslagens bergsmanshemmans produktiva roll i bergsbruksrörelsen. Varje bergsmanshemman sorterades då in i en av totalt fem klasser så som framgår i tabell 4:2.

Tabell 4:2. Lekebergslagens bergsmanshemmans anknytning till bergsbruket på 1820-talet (Mantal)³⁰

	Klass 1	Klass 2	Klass 3	Klass 4	Klass 5	Totalt
Hidinge b.l	16,25	0	5,25	0	0	21,50
Knista b.l	10,25	0	0	0	0	10,25
Kvistbro b.l	28,00	0	0	0	0	28,00
Kil b.l	9,66	0	2,25	0	0	11,91
Tysslinge b.l	9,06	0	1,50	5,44	0	16,00
Vintrosa b.l	3,00	0	2,00	3,75	0	8,75
<i>Totalt:</i>	76,22	0	11,00	9,19	0	96,41

Källa: ULA, BMN, D III:2 (Annotationer till bergsijordeboken för Lekebergs härad)

Förkl. *Klass 1:* ”hemman vilkas ägare sysselsätta sig med gruvbrytning och tackjärnsblåsning”; *Klass 2* ”sådana [hemman] som till de förenämnda avyttra dels skogseffekter och dels den af dem uppbyggnade malm”; *Klass 3:* ”sådana [hemman] som genom odlingsstillfällena och mindre utrymme nu icke äga mer skog än som erfordras till wedbrand och gårdfång, och sålunda nu för tiden icke kunna annorlunda bidraga till Bergsbrukets förkovran och bestånd än att de lämna bidrag af tillskott i penningar och dagsverken till byggnaden vid de hyttor, hvartill de varit anslagna”; *Klass 4:* [hemman som] ”troligen efter ortens skattläggning och lemnade roteringsfrihet blivit inköpta av och lagda under stångjärnsbruket”; *Klass 5:* ”sådana [hemman] som icke äro indelta varken till hyttor eller bruk”.

Tabell 4:2 visar att bergsmännen på bergsmanshemmanen i de nordligare delarna av Lekebergslagen i flera fall lämnat sina ursprungliga funktioner

28 Norelius 1936, sid. 27.

29 ULA. BMN, F V:10 (Bunt 40a), *PM om brukens egna tackjärnsblåsningar från och med 1809*; Norelius 1936, sid. 34 (*Björkhyttan*), 45 (*Ymningshyttan*).

30 Mantalet har beräknats efter uppgifter ur den häradsekonomska kartans beskrivning. En jämförelse mellan uppgifter ur 1823 års delägarförteckning från Mullhyttan, jämte uppgifter ur bergsijordeboken från 1820-talet för Vekhyttelagens del, och den häradsekonomska kartans beskrivning från år 1867–70 visar en fullständig överensstämmelse beträffande gårdarnas mantal i Kvistbro bergslag, med det enda undantaget Storbjörboda. Det är dock känt att delar av Storbjörboda, som indelades i ett Lilla S. och ett Stora S., lagts under Svartå bruk vid tiden för 1820-talets inventering. Dessa hemmansdelars bergsbruk hade därmed överflyttats till Svartås egen masugn, Björkhyttan. Vissa hemman i den häradsekonomska kartans beskrivning upptas dock inte i 1820-talets inventering. Detta medför att totalsumman av mantalet i socknarna i tabell 4:2 inte alltid överensstämmer med den häradsekonomska kartans motsvarande uppgifter.

som tackjärnsproducenter vid mitten av 1820-talet. Särskilt i Hidinge, Kil och Vintrosa hade bergsmännen övergivit tackjärnsproduktionen på grund av förändrade naturliga förutsättningar, det vill säga brist på råvaror eller ett utökat utrymme för alternativa sysselsättningar som exempelvis jordbruk.³¹ I tabellen framgår dock tydligt att bergsbruk även fortsättningsvis bedrevs av en klar majoritet av hemmansägarna i Lekebergslagen. I både Kvistbro och Knista bergslag bedrevs det traditionella bergsbruket på samtliga bergsmanshemman.

I ett par socknar i norra Lekebergslagen hade en del bergsmansjord lagts under bruken. Dessa hemman var belägna i Tysslinge, där Garphytte bruk inköpt flera hemman, och i Vintrosa där några bergsmanshemman kommit att hamna under Lannafors. Ett väsentligt förhållande i detta sammanhang, som dock inte framgår av tabellen ovan, är att åtskilliga bergsmanshemman, eller hemmansdelar, lagts under olika järnbruk utan att för den skull mista rollen som tackjärnsproducenter. I Kils bergslag, till exempel, var företeelsen ganska utbredd. Frösvidals och Lannafors bruk hade där tillägnat sig en majoritet av det totala mantalet bergsmansjord i socknen. Frösvidals hemmansbrukare i Kil deltog i blåsningsningar vid Skrekarhyttan i Nora bergslag.³²

Inventeringen från 1820-talet torde vara av en starkt översiktlig karaktär och det måste anmärkas att det finns mycket få källor från Lekebergslagen som kan besvara frågan hur många bergsmän som *faktiskt* deltog aktivt i hyttebruket. Ture Ombergs uppgifter från Linde och Ramsberg baseras på specialtionde- och blåsningslängder.³³ För Lekebergslagens del får vi nöja oss med några nedslag. Ett av dessa baseras på Bergskommissionens förrättningsprotokoll från år 1835, ett annat på blåsningsjournaler från år 1844. Vidare har uppgifter i länsmansberättelser från tiden efter cirka 1855 studerats.

Enligt protokollet vid kommissionsförrättningen 1835 fanns det vid Klunkhyttan 52 bergsmän av vilka endast 40 hade bedrivit blåsning. Vid Vekhyttan med 40 och Mullhyttan med 74 bergsmän hade däremot alla blåst.³⁴ Uppgifterna avser sannolikt, i likhet med de övriga upplysningarna till Bergskommissionen de senaste 10 årens blåsningsningar. Även 1844 års blåsningsjournal visar på en hög andel aktiva bergsmän vid Mullhyttan, totalt blåste 71 bergsmän. Vid Klunkhyttan blåste bara 25 bergsmän vid sidan av Garphytte bruk medan blåsningslaget vid Vekhyttan räknade cirka 60 bergsmän blåsningen 1844. Vårt att nämna är att några bergsmän från Klunkhyttelaget, liksom några bergsmän

31 Landshövdingen Mörner berättar exempelvis om skogsbrist i Hidinge och Knista, se Mörner 1762a, sid. 18, 20, 33. Flera hemman inom Klunkhyttelaget frigjordes, på grund av skogsbrist, under 1800-talets första hälft från blåsningskyldigheten, se SVAR: Lekebergs bergstingsrätts protokoll, bergstinget 1843 § 20.

32 ULA: BMN, D III:2 (Annotationer till bergsjordeboken för Lekebergs härad).

33 Omberg 1992, sid. 76; Se även Mörner 1762a, sid. 20 ang. blåsningsfrekvensen.

34 RA. Bergskommissionen 1833-1835, ÅK 419, *Memorial protokoll vid Commissions förrättningarna 1835*.

på hemman som ursprungligen varit knutna till Mullhyttan, producerade sitt tackjärn vid Vekhyttan år 1844. Trots de relativt få aktiva bergsmännen vid Klunkhyttan var antalet blåsande bergsmän i Lekebergslagen inte särskilt mycket mindre år 1844 än perioden 1823–1832. 1823–1832 var 166 bergsmän aktiva i blåsningskampanjerna och 1844 var motsvarande antal minst 156.³⁵ Bergskommissionens uppgifter torde spegla bergsmännens aktivitet inom tackjärnstillverkningen bättre än blåsningslängden från 1844. En kritisk invändning mot 1844 års blåsningslängd som också måste riktas mot Ture Ombergs studier av blåsningsaktiviteten i Linde och Ramsberg, är att åtskilliga bergsmän inte deltog i *varje* blåsningskampanj. Att bergsmän endast blåste vartannat år, eller än mer sällan torde knappast ha varit ovanligt. I synnerhet gällde detta sannolikt den kategori av bergsmän som av Omberg klassificerats som småbergsmän, det vill säga bergsmän med små skogsresurser. Detta är viktigt att uppmärksamma då Ombergs uppgifter möjligen överdriver antalet bergsmän som upphört med bergsbruk. I verkligheten var rimligtvis flera av dem aktiva bergsmän, men inte deltagare i de av Omberg studerade blåsningarna.³⁶

I diagram 4:2 syns ett vikande intresse för tackjärnstillverkning under 1850- och 1860-talet vid samtliga bergsmanshyttor i undersökningsområdet. Länsmannen berättar i Lekebergs härads femårsberättelser från andra hälften av 1850-talet och tiden därefter att tackjärnstillverkning som ett allmänt näringsfång bland ortens bergsmän kraftigt gått tillbaka. För åren 1861–1865 rapporterar länsmannen att ”endast en ringa del af bergsmännen verkställa nu blåsning i hyttorna”. Den efterföljande femårsperioden hade denna ”ringa del” förvandlats till ”högst få”.³⁷ 1870 nedlades både Mullhyttan och Ymningshyttan. Vid samma tid ökade blåsningsaktiviteten vid Vekhyttan. Det är känt att Garphyttbruk kom att delta i Vekhyttblåsningarna ända till 1903 men däremot oklart i vilken omfattning bergsmännen i Vekhyttelaget deltog.³⁸

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att tackjärnsblåsningarna fortfarande var av stor vikt bland bergsmännen i Lekebergslagen under 1800-talets första hälft för att minska i betydelse först vid mitten av 1800-talet. Därför kan inte tackjärnsleverantörernas ringa antal vid Hasselfors och Svartå sägas vara en följd av ett minskat intresse för tackjärnsproduktion bland bergsmännen. Förutsättningen för detta antagande är att Svartå och Hasselfors fortsatt skaffade sitt tackjärn från Lekebergslagen. Uppgifter i Hasselfors bruksarkiv visar att detta var fallet. Förklaringen bakom det krympande antalet tackjärnsleveran-

35 ULA. BMN FV:1 (Bunt 81c:30), *Blåsningslängder 1844*. Anm. Vekhyttelagets blåsningslängd innehåller några bristfälliga uppgifter varför det totala antalet deltagare inte kan fastställas. 60 deltagare anges dock med namn och hemvist i längden.

36 Jfr Omberg 1992, sid. 78f.

37 ULA. Kronofogden i Västernärkes arkiv, vol 308 (länsmansberättelser från Lekebergs härad).

38 Harbe 1956, sid. 244 (nr.1643).

törer står istället att finna inom formen, eller formerna, för bergsmanstäckjärnets avsättning efter cirka 1825.

... *men tackjärnsavsättningens former förändrades*

I Hasselfors bruks arkiv förvaras synnerligen informativa brev som kastar ljus över det tidiga 1800-talets tackjärnshandel. Korrespondensen består av bruksförvaltaren Jacob Ahléns memorial, tillställda brukets främste delägare, greven och generalen Gustaf Wachtmeister af Johannishus. Bruksförvaltaren rapporterade om allt från väder och vind till faktisk och planerad handel med framförallt spannmål, stångjärn och tackjärn. Brevrapporterna härrör från perioden 1815–cirka 1845. För vissa av dessa år ger memorialen god täckning över hela året medan vissa år ur källsynpunkt ter sig fragmentariska.³⁹ Ahléns rapporter bidrar med betydelsefulla uppgifter kring orsakerna till det sjunkande antalet tackjärnsleverantörer vid mitten av 1820-talet. Breven tecknar en ganska tydlig bild av hur ”brukskarlarna” såg på ”bergsgubbarna”, som Ahlén valde att kalla bruksherrarna respektive bergsmännen, och hur relationen mellan bruk och bergsmän gestaltade sig under 1800-talets första kvartssekel.⁴⁰

I Ahléns rapporter åren 1815–1824 framträder bilden av en bergsmansgrupp som efter napoleonkrigens krisperiod börjat återhämta sig. Framförallt var det prisrelationen mellan spannmål och tackjärn som förändrats till bergsmännens fördel genom att tackjärnspriset var i stigande från år 1815 medan spannmålspriserna stagnerat. Samma bild målar exempelvis bergmästaren i Nora i sina relationer från samma tid.⁴¹ De ljusnande tiderna framkallade enligt Ahlén höga förväntningar kring tackjärnspriset hos bergsmännen. Under de år då relationen spannmålspris–tackjärnspris var fördelaktig för bergsmännen tycks Ahlén ha haft svårt att få fastställda priser på de tackjärnsvolymerna han avsåg att upphandla till brukets smide. Bergsmännen inväntade i allt större utsträckning tackjärnsprisets ökning.⁴² Särskilt verkar de ha inväntat Fastingsmarknaden i Kristinehamn för att se vad brukspatronerna i Värmland var villiga att ge för tackjärnet från Nora och Lekebergslagen. Före denna marknad såldes enligt Ahlén endast mindre tackjärnsvolymerna och då främst av ekonomiskt svagare bergsmän.⁴³ Dock fanns också en grupp av bergsmansombud och så kallade tackjärnspatroner med vilka Ahlén upprättade tackjärnskontrakt omfattande

39 Dessa memorialer förvaras i olika serier och volymer i Hasselfors bruksarkiv på ÖLF. En del dubletter förekommer. Memorial från åren 1816–1825 finns i F 8 A:4, från åren 1815–1825 i arkivkartong märkt Hasselfors bruk 9/90:3 och från åren 1819–1820 i arkivkartong märkt Hasselfors bruk 9/90:2. Memorialier från 1830- och 1840-talen förvaras i E 2 U:1.

40 Uttrycken förekommer exempelvis i Ahléns memorial 30/4 1818, 21/5 1818, 4/3 1821, 5/5 1825

41 RA. Bergskollegium, huvudarkivet E 2 i:13 (Bergmästarrelation 1820–22).

42 ÖLF. Hasselfors bruk. F 8 A:4 (Ahléns memorialskrivelser) exempelvis 31/1 1817, 14/5 1817, 26/6 1817, 2/4 1818, 20/4 1822, 26/2 1824, 14/4 1825, 19/5 1825, 25/8 1825.

43 ÖLF. Hasselfors bruk 9/90:3 (Ahléns memorialskrivelser) 27/5 1819, 29/3 1821, 8/4 1824.

större tackjärnsposter.⁴⁴ Som sådana fungerade de i tackjärnskontona vid Hasselfors bruk framträdande Lars Jansson i Dalkarlslyttan och Olof Larsson i Sörhult med flera.⁴⁵ De tackjärnsleverantörer som efter mitten av 1820-talet kom att leverera tackjärn till såväl Hasselfors som Svartå var till stor del sådana tackjärnspatroner och bergsmannaombud. Varför kom denna kategori att växa i antal och dominera tackjärnshandeln? Ahlén ger här flera värdefulla upplysningar.

De svårigheter Hasselfors bruk mötte i sin tackjärnsupphandling berodde som framgått främst på bergsmännens ovilja att fastställa ett tackjärnspris. I flera memorialer återkommer Ahlén till att han tvingats avstå från planerade affärsuppställningar då tackjärnspriset ansetts alltför oberäkneligt.⁴⁶ Detta var ett problem som, om det ville sig illa, innebar att brukets smide äventyrades av bristen på tackjärn. Dessutom kunde det bidra till en inte obetydlig ökning av brukens omkostnader. När det väl var dags för Hindersmässan och Fastingsmarknaden i januari respektive februari var nämligen konkurrensen om bergsmännens tackjärn extra hård och priserna brukade därför enligt Ahlén skjuta i höjden.⁴⁷ Ahlén m.fl. bruksförvaltare valde därför att vända på ordningen och vänta ut bergsmännen.⁴⁸ De såg till att i brukskassan få sedlar i mindre valörer för att under årets första månader koncentrera sig på inköp av tackjärnsposter om cirka 2 skeppund åt gången.⁴⁹ Sådana småposter köptes till ett lägre pris än större tackjärnsvolymmer. I april 1820 rapporterade exempelvis Ahlén att han med bruksinspektorn vid Villingsbergs bruk överenskommit att inte betala mer än 8 riksdaler per skeppund för sådana småposter. I samma memorial berättas vidare att Ahlén köpt en betydande tackjärnspost av bergssexman Olof Larsson utan att priset blivit fastställt men att Villingsberg köpt 100 skeppund

44 Endast ett fåtal tackjärnskontrakt har påträffats i källmaterialet men med hjälp av brev, tingsprotokoll och bruksräkenskaper har jag ändå kunnat skapa en tämligen klar bild av hur dessa fungerade. Det tidigare 1800-talets kontrakt torde ha varit utformade på så sätt att en viss fastställd tackjärnsvolym skrevs in i ett kontrakt. Formen för prissättningen tycks ha varierat. I vissa fall hade en överenskommelse träffats redan vid kontraktets upprättande medan det i andra fall hade fastställts att det slutliga priset skulle bero på det kommande tackjärnspriset vid Hindersmässan eller Fastingsmarknaden. (Konkreta tackjärnskontrakt förekommer i SVAR. Lekebergs bergstingsrätts protokoll, bergstinget 1844 § 32. Ang. tackjärnsposternas storlek se exempelvis Ahléns memorialskrivelser 21/12 1815, 29/2 1816, 26/3 1818, 1/4 1819, 27/5 1819, 29/3 1821, 29/1 1824, 8/4 1824 (ÖLF. Hasselfors bruk 9/90:3). Ang. prissättning se exempelvis 16/11 1815, 29/2 1816, 5/2 1824, 12/2 1824 (ÖLF. Hasselfors bruk 9/90:3.) samt 1/1 1837, 7/1 1841, 2/5 1841 (ÖLF. Hasselfors bruk E 2 U:1, Ahléns memorial).

45 Ang handel med särskilda tackjärnsleverantörer se exempelvis ÖLF. Hasselfors bruk 9/90:2 (Ahléns memorialskrivelser) exempelvis 13/4 1820; 9/90:3 (Ahléns memorialskrivelser), 7/12 1815 och 21/12 1815, 21/2 1822, 1/5 1823, 29/1 1824, 3/2 1825, 9/9 1825; 9/90:2 exempelvis 13/4 1820.

46 ÖLF. Hasselfors bruk. 9/90:3 (Ahléns memorialskrivelser). 7/12 1815; 23/2 1816; 14/5 1818 3/6 1819.

47 ÖLF. Hasselfors bruk. 9/90:3 (Ahléns memorialskrivelser), exempelvis 30/4 1818.

48 ÖLF. Hasselfors bruk. 9/90:3 (Ahléns memorialskrivelser) exempelvis 12/5 1819.

49 ÖLF. Hasselfors bruk. 9/90:3 (Ahléns memorialskrivelser) exempelvis 4/3 1821, 5/3 1821, 27/4 1821.

September 20	Månad	Dag	Bergsmän	Storlek	Skilling	Mark	Ölf
			Lammå	Man			183
			Bergslaman	Lars Jansson	10 7/4		207 1
			Bergslaman	Olof Larsson	40 5/18	5	208 3
			Buchtorp	Erid (Hering)	14	10	210
			Frotorp	Anders Jansson	9		210
			Wästanäs	Jonas Jansson	9		212
			Mullerfätter	Abraham Abrahamson	4	1	212
			Trögdelektorop	Lars Jansson	4	7 10	214
			Ånngatorp	Lars Ahlén	9		214
			Åh	Anders Andersson	4	2 10	214
			Sahltorp	Lars Jansson	3	3	214
			Åh	Olof Jansson	0 1/4		214
			Ånngatorp	Olof Ahlén	3		5 216
			Hällhyttan	Nils Ohlén	0		216
			Tröggebo	Erid Erikson	9	10	218

Bild 3. Utdrag ur Hasselfors bruks tackjärnskonto 1820. Månad och dag för leveransen anges i kolumn 1 och 2, bergsmännens hemvist och namnet på leverantören i kolumn 3 och storleken på den levererade tackjärnsvolymen i kolumnerna 4–6 efter mönstret skeppund, lispund och marker. I kontot syns både bergsexmännen Lars Janssons och Olof Larssons omfattande leveranser liksom bruksförvaltaren Jacob Ahléns inköp av mindre poster av en mängd bergsmän (ÖLF. Hasselfors bruk, G 2 A, kapitalbok 1820, "Tackjärnskonto").

av samme man och då betalat 8 riksdaler 16 skilling skeppundet.⁵⁰ Därtill tilllämpade Ahlén, och sannolikt hans sysslobroder vid andra bruk, en uppenbart mer kallsinnigt beräknande taktik. De visade inget intresse för tackjärnshandel under vintermånaderna utan väntade ut snösmältningen vilken försvärade tackjärnstransporterna från hyttorna. Då krympte kretsen av spekulanter och bergsmännen tvingades att bestämma sitt pris i ett uselt förhandlingsläge.⁵¹ Uppgifter finns även om att en ren utsvältningstaktik tilltalade Ahlén. År 1819 beräknade han nämligen att de bergsmän som inte sålt sitt tackjärn skulle befinna sig i svår penningbrist vid tidpunkten för värmarknaden i Örebro. Pengabristen torde ha försvårat införskaffandet av nödvändig spannmål. Först då denna brist uppstått var det enligt Ahlén läge att ta fram kassaskrinet och göra tackjärnsaffärer med bergsmännen.⁵² Givetvis kunde en sådan beräknande taktik endast sättas i verket de år då det fanns gott om tackjärn vid hyttorna. De år som tackjärnsbrist förelåg fick "brukskarlarna" finna sig i att betala ett högre pris.

50 ÖLF. Hasselfors bruk. 9/90:2-3 (Ahléns memorialskrivelser). 1/4 1819. Se även 30/3 1820, 6/4 1820, 8/4 1820, 20/5 1824.

51 ÖLF. Hasselfors bruk. F 8 A:4 (Ahléns memorialskrivelser) exempelvis 3/7 1817, 5/3 1818, 26/3 1818, 11/3 1819, 7/3 1822.

52 ÖLF. Hasselfors bruk. F 8 A:4 (Ahléns memorialskrivelser) 11/3 1819, även 13/3 1817.

I korthet kan vi konstatera att järnbruken på olika vägar stimulerade bergsmännen att tidigt på året söka samla större tackjärnsposter för vilka de kunde erhålla rimliga priser, något som i bruksperspektivet effektivt motverkade de tidigare prisfluktuationerna. Således föddes de ombudsroller som intogs av exempelvis bergssexmän, nämndemän, en länsman med flera. Anledningen till att just dessa kategorier uppträdde i dessa roller torde framförallt ha varit att dessa personer ägde högt anseende och förtroende hos såväl överhet, det vill säga bergmästare och kronobetjäning, som hos lokalbefolkningen. Det ter sig därför tämligen naturligt att järnbruken och bergsmännen vände sig till dessa när det gällde att etablera handelskontakter.

Tackjärnets nya vägar – marknadsexpansionens frukter

Så långt framträder bilden av tackjärnshandelns omvandling efter 1825 som ett avsiktligt kuvande av en bergsmansgrupp på frammarsch, av allt att döma en starkt negativ vändning för bergsmännens del. Dock torde det nya handelsmönstret ha haft vissa positiva effekter för bergsmännen. Uppkomsten av en grupp tackjärnspatroner och bergsmannaombud sammanfaller väl i tid med avregleringen av de äldre förordningarna kring den inrikes tackjärnshandeln. Naturligtvis måste de nya möjligheter som öppnades genom tackjärnshandelns avreglering ha fått bergsmännen att lyfta blicken och på längre avstånd söka potentiella avsättningsorter. Men för den enskilde bergsmannen var sådana nya kontakter sannolikt svåra att upprätta. Inget järnbruk var intresserat av en långväga tackjärnsförsändelse av ringa volym. Tackjärnspatroner och ombud kunde köpa upp åtskilliga småproducenters ringa tackjärnstillverkningar och samla dem i större poster för avsättning även i avlägsna orter.

De fysiska aktörerna på marknaden inskränkte sig alltså till en förhållandevis liten skara vilket torde ha underlättat nätverksbygganden av olika slag och därigenom förenklat brukens tackjärnsaffärer. Samtidigt bör bergsmännens tackjärnsavsättning ha underlättats. Det fanns flera arenor för brukens tackjärnsupphandling i och kring Lekebergslagen. Två av dessa var de tidigare nämnda Hindersmässan i Örebro och Fastingsmarknaden i Kristinehamn. I Lekebergslagen slöts även tackjärnskontrakt i samband med bergstingsrättsens årliga sammankomst, men inte som en särskild punkt på dagordningen.⁵³ Från Karlskoga bergslag berättas att tackjärnskontrakt upprättades vid Karlskoga kyrka under den höst som föregick nästkommande blåsningsåsong.⁵⁴ Vid sidan av dessa öppna fora skedde en del upphandling mer enskilt genom

53 ÖLF. Hasselfors bruk 9/90:3, (Ahléns memorialskrivelser), exempelvis 21/5 1818, 27/5 1819, 3/6 1819, 13/5 1824 (9/90:3).

54 SVAR: Lekebergs bergstingsrätts protokoll, bergstinget 1844 §42.

brevkorrespondens mellan bruk och tackjärnshandlare samt vid bruksförvaltares besök vid hyttorna eller hos tackjärnspatronerna.⁵⁵

Vid sidan av tackjärnshandlande bergsmannaombud och tackjärnspatroner fanns ett antal bergsmän som fortsatt upprätthöll direktkontakt med bruken oberoende av ombuden. I de här granskade källorna uppträder sådana bergsmän exempelvis bland Svartås och Villingsbergs tackjärnsleverantörer. Kännetecknande för dem synes ha varit att de sålde relativt stora poster, ofta omkring 50 skeppund, möjligen en minimigräns för brukens intresse av att handla direkt med de egentliga producenterna i Lekebergslagen.⁵⁶ Det är okänt huruvida relationerna mellan dessa bergsmän och järnbruken upprätthölls genom tackjärnskontrakt.

Vi har i det föregående funnit att kronolänsmannen i Lekebergs härad, Johan Wikander, bosatt i Västanås i Kvistbro socken, framträdde som en av de främsta av Hasselfors och Svartås tackjärnsleverantörer i början av 1830-talet. Han kom sedan att inneha denna roll ända fram till sin död 1854. I det följande skall hans roll som tackjärnshandlande eller tackjärnspatron granskas närmare.

En tackjärnspatron och hans affärer – exemplet Johan Wikander

Uppgifter kring Wikanders roll som tackjärnshandlande har hämtats dels ur två så kallade tackjärnsjournaler, den ena rörande Mullhyttan 1844 och den andra Vekhyttan 1853, dels ur Wikanders bevarade personliga kassaböcker. Även brevkoncept från 1830-talet har medgivit en inblick i länsman Wikanders tidiga tackjärnsaffärer.⁵⁷ För att förstå och tolka dessa fragmentariska handlingar har det varit nödvändigt att också studera andra källor för att vidga bilden av handelns utbredning och omfattning. Särskilt viktiga har ett antal bruksarkiv varit genom att de erbjudit studier av omfattande räkenskapsserier som täcker längre tidsperioder.

När vi via de olika källorna närmar oss Wikander och hans anknytning till tackjärnsmarknaden kan vi till en början konstatera att det inte bara var Hasselfors och Svartå som skaffade sitt tackjärn via länsman Wikander. Nej, Wikanders handelsområde sträckte sig långt bortom de närmsta grannbruken. Vidare märker vi att länsmannen handlade med tackjärn från samtliga bergsmanshyttor i Lekebergslagen, inte bara från Mullhyttan där länsmannen själv var delägare. En inblick i länsman Wikanders kundkrets ger 1844 års tackjärnsjournal från Mullhyttan. Detta år köpte, vid sidan av Hasselfors och Svartå bruk, Västgötabruken i Sättra och Ribbingsfors tackjärn genom Wikander, lik-

55 ÖLF. Hasselfors bruk 9/90:3, (Ahléns memorialskrivelser), exempelvis 16/11 1815, 7/12 1815, 26/6 1817, 4/6 1818, 27/5 1824, 14/4 1825, 12/5 1825.

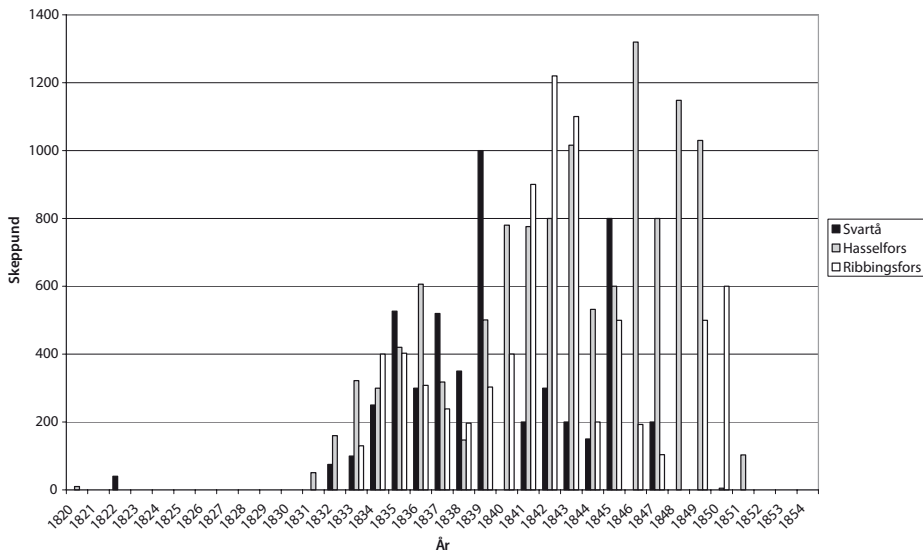
56 ÖLF. Hasselfors bruk 9/90:2, (Ahléns memorialskrivelser) 30/3 1820, 6/4 1820.

57 Tackjärnsjournalen från 1844 förvaras i arkivet *Mullhyttan* på Örebro läns föreningsarkiv, Arkivcentrum i Örebro. Tackjärnsjournalen 1853, kassaböcker och brevkoncept bevaras på Örebro stadsarkiv i *Kommissarien Johan Wikanders papper*, serierna F och G.

som Godegårds bruk i Östergötland. Dessutom gick leveranser till Dohnafors i norra Tiveden. Samtidigt framgår av tackjärnsjournalen att Wikander även verkade för andra tackjärnshandlandes räkning vid Mullhyttan. Wikander vägrade exempelvis ut tackjärn för en rådman Schültz räkning, denne i sin tur levererade tackjärnet vidare till Sättra bruk. Ett mer komplicerat led i samma journal bestod i att Wikander vägrade ut tackjärn till samme Schültz, men för bruksinspektorn J. Diedrichs räkning.⁵⁸ I dessa fall står det klart att länsman-
nen fungerade som en kommissionär.

Eftersom både Hasselfors och Svartå bruk efterlämnat omfattande bruksarkiv med långa serier av avräknings- och kapitalböcker utan störande luckor kan vi närmare bestämma graden av kontinuitet i Wikanders tackjärnsleveranser till dessa bruk. Även Wikanders leveranser till Ribbingsfors kan följas under en längre tidsperiod. Diagram 4:3 ger en viss överblick över kontinuiteten i och omfattningen av Wikanders tackjärnsaffärer. Det är dock viktigt att understryka att graden av kontinuitet inte kan mätas i Ribbingsfors fall på grund av luckor i räkenskapsserierna. Än viktigare är det att hålla i minnet att avnämarna var fler och att den totala omfattningen av Wikanders tackjärns-handel därför inte kan mätas på grund av att vi endast har ett högst begränsat källmaterial att tillgå.

Diagram 4:3. Kronolänsman Johan Wikanders observerbara tackjärnsaffärer 1820–1854. Antal skeppund till bruken i Hasselfors, Svartå och Ribbingsfors

Källa: ÖLF, Svartå bruk (G 2 A) samt Hasselfors bruk (G 2 A), kapitalböcker 1820–1854 (tackjärnskonto); GLA, Ribbingsfors gårds och bruks arkiv, G 1 A, kapitalböcker 1832–1850 (tackjärnskonto).

58 ÖLF: Mullhyttan (Tackjärnsjournal 1844). Förvaras i föreningsarkivet på Arkivcentrum i Örebro.

Diagram 4:3 visar att Wikanders leveranser av tackjärn till Hasselfors, Svartå och Ribbingsfors nådde större omfattning vid mitten av 1830-talet. Tiden som storleverantör till dessa bruk låg mellan åren 1835-1850 om vi drar storleverantörsgrensens vid tackjärnsleveranser om minst 1000 skeppund årligen. Merparten av dessa år mottog alla tre bruken årliga leveranser. Under 1840-talet, med år 1845 som enda undantag, kom dock Hasselfors och Ribbingsfors att bli de dominerande två av de tre avnämarna. Efter 1847 såldes överhuvudtaget inget tackjärn till Svartå.

Från cirka 1850 var inget bruk i lekebergsregionen beroende av uteslutande köpetackjärn (se kapitel 3), ett faktum som tydligt påverkade Wikanders tackjärnsaffärer. Vid den tiden tycks leveranserna framförallt ha gått till järnbruk i Västergötland. Räkenskaper från Ribbingsfors saknas efter år 1850 varför diagrammet är otillräckligt på den punkten. Enligt Johan Wikanders kassabok från 1854 hade han vid den tiden fortsatta kontakter med Ribbingsfors liksom med bruken i Tidaholm, Sättra, Forsvik och Skagersholm i Västergötland samt med brukspatronen Hagberg i Kristinehamn, delägare i tackjärnshandelsfirman Hagberg & Petræus. Även Wikanders *Bok öfver in- och utväget Tackjern vid Wekhyttan år 1853* visar att tackjärnsleveranserna i början av 1850-talet gick till mer avlägsna bruk (se bild 4).⁵⁹

Destination	Amount
Svartå	775
Skagersholm	126
Ribbingsfors	109
Totalt	983
Rester	3

Bild 4. Detalj ur "Bok öfver in- och utväget Tackjärn för kommissarien Wikanders räkning vid Wekhyttan år 1853". Nästan 1000 skeppund tackjärn vägdes in av vekhyttebergsmännen under blåsningen och avsattes av länsman Wikander i Sydnerke och i norra Västergötland.

Bruken i norra Västergötland saknar i stor utsträckning bevarade bruksräkenskaper vilket gör det svårt att uppskatta Johan Wikanders betydelse som tackjärnsleverantör till området. De båda bruken vid sjön Skagern, Skagersholm och Ribbingsfors, utgör dock undantag. När det gäller Skagersholms bruk visar

59 ÖSA. Kommissarien Johan Wikanders papper, G:2.

bruksräkenskaperna att den affärsförbindelse som gällde 1854 knappast kan sägas ha varit särskilt kontinuerlig. Endast vid ett fåtal tillfällen sålde Wikander tackjärn till Skagersholm.⁶⁰ Av Ribbingsfors bruks tackjärnskonton framgår däremot att Wikander fungerade som en av brukets främsta tackjärnsleverantörer, att döma av hans andel av de totala leveranserna.⁶¹ Spridda uppgifter pekar mot att även Sättra bruk varit en av Wikanders viktigare avsättningsorter under längre tid.⁶²

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att Wikander kunde etablera sin verksamhet som tackjärnshandlande vid början av 1830-talet och upprätthålla en omfattande tackjärnshandel ända fram till sin död. När de lokala bruken övergick till egen tackjärnsproduktion vid mitten av 1800-talet styrde Wikander om tackjärnsavsättningen till järnbruk i Västergötland, en marknad där han sedan länge varit verksam. Dessutom tycks han ha upprätthållit handeln med en av de två större tackjärnshandelsfirmorna i Kristinehamn, Hagberg & Peträus, varigenom en del tackjärn från Lekeberglagen sannolikt nådde framförallt värmländska järnbruk.

Tackjärnshandelns utveckling efter 1855

Ett kvartssekel efter att den inrikes tackjärnsmarknaden hade avreglerats blev det genom en förordning 1855 även tillåtet att exportera tackjärn. Förordningen trädde i kraft år 1856. Exporten av tackjärn var länge ganska obetydlig. Under 1860-talets första hälft gick endast 7 procent av den svenska tackjärnsproduktionen på export och det dröjde till 1870-talet innan tackjärnsexporten nådde 50 000 ton årligen, en nivå som i stort sett förblev oförändrad ända fram till 1890-talet. Inledningsvis stipulerades en hög exporttull på tackjärnet vilken dock upphörde redan i början av 1860-talet. Från 1856 stod det således tackjärnsproducenterna fritt att avyttra sin produkt såväl inom som utom landet.⁶³

Enligt kronolänsmannens femårsberättelser från tiden efter 1855 avsattes tackjärnet från Lekeberglagen dels i Göteborg, dels som tidigare vid bruk i Närke och Västergötland. Det är okänt om tackjärnet som avsändes till Göteborg gick på export men det är troligt. Enligt kronolänsmannen i Lekeberglagen invercade den fria tackjärnsexporten positivt på ortens tackjärnsavsättning kring år 1860.⁶⁴ Det är också ovisst hur tackjärnshandeln över Göteborg organiserades. Känt är däremot att exporttackjärn kom att ingå i de stora handelshusens sortiment. Efter 1860 blev det allt vanligare att järnbruken övergick till att själva

60 ÖLF. Skagersholms bruk. G 2 B, kapitalböcker.

61 GLA. Ribbingsfors gårds och bruks arkiv, G 1 A, kapitalböcker 1832–1850 (tackjärnskonton).

62 Exempelvis ÖSA, Kommissarien Johan Wikanders papper, G:2 (kassabok 1854), F:1 (kungörelser 1833–1834 och 1841–1843).

63 Montgomery 1970, sid. 87, 94; Attman 1986, sid. 40 (diagram 1).

64 ULA. Kronofogden i Västernärkes arkiv, vol 308 (länsmansberättelser från Lekebergs härad).

ombesörja sin järnförsäljning, även till utlandet, och handelshusens tidigare viktiga roller som ombud och mellanhänder mellan bruken och världsmarknaden minskade i betydelse.⁶⁵ Kanske kom tackjärnet att fylla delar av de tomrum som genom denna utveckling uppstod i handelshusens affärsrörelser.

Familjen Wikander tycks ha fortsatt att fungera som tackjärnshandlande även efter Johan Wikanders död 1854. I 1860 års taxeringslängd framgår att L P Wikanders sterbhus skattade till kronan för bedrivandet av tackjärns-handel och samma år sålde J.O. Gellertz, Johans svärson tillika efterträdare på länsmansposten, hela 400 skeppund tackjärn till Laxå bruk.⁶⁶ Det tycks alltså, i enlighet med länsmansberättelsernas uppgifter, ha funnits utrymme för tackjärnshandel efter gamle Johan Wikanders mönster ännu omkring 1860. Efter mitten av 1800-talet förefaller dock de stora tackjärnshandelsfirmorna i Kristinehamn ha erövrat en betydande andel av den regionala tackjärnsmarknaden. Detta torde ha bidragit till att tackjärnshandlande av Wikanders typ med tiden trängdes undan. Under den sista blåsningsen vid Mullhyttan 1870 såldes exempelvis hela tillverkningen till C J Andersson & co., Kristinehamns dominerande tackjärnshandelsfirma.⁶⁷

Kapitelsammanfattning

Vid slutet av 1700-talet försörjdes lekebergsbruken med köpetackjärn från en mycket stor krets bergsmän, företrädesvis hemmahörande i Lekebergslagen. Perioden 1790–ca 1825 kom dock antalet tackjärnsleverantörer till bruken att minska markant för att från ca 1825 bestå av endast ett fåtal individer. I detta sammanhang utgjorde åren 1820–ca 1825 en tydlig brytpunkt mellan ett gammalt och ett nytt tackjärnsförsörjningssystem vid bruken. Det nya systemet kännetecknades av att endast ett fåtal bergsmän kvarstod som tackjärnsleverantörer och istället framträdde en ny leverantörsgrupp. I den nya gruppen delade aktörerna ofta samma titlar, de var bergssexmän, nämndemän eller bruksinspektorer.

Ett minskat tackjärnsbehov bidrog inte till den kraftiga minskningen av antalet leverantörer (se kapitel 3). De nya leverantörerna fungerade som storleverantörer. Antalsminskningen berodde inte heller på att tackjärnsproduktionen övergavs av bergsmännen och överläts till andra. Bergsmännens produktion fortskred med oförändrad intensitet ända fram till 1850-talet. Istället måste det förändrade försörjningsmönstret ha varit ett resultat av andra faktorer.

⁶⁵ Kuuse 1996, sid. 148ff.

⁶⁶ ÖLF. Laxå bruk, G 2 ba, kapitalbok 1860.

⁶⁷ Löf & Ernevik 1959, sid.233f; VA. C J Andersson & co. Kristinehamn, volym 176, Bergsmansbok 1869–70; MHA, Hyttestämmoprotokoll 7/4 1870.

Den viktigaste omständigheten i sammanhanget torde ha varit bergsmansnäringens snabba återhämtning efter napoleonkrigens krisperiod. Prisutvecklingen beträffande spannmål och tackjärn kom från 1815 att ställa bergsmännen i en så gynnsam position att de kunde förvänta sig goda förtjänster av tackjärnstillverkningen. Detta stimulerade bergsmännens benägenhet för prisspekulationer. Bruksägarna oroades av utvecklingen som förde med sig prisfluktuationer, som påverkade brukens omkostnader och möjligheterna till en jämn och säker tackjärnstillströmning. Bruken fann snart ett effektivt motmedel i att gynna handeln med större tackjärnsvolymer. Stora tackjärnsposter betalades med ett högre pris än småposter. Från att bergsmännen stått i direkt förbindelse med järnbruken kom flera aktörer i den nya gruppen tackjärnsleverantörer istället att bilda en länk *mellan* bergsmän och bruk. Dessa aktörer fungerade som enskilda handelsombud, ibland kallade *tackjärnspatroner*, vilka samlade mindre tackjärnsposter från en stor mängd producenter i större tackjärnsvolymer vilka genom kontrakt försålles på marknaden. I föreliggande undersökning har kronolänsmannen Johan Wikanders roll som tackjärnsleverantör studerats närmare. Han levererade periodvis tusentals skeppund lekebergstackjärn per år till olika järnbruk. Brukens tackjärnsupphandling torde ha förenklats genom det nya handelssystemet. De slapp överlägga med en mängd bergsmän kring tackjärnspriser, betalningar, skulder och sluträkningar. Denna syssla överläts istället till de kontrakterade tackjärnshandlarna. Det fanns för dessa senare såväl risker som vinstmöjligheter förbundna med det nya systemet, vilka studeras närmare i kapitel 5 och 6.

Ytterligare en viktig faktor bakom det nya tackjärnshandelssystemets genombrott var tackjärnshandelns avreglering och den fria marknadens expansion. Via handelsombud kunde bergsmännen mer effektivt utnyttja marknaden och finna nya avsättningsorter. Lekebergstackjärnet fann efter 1825 köpare dels vid de lokala brukena, dels vid bruk på längre avstånd från hyttorna, främst i Västergötland och Värmland. I takt med att de lokala brukens behov av köpetackjärn minskade tycks framförallt västgötabruken ha blivit allt mer betydelsefulla konsumenter av lekebergstackjärnet.

Efter 1855, då även tackjärnsexport blev tillåten, tycks en del tackjärn från Lekebergslagen ha exporterats via Göteborg. Vid samma tid synes också handelsombud av Johan Wikanders typ ha börjat ersättas av stora tackjärnshandelsfirmor i städerna. Perioden 1825–1855 hade dock tackjärnspatronerna fyllt flera viktiga funktioner i sina relationer till såväl bergsmän som bruk. Dessa funktioner skall nu närmare studeras i kapitel 5. Redan här kan anmärkas att den penetration av bergsbruket som tidigare forskning huvudsakligen behandlat har gällt bruksägarna och brukspatronerna. I detta avsnitt framgår att faran för bergsmännens del snarast var att vänta från en uppåtstigande

grupp av bergsmän och ståndspersoner. Dessa så kallade tackjärnspatroner kombinerade förtroendeuppdrag inom lokalsamhället eller ämbeten i den statliga förvaltningen med att också handla med tackjärn.

5. Malmjärnsredlar och avräkningsböcker

UNDER 1600- OCH 1700-talen stod många bergsmän under så kallade *bergsmansförslag*. Handelsmän i städerna försåg bergsmän med kontanter och varor som möjliggjorde tackjärnsproduktion i utbyte mot bergsmännens färdiga tackjärn. Enligt tidigare forskning förlorade dessa bergsmansförläggare sin roll som kreditorer mot slutet av 1700-talet. Enligt samma forskning kunde bergsmännen vid den tiden antingen stå oberoende av förlagskrediter eller i ökad omfattning knytas direkt till bruken.¹ Handelskapitalets tidigare inflytande föll i händerna på industrikapitalet. Denna bild kan ifrågasättas.

Det tackjärnshandelssystem som upprättades i Lekebergslagen under 1800-talet har sitt särskilda intresse vid en kritisk granskning av den tidigare forskningen. I hög grad påminner den form av tackjärnshandel, som tackjärnspatroner och ombud bedrev, om den typ av relation bruken upprätthöll till bergsmansförläggarna under 1700-talet. Detta väcker frågan om vilken relation tackjärnspatronerna och bergsmannaombuden upprättade till bergsmännen och deras tackjärn i Lekebergslagen under 1800-talet. Kort sagt, hur skaffade sig tackjärnspatronerna och bergsmannaombuden rollen som brukens tackjärnsleverantörer tiden efter 1825? Var det dessa aktörer som avsågs då Mullhyttelaget i sin skrivelse till Bergskommissionen 1835 talade om osäkra kreditrelationer som orsak till dess utsatta position, eller då termen *förläggare* skymtar i samma klagoskrift?

I det följande kommer vi att finna att olika system för kredit- och varudistribution genomsyrade hela bergsbruksrörelsen i Lekebergslagen under första hälften av 1800-talet. Vi skall närmare granska varför dessa system upprätt-

¹ Florén & Rydén 1992, sid. 101; Sjöberg 1993, sid. 180, 182f.

hölls och vilka fördelar respektive nackdelar de hade för de olika partsintressena. Redan här kan fastslås att dessa olika system spelade viktiga roller för de i undersökningen så centrala penetrations- och differentieringsprocesserna i regionen. Inledningsvis presenteras och nyanseras det i sammanhanget centrala förlagsbegreppet. Därefter analyseras vad som här kallas det *traditionella bergsmansförlaget*, samt den särskilda malmhandelsform, här kallad *malmjärnssystemet*, som bergsmännen i Lekebergslagen involverades i under 1800-talet.

Förlagsbegreppet – en introduktion

När det gäller studier kring bergsmännen och bergsmansnäringen är begreppet *förlag* av särskilt intresse. Begreppet är dock inte oproblemiskt. Det kan nämligen ha olika betydelser viktiga att uppmärksamma i denna undersökning. Går vi till Svenska Akademiens Ordbok kan vi urskilja två betydelser av termen knutna till de sammanhang som här är av intresse:

1. Reglerade förskott eller lån av pengar eller varor för utförande av ett visst arbete.
2. Råvaror utlämnade av en icke-producent eller kapitalist för bearbetning i hemindustriell miljö varefter färdigprodukten lämnas till råvaruägaren.²

De båda formerna är besläktade. De innefattar båda inslag av kredit- och varuströmmar. Förlag i den första betydelsen fokuserar dock i första hand på en kreditström medan förlag i den andra betydelsen snarast avser ett produktionssystem och en varuström.

I det följande skils de båda betydelserna åt genom termen *traditionella förlag* för de reglerade förskotten (1) och termen *förlagssystem* för den förlagsform som avser distribution av råvaror för bearbetning för en icke-producents eller kapitalists räkning (2). Denna indelning motiveras av förlagsbegreppets användning historiskt såväl som historieteoretiskt. *Förlag* är en term väl rotad i den historiska myllan. Det var sedan senmedeltiden en vedertagen benämning för reglerade utbyten mellan varuproducenter och köpmän. För Sveriges vidkommande utnyttjades sådana traditionella förlag särskilt inom järnhanteringen och manufaktur tillverkningen. Begreppet *förlagssystem* kan snarare betraktas som ett konstruerat teoretiskt redskap att utnyttja vid analyser av förindustriell, eller kanske rättare tidigkapitalistisk, organisering av såväl varuproduktion

2 SAOB F 2839–41.

som varudistribution. Sådana system kan i ett efterhandsperspektiv klassificeras organisatoriskt i flera kategorier, exempelvis de *traditionella förlagen* och *förlagssystemet* varom utreds närmare i det följande.

Bruks- och bergsmansförlag

Den svenska järnproduktionen finansierades i regel genom *förlag* i betydelsen *krediter* eller *förskott*.³ Beträffande järnhanteringen skildes mellan två olika förlagstyper, *bruksförlag* och *bergsmansförlag*. Bruksförlaget omfattade naturligtvis järnbruken och bergsmansförlagen bergsmännen. Bruksförlaget hämtades i allmänhet från de större handelshusen i städer som Stockholm och Göteborg som via eget eller utländskt kapital kunde finansiera den svenska stångjärnsproduktionen och ibland också verka för dess avsättning. I det följande skall vi dock främst uppehålla oss kring bergsmansförlagen och deras utveckling över tid.

Bergsmansförlaget utgör ett tämligen flytande begrepp som i någon mån har låtit sig definieras av Henrik Munktel:

Förlag var en specialform av försträckning. Det utgavs till bergsmän i avsikt att därmed möjliggöra eller underlätta deras bergsdrift, detta ord taget i vidsträcktaste betydelse, så att det även innefattade ny- eller tillbyggnader m.m. för driftens fortgång. Förlag kunde utgivas såväl i penningar som i varor, och betalades såväl genom penningar som genom den med förlaget tillkomna tillverkningen. Detta senare var avgjort regel, och faktiskt närmade sig då ofta förlaget ett köp med förskottsbetalning.⁴

Bergsmännen erhöll alltså *förlag* i form av förskott eller lån i utbyte mot att deras tackjärnstillverkning, eller en del av denna, lämnades som ersättning till *förläggaren*. Termen *förlag* avseende de inom bergsmannanäringen förekommande krediterna, eller köp mot förskottsbetalning, klassificeras i det följande som *traditionella bergsmansförlag* eller kort *bergsmansförlag*. Termen *bergsmansförläggare* avser de aktörer som tillhandahöll sådana bergsmansförlag medan *förläggare* i det följande avser dem som ägnade sig åt råvaruutlämning för andras bearbetning.

Köpsystem och förlagssystem – en teoretisk distinktion

Inom den protoindustriella teoribildningen har förlagsbegreppet av en del tilldelats ett högt förklaringsvärde när det gäller övergången från decentraliserad till centraliserad produktion, kort sagt industrialisering. Enligt den protoindustriella modellen har producenter och produktion genom olikartade distributions- och produktionssystem stegvis inlemmats i en kapitalistisk produktionsorganisation. Dynamiken i denna process kan enkelt sägas omfatta

³ Se exempelvis Munktel 1934 (bruk och bergsmän under perioden cirka 1650–1748); Adamson 1966 (bruket 1800–1866); Sjöberg 1993 (bergsmännen på 1700-talet).

⁴ Munktel 1934, sid. 111.

olika grader av kontroll över råvara, arbete och färdigprodukt. Särskilt viktiga för utvecklingen av denna syn på industrialiseringsprocessen har de tre Göttingenhistorikerna Jürgen Schlumbohm, Hans Medick och Peter Kriedte varit.⁵

Kapitalets anknytning till och kontroll över produktionen under förindustriell tid har av Schlumbohm, Medick och Kriedte indelats i två olika system, *Kaufsystem* och *Verlagssystem*, vilka på svenska brukar benämnas *köpsystem* och *förlagssystem* och på engelska *workshop system* och *putting-out system*.⁶ Vi skall stifta närmare bekantskap med dessa olika termer.

Köpsystemet kännetecknas av att producenten äger kontroll över hela varu-produktionskedjan. Han äger råvaran, arbetskraften och de nödvändiga verktygen. På den lokala marknaden kan han ofta också sälja sin vara och äger därmed kontroll över den lokala varudistributionen. Schlumbohms diskussion kring köpsystemet utgår dock från den protoindustriella kontexten där producenten tillverkar för en avlägsen marknad. Enligt Schlumbohms modell fyller köpmannen, eller *handelskapitalisten*, en viktig funktion inom köpsystemet. Handelskapitalisten anlitas nämligen av småproducenten för att få den producerade varan såld i avlägsna orter. Handelskapitalistens marknadskänedom är överlägsen den enskilde småproducentens. Enligt Schlumbohm är producenten inom köpsystemet att betrakta som fri och oberoende men kapitalistens marknadskontroll medför att det främst är han som kan profitera på fjärrhandeln.⁷

En köpman som involverades i ett köpsystem ställdes givetvis inför åtskilliga problem. Hans största bekymmer torde ha varit kontrollen över produktionen, och särskilt kontrollen över kvaliteten på de producerade varorna. Köpmannens handelsförbindelser måste som all form av handel ha haft sin grund i ett gott rykte för att bli framgångsrika. Ovissheten om varukvaliteterna kunde stimulera framväxten av det renodlade *förlagssystemet* (Verlagssystem).⁸ En annan orsak till förlagssystemets utbredning, vid sidan av behovet av kvalitetskontroll, kunde vara råvaruanskaffningens förutsättningar. För svenskt vidkommande kan man exempelvis se att köpsystemet dominerade så länge råvaran producerades lokalt, till exempel inom linnevävstillverkningen. När bomullen gjorde entré organiserades istället produktionen i förlagssystem,

5 Ogilvie & Cerman 2007, sid.3ff. Det bör understrykas att Schlumbohm, Kriedte och Medick aldrig hävdade att den linjära modellen var strikt lagbunden. På många håll övergick aldrig protoindustrierna till fullfjädrade industrier eller fabriker. Istället avindustrialiserades de. Den teoretiska diskussionen kring avindustrialiseringens orsaker skall dock inte närmare beröras här.

6 Ogilvie & Cerman 2007, sid. 4.

7 Kriedte, Medick, Schlumbohm 1981, sid. 98f.

8 Jfr Magnusson 1988, sid. 210f, 214.

råvarufårsrårjningen blev då alltfår komplex får småproducenterna.⁹ *Fårlags-systemet* innebar att *fårläggare* kontrollerade såväl råvaruinsatsen som slutprodukten utan att delta i själva produktionen. Producenten erhöå från fårläggaren en arbetslån. Så långt liknar fårlagssystemet ett rent fabrikkssystem. En av grundfårutsåttningsarna får ett *fårlagssystem* eller en protoindustri år dock att varuproduktionen inte utgjorde producenternas enda inkomstkålla. Den varutillverkning som inom fårlagssystemet stod under fårläggarens kontroll var ett komplement till exempelvis eget jordbruk.¹⁰ Utmårkande får fårlagssystemet var alltså att tillverkningen fortfarande bedrevs i decentraliserad form. Inom exempelvis den fårindustriella textilproduktionen skedde ofta tillverkningen hos de enskilda hushållen till skillnad från det senare fabrikkssystemet där producenterna samlats under samma tak. Bakgrunden till denna decentraliserade produktionsform, som dominerade i flera hundra år fårre fabrikkssystemets genombrott, har ansetts vara framfårallt *en* faktor, nånligen den *kapitalbrist* som under lång tid fårrelåg i det fårindustriella Europa. Kapitalbristen omåjliggjorde en centralisering av produktionen. Ekonomhistorikern Dudley Dillard har beskrivit fårlagssystemet som en kompromiss mellan en åldre hantverksmåsigg produktionsform och en rent kapitalistisk organisationsform.¹¹

Utifrån de tidiga protoindustriella modellerna tycks processen nånrmast ha varit linjär, det vill såga kåspsystemet åvergick i ett fårlagssystem vilket slutligen ledde vidare till ett fabrikkssystem.¹² Denna modell har kritiserats av senare forskare på området. Enligt ekonomhistorikern Sheilagh C Ogilvie, som har sammanfattat kritiken, var en sådan linjär utveckling inte alls självklar. Forskningen har visat att det inte var ovanligt att systemen levde sida vid sida, det vill såga att kåspsystem, fårlagssystem och till och med fabrikkssystem kunde upptråda paralleållt inom olika protoindustrier. Huruvida systemen upprått-hålås paralleållt eller ej var enligt Ogilvie beroende av exempelvis de tekniska behoven och måjligheterna i form av nådvåndiga verktyg och produktionsanlåggningsar, råvaruanskaffningens fårutsåttningsar eller diverse andra kostnadseffektiva strategier.¹³

Hur kan då bergsmånnen i Lekebergslagen fogas in i dessa olika system av kredit- och varustråmmar? Låt oss bårja med att granska de *traditionella bergsmansfårlagen* och deras utveckling åver tid nånrmare.

9 Jonsson 1994, sid. 45f; Ahlberger 1988, sid. 16.

10 Ogilvie & Cerman 2007, sid. 3ff.

11 Dillard 1991, sid. 102f.

12 En faktisk industrialisering var dock inte självklar enligt dessa modeller, se not 5 ovan.

13 Ogilvie 1993, sid. 164f.

Det traditionella bergsmansförlagets utveckling under 1800-talet

Bergsmansförlag förekom länge över hela Bergslagen, även i Lekebergslagen. Om bruksförläggarna i allmänhet utgjordes av handelshus var bergsmansförläggarna av mer varierande kategorier. Under 1700-talet tjänade bergsmansförlagen ibland till att binda bergsmännens tackjärn direkt till järnbruken genom den form av köp genom sådan förskottsbetalning som Munktell omnämner. I dessa fall fungerade således bruket eller bruksägaren som bergsmansförläggare. Vid sidan av bruken framträdde också rika borgare, ståndspersoner eller andra som bergsmansförläggare. I Maria Sjöbergs studie av bergsmansförlagen i Söderbärke socken i Västerbergslagen stod exempelvis en rådman i Säter, en bergmästarinna och en bergmästaränka för bergsmännens behov av förlagskrediter.¹⁴

Bergsmännens relationer till förlagshandeln reglerades under lång tid genom särskilda förlagsförordningar. Den äldsta juridiska handling som stadgar särskilda regler kring bergsmansförlag nedtecknades 1652 i form av en kunglig resolution.¹⁵ Därefter följde flera förordningar fram till 1748 års förlagsförordning, vilken kan betraktas som den sista med någon funktion inom svensk förindustriell järnhantering.

Förlagsförbindelsens säkerhet var beroende av inteckning vid bergstingsrätt eller häradsrätt. Tvister relaterade till bergsmansförlag skulle handläggas av bergstingsrätterna. Poängen med förlagsinteckningen var att ge bergsmansförläggaren förtursrätt före eventuella andra kreditorer om förlagstagaren försattes i konkurs.¹⁶

Förordningarna ifrågasattes vid skilda tidpunkter både före och efter 1748 och flera gånger ändrades förlagshandelns juridiska svängrum. Särskilt hårt angreps den problematik som uppstod kring det faktum att förordningarna stadgade att endast bergsmännens lösegendom kunde bli föremål för utmätning i de fall bergsmännen råkat i skuld. Under 1700-talet resulterade missnöjet i att borgenärernas rättigheter stärktes. Den fasta egendomen kunde från och med 1723 under särskilda omständigheter bli utmättningsbar i en av borgenären begärd skuldreglering men besittningsrätten till ett bergsmanshemman var ända till 1810 att betrakta som osäker för externa aktörer. Under andra hälften av 1700-talet reglerades genom åtskilliga påbud hur utmätningar och exekutiva auktioner av bergsmansegendomar skulle gå till, exempelvis vem som fick bjuda på bergsmansfastigheter och vilka rättigheter bergsmännen hade till återlösning av bergsmanshemman som gått ur ståndet. Fördelarna för den ena

¹⁴ Sjöberg 1993, sid.111, 115.

¹⁵ Munktell 1934, sid. 31.

¹⁶ Munktell 1934, sid. 31; Sjöberg 1993, sid. 66.

eller andra parten varierade från tid till annan.¹⁷ Naturligtvis påverkade detta virrvarr av förordningar bergsmansförlagens utveckling.

Förlagsinteckningarna gick i graven redan på 1700-talet ...

Maria Sjöberg visar i sin avhandling att såväl antalet förlagstagare som bergsmansförläggare i hennes undersökningsområde var som störst under första hälften av 1700-talet. Därefter minskade bådadera kraftigt i antal under 1700-talets andra hälft för att från cirka 1790 och en bit in på 1800-talet vara i det närmaste försumbara. Sjöbergs undersökning stannar vid år 1811.¹⁸ Sjöbergs kvantitativa undersökning får också stöd av en samtida betraktare, bergmästaren Bergenskjöld i Nora. Bergenskjöld förklarar i sin beskrivning av Nora bergslag 1784 orsakerna till att förlagsinteckningarna i bergslagen vid den tiden hade upphört:

Förlagshandeln uti sin bemärkelse efter stadgarna idkas intet. Tillfället för bergsmannen att få pruta sitt köp på torget uppå alla ätande och nötande varor, gör honom obenägen att bortbyta sin frihet, lika som borgaren icke eller finner någon säkerhet å sin sida att förbinda sig till förlagsgivande, då ingen kontroll uppå försäljningen av tillverkningen kan hållas.¹⁹

Enligt Bergenskjöld var alltså bergsmansförlagen förknippade med stor osäkerhet för båda parter. En central del av bergmästarens beskrivning av situationen omtalar att kontrollen över bergsmännens tackjärnstillverkning och tackjärnsavsättning inte kunde upprätthållas. Här skymtar alltså det slags situation som enligt Schlumbohm kunde stimulera till en övergång från *köpsystem* till *förlagssystem*. Detta skedde dock inte i Bergslagen, åtminstone inte fullt ut. Jag återkommer till detta.

I Lekebergslagen var bergsmansförlag vanliga i början av 1700-talet. En beskrivning av Lekebergslagen från år 1707 berättar:

Bergslagen är tämmelig fattig [...] bergsmännen bestå samtliga av förlag, så att vad de av sin tackjärnstillverkning församla, det försälja de till sine förläggare och vad överskjuter, som sällan sker, till borgarna i Örebro stad, men med största delen tillgår det så, att de vid blåsningens ända intet hava över eller tillverkar utan måste begynna att taga på nytt förlag [...] merendels av bergsmännen [...] aldrig komma ur sine förlag utan samla skulder på sig det ena året efter det andra.²⁰

¹⁷ Sjöberg 1993, sid. 70ff.

¹⁸ Sjöberg 1993, sid. 116f (diagram 13 och 14).

¹⁹ Sjöberg 1993, sid. 142.

²⁰ Nachmansson & Hannerberg 1945, sid. 34.

Även i Lekebergslagen verkar förlagsinteckningarna ha upphört mot slutet av 1700-talet, enligt bergmästare Troilius senare bedömning redan vid den tid den nya förlagsförordningen trädde i kraft år 1748.²¹

Såväl Sjöbergs studie som uttalanden av samtida betraktare pekar mot att kontakterna mellan järnbruken och bergsmännen ändrade karaktär under 1700-talet. Efter att främst handelsmän i bergslagsstäderna hållit bergsmännen med bergsmansförlag under 1600- och 1700-talen och fungerat som ett mellanled mellan bergsmännen och bruket kom bruket i allt större utsträckning att fylla sitt tackjärnsbehov direkt från bergsmännen. En sådan utveckling framträder för Noras och Lindesbergs del i Abraham Hülphers beskrivning av ”bergslagshandeln” i de båda städerna från år 1778. Hülphers anger de osäkra prisvariationer som följde på mössornas deflationspolitik som en huvudsaklig anledning till att Nora- och Lindesbergsborgarna slutat att hålla bergsmännen med bergsmansförlag.²² I tidigare forskning har dessa förändrade förhållanden antagits ha varit bestående.²³

... men förlagshandeln fortlevde långt in på 1800-talet

Maria Sjöberg visar att de traditionella bergsmansförlagen ersattes av kreditrelationer inom en krets av släkt och grannar. Betydelsen av sådana noninstitutionella agrara kreditsystem har tidigare uppmärksamats av exempelvis Sture Martinius och Börje Hanssen.²⁴ Föreliggande studie visar dock att detta slags kreditrelationer inte var aktuella som ersättare för förlagsrelationerna i Lekebergslagen.

Jacob Ahlén, förvaltaren på Hasselfors bruk, ger i sina memorialer upplysningar kring brukets relationer till bergsmännen i början av 1800-talet. Ännu under 1810-talet och i början av 1820-talet höll bruket en del bergsmän med förlagskrediter.²⁵ Några förlagsinteckningar företogs aldrig vid denna tid. Istället gavs bergsmansförlag genom räkningar vilka reglerades i motböcker. Ahlén ger dock i sina uppgifter stöd åt Bergenskjölds bild av de problem som var förknippade med bergsmansförlagen. I åtskilliga memorialer diskuterar Ahlén svårigheterna med att driva in sina fordringar från bergsmännen.

21 RA. Bergskollegium. Huvudarkivet, E 2 i:19 (bergmästarrelation 1844). Anm. Någon ingående kontroll av Troilius uppgift har inte företagits men en översiktlig genomgång av bergstingsprotokollen cirka 1790–1850 visar inga spår av förlagshandel, såväl som på ett fall år 1845, alltså året efter det Troilius lämnade sin uppgift. Vid bergstinget 1845 valde bruksförvaltaren J. Diedrichs vid Svartå bruk att ”anhålla om inteckning enligt förlagsförordningen”. Genom inteckningen förbands Olof Spihk att lämna 40 skeppund Immetorpstackjärn till Diedrichs efter årets blåsning. Immetorpshyttan låg i Karlskoga bergslag men hörde till Lekebergslagets jurisdiktion (SVAR. Lekebergs bergstingsrättsprotokoll. Bergstinget 1845 § 17).

22 Hülphers 1778, sid. 81, 97.

23 Edlund 1988, sid. 104; Florén & Rydén 1992, sid. 100f.

24 Sjöberg 1993, sid. 141; Hanssen 1952, sid. 38–41; Martinius 1970, sid. 137.

25 ÖLF. Hasselfors bruk, 9/90:3 (Ahléns memorialsskrivelser) 15/2 1815, 1/2 1816, 1/2 1821.

Bergsmånner beskriver som opålittliga. Deras löften om att utgivna bergsmånsfrlag skulle återgåldas med en tackjårnsleverans efterlevdes inte alltid.²⁶ De sålde sitt tackjårn till den som bjöd högsta ersåttning för varan. Perioden 1815–1825 gav Ahlén mycket huvudbry kring hur bruket borde organisera sina kreditrelationer till bergsmånner.²⁷ Slutligen, kring år 1825, beslutade han med bruksågarens godkånnerande att bergsmånsfrlag endast skulle ges till brukets kontrakterade tackjårnshandlare medan de enskilda bergsmånner ombads att i fortsåttningen föra sitt färdiga tackjårn till bruket fr direkt affår efter dagspris. På sätt sätt skulle bergsmånnerens tidigare ”krånkel” stävjas. Ahlén avslutade åtskilliga räkningar med bergsmånner, med hot om lagsökning om inte brukets fordringar inflöt inom utsatt tid.²⁸ Men ånnu under några år erhöll tre bergsmån räkningar vid bruket, vid sidan av storleverantrerna Lars Jansson och Olof Larsson. Men dessa tre försvann ganska snart ur bilden. Brukets tackjårnsleveranser kom därefter uteslutande att distribueras genom kontrakt med tackjårnshandlande.²⁹ I verkligheten upphörde dock *inte* bergsmånsfrlagen genom Ahléns agerande.

Vid Hasselfors bruk omorganiserades kreditflödet beträffande tackjårnshandeln efter cirka 1825. Bruksågaren skaffade från den tiden hos handelshus i Göteborg förlag vilket han tillsånde bruksförvaltaren som i sin tur skickade en del av bruksförlaget vidare som förskotts betalning till de kontrakterade tackjårnshandlarna.³⁰ Tackjårnshandlarna återigen synes mot slutet av 1820-talet och framåt ha utgivit bergsmånsfrlag till enskilda bergsmån. De tackjårnshandlare som kom att fungera som bergsmånsfrlåggare tycks i hög grad ha organiserat sin kreditrörelse på samma sätt som bruken gjort under det tidiga 1800-talet. Bergsmånsfrlagen gavs på räkning, förlagsinteckningar efter 1748 års frlagsfrordnings stadganden nyttjades aldrig.³¹ Kreditfldet vid Hasselfors bruks tackjårnsupphandling omkring år 1825 och framåt illustreras i figur 2. I detta schema illustrerar streckade pilar kreditflödet och heldragna pilar

26 LF. Hasselfors bruk, 9/90:2 (Ahléns memorialskrivelser) exempelvis 13/4 1820, 9/90:3 (Ahléns memorialskrivelser) exempelvis 3/6 1819. Anm. Detta var knappast ett lokalt problem utan synes ha varit vanligt över hela Bergslagen, se Munktell 1934, sid. 80f.

27 LF: Hasselfors bruk, F 8 A:4 (Ahléns memorialskrivelser) exempelvis 20/3 1817, 9/4 1817, 26/6 1817, 25/1 1818, 14/5 1818, 20/8 1818, 27/8 1818. Anm. Av Ahléns memorial framgår att samma problem tycks ha frekommit vid Villingsbergs bruk vid samma tid.

28 LF: Hasselfors bruk, G 3 AA, avrkningsbåcker 1825–1826; F 8 A:4 (Ahléns memorialskrivelser) 10/3 1825, 11/3 1825.

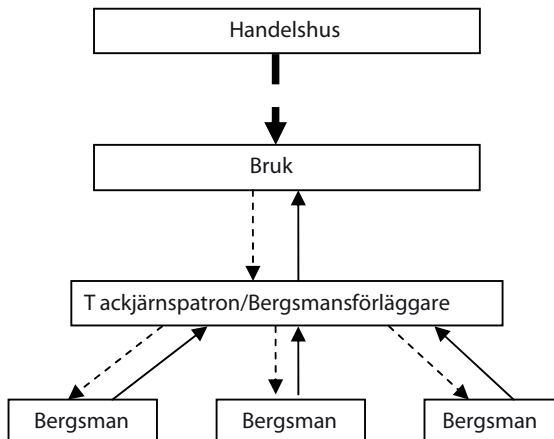
29 LF: Hasselfors bruk, F 8 A:5 (Ahléns memorialskrivelser) 3/2 1825, 9/9 1825; Hasselfors bruk, G 3 AA, avrkningsbåcker 1825–. 1828 hade alla räkningar, utom dem med de nämnda tackjårnspatronerna, avslutats.

30 LF: Hasselfors bruk, 9/90:3 (Ahléns memorialskrivelser) exempelvis 26/3 1818, 21/2 1822, 11/3 1825; E 2 U:1 (Ahléns memorialskrivelser) 14/8 1836.

31 LF. Hasselfors bruk, F 3 C:14 (mapp mrkt Srhult), *Olof Larssons besvr 1842*.

tackjärnsflödet. Den fetare streckade pilen motsvarar bruksförlaget medan de tunnare streckade pilarna illustrerar den del av bruksförlaget som omsattes i tackjärnsupphandlingen.

Figur 2. Kredit- och tackjärnsflöden efter år 1825. Exemplet Hasselfors bruk

I följande avsnitt skall den form av bergsmansförlag som uppkom och nyttjades under första hälften av 1800-talet studeras närmare. Endast efter en av Hasselfors och Svartås alla tackjärnsleverantörer har jag funnit efterlämnade handlingar som kan belysa de traditionella bergsmansförlagens utveckling i Lekebergslagen under 1800-talet. Det gäller kronolänsmannen Johan Wikander, alltså en av de mest betydande tackjärnshandlarna under tidsperioden 1830-tal till cirka 1850 (se kapitel 4).

Johan Wikander – bergsman, länsman och bergsmansförläggare

I augusti 1790 föddes Johan Wikander i en stuga på Västanås ägor i Kvistbro socken. Han var son till brukssnickaren Erik Wikander och Christina Jonsdotter. Redan vid fyra års ålder blev Johan faderlös. Året därpå hade dock modern gift om sig med sockensmeden Erik Sjöberg.³² Vid 18 års ålder, på julafton 1808, utnämndes Johan Wikander till vice fjärdingsman. Senast 1814 innehade han den ordinarie fjärdingsmannatjänsten i Kvistbro socken och 1815 utnämndes han till vice kronolänsmän i Lekebergs härad.³³

³² SVAR. Kvistbro, C:5 (födda 1790, döda 1794, vigda 1795).

³³ Västernärkes hembygdsförenings arkiv, Wikanders personarkiv (utnämning till vice fjärdingsman 1808); ÖLM, Johan Wikanders personarkiv (utnämning till vice länsman); SVAR: C:6 (Lysnings och vigselbok 2/10 1814).

Den 6 november 1814 gifte sig Johan med den två år yngre Britta Cajsa Ersdotter, dotter till bergsmannen, bergssexmannen och nånmdemannen Erik Jonsson, ågare av 1/3 skattebergsmanshemman Våstanås. 1816 föddes parets första barn, sonen Erik Johan. 1818 följde den andra sonen, Lars Petter. 1821 föddes parets tredje och sista barn, dottern Justina Sofia. 1816 hade Johan och Brita Cajsa köpt en gård i Våstanås och med köpet av denna bergsmansegendom tog torparsonen och vice lårnsmannen steget in i bergsmangruppen. 1817 utsågs Johan Wikander till kronolårnsmån i Lekebergs hårad vilken tjänst han innehade ånda till sin död. Han avled den 22 oktober 1854, 64 år gammal. Dödsorsaken var enligt död- och begravningslånghden njursten.³⁴

Hur var det då möjligt att klåttra från rollen som enkel snickarson till en kronolårnsmånstjänst med kontroll över ett helt hårad? Johan Wikanders avancemang hade troligen sin förklaring i hans personliga duglighet och erfarenhet. Formella utbildningsmeriter spelade en obetydlig roll till långt in på 1800-talet. Det rårckte med god förmåga att skriftligen kunna uttrycka sig på svenska, god fårldighet i rårkning och ”fårsvårilig kårnedom” om vissa juridiska frårgor.³⁵ Naturligtvis bår Wikanders tjänst som fjårdingsmån ha bidragit till att han redan i unga år bekantade sig med fårgerifårvaltningen betrårffande sårvål ansvarsområden och arbetsuppgifter, som dess tjänstemån. Steget upp till lårnsmånstjånsten bår av den anledningen ha blivit tårmligen kort. Kånске hade också åktenskapet viss betydelse. Det är viktigt att poånghtera att Johan Wikander gifte in sig i en bergsmansslåkt som åtminstone genom två generationer hade innehaft fårtrårendeuppdrag som bergssexmån i Lekebergslagen.³⁶ Erik Jonssons döttrar fårrefaller ha varit synnerligen goda partier får åktenskap. Åven den betydande tackjårnshandlaren, bergssexmannen, riksdagsmannen och blivande håradsdomaren Olof Larsson gifte in sig i slåkten i slutet av 1820-talet och blev dårmed Johan Wikanders svårger.³⁷ Kånске hade svårfadern Erik Jonsson visst inflytande når Wikander stegvis avancerade till lårnsmånstjånsten.

Vid Mullhyttan, liksom vid ett flertal gruvor i Lekebergslagen, upptrådde Johan Wikander dels som andelsinnehavare och producent, dels som en centralfigur. Exempelvis fungerade han under åren 1830–1846 som fårreståndare,

34 SVAR. Kvistbro. C:5–8 (Fårdda, vigda och dåda 1780–1861), A I:3–5 (husfårhårslånghden 1811–1826); SVAR. Lekebergs håradsrårtt. A II:8 (lagfartsprotokoll 5/12 1816).

35 Westerhult 1965, sid. 273f.

36 Johan Wikanders svårfar Erik Jonsson står antecknad som nånmdemån i husfårhårslånghdena men andra kårllor noterar att han också innehade tjänst som bergssexmån i bårjan av 1800-talet, SVAR. Kvistbro, A I:1 (husfårhårslånghd 1800–1805), C:5 (fårldelse och dopbok 17/9 1792); ULA. BMN, E IIB:2 (reg 3, nr.65). Erik Jonssons fader Jonas Ersson var bergssexmån under andra hårlften av 1700-talet. SVAR: C 3 (fårldelse och dopbok 7/11 1758); ÅLF. Kronobergs gruvbolag, F 2:1 (Kungårrelse på auktion på gruvdelar 1785).

37 SVAR. Kvistbro, C:7 (vigselbok 1827).

ibland kallad syssloman, vid Hässelkulla gruva.³⁸ Hur var detta förenligt med länsmanstjänsten? Kronobetjäningens avlöningssystem var i äldre tid tämligen komplicerat. Kort kan man säga att tjänstemännen i allmänhet var dåligt avlönade och att biinkomster därför krävdes för livsuppehållet. Särskilt gällde detta länsmännen. Exempel på vanliga biförtjänster bland dessa var att upprätta juridiska handlingar såsom köpebrev och testamenten samt att utföra boupp-teckningar, arvskiften med mera. Dessutom kunde de fungera som juridiska rådgivare och som ombud eller biträden vid rättegångar. Vidare var de oförhindrade att ägna sig åt jordbruk, industriell verksamhet eller affärsrörelse. Inskränkningar i att åta sig arbetsuppgifter utanför länsmanstjänsten infördes successivt först under andra hälften av 1800-talet.³⁹

Wikanders etablering av en tackjärnshandelsrörelse skall sannolikt ses mot bakgrund av flera olika omständigheter. För det första torde bergsmanssysslan ha spelat en betydande roll. Som ägare av andel i Mullhyttan och som tackjärnsproducent var han väl insatt i tackjärnsproduktionens och tackjärnsavsättningens förutsättningar samt väl bekant med hyttelaget och dess bergsmän. För det andra torde, som tidigare nämnts, hans anseende och förtroende i lokalsamhället ha haft stor betydelse. För det tredje torde kronolänsmanstjänstens låga lönenivå och behovet av biförtjänster ha utgjort ett rent försörjningsmässigt motiv till att etablera en handelsrörelse. Det är dessutom inte osannolikt att Johan Wikanders svåger, tackjärnshandlaren Olof Larsson, också hade en viss betydelse i sammanhanget då han inledde sin bana som tackjärnspatron tidigare än Wikander och därför kan ha tjänat som en viktig inspiratör och läromästare (se kapitel 4).

Fragment från en handelsrörelse – något om det efterlämnade materialet

Johan Wikander har inte efterlämnat något samlat eget arkiv men ett antal handlingar efter hans verksamhet har funnit sin väg till flera olika arkivinstitutioner. I dessa spridda papper finns dels rent privata handlingar, dels sådana som härrör från Wikanders tjänsteutövning som länsman. Här är det dock de privata handlingarna som har intresse.⁴⁰ Det viktigaste materialet för

38 VA. Hässelkulla gruvbolag, volym 7 (gruvstämmoprotokoll 1822–1846).

39 Westerhult 1965, sid. 168, 170f.

40 På stadsarkivet i Örebro förvaras ett personarkiv med beteckningen *Kommissarie Johan Wikanders papper (Kvistbro)*. I denna samling finns ett antal handlingar som omfattar egendomsaffärer, boupp-teckningar, arvsskiften, samt ett fåtal personliga räkenskapsböcker. På Örebro länsmuseum arkiv, *Länsarvet*, finns en mindre samling med beteckningen *Johan Wikanders personarkiv*. I detta fall rör det sig om ett fåtal personliga handlingar såsom fastebrev på egendomar, respass och mantalsuppgifter. På Örebro läns företagsarkiv finns ett arkiv som, något missvisande, har försetts med namnet *Mullhyttan*. Även dessa handlingar har med största sannolikhet tillhört släkten Wikander. Därtill förvaras räkenskaper från Johan Wikanders verksamhet i Västernärkes hembygdsförenings arkiv.

nårstudiet av Wikander som bergsmansfårleggare består av en rårkenskapsbok från år 1848 samt två avrårkningsbårker från år 1841 respektive 1853.⁴¹

Wikanders rårkenskaper från år 1848 innehåller ett flertal olika konton. Hans affårskontakter år noterade i tre av dessa konton liksom utbudet av varor. I avrårkningsboken från 1841 har alla de aktårrer som på något vis stått i en affårsfårbindelse med Wikander under året antecknats, totalt 281 personer enligt bokens register. I avrårkningsboken återfinns enligt den dubbla bokfåroringens sedvanliga ordning det aktuella årets rårkningar på debetsidorna medan ersåttningen för varor, kontanta lån och fårskott upptas på kreditidorna. Varje rårkningsinnehavare har antecknats med namn och hemort samt i många fall med titel, såsom *bergsmannen NN i NN*. 1853 års bok år fårrd efter samma mårnster.

Rårkenskapsmaterialet år knapphåndigt. De uppgifter som redovisas i det fårjande bår och kan inte betraktas som statiska. Sannolikt varierade de från år till år och efter rådande konjunkturer. Materialets representativitet för lårnsman Wikanders verksamhet som bergsmansfårleggare kan dårfor te sig bristfållig. Uppgifterna i rårkenskaperna har dock kompletterats med annat material, exempelvis brevkoncept, småprotokoll från håradsrårten samt uppgifter ur bruksarkiv. En vidare tidsram än den som de ovan kommenterade rårkenskaperna medger har dårigenom åstadkommits. Med ståd av dessa kompletterande kårllor kan vi konstatera att rårrelsens grundläggande struktur var likartad under hela den period då Wikander framtrådde som en betydelsefull tackjårnshandlare och bergsmansfårleggare, det vill sårga från 1830-talets bårjan till fårsta hårften av 1850-talet.

Varor och kontanter mot tackjårn – ett kårpsystem med fårskottsbetalning

Wikander handlade med diverse varor. I ett konto i rårkenskapsboken från 1848 upptas såd, årtor, malt, salt, sill, gråsidor, stångjårn, stål, krut, svavel, spik och lårder. Såd fanns av alla slag. Av råg- och havresorterna, som för lokalbefolkningens behov var betydligt viktigare än vete och korn, såldes under perioden 1 januari–30 december 1848 cirka 202 tunnor hårstråg och 326 tunnor vithavre. Malt fanns av typerna korn, råg och havre. Spik fanns i fyra olika dimensioner och lårdet sorterades som vårstindiskt eller svenskt lårder.⁴² Spannmålens och de åvriga varornas ursprung år i håg grad okånt.

Ytterligare en viktig vara under eget konto utgjordes av brånnvín. Brånnvínet kårptes dels in från sårdra Nårke, från Askersund, dels brånndes det vid

41 Rårkenskapsboken 1848 och avrårkningsboken 1841 fårvaras i Vårsternårkes hembygdsfårerings arkiv (*Wikanders rårkenskaper*), avrårkningsboken från 1853 på Årebro stadsarkiv (*Kommissarie Johan Wikanders papper*, G:2).

42 Vårsternårkes hembygdsfårerings arkiv, Wikanders rårkenskaper 1848. Anm. *Gråsidor* syftar på *grårsej*, *Nordisk familjebok* 1919, sid. 465 (uppslagsord *torskslåktet*).

Västanås.⁴³ Varje kanna som utskänktes antecknades i brännvinskontot och för år 1848 kan vi läsa att det mellan den 3 januari och den 30 december utskänkts nästan 2006 kannor brännvin vid Västanås, alltså drygt 5250 liter.

Wikander tillhandahöll även järnmalm till försäljning.⁴⁴ Som delägare i ett flertal gruvor ägde han egen malm. Utöver den malm som tillföll honom efter hans andel vid lottningsstämmorna ropade han in åtskilliga malmposter vid de på lottningen efterföljande malmauktionerna, åtminstone vid Hässelkulla gruva. Vid sidan av sin egen malmhandel fungerade också Wikander som kommissionär.⁴⁵ I räkenskaperna från år 1848 framgår att han fungerat som malmhandelskommissionär för ett flertal personer med andelar i olika gruvor, framförallt i Hässelkulla, Dalkarlsberg och Mossaberg.⁴⁶

År 1853 stod ett av Wikander anlagt tegelverk färdigt strax intill Mullhyttan. Råvarorna till tegelverket fanns lokalt. Därmed fogades ännu en varutyp in i handelsmannens sortiment. Johan Wikanders tid som tegelhandlande blev dock kort, året efter att produktionen inletts avled han.⁴⁷ Wikander var alltså en köpman med ett varierande sortiment som bidrog till att skapa en varierande kundkrets. Han kunde förse allmogen med förnödenheter i form av livsmedel, brännvin och förbrukningsvaror samtidigt som han kunde förse bruk och ståndspersoner med krut samt under sitt sista levnadsår även byggnadsmaterial.

Vid en genomläsning av avräkningsboken för år 1841 blir det tydligt att kronolänsman Wikanders bergsmansförslag inte enbart omfattade livsmedel och andra förbrukningsvaror. Där togs även kontanter upp liksom diverse avgifter. Wikanders avräkningsbok 1841 visar att de kontanta förskotten vid den tiden utan tvivel var den dominerande typen av bergsmansförslag. De avgifter som togs upp i avräkningsboken var exempelvis kronoräntor och den avgift som bergsmännen i trakten betalade för utnyttjandet av ”malmvägen” till de stora gruvfälten kring Nora. Även lösensummor för olika domar vid bergs- och häradsting samt för lantmäteriakter tillhörde posterna i avräkningsboken. Där upptogs också de arbetslöner som bergsmännen var skyldiga hyttefolket

43 ÖSA. Kommissarie Johan Wikanders papper, G:2, avräkningsbok 1853 (P-A Fogelströms konto); Västernärkes hembygdsförenings arkiv, Wikanders räkenskaper 1848 (uppgifter kring brännvinsbränningen).

44 Malmförsäljningskontot 1848 upptar 26 bergsmän som hämtat malm hos Wikander. Mer än hälften av dessa bergsmän tillhörde andra hyttelag än Mullhyttelaget. Dessutom hade Wikander försett både Mullhytte- och Vekhyttelagen med malm till värmning och drev. Alla malmköp bokfördes och gottgjordes vid senare tillfälle med tackjärn som betalningsmedel. Västernärkes hembygdsförenings arkiv, Wikanders räkenskaper 1848.

45 Exempelvis tog han på sig ansvaret att sälja hela Laxå bruks andel av rötsten och mull vid Dalkarlsbergs gruvor år 1839 (se not 100 sid. 160).

46 Västernärkes hembygdsförenings arkiv, Wikanders räkenskaper 1848 (malmtillgångar 1847 års höst)

47 ÖSA. Kommissarie Johan Wikanders papper, G:2, avräkningsbok 1853. Genom avräkningsbokens uppgifter är det tydligt att såväl omfattande byggnadsarbeten som tegelproduktion ägt rum 1853 varför detta är det troligaste startåret.

vid Mullhyttan. Liknande relationer har Richard Ringmar funnit mellan bergsmännen i Ovanjö och Torsåker och bergsmansförläggarna i Gävle. Det var inte ovanligt att handelsmän i Gävle betalade bergsmännens krono- och bergsutskylder. I Gästrikland gällde dock bergsmansförlagen bergsmännens stångjärnstillverkning.⁴⁸

Bergsmännen som var indragna i Wikanders förlagshandel gäldade förlagskrediterna i tackjärn. Bönderna i landslagen avbetalade i allmänhet sina krediter i spannmål. När det gällde de obesuttna har många av de torpare som återfinns i avräkningsboken 1841 gottgjorts för gruvgång i någon av de gruvor där Wikander var delägare. Att hålla lösöresauktioner på gårdarna tycks också ha varit ett vanligt sätt att skaffa fram ersättning för Wikanders krediter. I de senare fallen är det oklart i vilken omfattning det har rört sig om exekutiva eller frivilliga auktioner och tveksamt om vi överhuvudtaget skall betrakta förbindelserna som förlagshandel.⁴⁹

Wikanders handelsrelation till bergsmännen var alltså uppbyggd som ett köpsystem, vari de av Wikander utlämnade livsmedlen och kontanterna i enlighet med Henrik Munktells tidigare citerade definition av bergsmansförlaget kan beskrivas som förskottsbetalningar för bergsmännens tackjärn. Genom dessa förskottsbetalningar kunde Wikander räkna med att hans järnbodar skulle fyllas med tackjärn under blåsningens gång och att kontrakten med bruksägarna kunde uppfyllas. Givetvis fanns risker för samtliga parter förenade med rörelsen, till vilka vi skall återkomma nedan.

I Wikanders kassabok från år 1854 visar anteckningar att handelsrörelsen fortfarande bedrevs under Johan Wikanders sista levnadsår. Varje månad summerades försäljningen, såväl varuslagen som förtjänsten.⁵⁰ Huruvida faderns handelsrörelse levde vidare genom sonen Lars Petters försorg efter faderns död hösten 1854 är dock ovisst.⁵¹

En länk i kreditkedjan

Wikanders bergsmansförlag byggdes inte upp med eget kapital, åtminstone inte från början. De var som framgått av figur 2 att betrakta som en länk i en lång förlags- eller kreditkedja. Denna kedjebildning var inte unik för vare sig Lekebergslagen, järnhanteringen eller svensk förinstitutionell kreditrörelse. Den genomsyrade hela produktions- och distributionssystem under förindu-

48 Ringmar 1999, sid. 157.

49 Västernärkes hembygdsförenings arkiv, Wikanders avräkningsbok 1841.

50 ÖSA. Kommissarie Johan Wikanders papper, G:2, kassabok 1854.

51 Känt är att åtminstone brännvinsförsäljningen vid Västanås upphörde redan 1855 på grund av den nya brännvinsbränningslagen (se *Kvistbro sockens historia* 1972, sid.418ff). I Lars Petters bouppteckning från år 1860 upptas inte heller den handelsbod som finns i faderns bouppteckning. Detta talar för att släkten Wikander före 1860 upphört att bedriva handelsrörelse (ULA. Lekebergs häradsrätt, F II a:13, 15 (Bouppteckningar)).

striell tid. Till exempel har historikern Pia Lundqvist i sin avhandling om gård-farihandlarna i Sjuhäradsbygden med all tydlighet illustrerat den kredit- och varuström som innefattade såväl köpmanshus i London som allmogehushåll i Marks och Kinds härader under 1800-talet.⁵²

De bergsmansförlag som Wikander som bergsmansförläggare utbetalade för bergsmännens tackjärn utgjordes ursprungligen av till honom utgivna förskott eller delbetalningar för kontrakterade tackjärnsleveranser till bruk och andra avnämare. Formen för leveranser och betalning av tackjärnet tycks ha varierat och länge varit oregerad, vilket skymtar på några håll i Wikanders brev till handelspartnern superkargören Kullgren i Kristinehamn. Ersättningen för de kontrakterade tackjärnsleveranserna delades ofta upp på flera delbetalningar spridda över tid varpå den fulla betalningen reglerades vid räkningslutet. Tackjärnsleveranser till bruken skedde i början av 1800-talet under blåsningarnas lopp, antingen genom leverans till bruket eller genom hämtning vid hyttorna av brukets körare. Mot mitten av 1800-talet började dock fastställda datum, för såväl leveranser som betalning, att skrivas in i kontrakten. Fragmentariska uppgifter pekar också mot att en viss dröjsmålsränta införts i samband med åtstramningen.⁵³ Den form betalningar och leveranser antog torde ha syftat till att minska riskerna för förskingring.⁵⁴

Ett antal brevkoncept från Wikanders tidiga år som tackjärnshandlare visar tydligt hur viktiga förskotten var för tackjärnshandelns upprätthållande. I brev efter brev till superkargören Kullgren begär länsmannen ytterligare pengar till rörelsen, antingen som förskott på en kommande leverans eller som betalning för redan levererat järn. Wikander beskriver i ett brev i juni 1832 sin utsatta position i systemet:

Om jag icke kan fournera de Bergsmän med hvilka jag har affairer med penningar till deras nödigaste behofwer af sommarföda, går jag miste om deras Tackjern.⁵⁵

Wikanders ord visar att hans relation till bergsmännen knappast var så dominerande att han som bergsmansförläggare kunde känna sig säker. Bergsmännen var inte bundna till honom. Skaffade inte länsmannen det de behövde vände de sig till någon annan. Så såg åtminstone förhållandet ut inledningsvis men vi har anledning förmoda att den med tiden blev allt mer exploaterande till bergsmansförläggarens fördel (se kapitel 6).

52 Lundqvist 2008, sid. 189. När det gäller järnrelaterade kreditkedjor har dessa exempelvis belysts i Nachmansson & Hannerberg 1945, sid. 279ff; Hildebrand 1957, sid. 183ff.

53 Ang. formen för leverans och betalning liksom dess förändring se SVAR, Lekebergs bergstingsrätt, bergstingsrättsprotokoll 1844, § 32 och 42; ÖLF. Svartå bruk, G 3 ab, avräkningsböcker 1820-21, exempelvis Jonas Larsson i Lekhyttan och Olof Larsson i Sörhult.

54 Jfr Munktel 1934, sid. 8of, 102.

55 ÖSA: Kommissarien Johan Wikanders papper, F:1 (brevkoncept) brev till superkargör B N Kullgren 8/6 1832.

Lårnsman Wikander bedrev alltså sin verksamhet som bergsmansfårleggare och tackjårnshandlare genom krediter från andra. Hur kunde han då tjåna på tackjårnshandeln? Fårlagsrårntor och stipulerade avdrag på tackjårnspri-serna kan ha erbjudit vinstmårjligheter.

Henrik Munktells studier av bergsmansfårlagen ger tyvårren ingen klar bild av hur rårnteberårkningen gick till inom de traditionella bergsmansfårlagens ramverk under 1700-talet. På vissa stårllen skymtar rårntor i Munktells kårllmaterial medan det på andra håll inte tycks ha fårrekommit någon rårnta på fårlagen. I en kunglig fårordning 1723 stadgades exempelvis att rårnta skulle berårknas i de fall där bergsmannen inte återbetalat sitt lån inom utsatt tid. Rårntan berårknades då får tiden *efter* fårfallodagen fram till återbetalningen.⁵⁶ Bergmårstaren Bergenskjålds beskrivning åver fårlagshandeln i Nora 1784 visar att denna handel, åtminstone vid den tiden och på den platsen, genererade handelsvinster via rårntor.⁵⁷

Wikanders fårlag var rårntebelagda från uttagsdatum.⁵⁸ Wikander skilde i avrårkningsboken på rårntor på fårregående års skuld och rårntor på fårlagen. Får skulder från fårregående rårkenskapsår hade rårntenivån faststårllts till 6 %, vilken fram till 1864 var den hånst tillåtna enligt handelsbalken.⁵⁹ Betrårffande fårlagsrårntan har inte den exakta rårntenivån kunnat faststårllas. Mårjligen fårrekom olika nivåer. En kanske mer sannolik fårklaring till oklarheterna torde vara att vissa typer av poster i avrårkningsboken aldrig var rårntebelagda. Någon djuplodande analys har inte fårretagits, vi nånjer oss med att konstatera att *får-lagsrårntor* ingick i Wikanders kreditrårrelse. I de fall bergsmannen inte kunde balansera vårdet av det tackjårn han levererade till lårnsmannen mot de uttagna fårlagen och sårledes landade på minus i slutrårkningen upptogs mellanskillnaden som *skuld* i nånstkommande årsrårkning, belagd med 6 procent s rårnta.⁶⁰

Fragmentariska uppgifter pekar mot att tackjårnspatronernas kreditfårbindelser till jårnbruk eller andra kreditorer inte alltid var rårntebelagda.⁶¹ Det år okånt hur utbredd fårrekomsten av sårdana åverenskommelser mellan tackjårnspatroner och jårnbruk i realiteten var, men om de var vanliga skulle detta kunna utgånra en viktig fårklaring till tackjårnshandlarnas mårjligheter till fårrtånster.

56 Munktell 1934, sid. 111f (not 8).

57 *Nora bergslag vid 1784 års slut*, sid. 69.

58 Vårsternårrikes hembygdsfårrenings arkiv, Tryggeboda gårds handlingar (Jån Persson i Tryggebodas rårkning hos lårnsman Wikander 1832–1834).

59 Vårsternårrikes hembygdsfårrenings arkiv, Wikanders avrårkningsbok 1841; Perlinge 2005, sid. 13, 17.

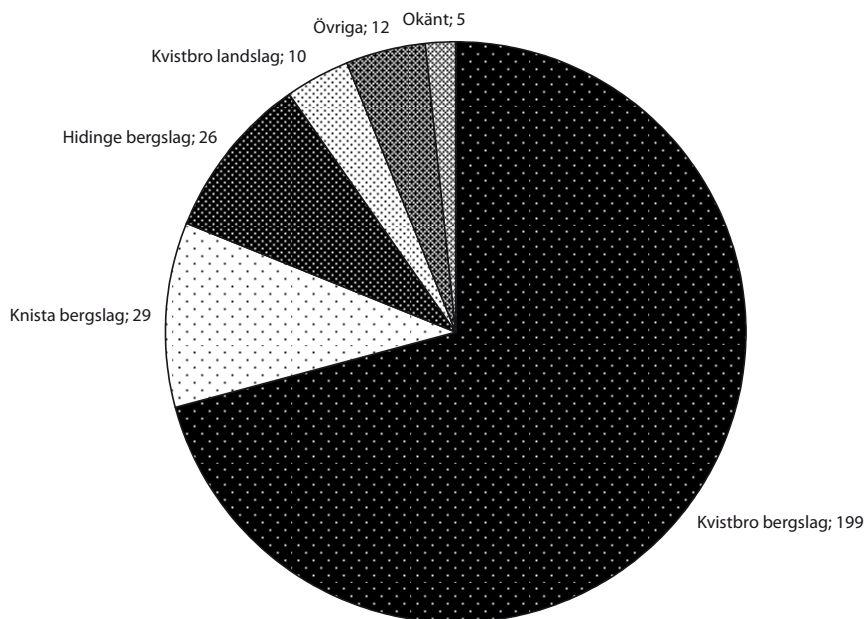
60 Vårsternårrikes hembygdsfårrenings arkiv, Wikanders avrårkningsbok 1841.

61 ÅLF: Hasselfors bruk, F 3 C:14 (Olof Larssons besvår år 1842 i mapp mårkt *Sårhult*).

En bergsmansförläggare i södra Lekebergslagen

Hur långt sträckte sig länsman Wikanders kreditförbindelser, i ett rent geografiskt perspektiv? För en kartläggning har 1841 års avräkningsbok använts. Resultatet illustreras i diagram 5:1

Diagram 5:1. Geografisk spridning av Johan Wikanders kreditförbindelser 1841

Källa: Väster närkes hembygdsförenings arkiv, Wikanders avräkningsbok 1841.

Diagram 5:1 visar att Wikanders kreditförbindelser till största delen fanns inom bergslag och omfattade bergsmän. Understrykas bör också att de endast omfattade de tre socknar av Lekebergslagen som var belägna längst i söder, Kvistbro, Knista och Hidinge. Den norra delen av bergslagen berördes inte. En klar majoritet av förbindelserna fanns inom den egna socknen, eller rättare Kvistbro sockens bergslag.

Wikanders kreditgivning hade en begränsad utbredning bland bönder och andra grupper i rena jordbruksbygder. Endast omkring 10 % av de i avräkningsboken noterade var hemmahörande i sådana bygder, de flesta i Kvistbro och Nysund. Knista och Hidinge landslag omfattades inte alls.

Wikanders kreditrörelse hade alltså i huvudsak en geografisk räckvidd som omfattade hela Edsbergs härad som det såg ut från år 1872. I stort sett hölls kreditförbindelserna inom två mils radie fågelvägen från Västanås, i de flesta fallen dock väsentligt mycket närmre. De flesta förbindelserna fanns i bergslagen. Mer långväga förbindelser var få.

Alla bergsmansfårlåggare var inte lika framgåingsrika

Lånsman Johan Wikanders fårlågs- och tackjårnshandel måste anses som framgåingsrik. Vid sin dåd ågde han en behållning som uppgick till hela 102 080 riksdaler banco. Framfårlått ågde han stora värden i fordringar och fastigheter medan hans skulder var marginella.⁶² Sådan framgåång gånldde dock inte alla bergsmansfårlåggare.

Tidigare har vi sett att bergssexmannen och sedermera håradsdomaren Olof Larsson var en betydelsefull tackjårnshandlare och bergsmansfårlåggare i Lekebergslagen, sannolikt den fråmste under 1830-talet. Under åren 1830–35 hade han levererat omkring 3200 skeppund tackjårn till Svartå bruks hamrar.⁶³ Fragmentariska uppgifter pekar på att Olof Larsson i likhet med lånsman Wikander ågnat sig åt en handelsrårelse med bland annat spannmål och brånnvin vid sidan av kontanta fårlågskrediter och tackjårnsaffårer.⁶⁴ Sannolikt var hans rårelse av samma slag som lånsman Wikanders. Sårskilt intressant i detta sammanhang år de båda tackjårnshandlarnas och bergsmansfårlåggarnas relation till varandra. De båda var svågrar, gifta med dåttrar till bergssexmannen Erik Jonsson. Medan Wikander som framgått var relativt framgåingsrik visar Olof Larssons vidare åde dåremot på baksidan av 1800-talets oreglerade bergsmansfårlåg och tackjårnshandel.

Når Svartå bruk omkring år 1840 bytte bruksinspektör uppstod inom kort en konflikt mellan Olof Larsson och den nya bruksledningen fåretrådd av bruksinspektorn Johan Diedrichs.⁶⁵ Konflikten bottnade i att Larsson inte lyckats uppfylla tackjårnskontraktet. Hans penningskuld var enligt motboken långt stårre ån vårdet av det tackjårn han levererat. 1841 lagsåktes dårfor håradsdomaren Larsson av Diedrichs får en skuld uppgående till 4000 riksdaler banco. Råttprocessen blev utdragen. I Olof Larssons besvår, formulerat år 1842, framkommer några intressanta uppgifter om tackjårnshandelns fårutståttningar i sådra Lekebergslagen:

Jag Olof Larsson, som åfver 29 års tid haft med Svartå Tackjårnshandel, derunder vid Boksluten hvarje år håftad får mer eller mindre skuld allt efter som jag kunnat indrifva och utvåga Tackjårn till Bruket [...] Fårre Inspektoren på Svartå, som alltid insett svårigheter får mig, att af en mångd oftast mindre bemådlade Bergsmån åt hvilka jag likvål nådgats lemna pengar på fårlåg, får att kunna uppfylla Tackjårns contracten, hvarje år kunna utbekomma det Tackjårn de fårbundit sig att aflemna, hafva ej fåstادت något afseende på en af sådan orsak uppkommen balance, enår

62 ULA. Lekebergs håradsrått, F II a:14 (Johan Wikanders bouppteckning 1855).

63 ÅLF. Svartå bruk, G 2 A, kapitalbåcker 1830–35 (tackjårnsskonton).

64 ÅSA: Kommissarien Johan Wikanders samling, F:1 (brevkoncept 1832–33) Brevkoncept 15/8 1832; Laxå bruk. E 1 a:33 (Inkomna skrivelser) G.Camitz brev till Laxå bruk 2/7 1840.

65 Materialet från denna tvist, det vill såga de olika råttsinstansernas utslag m.m. fårvaras i ÅLF: Hasselfors bruk, F 3 C:14 (mapp mårkt *Sårhult*).

det väntat att jag få snart som möjligt fullgjord min förbindelse och jag har äfven Brukseärens goda minne haft löfte, att få häfta för en sådan skuld, utan att derå gifva ränta.⁶⁶

Larssons försvar visar att traktens bergsmän uppenbarligen hade svårigheter att både driva sitt bergsbruk utan bergsmansförslag och lämna tackjärn motsvarande förskottsbetalningarna. Den som fick sitta emellan var mellanhanden Olof Larsson, det var på honom brukets motbok var ställd. Att de avtalade tackjärnsvolymer inte alltid var lätta att bygga upp genom bergsmäns tackjärnsinvägningar, visar förekomsten av bergsmansförläggarnas tackjärnsinköp. Länsman Wikander synes exempelvis ha inköpt betydande tackjärnsposter från Laxå bruks egen tillverkning vid masugnen i Rölfors, sannolikt för att lyckas uppfylla ett eller flera tackjärnskontrakt.⁶⁷ Bruksägarens löften om en räntefri skuld räckte inte långt när Diedrichs lagsökte Olof Larsson, tvisten löstes slutligen genom att Larsson tvingades betala sin skuld till bruket.

Ytterligare en riskfaktor i det nya tackjärnshandelssystemet framträder i tvisten mellan Johan Diedrichs och Olof Larsson, liksom i Wikanders brev till superkargör Kullgren, nämligen risken för att som tackjärnshandlare drabbas av en ogynnsam tackjärnsprisutveckling. Ett sådant missöde drabbade flera bergsmansförläggare år 1825. På våren detta år sköt nämligen tackjärnspriset i höjden i Nora bergmästardöme. Länge kunde man inte förstå orsaken till prisstegringen ute i bergslagsdistriktet och det spekulerades kring hemliga affärsuppställningar mellan mäktiga ”penningekarlar”. I juni 1825 stod det dock klart att prisstegringen berodde på en starkare efterfrågan än vanligt. Vanligtvis avsåndes cirka 15 000 skeppund tackjärn från Kopparbergs län till Kristinehamn men 1825 hade endast 9000 skeppund ankommit till staden. Bristen täcktes upp av tackjärn från bland annat Nora och Lekeberglagen. Tackjärnshandlarnas bekymmer i den uppkomna priskrisen bestod i att de tidigare slutit tackjärnskontrakt omfattande flera hundra skeppund utan att äga den färdiga varan. Plötsligt stod de inför kravet att skaffa fram tackjärnet från bergsmännen till dryga kostnader.⁶⁸ Olof Larsson berättar i sitt besvär från början av 1840-talet att det för tackjärnshandlarna olyckliga året 1825 för hans egen del innebar en

66 ÖLF: Hasselfors bruk, F 3 C:14 (mapp märkt *Sörhult*).

67 År 1839 inköpte Wikander 71 skeppund och 1840 nästan 260 skeppund tackjärn från Laxå bruk (ÖLF: Laxå bruk, G 3 aa, avräkningsböcker 1839, 1840); Bergssexmannen och tackjärnshandlaren Olof Olsson i Ribboda, Kvistbro socken, köpte år 1840 80 skeppund tackjärn av Villingsbergs bruk (ÖLF: Villingsbergs bruk, G 2 A:38); Även i en bouppteckning efter bergsmannen Jan Larsson i Kvistbro socken, daterad 13 juni 1848, kan vi under rubriken *fordringar* läsa om sådana inköp gjorda av länsman Wikander och Per Andersson, båda förläggare eller tackjärnsombud i Lekeberglagen (SVAR: Lekebergs häradsrätt F 1:13, Jan Larsson i Östra Ljungstorp, 13 juni 1848).

68 ÖLF: Hasselfors bruk. 9/90:3 (Ahléns memorialskrivelser 5/5 1825, 2/6 1825).

fårlustaffår på 1100 riksdaler banco enbart på tackjårnshandeln med Svartå bruk.⁶⁹

1844 försattes Olof Larsson i konkurs. Sannolikt låg förklaringsen i den för-lorade tvisten med Diedrichs och i att han ”trasslat sig in hos så många, så att det är svårt för honom att i hast reda sig”, för att citera lårnsman Wikanders bedåmning av Larssons soliditet redan i september 1833.⁷⁰ Dårtilt torde det tackjårnsprisfall som intråffade i början av 1840-talet ha påverkat affårerna.⁷¹ Det rikliga materialet kring konkursen bland håradsrårttens arkivalier vittnar om Olof Larssons ”trassliga” kreditförbindelser. Totalt uppgick hans skuld vid konkursen till 17 459 riksdaler, fördelat på 66 fordringsågare bestående av såväl jårnbruk och brukspatroner som andra ståndspersoner, men åven bergsmån och till och med torpare. Spånnavidden över fordringarnas storlekar var enorm. Mest var Olof Larsson skyldig inspektorn P. J. Roman, hela 4500 riksdaler. Den minsta fordringen, 1 riksdaler och 17 skillingar, stod Hasselfors bruk för. Sjålv ågde Larsson fordringar uppgående till knappt 8100 riksdaler. Konkursmassan tvingades dårfor tillgripa såväl den fasta egendomen som lösåren för att låsa Olof Larssons skulder.⁷² Dårfter försvann bergssexmannen och håradsdomaren från tackjårnshandlarnas eller tackjårnspatronernas led.

Hur vanliga var bergsmånsfårläggare i Bergslagen under 1800-talet?

Hur representativa för Bergslagen i sin helhet var då den typ av bergsmånsfårslag som tillåmpades i Lekebergslagen under 1800-talet? Intensivstudier av andra orter har inte varit möjliga att fåreta inom ramen för undersåkningens men tidigare forskning och åldre samtida beskrivningar låmnar vissa uppgifter som talar för att bergsmånsfårslag, om ån av annat slag ån de traditionella, fårekommit på flera håll i Bergslagen ånnu under 1800-talet. I sin beskrivning över Nora bergslag 1784 skriver bergmårstaren Bergenskjåld exempelvis:

Tillfårene, som omnåmnt år, kåndes ingen annan plats att handla uppå ån Nora torg och med dess handlande; fåljaktligen stadgades såljarens mer eller mindre billighet det pris varefter bergsmånnen skulle betala. Nu bevistar de fårmågnare marknåderna, i synnerhet Hindersmåsån i Årebro, och då ångelågenheten fordrar, går resor till Stockholm och fårskaffar sig icke ållenast en fullkomlig kunsåap om varuprisens råtta fårhållande, utan går spannmålskontrakt dels emot penningar, dels emot byte av jårn, och går upphandling av salt fisk, uti vilket ållt han sedermera tjånar och hjålper sina grannar.⁷³

69 ÅLF. Hasselfors bruk, F 3 C:14 (mapp mårkt *Sårhult*).

70 ÅSA: Kommissårrien Johan Wikanders papper, F:1 (Brevkoncept 10/9 1833).

71 Se sid. 166.

72 ÅLA: Lekebergs håradsråt, F IV:2 (Konkursakter).

73 *Nora bergslag vid 1784 års slut*, sid. 46.

Ytligt sett tycks Bergenskjöld ge stöd åt Sjöbergs uppfattning att bergsmännen, när det gällde krediter och lån, samverkade grannar och släktingar emellan. Bergenskjölds formulering ”tjänar och hjälper sina grannar” kan lätt förleda läsaren att tro att det låg något filantropiskt i de rikare bergsmännens agerande. Detta torde knappast ha varit fallet. Snarare bör de förmögnare bergsmännens beteende tolkas som ett utnyttjande av de nya vägar till etablering av handelsrörelser som öppnades under andra hälften av 1700-talet. Genom en reform år 1780 släpptes spannmåls- och potatishandeln fri för vem som helst i landet, och fick bedrivas såväl i städerna som på landsbygden. 1815 blev det även tillåtet att handla med viktualievaror såsom smör och sill. Städernas borgerskap liksom brukens handelsbodas, de senare med privilegier för handel ända sedan 1642, fick genom dessa reformer konkurrens.⁷⁴ Rika bergsmän i Nora bergslag kunde således mot slutet av 1700-talet på legal väg slå sig in på handel. Att deras handelsrörelser utvecklades i samma riktning som länsman Wikanders och andra bergsmansförläggares i Lekebergslagen får anses sannolikt.

Hembygdshistorikern David Blomberg lämnar uppgifter kring liknande intressen bland förmögnare bergsmän i Linde bergslag under 1800-talet.⁷⁵ Blomberg uppger även att de större handelsmännen i 1800-talets Lindesberg fortsättningsvis fungerade som bergsmansförläggare vilka erhöll ”tackjärn i utbyte mot sina viktualier”. En sådan form av förlagshandel utom stadgarna förekom enligt Bergenskjöld även i Nora bergslag år 1784 och fortlevde sannolikt.⁷⁶ Även från Filipstads bergslag lämnades uppgifter till Bergskommissionen 1835 om förlagshandel och omfattande skuldsättning, det senare ett förhållande som för Lekebergslagens del skall behandlas i kapitel 6.⁷⁷

Att olika former av bergsmansförlag tillhandahölls och utnyttjades på olika håll i Bergslagen ännu under 1800-talet tycks alltså ha varit fallet. Lekebergslagen synes alltså inte ha varit något unikum. En av de viktigaste orsakerna till att bergsmansförlagen fortlevde till långt in på 1800-talet torde ha varit att det inte fanns några alternativa kreditinstitut att tillgå för bergsmännen för finansieringen av deras bergsbruksrörelser. I 1835 års klagoskrift till Bergskommissionen förklarade Mullhyttelaget att de befintliga krediter som tillhandahölls genom så kallade bancolån var alltför kortfristiga för att passa bergsmännens bergsbruksrörelse. Det var för bergsmännen omöjligt att återbetala lånen inom den stipulerade löptiden på sex månader. Hur skulle de ha kunnat uppfylla detta villkor då, som de själva uttryckte det, ”något behof för Bruksägarne att på så korr t id främja Tackjærnsafsättningen [...] icke lærer vara att förvänta då

74 Brismark 2008, sid. 53ff.

75 Blomberg 1936, sid. 28f.

76 Blomberg 1936, sid. 90; *Nora bergslag vid 1784 års slut*, sid. 69f.

77 Omberg 1992, sid. 109.

en så utomordentlig öfverproduktion finnes”⁷⁸ Dessa förhållanden gällde för övrigt inte bara Mullhyttelaget. Avsaknaden av kreditinstitut som kunde tillhandahålla långsiktiga lån till de agrara näringsgrenarna blev under 1800-talets första hälft ett uppenbart problem över hela riket. Särskilt under lågkonjunkturer medförde de korta krediterna bekymmer för gäldenärerna.⁷⁹ Lösningen på problemet dröjde till mitten av 1800-talet då hypoteksföreningar bildades över hela landet. Till betydelsen av dessa skall vi återkomma i kapitel 6.

Malmjárnssystemet – malm i utbyte mot tackjárn

Hittills har vi endast uppehållit oss kring de traditionella bergsmansförlagens utveckling under 1800-talet. I det följande skall vi stifta närmare bekantskap med det creditsystem som bidrog till att upprätthålla malmförsörjningen vid bergsmanshyttorna i Lekebergslagen då de lokala malmtillgångarna inte längre kunde motsvara behoven. Handeln med malm inom bergslagsdistrikten i Nora och Karlskoga liksom i Lekebergslagen antog en särskild form. År 1834 stod följande att läsa i Bergskollegiums årsberättelse:

De Bergsmän och Hytteägare, hvilka icke hafva egna Grufve-delar, måste köpa sin malm, som inom denna Bergslag [Nora bergslag, LK] ofta sker genom byte mot Tackjern, hvarigenom malmprisen kommit att blifva beroende af dem för Tackjernet.⁸⁰

Jag har valt att kalla denna form av malmhandel för ett *malmjárnssystem*, ett begrepp som sammanflätar dels den dåtida termen för sådant tackjárn som lämnats som betalning för erhållen malm, dels att malmhandeln fick sådan omfattning att den i hög grad påverkade den förindustriella bergshanteringen i Örebro län.

En hop malm innehåller	20 1/2 vikter
Mull	6 vikter
och hvar hop rättfärdig	17 vikter
Priserna utgjutas: Tackjern	
En hop malm till	7 1/2 Skeppund
" Mull "	3/4 "
" Sköttern "	2 Skeppund

Bild 5. Prissättning på malm vid Hässelkulla gruva år 1839. En hop malm om 20,5 vikter, cirka 42 skeppund tackjärnsvikt, skulle ersättas med 7,5 skeppund färdigt tackjárn (Källa: VA, Hässelkulla gruvbolag, volym 4, utdrag ur malmlottningslistan 1839).

78 RA. Bergskommissionen 1833–1835, ÄK 419. Uppgifter från bruken, volymerna Örebro läns nordligare del och Ölme och Visnums härader i Värmland (Mullhyttan, skrivelse till Bergskommissionen 1835).

79 Nygren 1981, sid. 106.

80 Bergs-Collegii underdåniga berättelse om förhållandet med bergshandteringen år 1834, sid. 9; Även i Bergs-Collegii underdåniga berättelse om förhållandet med bergshandteringen år 1835, sid. 8.

Ett semiförlagssystem

Malmjärnssystemet fungerade så att järnmalm såldes av gruvdelägaren till bergsmän i utbyte mot en del av bergsmännens färdiga tackjärn (se bild 5 ovan). Vid malmutvågningen till bergsmännen lämnades en sedel där malmens värde antecknats i tackjärn. Dessutom framgick av sedeln tidpunkten för betalningens erläggande, det senare vanligen efter det att det följande årets blåsning var avslutad (se bild 6 nedan).⁸¹ Alltså påminner malmjärnssystemet om ett formellt sett renodlat *förlagssystem* (Verlagsystem). Mer rättvisande är begreppet *semiförlagssystem* för att karakterisera malmjärnssystemet. Relationen mellan råvaran malm och betalningsmedlet tackjärn utgör utgångspunkten för denna modell grundad på malmjärnspostens storlek i förhållande till järnmalmens potentiella resultat räknat i färdigt tackjärn. Bergskollegiums årsberättelse från år 1834 kan tjäna till att belysa dessa relationer:

Så t.ex. betalas vid Dalkarlsberget, hvarest concurrenzen genom Carlskoga och Lekebergs Bergslagers tillitande är störst, för en 96 Skw:s malmhop, efter de olika malmsorterna, 20 å 28 Skw Tackjern, vid Pershytte-fältet 10 å 14 Skw Tackjern för en malmhop af 80 Skw osv. Då malmerne hålla, de bästa 60 och de öfriga omkring 50 procent, synes häraf, att Tackjerns-tillverkningen redan högst betydligt graveras av malmpriset.⁸²

Att beräkna malmvikter är enligt Karl-Gustaf Hildebrand problematiskt. Framst består problemet i hur vi skall förstå de olika viktsystem som användes

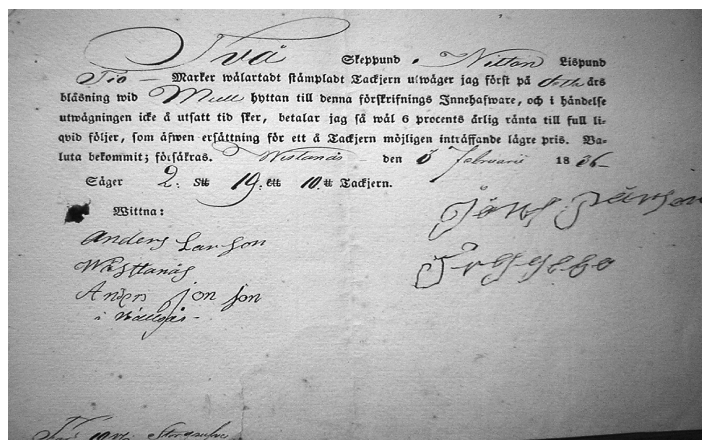

Bild 6. Malmjärnssedel, daterad 3 februari 1836. Två skeppund, nitton lispund och tio marker välartat och stämplat tackjärn hade Jöns Persson i Tryggeboda att utväga på årets Mullhytteblåsning som ersättning för 10 vikter Storgruvemalm från Pershyttefältet i Nora bergslag (Källa: Västernärkes hembygdsförenings arkiv, Tryggeboda gårdshandlingar).

81 Exempelvis i Västernärkes hembygdsförenings arkiv, Tryggeboda gårdshandlingar; ÖLF, Laxå bruk F 1 H:6.

82 *Bergs-Collegii underdåniga berättelse om förhållandet med bergshandteringen år 1834*, sid. 9.

vid gruvorna.⁸³ När det gäller Dalkarlsbergs gruvor ger dock bergmästaren i en relation från 1859 klara besked om vilket system som under 1800-talets första hälft tillämpades där. Mycket grovt kan vi därför uppskatta att bergsmännens malminköp vid Dalkarlsberg år 1834 måste ersättas med så mycket som 40 procent av bergsmännens färdiga tackjärn.⁸⁴ Här har räknats efter de malmer som haft en lägre järnhalt, så kallad *rötsten*. Vissa uppgifter pekar mot att bergsmännen i Lekebergslagen, åtminstone periodvis, hellre begagnade denna malmsort än *ren malm*.⁸⁵

Malmjärnssystemet förekom inte enbart vid de större gruvfälten i Nora bergslag utan även vid samtliga större gruvfält inom Lekebergslagen.⁸⁶ Det har inte varit möjligt att fastställa den exakta tidpunkten då malmjärnssystemet första gången praktiserades och inte heller hur länge det användes. I bergmä-

83 Hildebrand 1957, sid. 457.

84 Det svenska bergsbrukets produkter omfattade flera olika viktenheter. Stångjärn vägdes i bergslagen i bergsvikt, även kallad stångjärnsvikt där skeppundet motsvarade 149,6 kg, men vid vägarna i städerna vägdes det i uppstadsvikt (se vidare Hildebrand 1957, sid. 457). Tackjärn vägdes i tackjärnsvikt och tackjärnsskeppundet indelades i 26 lispund i motsats till bergsviktens 20. Ett skeppund tackjärnsvikt motsvarade således 194,5 kg. Malmvikten var är än mer komplicerad. Malmvikten kunde anges i lass eller skeppund (Hildebrand 1957, sid. 457). I Nora och Lekebergslagen användes skeppundet och järnmalmen i dessa orter vägdes i skeppund tackjärnsvikt. Bergmästaren i Nora berättar i sin relation 1859 om viktsystemet vid Dalkarlsbergs gruvorna: "Såsom enheter vid malmberäkningar hava hittills vid härvarande gruvor begagnats så kallade "vikter" och "hopar". "Vigten" har bestått av tvenne skeppund t. v. (tackjärnsvikt. LK) med tillägg av ett pund i "snöviket" å vardera skeppundet. Av 40, 44 eller 48 sådana enheter hava bildats en hop, vilken större vikt legat till grund för de flesta malmförsäljningar och prisbestämmelser"(RA. Kommerskollegium. Bergsavdelningen E 2 b1:15, bergmästarrelation 1859. Uppgifterna ingår som ett led i beskrivningen av övergången till den i riket allmänna viktenheten centner). I 1858 års bergmästarrelation framgår att snöviketspundet motsvarade ett lispund och således motsvarade hela malmskeppundet 27 lispund (RA. Kommerskollegium. Bergsavdelningen E 2 b1:15). Dessa uppgifter kan ligga till grund för en grov beräkning av ersättnings storlek för Dalkarlsbergsmalm. Ur en 96 skeppunds malmhopp av medelmåttig kvalitet (50 % järnhalt) bör man ha kunnat framställa cirka. 50 skeppund tackjärn. Omkring 20 skeppund av dessa måste lämnas som betalning för malmen efter avslutad blåsning, d.v.s. 40 procent av produktionen. En långt högre procentsats möter dock i en bouppteckning från Kvistbro socken. 1848 avled bergsmanshustrun Kerstin Persdotter i Torhyttan och i bouppteckningen efter henne berättas: "Bergsbruksrede uptages till 32 uppsättningar och antogos att därefter Blifwa 35 Skw Tackjärn hvaraf afgå Malmjern 22 ½ Skw, Tiondejern och aflöning till [oläsligt ord, LK] 3 Skw 25 Lw återstod cirka 9 Skw å 6.32". Änklingen, bergsmannen Anders Andersson, hade sålunda att lämna över 60 procent av den totala tackjärnproduktionen som ersättning för den malm som inhandlats till hushållets bergsbruk (SVAR: Lekebergs häradsrätt, F 1:13, Kerstin Persdotter i Torhyttan). Det är dock omöjligt att säga om malmjärnsskulden enbart rörde det aktuella årets blåsning eller om den avsåg ett flertal år. Att fleråriga skulder förekom framgår exempelvis i bouppteckningen efter Erik Ersson i Tryggeboda, som avled i maj 1810: "Bergsbruket var för flere år skyldit Malmjern, och äfwen för innewarande år" (SVAR: Lekebergs häradsrätt, F 1:6, Erik Ersson i Tryggeboda). Anm. Här har räknats mycket grovt. Det är ytterst osäkert om en 50-procentig järnhalt innebar att hälften av malmen resulterade i tackjärn. En inte helt oansenlig förlust före och under smältningprocessen vid masugnen måste ha påverkat produktionsvolymen (se sidan 167 nedan) Sannolikt har också "snövikten" fyllt funktionen att i någon mån korrigera förluster i reell malmvikt. Sammantaget bör priset för malmen ha varit något högre än det här uppskattade.

85 RA. Bergskollegium. Huvudarkivet, E 2 i:13 (Bergmästarrelation 1820-1822).

86 Ang. malmjärnssystemet i Lekebergslagen se Norelius 1936, exempelvis sid. 67, 69, 70f, 74, 84, 101 (utdrag ur gruvrelationer).

tare Bergenskjölds beskrivning av Nora bergslag 1784 anges malmpriserna i penningar och inget bytessystem omtalas vilket kan indikera att malmjärnsystemet uppkom först senare.⁸⁷ En bergmästarrelation berättar om ett renodlat malmjärnssystem vid Hässelkulla gruvor i Lekebergslagen åren 1809–1813.⁸⁸ Om systemets uppkomst är höljd i visst dunkel står det dock klart att systemet fortfarande var i funktion så sent som på 1860-talet. Vid den tiden synes endast prissättningen på malm ha skett med angivelse i tackjärn medan man i verkligheten ersatte köpet med reda pengar.⁸⁹

Bergskollegiums årsberättelser 1833–1857 pekar mot att bruket av malmjärnsystemet var typiskt för Örebro län. I övriga län där bergslagsområden var belägna tycks bergsbrukets malmförsörjning ha varit organiserad på annat vis. I Karlstads län förekom exempelvis en omfattande malmhandel men att det där skulle ha varit fråga om ett utbyte, mellan gruvägare och bergsmän, av malm mot tackjärn torde inte ha varit fallet. I Richard Ringmars undersökningsområde i Gästrikland köptes malm från järnbruk, från vissa bergsmän eller från grosshandlare i Gävle, men att tackjärn skulle ha fungerat som betalningsmedel verkar inte ha förekommit där heller.⁹⁰ Nej, framförallt fungerade malmjärnssystemet som ett utbyte mellan gruvdelägarna i Nora bergslag och bergsmännen i Nora bergmästardöme. Särskilt utbrett tycks systemet ha varit i Karlskoga bergslag, helt utan egna gruvor av betydelse, och i Lekebergslagen, där den lokala gruvdriften kontinuerligt krympte.⁹¹ Även i Linde och Ramsbergs bergslag var malmjärnssystemet i bruk. Där försörjde dock malmuppföringen endast den interna tackjärnstillverkningen och ingen malm kunde säljas utanför orten.⁹² Således kan vi sluta oss till att malmjärnssystemet utgjorde en särprägel i 1800-talets bergsbruksrörelse i Örebro län.

Vilka var då parter i malmhandeln med bergsmännen i Lekebergslagen? Av kapitel 3 har framgått att järnmalmsgruvorna i Nora bergslag i allt större

87 *Nora bergslag vid 1784 års slut. Beskriven av Eric Bergenskjöld*, sid. 73f.

88 En fragmentarisk uppgift från 1790-talet pekar mot att bytessystemet där tackjärn byttes mot malm föregåtts av ett system där träkol byttes mot malm vid Hässelkulla och Sanna gruvorna. (VA, Hässelkulla gruvbolag. Volym 4. Utdrag ur bergstingsprotokoll).

89 Flera akter i Laxå bruksarkiv omtalar malmjärnshandel under 1860-talet (ÖLF: Laxå bruk, F 1 H:6). Ang. kontant ersättning för malmen, se bergmästaren i Noras relation för år 1859 (RA. Kommerskollegium. Bergsavdelningen E 2 b1:15, bergmästarrelation 1859).

90 Ringmar 1999, sid. 68f.

91 Exempelvis *Bergs-Collegii underdåniga berättelse om förhållandet med bergshandlingen år 1834*, sid. 7, 9f 1839, sid.10; 1840, sid. 10.

92 Exempelvis *Bergs-Collegii underdåniga berättelse om förhållandet med bergshandlingen år 1834*, sid. 10; 1839, sid.10; 1840, sid.10. Anm. Ture Ombergs antagande kring bergsmännen i Linde och Ramsbergs okomplicerade förhållande till järnmalmsförsörjningen tycks alltså vara illa underbyggt (se Omberg 1992, sid. 14f). Dock bör understrykas att det i Linde och Ramsberg även fanns gruvor där malmen värderades i penningar, se *Bergs-Collegii underdåniga berättelse om förhållandet med bergshandlingen år 1834*, sid. 10.

omfattning från slutet av 1700-talet kom att ägas av brukspatroner och andra ståndspersoner. Samtidigt fanns vissa bergsmän kvar som delägare i gruvorna. I det följande skall vi granska delägarna vid Norrgruvornas relationer till malmhandeln.

Brukens bytesjärn

De flesta lekebergsbruk som ägde andelar i gruvorna i Lekebergslagen och Nora bergslag ägde rätt till blåsning antingen i egna eller i bergsmanshyttor (se kapitel 3). Detta undandrog dock inte malmen från marknaden. Snarare tycks vissa järnbruk ha brukat malmjärnssystemet flitigt, vid sidan av egen blåsning.⁹³

Särskilt viktigt, när vi begränsar oss till Lekebergslagens bruksdistrikt, tycks malmjärnet ha varit vid Ölsboda bruk. Brukets ägare Jeppe Strokirk lämnade uppgifter därom i sin rapport till Bergskommissionen år 1835. Bruket ägde vid den tiden 152 av Dalkarlsbergbolagets 1000 gruvdelar. Hela 80 procent av brukets tackjärnsbehov täcktes då av malmjärn (se kapitel 3). Fem år senare, 1840, var Ölsbodas gruvdelar i Dalkarlsberg 176 till antalet och år 1845 utgjordes andelen i bolaget av cirka 200 delar.⁹⁴ Denna andelsökning hade skett före smidesbegränsningens upphävande 1846. Strokirks stora malmtillgångar medförde inte bara att smidets tackjärnsbehov kunde täckas genom egen tillverkning och malmjärn, utan även att malmjärn kunde föras ut på marknaden och nå andra järnbruk. Exempelvis levererade Strokirk över 1500 skeppund tackjärn till Svartå åren 1840–1845, sannolikt till stor del ursprungligt malmjärn.⁹⁵ På så vis kunde Strokirk lägga ytterligare en inkomstkälla till brukets smide, precis som Anders Danielsson från Älvsborgs län förutspått vid riksdagen 1809.⁹⁶ I detta fall gick bruket omvägen via bergsmännen istället för att själv producera tackjärnet. I Karlskoga bergslag hade Ölsboda en like i Valåsens bruk som avsatte en mycket stor andel av sin malm till bergsmännen i Karlskoga bergslag mot malmjärn.⁹⁷

Diagram 5:2 visar omfattningen av Laxå bruks byteshandel under perioden 1813–1851. Efter 1851 nyttjades inte längre malmjärnssystemet vid Laxå bruk.

93 En motsvarande term till *malmjärn* synes vid Laxå bruk ha varit *bytesjärn* ÖLF, Laxå bruk, G 2 ba, kapitalböcker 1813–1852.

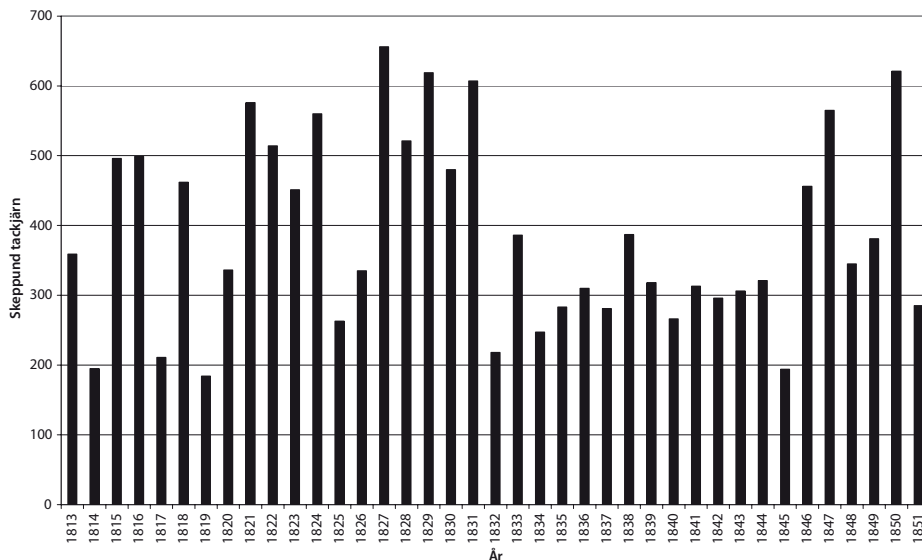
94 ÖLF, Dalkarlsbergs gruvbolags AB, D 2 ba, malmutvisningsbok 1845.

95 ÖLF, Svartå bruk, G 2 A, kapitalböcker 1840–1845 (tackjärnskonton).

96 Se kapitel 3, sidan 66f.

97 ÖLF, Valåsens bruk, uppgifter ur malmkonton och tackjärnskonton i befintliga kapitalböcker (G 2 A) 1810–1860.

Diagram 5:2. Laxå bruk. Tackjärnstillströmningen genom malmhandeln 1813–1851. Malmjärn

Källa: ÖLF. Laxå bruk, G 2 ba, Kapitalböcker 1813–1851

I diagram 5:2 blir det tydligt att volymerna av det malmjärn som inflöt genom malmhandeln varierade betydligt från år till år. Som mest inflöt cirka 650 skeppund tackjärn i form av bytesjärn till Laxå bruk och som minst omkring 180 skeppund. Dessa stora variationer torde ha berott på att malmuppföringen varierade från år till år vilket givetvis påverkade brukens användning av sin järnmalm.

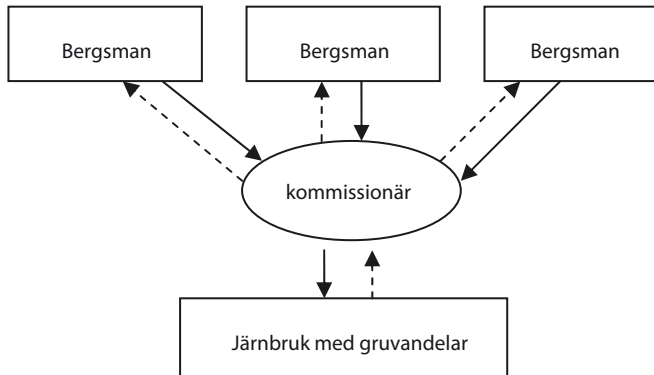
Utvägningen av järnbrukens malm till bergsmännen sköttes vid gruvorna under gruvförvaltarens överinseende.⁹⁸ Vissa bruksägare anlät kommissionärer i Lekeberglagen för att sköta såväl malmförsäljningen som invägningen av malmjärnet. Kommissionärerna ansvarade själva för att malmjärnet inflöt från bergsmännen och bands till affärsförbindelsen genom reverser från bruken.⁹⁹ Kommissionärens vinst bestod i malmförsäljningsarvode och tackjärnsintagningsprovision.¹⁰⁰ Denna distributionsform illustreras i figur 3 där de streckade pilarna visar malmflödet, heldragna pilar tackjärnsflödet.

⁹⁸ Hofberg 1874, sid. 147.

⁹⁹ Skuldförbindelser genom reverser omtalas exempelvis i gruvförvaltaren C J Ohlson vid Dalkarlsbergs brev till C A Muhr, daterat 19 juni 1839, samt J Diedrichs brev till C A Muhr, daterat 3 oktober 1839, ÖLF. Laxå bruk, E 1 a:32 (Inkomna skrivelser).

¹⁰⁰ Laxå bruk anlät exempelvis kronolänsman i Lekebergs härad, Johan Wikander, som kommissionär för brukets handel med de sämre malmsorterna år 1839. I november 1838 förband sig Wikander att ansvara för försäljningen av 428 vikter (cirka 890 skeppund tackjärnsvikt) Dalkarlsbergs rötsten och mull, motsvarande värdet av 99 ¼ skeppund tackjärn. I malmförsäljningsarvode erhöll Wikander 3 skilling per såld vikt och i tackjärnsintagningsprovision 4 skilling per skeppund (ÖLF. Laxå bruk, E 1 a:32, Wikanders brev till inspektor C A Muhr daterat 29 augusti 1839).

Figur 3. Malmjärnssystem via kommissionär. Exemplet Laxå bruk 1839

Bergsmän och bruksinspektorer som malmförläggare

Alla delägare vid gruvorna var inte järnbruk (se kapitel 3). Där fanns andra kategorier som kunde sälja stora kvantiteter järnmalm till bergsmän, i utbyte mot tackjärn. På så sätt uppstod en heterogen grupp malm- och tackjärnshandlande under 1800-talets första hälft.

En av de främsta malmhandlarna i Nora bergslag har tidigare uppmärksamats i Johan Johanssons klassiska bergshistoriska forskning, nämligen den tidigare omnämnde bergsmannen Lars Jansson i Dalkarlslyttan, sexmannen som under lång tid var en av Hasselfors bruks viktigaste tackjärnsleverantörer. Lars Jansson var under 1800-talet den i särklass främste gruvägaren i Nora bergslag sprungen ur bergsmansgruppen. Han föddes 1774 som son till en av Dalkarlslyttans mest förmögna bergsmän och när Lars Jansson själv dog 1855 ägde han en förmögenhet på över en halv miljon riksdaler banco. Denna enligt dåtida mått enorma summa hade han enligt Johan Johansson förvärvat dels genom arv och sparsamhet, dels genom en krogrörelse och affärer med malm och gruvlotter.¹⁰¹ Lars Jansson var en av relativt få bergsmän i Nora bergslag som på samma sätt som bruk och ståndspersoner köpte upp bergsmännens gruvdelar från slutet av 1700-talet. Hans andelsinnehav ökade markant under loppet av 1800-talets första hälft. 1830 ägde han ensam 100 av Dalkarlsbergets totalt 1000 gruvlotter (se diagram 3:5), tjugo år senare 128. Dessutom ägde han gruvlotter vid gruvfälten i Pershyttan och Striberg.¹⁰² Med största sannolikhet skaffade sig Lars Jansson stora delar av sin förmögenhet genom malmjärnsystemet. Genom att förse bergsmän med malm inkasserade han mängder av malmjärn som han sedan kunde sälja vidare till järnbruk som Hasselfors.

¹⁰¹ Johansson 1889, sid. 611f.

¹⁰² Henriksson, Håkan, opubl. C-uppsats, sid. 12, 15; ULA, Nora och Hjulsjö häradsrätt, F II. 43 (Bouppteckning 1855).

Lars Janssons stora tackjärnstillgångar skymtar exempelvis i den rapport som bruksförvaltaren vid Hasselfors, Jacob Ahlén, sände till bruksägaren Gustaf Wachtmeister i maj 1841:

Lars Jansson på Dalkarlshyttan har skrivit att så mycket Tackjern som behöfves för Brukets behof får afhemtas efter Örebro pris.¹⁰³

Vid sidan av bergsmän framträdde andra personer med anknytning till bergshandlingen och bruksrörelsen som såväl delägare i gruvorna som malmförsäljare. I många fall bar de bruksinspektors titel.¹⁰⁴ I diagram 3:5 i kapitel 3, som baserats på Håkan Henrikssons uppgifter, har dessa förts till kategorin *övriga bruk* vilket tyvärr osynliggör dem som särskild grupp. Flera av bruksinspektorererna vid lekebergsbruken var viktiga delägare i Dalkarlsbergs gruvfält. Exempelvis bruksinspektorna P. J. Roman, C. Rundberg och J. Diedrichs lade sig till med relativt stora egna gruvandelar vid sidan av brukens eller bruksägarnas andelar.

Bruket av malmjärnssystemet utgör med största sannolikhet den främsta förklaringen till att ett flertal bruksinspektorer figurerade som tackjärnsleverantörer till bland annat Svartå bruk under första hälften av 1800-talet.¹⁰⁵ Alla dessa bruksinspektorer var gruvdelägare. Svartås egen bruksinspektor Johan Diedrichs levererade exempelvis under åren 1840–1845 drygt 1000 skeppund tackjärn till bruket och åren 1850–1855 cirka 1700 skeppund.¹⁰⁶ Diedrichs inledde sin bana som tackjärnshandlande vid slutet av 1830-talet med hjälp och stöd av läromästaren och vännen, den ryktbare bruksinspektorn Carl Adolph Muhr vid Laxå bruk.¹⁰⁷ 1841 slog sig Diedrichs in på handel med såväl gruvandelar som malm. Under perioden 1841–1858 omsatte han totalt 81 andelar i Dalkarlsbergsbolaget i en blandning av inköp och försäljningar.¹⁰⁸ Diedrichs hypotetiska malmjärnsersättning genom malmhandel kan exemplifieras med uppgifter från räkenskapsåret 1846–47. Vid den tiden ägde han 32 andelar i Dalkarlsberg. Genom en jämförelse mellan malmutvisningsbokens uppgifter om malmens fördelning på andelarna vid Dalkarlsberg och prisuppgifter för malm vid Laxå bruk för samma år kan en ganska exakt siffra erhållas. Totalt tilldelades Diedrichs 1280 skeppund malm, av olikartad kvalitet och värde, och

103 ÖLF: Hasselfors bruk, E 2 U:1 (Brev från J Ahlén till greve G Wachtmeister, daterat 2 maj 1841)

104 Samma individkategorier framträdde även som gruvdelägare i exempelvis Norbergs bergslag i början av 1800-talet, Hildeman 1958, sid. 424.

105 Se kapitel 4, sid. 115.

106 ÖLF: Svartå bruk, kapitelböcker 1840–45 samt 1850–55.

107 ÖLF: Laxå bruk. Diedrichs brev till Muhr daterat 3 oktober 1839 (E 1 a:32, inkomna skrivelser); Muhrs svar till Diedrichs daterat 6 oktober 1839 (B 1 a:9, kopia böcker).

108 ÖLF: Dalkarlsbergs AB. D 6:1 (Intressenter och aktieägare 1840–1861).

kunde, förutsatt att all malmen såldes, inkassera nästan 290 skeppund tackjärn, benämnt malmjärn, efter det att blåsingarna år 1847 avslutats.¹⁰⁹

Från Laxå bruk kan en del intressanta uppgifter hämtas om bruksinspektorns verksamhet vilka bidrar till att förklara varför denna grupp hade så stort inflytande när det gällde tackjärnsdistributionen i Lekeberglagen.¹¹⁰ Bruksinspektorn var järnbrukets förvaltare. Han antogs av de egentliga bruksägarna till förvaltartjänsten för en avtalad tidsperiod genom ett särskilt kontrakt där villkoren för hans tjänsteutövning reglerades i en mängd paragrafer. Viktigast var den paragraf som gav honom kontrollen över egendomens underlydande. Vid Laxå bruk hade inspektorn på 1820-talet en kontant lön på 600 riksdaler om året samt stat som omfattade 50 tunnor spannmål, årets utsäde, kreatursfoder med mera. Inspektorns lönevillkor synes vid Laxå bruk ha varit en omstridd fråga under 1820-talet. Lönen ansågs av inspektorn för låg.¹¹¹ Dock erbjöds tillfälle till extrainkomster. I inspektorskontraktet vid Laxå fanns exempelvis inspektorns rättighet till egen handel ”med sill, tobak, klädesvaror och brännvin” inskriven och reglerad.¹¹² Bruksinspektorernas intressen av gruvdelar och malmjärnshandel måste betraktas och tolkas mot bakgrund av den begränsade inspektorslönen, möjligheten att erhålla tillfälle till extrainkomst och den faktiska sysslan. Ett av inspektorns ansvarsområden var nämligen att förse bruket med de råvaror smidet krävde. Malmjärnssystemet erbjöd inspektorn såväl en del av yrkesansvarets uppfyllande som inkomst vid sidan av ordinarie lön.

Sammanfattningsvis kan vi här skilja ut olika tänkbara motiv för enskilda att skaffa sig gruvandelar och fungera som bergsmännens malmförläggare. Bergsmannen Lars Jansson ägde genom arv redan betydande andelar i gruvorna i trakten av Nora. Med ett sådant utgångsläge ägde han ett inflytande som gav honom rätten och möjligheten att påverka den omstrukturering av gruvdriften som ägde rum i början av 1800-talet. Jansson behövde inte som många andra bergsmän se sig överflyglad av järnbruken och ståndspersonerna,

109 ÖLF, Dalkarlsbergs AB. D 2 ba:10 (malmutvisningsbok 1846–47); ÖLF, Laxå bruk. G 2 ba:61, kapitalbok 1846–47. Anm. Jämförelser mellan prisuppgifter för malm från Dalkarlsberg i kapitalböckerna vid Laxå bruk och Villingsbergs bruk visar att prissättningen var fullständigt överensstämmande vid båda bruken, vilket gör det sannolikt att ett allmänt pris hade fastställts inom gruvbolaget. Vid Hässelkulla gruva ingick prissättningen på malmen som en särskild punkt vid de årliga malmlovningsstämmorna (se bild 5 ovan), VA, Hässelkulla gruvbolag, volym 7 (gruvstämmaprotokoll 1822–1846).

110 Muhr som antogs som bruksinspektör vid Laxå bruk på 1820-talet har efterlämnat en skrift som behandlar allehanda göromål vid järnbruket. Den är upplagd som en instruktion till brukets underlydande, av alla kategorier. Sannolikt rör det sig om ett koncept till den så kallade *Muhrs brukskatekes* som trycktes i flera upplagor och spreds till åtskilliga bruk inom riket. I detta koncept ingår ett särskilt avsnitt med rubriken *Inspectors Wilkor*. Avsnittet består konkret av en mall till ett kontrakt mellan en bruksinspektör och brukets ägare. Sannolikt rör det sig ursprungligen om Muhrs eget kontrakt, som är utgångspunkt för min diskussion. ÖLF. Laxå bruk, F 1 Gc:19.

111 Vid Garphyttan betalades exempelvis det dubbla år 1827, nämligen 1200 rdr bco årligen vid sidan om statlön, se Nachmansson & Hannerberg 1945, sid.319. Angående Muhrs löneanspråk se ÖLF. Laxå bruk, F 1 Gc:25.

112 Inspektorns lönevillkor vid Laxå bruk, ÖLF. Laxå bruk, F 1 Gc:19.

han var snarare de senares överman eller åtminstone like. Han var samtidigt tackjärnshandlare, bruksförvaltaren Ahlén vid Hasselfors kallade honom tackjärnspatron. Malmjärnssystemet var organiserat så att han kunde slå två flugor i en smäll, det vill säga få malmen såld och inkassera malmjärn att sälja till bruken. Samtidigt måste malmjärnssystemets betydelse strax fått honom att inse vilken förmögenhet han ägde i form av malm. Att då bredda sitt andelsinnehav måste ha setts som en klok investering med säker och betydande utdelning. Bruksinspektörerna fann genom malmjärnssystemet en ny väg till ökad egen inkomst samtidigt med uppfyllandet av förvaltaransvaret.

Varför upprättades malmjärnssystemet?

Varför etablerade bruksägarna och andra delägare i gruvorna malmjärnssystemet? Valet att sätta systemet i funktion under 1800-talets första hälft kan tyckas märkligt. Från slutet av 1700-talet hördes alltfler röster som krävde det svenska järnets kvalitetssäkring. I dessa förespråkares argumentation framställdes ofta bergsmännens tackjärn som en svag länk i produktionskedjan från malm till stångjärn.¹¹³ Men malmjärnssystemet innebar sannolikt, trots fortsatt bergsmannaproduktion i bergsmanshyttor, en omorientering i riktning mot bättre tackjärnskvaliteter. Genom malmjärnssystemet kunde bruken i viss mån bidra till att säkra kvaliteten på det tackjärn som bergsmännen tillverkade.¹¹⁴ Ju större mängder malm av de goda sorterna från Nora bergslag som sattes upp i masugnarna i Lekebergslagen och Karlskoga bergslag, desto bättre kvalitet bör det färdiga tackjärnet ha uppvisat, och omvänt, ju mindre andelar malm från den stora mängden smågruvor i Lekebergslagen, desto mindre risk för att så kallad oartad malm förstörde produktionen, vilket i sin tur kunde äventyra tackjärnsutbudets volym och därmed brukens smide.¹¹⁵ Den ökande andelen noramalm gjorde också lekebergstackjärnet ensamt smidbart.¹¹⁶

Ett sådant ökat kvalitetstänkande framträdde tydligt på Dalkarlsbergsbolagets höststämma år 1846 då stämman beslutade att genomföra provblåsningar

113 Omberg 1992, sid. 57ff.

114 Henriksson, Håkan, opubl. C-uppsats, sid. 24.

115 Exempelvis orsakade elakartad malm att blåsningen vid Klunkhyttan fick avslutas i förtid så sent som år 1842, ”emedan formbröset skar, af påsatt rödbräckt malm från Löfåse-grufvan” (*Jernkontorets annaler* 1843, årgång 27. Stockholm, sid. 33). Angående brukens beroende av hyttornas obehindrade drift skrev bruksinspektör Jacob Ahlén vid Hasselfors i sin rapport till brukets ägare, greve Gustaf Wachtmeister, i ett brev daterat den 11 augusti 1839: ”Vid Mullhyttan är blåsningen slutad där war kohl och malm qwar till 2 månaders blåsning, en oförsigtighet wid ombyte å forma war orsak till hyttans nedgång. Nu blifwer det krassel för många Bruk att få Tackjern, den waran kommer att stiga mycket under hösten”. (ÖLF: Hasselfors bruk, E 2 U:1).

116 Se kapitel 3, sid. 102.

med malm från Dalkarlsberg och Mossaberg vid Laxå bruk för att undersöka vilka malmblandningar som gav det till stålämnen tjänligaste tackjärnet,

i avsikt att såsom malmförläggare åt Lekebergs och Karlskoga bergsmän, kunna förse dessa med malmer i passande proportion.¹¹⁷

Vi kan sluta oss till att malmjärnssystemet innebar att produktionen av tackjärn i Lekebergslagen i hög grad behöll den äldre decentraliserade karaktär som svensk järnhantering uppvisat ända sedan 1600-talet. Bergsmännen kvarstod fortfarande som tackjärnsproducenter, trots att de åtminstone delvis skilts från gruvorna och malmuppföringen. Men vilka andra fördelar jämte de kvalitetsmässiga hade då systemet?

Transportkostnadernas inflytande

I bergmästarens relation år 1846 finns en tabell över produktionskostnader för 1 skeppund tackjärn för åren 1842–1846.¹¹⁸ Här noteras årliga uppgifter för malmpriset, transportkostnader för malmen, kolpriset, tackjärnspriset och en sammanfattande beräkning av behållning, alternativt förlust av tackjärnsproduktionen. På basis av tabellen kan jämförelser göras mellan Nora bergslag, Lekebergslagen och Lerbäcks bergslag.

Dessa jämförelser ger vid handen att de olika bergslagsdistrikten hade att tampas med svårigheter av olika slag. Beträffande Lekebergslagen framgår att de mest betungande kostnaderna låg på hemforslingen av malmen från Nora bergslag. I jämförelse med Nora bergslag var priset för malmtransporterna ofta långt mer än dubbelt så högt i Lekebergslagen. För Lerbäcks bergslag var denna kostnad än högre. I Nora bergslag framstår däremot kolpriset som den mest betungande delen i tackjärnsproduktionen. Sådana starkt varierande kostnadsbilder var inte på något sätt unika för denna del av Bergslagen.¹¹⁹

Vid två tillfällen registrerade bergmästaren att framställningen av tackjärnet medförde ren förlust. Detta gällde för tackjärnsproducenterna i Nora och Lekebergslagen år 1843 samt för Lekebergslagen år 1845. Därtill beräknade han att 1844 års tackjärnstillverkning i Lekebergslagen hade gått på ett ut, det vill säga varken med vinst eller med förlust. I Lerbäck däremot kunde tillverkningen fortgå med behållning under samtliga år perioden 1842–1846.¹²⁰ De höga malmtransportpriserna i Lerbäcks bergslag synes ha utjämnats genom de relativt

117 RA. Bergskollegium, Huvudarkivet, E 2 1:19 (Bergmästarrelation 1847).

118 RA. Bergskollegium, Huvudarkivet, E 2 1:19 (Bergmästarrelation 1846).

119 Karl-Gustaf Hildebrand har genom studier av ett antal järnbruks kol- och malmkostnader perioden 1780–1799 visat att kostnaderna varierade beroende på konkurrensen om bränsle i form av ved och träkol liksom på avståndet till gruvorna. Hildebrand 1957, sid. 289ff.

120 Lerbäcks tackjärn synes ha varit mest värdefullt av de tre här jämförda bergslagsdistrikten. Samtliga år var priset för tackjärnet i Askersunds stad väsentligt högre än priset i Nora, Örebro och Lekebergslagen.

låga kolpriserna i distriktet och tackjärnets höga pris i Askersund. Sammanfattningsvis uppvisade Lekebergslagen störst svårigheter under åren 1842–1846 när det gällde att upprätthålla tackjärnstillverkningen på en nivå som inte medförde förlust. Sannolikt är bergmästarens uppgifter starkt präglade av tiden. I början av 1840-talet föll nämligen svensk järnhantering ner i en särskilt ogynnsam konjunktur. Under perioden 1820–1840 hade järnhanteringen i stadig takt återhämtat sig från napoleonkrigens svåra kris. 1842 inträffade så plötsligt en ny avsättningskris. Avsättningen på de engelska och amerikanska marknaderna försvårades och krympte. Det svenska stångjärnet föll kraftigt i pris och drog tackjärnspriset med sig. Bottenläget inföll åren 1843–44. När det gällde England återinträdde en gynnsam konjunktur vid mitten av 1840-talet men den amerikanska marknaden förblev problematisk ända fram till tiden för inbördeskrigets utbrott.¹²¹

Bergmästarens uppgifter för åren 1842–1846 har med största sannolikhet beräknats utifrån ett medeltal för Lekebergslagen som helhet. I en bergmästarrelation år 1848 lämnas mer detaljerade uppgifter om den tyngsta kostnaden för lekebergsmännen, nämligen malmtransporterna från Nora bergslag. Dessa uppgifter återges i tabell 5:1 och medger en mer nyanserad insyn i de rent geografiska aspekterna av transportkostnaderna.

Tabell 5:1. Transportkostnaden för 1 skeppund malm från Nora bergslag till hyttorna i Lekebergslagen samt Laxå bruk år 1848 (riksdaler banco)

	Från Dalkarlsberg	Från Mossaberg (Striberg)
Till Klunkhyttan	16 sk bco	32 sk bco
Till Vekhyttan	21 sk 4 rs bco	37 sk 4 rs bco
Till Mullhyttan	26 sk 8 rs bco	42 sk 8 rs bco
Till Svartå	32 sk bco	1 rdr bco
Till Laxå	40 sk bco	1 rdr 8 sk. bco

Källa: RA. Bergskollegium. Huvudarkivet, E 2 i:20 (Bergmästarrelation 1848)

Av tabell 5:1 framgår att det rådde betydande skillnader i fråga om kostnader mellan olika hyttor i Lekebergslagen och dess närområde. Allra störst var kostnaderna för bruken i Svartå och Laxå. Också bergsmanshyttorna uppvisar skillnader. Kostnaden för transporten av 1 skeppund malm var betydligt lägre vid Klunkhyttan än vid Mullhyttan. Vid bergsmanshyttorna jämnade dock denna obalans i viss mån ut sig genom att tackjärnstransporterna till de viktiga avsättningsorterna Kristinehamn och Askersund samt till ett antal viktigare bruksavvärmare, var dyrare för Klunkhytteintressenterna än för bergsmännen vid Mullhyttan.¹²²

¹²¹ Attman 1958, sid. 32, 164. Anm. Osäkerheten på den amerikanska marknaden berodde på den amerikanska järnindustrins expansion men även på ökad konkurrens från engelskt puddeljärn, Attman 1958, sid.159.

¹²² ULA. BMN, F V:17 (Uppgifter från bruken till 1859 års transportkommitté).

Det är något ovisst om vi skall betrakta malmjárnssystemet som ett logiskt resultat av dessa förhållanden. Bruket betalade visserligen endast forlönar till de forkarlar som levererade malm direkt till bruket. Bergsmännen som köpte malm transporterade däremot malmen själva från gruvan till hyttan inom ramen för hushållens årliga arbete, och i de fall de hade anlitat ytterligare forkarlar fick bergsmännen också avlöna dessa. Dock torde det ha varit praxis att kostnader för malmhämtningen räknades in i det pris som bruken betalade för bergsmännens tackjärn. Detta bör vara förklaringen till att det kvalitetsmässigt sett sämre eller likartade lekebergstäckjärnet i allmänhet värderades högre i pris än noratackjärnet.

I transportkostnadsperspektivet fanns andra fördelar för bruken eller malmförläggarna att fortsättningsvis låta bergsmännen stå för malmtransporter och tackjärnsproduktion. Detta framgår av en uppgift kring malmförsörjningen vid Svartå bruks egen masugn:

I anseende till de långa mellantransporterne, och spillning derunder, samt förlust vid rostningen och bokningen, har af 8 565 $\frac{3}{4}$ Skepp. påräknade malmer ej erhållits mer än ofvannämnde 6 944,4 Skepp. efter pyndarvägen vid hyttan, således 19 procent förlust.¹²³

Nästan en femtedel av den vid gruvorna lastade malmen förlorades alltså under transporterna och förberedelserna för smältningen. Det är en relativt hög siffra. Denna förlust, räknad i färdigt tackjärn, kunde helt undvikas genom att väga ut malmen till bergsmän inom ramen för malmjárnssystemet. Bergsmannen var ju förbunden, genom den malmjárnssedel som utfärdats vid malmutvägningen, att leverera tackjärn motsvarande det gångbara malmpriset. Att uppemot 20 procent av denna utvägda malm aldrig skulle nå masugnskransen behöfve inte förläggaren ta hänsyn till. Vi kan visserligen anta att bergsmännen som skulle använda malmen till egen blåsning var mer angelägna än järnbrukens underlydande och andra forkarlar att få den levererad till masugnen. Bergsmännens förluster under själva transporten kan därför antas ha varit mindre. Sannolikt steg dock förlustsiffran betydligt vid bokningen och rostningen vid hyttan, som åtminstone vid bergsmanshyttorna Mullhyttan och Vekhyttan var av mer primitiv beskaffenhet än vid exempelvis Svartå bruk.¹²⁴ I bergsmännens perspektiv måste detta förhållande rimligtvis ha varit en starkt negativ sida av malmjárnssystemet, men för malmförläggarna var det en vinst.

¹²³ *Jernkontorets annaler* 1842, årgång 26. Stockholm, sid. 25. I de uppgifter Svartå bruk lämnade till transportkommittén 1859 förklarade bruksförvaltaren Kjellmark att brukets hela tackjärnsbehov utan problem skulle kunna produceras i Svartås egen masugn om inte kostnaderna för hemförslingen av malmen från gruvorna i Nora varit så höga (ULA. BMN, F V:17 (Uppgifter från bruken till 1859 års transportkommitté)).

¹²⁴ Se not 133 nedan samt kapitel 6, sidan 185ff.

Även vissa transportorganisatoriska fördelar för bruken torde ha erbjudits genom bergsmännens fortsatta tackjärnsproduktion. Den rena agrarnärings utveckling under 1800-talets första hälft ställde nämligen till problem för bergshandlingens nödvändiga transportmaskineri och gjorde det till en kännbar post i brukens kassor. Vid mitten av 1840-talet beklagade sig bergmästaren över slättbygdsböndernas minskade intresse av forkörning under vintrarna. Jordbruket och boskapsskötseln hade enligt bergmästaren nått en så hög nivå att den extrainkomst som vintermånaderna tidigare erbjudit bonden blivit överflödig. Trots löften om bättre förtjänster kvarstod problemen med att locka fram de nödvändiga forklarlarna. Bergmästaren önskade få problemet ur världen genom ”lättade kommunikationer”. Hans önskan förblev dock bara en önskan ända fram till järnvägarnas tillkomst.¹²⁵

Träkolsrestriktionerna – privilegiesystemets starkaste värn

Den viktigaste förklaringen till att malmjärnssystemet uppkom, är med största sannolikhet den dåtida järnhanterings beroende av träkol. Så länge strikta regleringar hindrade handel med träkol inom Bergslagen var det sannolikt svårt för lekebergsbruken att utöka den egna tackjärnsproduktionen, eller anlägga egna hyttor. Visserligen minskade kolåtgången i tackjärnsproduktionen under 1800-talets gång genom tekniska nyheter som blåsmaskiner och varmapparater och visserligen kunde kol köpas från områden utanför bergslagen men inte i hur stor omfattning som helst.¹²⁶ Träkolet var nämligen en så bräcklig produkt att den inte kunde transporteras några längre sträckor. Artur Attman anger brukens tänkbara träkolsuppland till högst ett par mil.¹²⁷ Det är i sammanhanget viktigt att komma ihåg att området närmast bergslagsgränserna ofta dominerades av bruk som ägde stora jord- och skogskomplex, som närmast liknade en mur kring Bergslagen. Konkurrensen om köpkolen tilltog ju närmre bruken låg den centrala tackjärnsbergslagen, och följaktligen ökade också priserna.¹²⁸ Karta 4 illustrerar dessa förhållanden, ju närmre den centrala Bergslagen bruket låg, desto tätare myller av konkurrenter.

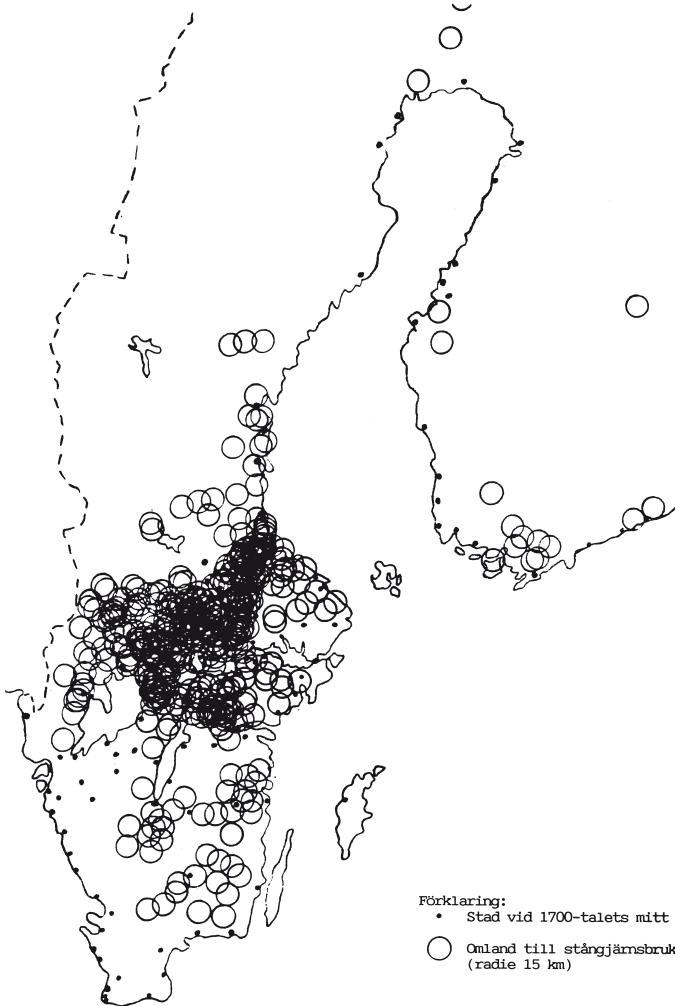
125 RA. Bergskollegium, Huvudarkivet, E 2 i:19 (Bergmästarrelation 1846), E 2 i:20 (Bergmästarrelation 1848). Med lättade kommunikationer avsåg bergmästaren sannolikt kanaler. Anläggningen av en kanal var ingen ny tanke vid mitten av 1840-talet. Anläggningen av en kanal mellan Väneren och Hjälmarens diskuterades redan under 1600-talet. På 1830-talet projekterades en kanal som om den kommit till stånd enligt planerna hade flutit genom de södra delarna av Lekebergslagen. 1830-talets kanalprojekterare fäste sin uppmärksamhet på Svartån som bl.a. flyter genom Kvistbro och Knista socknar för att slutligen mynna i Örebro. *Kvistbro sockens historia* 1972, sid. 262f.

126 Angående de tekniska förändringarna se exempelvis Omberg 1993, sid. 43, 62.

127 Attman 1986, sid. 112.

128 Hildebrand 1957, sid. 293; se även exempelvis bergmästarrelationen 1820–22 där bergmästaren berättar att malm, kol och skog hade ett högt värde i Bergslagen och värdet var i stigande. Detta medförde att det ”blir föga eller ingen vinst att med köpte malm och kol, tillverka salutackjärn”, RA. Bergskollegium. Huvudarkivet. E 2 i:13).

Karta 4. Stångjärnsbrukens träkolsomland år 1763 (Karta ur P-A Karlsson 1990, sid.17)

Det är nog ingen alltför djärv gissning att Hasselfors anläggning av brukets första hytta i början av 1850-talet hade visst samband med kolhandelns fullständiga avreglering 1850. Hasselfors låg strax söder om Lekebergs häradsgrens och närmsta omgivningarna bestod av Laxå, Ölsboda och Svartå bruks stora skogar samt bergsmansskogarna runt Mullhyttan. Såväl längre söderut som norrut låg ännu fler bruksdomäner. Att få fram större mängder köpkol genom detta snår av bruksintressen måste ha varit ett kostsamt företag före järnvägarnas tillkomst, vilket för Hasselfors del inträffade först kring år 1870.¹²⁹ Den stränga lagstiftningen kring träkolshandeln inom bergslag stimulerade höga

129 *Nordisk familjebok*, band 7 (1884), sid. 1169 (uppslagsord *Jernvägar*).

köpkolspriser vilket kraftfullt motverkade centralisering av järnproduktionen. Dessa förhållanden har tidigare uppmärksammats av bl.a. Maria Sjöberg och Carl-Johan Gadd.¹³⁰ Malmjärnssystemet medförde att bergsmännen liksom tidigare fick framställa träkolen till tackjärnsproduktionen ur sina egna skogar. Här kan vi tydligt urskilja den decentraliserade produktionsorganisationens kostnadsfördel ur järnbrukens eller malmförläggarnas synvinkel.

Tekniska begränsningar under 1800-talets första hälft

Om järnbruk med gruvandelar omsatte sin järnmalm inom ramen för malmjärnssystemet slapp de också att anlägga och underhålla en hytta, och i de fall de redan tidigare hade en egen masugn slapp de anpassa driften till en eventuellt utökad malmtillgång. Naturligtvis gällde samma fördelar även andra aktörer som ägnade sig åt malmhandel. Dessa arbetsprestationer och kostnader överläts istället till bergsmännen. Bergsmännen i sin tur påverkades inte nämnvärt av detta då de sedan gammalt ansvarade för hyttans underhåll, hyttefolkets löner med mera. Några särskilda och nya anpassningar var inte nödvändiga vid bergsmanshyttorna.

Därtill utgjorde själva produktionsmedlen en begränsande faktor under den första hälften av 1800-talet. Längre var de tekniska förutsättningarna för svensk tackjärnsproduktion oförändrade. Under 1800-talet tillkom dock flera nyheter som följde av ett omfattande experimenterande. Innovationerna var såväl råvaru- som arbetsbesparande. Införandet av blåsmaskiner i olika former förbättrade blästern vid masugnarna och under 1830-talet började man också att använda så kallade varmapparater vid hyttorna. Denna nya teknik medförde som nämnts att mindre mängd träkol krävdes i smältningssprocessen. Även de förberedande stegen inför smältningen förändrades genom att rostugnar för malmrostning och att malmkrossningsmaskiner som ersatte handbokningen kom att utvecklas.¹³¹ Det dröjde dock till cirka 1860 innan själva masugnen genomgick några mer omfattande förändringar. De nya masugnarna byggdes då betydligt mycket större efter engelsk förebild.¹³²

¹³⁰ Sjöberg 1993, sid. 182; Gadd 1996, sid. 417.

¹³¹ Attman 1986, sid. 31ff.

¹³² I början av 1860-talet rymde exempelvis den nybyggda masugnspipan i Långshyttan i Dalarna 72 m³ i jämförelse med dess föregångare som endast rymt 18 m³, Attman 1986, sid. 36f.

Vid Lekebergslagens hyttor varierade intresset får de tekniska landvinningsarna.¹³³ Mycket skarpt framtrårder hår att vid de hyttor, dår bruken utåvade fullstånligt eller ganska stort inflytande introducerades också de tekniska nyheterna. Detta gånnde Bjårkhyttan, Ymningshyttan och Klunkhyttan.

Vid Mullhyttan och Vekhyttan var emellertid bruksinflytandet nårmost marginellt. Bruken Svartå, Villingsberg och Ålsboda ågde endast mindre andelar. Av dessa tre ågde Svartå en egen masugn och Villingsberg betydande andelar i Snåbergshyttan i Nora bergslag. Deras tackjårnsproduktion bedrevs i dessa hyttor. Alla former av investeringar dirigerades fåljaktligen dit. Bergsmånnen i Mullhyttan och Vekhyttan var alltså lårmnade åt att sjålva besluta om och bekosta eventuell modernisering. Detta hade de uppenbarligen problem med att få till stånnd. Orsaken får vi anledning att återkomma till i det fåljande.

Till de rent tekniska fårutsåttningsarna kan också ett naturligt villkor fogas, nårmligen tillgånngen till vatten. Fåre ångkraftens insteg i svensk industri bestånnde vattentillgånngen i håg grad hyttans eller brukets produktionspotential. Intressant i detta sammanhang år de uppgifter som bruken och hyttorna lårmnade till 1833 års bergskommission. Daar framgår att vattentillgånngen varierade mellan de olika enheterna. Svartå bruk, liksom Garphyttan, rapporterade att vattentillgånngen ibland kunde betraktas som bristfållig.¹³⁴ Sannolikt bidrog detta problem till att Svartå bruk uppråtthåll den produktionsorganisation som delvis bestod av en centraliserad, men begrånnsad, produktion vid Svartå bruk och delvis av malmjårnssystemet och kompletterande tackjårnsinkåp. Risken får vattenbrist torde också ha bidragit till att brukspatron Hinnersson på Garp-hyttan valde att fårlågga brukets tackjårnsproduktion till hyttor belågna på lite lårngre avstånnd från bruket.

133 Vid Ymningshyttan, Klunkhyttan och Bjårkhyttan (Svartå bruks masugn) fanns på 1840-talet cylinderblåsmaskiner och vid Ymningshyttan åven varmapparatt (*Jernkontorets annaler* 1843, sid. 35, 1844, sid. 39f). I bårjjan av 1850-talet hade åtskilliga hyttor i Bergslagen åvergåt till varmblåster men kallblåstern levde ånnu i kvar vid flera hyttor i Lekebergslagen (Ångående blåstertemperaturen se exempelvis *Jernkontorets annaler* 1850, sid. 71ff, 96ff, 151f, 173ff; *Jernkontorets annaler* 1852, sid. 217f). Vid Klunkhyttan och Bjårkhyttan (Svartå bruks masugn) fanns på 1840-talet åven rostugnar av Schedins typ. 1843 byggdes också en sårskild malmkrossningsmaskin vid Bjårkhyttan, (Ång. bokning och rostning se *Jernkontorets annaler* 1843, sid. 35, 1845, sid. 36). Mullhyttan och Vekhyttan tog inte till sig någon av de nya tekniska landvinningsarna fåre andra hårlften av 1850-talet. Vid dessa hyttor anvånndes lårnge åldre tråbålgar får blåstern och malmrostningen skedde i s.k. rostgropar (se exempelvis *Jernkontorets annaler* 1855, sid.78). Mullhyttan skaffade blåsmaskin fårst mot slutet av 1850-talet och några år in på 1860-talet skaffades åven en varmapparatt (se MHA: Hytteståmmoprotokoll 17/9 1859, Hytteståmmoprotokoll 8/5 1861). Det år okånt når detta skedde vid Vekhyttan men det faktum att Vekhyttan var den mest lårnglivade bergsmånshyttan i Lekebergslagen går det troligt att åven denna hytta med tiden fårsågs med modernare teknisk apparatur.

134 RA. Bergskommissionen 1833–1835. ÅK 419. 1. Uppgifter från bruken. Årebro lårns nordligare del och Ålme och Visnums hårader i Vårmland (*Svartå och Garphyttan*).

Kapitelsammanfattning

Vägen till industrialisering gick enligt Jürgen Schlumbohm m.fl. teoretiker över ett *köpsystem*, där handelskapitalisten skaffade sig kontroll över producenternas avsättningsmarknad, via ett *förlagssystem*, där kapitalisten ägde såväl råvaror som färdigprodukter, till centralisering av produktionen i fabriker, där hela arbetsprocessen kontrollerades av industrikapitalisten. Denna så kallade linjära utvecklingsmodell har kritiserats av senare teoretiker som visat att denna stegvisa process sällan överensstämde med den faktiska verkligheten. Köpsystem och förlagssystem existerade ofta parallellt och ibland vid sidan av rena fabriker. Föreliggande studie ger stöd åt dessa kritiker. I Lekebergslagen var bergsmännen på samma gång knutna till köpsystem och förlagssystem under en stor del av 1800-talet.

I kapitel 4 såg vi hur ett fåtal personer kom att fungera som brukens tackjärnsleverantörer och bergsmännens ombud på tackjärnsmarknaden, företrädesvis tiden efter cirka 1825. Min undersökning visar att dessa aktörer axlade rollerna som dels *traditionella bergsmansförläggare*, dels *förläggare* vilka genom en form av förlagssystem knöt kedjan råvara – producent – färdigprodukt till sig och på så vis samlade tackjärn i sina händer.

Via det nya tackjärnshandelssystemet flyttade handelskapitalet i ökad omfattning *in* i bergsmansgruppen från att tidigare ha befunnit sig *utanför* gruppen. Denna utveckling måste särskilt beaktas för att man skall kunna förstå dynamiken i differentieringsprocessen inom bergsmansgruppen. I praktiken medförde det nya tackjärnshandelssystemet att ett fåtal bergsmän, såsom bergssexmännen, eller andra i bergsmännens närhet, såsom länsman Johan Wikander, kunde agera som handelskapitalister i lokalsamhället, om än i liten skala. Undersökningen har visat att vissa av dessa nya bergsmansförläggare kunde agera med framgång i den nya rollen medan andra misslyckades, bland annat till följd av att de traditionella regelverken inte längre efterlevdes under 1800-talet. Tiden efter 1825 fram till de moderna kreditinstitutionernas genombrott ca 1850 synes ha utgjort en guldålder för kreditmarknadsinnovatörer i lokalsamhället, åtminstone i Lekebergslagen.

I Lekebergslagen, och i hela Nora bergmästardöme, kom principiellt även ett slags *förlagssystem* att upprättas, *malmjärnssystemet*. Gruvorna i Lekebergslagen och i Nora bergslag ägdes under 1800-talet i ökande omfattning av järnbruk och andra ståndspersoner (se kapitel 3). Flertalet av dessa gruvdelägare ägde rätt till egen tackjärnstillverkning men valde trots det att i varierande utsträckning sälja malm till bergsmän utan gruvandelar. Priset på malmen sattes i tackjärn varvid en del av det färdiga tackjärnet lämnades till malmförläggaren som betalning för råvaran. I hög grad kan malmjärnssystemet sägas ha utgjort ett verktyg till att fördela insatserna i tillverkningsprocessen på flera händer. Förekomsten av ett sedan gammalt fungerande produktionskollektiv i

form av bergsmännens hyttelag kan tänkas ha bidragit till systemets uppkomst. I bergsmännens perspektiv innebar malmjärnssystemet främst att bergsbruket kunde bibehållas som en del av bergsmanshushållens sammansatta ekonomier trots att näringsgrenens fundament, järnmalmen, till stor del glidit över i utomståendes händer. För järnbruk och andra malmförläggare medförde systemet att de dryga kostnader som var förenade med egen tackjärnsproduktion kunde undvikas samtidigt som de försäkrade sig om att det alltjämt inflöt tackjärn till stångjärnshamrarna. Förekomsten av dessa malmförlag är ett av studiens intressantaste resultat. Ett sådant förlagssystem har såvitt jag kan se inte tidigare uppmärksammats i forskningen kring bergsmännen och deras bergsbruk.

En outvecklad kreditmarknad, kostnadseffektiva strategier, bergslagstiftning och bristande tekniska förutsättningar bidrog till att det dröjde till långt in på 1800-talet innan bergsmännen blev överflödiga inom den svenska järnproduktionen. Därmed inte sagt att bergsmännens tackjärnsproduktion fortlevde under samma villkor som under den klassiska järnhanteringens tid på 1700-talet. Organiseringen av kredit- och varuströmmar kom i allt högre grad att utformas av en liten skara brukspatroner, bruksinspektorer och enskilda bergsmän, och det stora flertalet bergsmän hade att antingen anpassa sig till den nya organisationen eller stötas ut ur bergsbruksrörelsen. Konsekvenserna av denna utveckling skall studeras närmare i kapitel 6.

6. "När han töckte di hade fått nog, så kôm han med köpebrev" – skuldsättning och differentiering

I *FOLKMINNEN FRÅN Edsbergs härad* berättar fyra sagesmän om kronolänsman Wikander som vi tidigare stiftat bekantskap med. Alla förenar de sig kring ett ämne, nämligen "gamle Wikanders" egendomsaffärer i Kvistbro socken vid mitten av 1800-talet.¹ De berättar om en man som inte drog sig för att lura och utnyttja socknens bönder och bergsmän. Gustaf Strömberg, (f. 1866, d. 1954) återger vad han fått berättat för sig av äldre Kvistbrobor:

Gamle Vicander på Västanås [...] börja sôm krögare å hade handel me i samma hus. Å pengar tjänte han, så han köffte hela Västås. Sen börja han lura bönnerna i Kvessbro. Di kunne vasken läsa älla skriva å hade inga reda på va di köffte å Vicander. Di feck ta allt va di behövde på kredit å Vicander skrev öpp unna för unna. Å senn, när han töckte di hade fått nog, så kôm han med köpebrev å di feck skriva på, att di sålde gârnt te Vicander. På de vise geck de me många, å Vicander kom över en hel hoper gålar.²

Ovanstående berättare ger en synnerligen bister bild av hur det var ställt med förhållandet mellan allmogen i Kvistbro socken och kronolänsmannen, tillika bergsmansförläggaren Johan Wikander. Naturligtvis finns det anledning att förhålla sig kritiskt till dessa sagesmäns omdömen om Wikander. Ingen av dem var född när länsman Wikander levde, de återger alla vad de hört av äldre kvistbrobor.³ Det är dock viktigt att understryka att dessa folkminnen, trots deras sekundära karaktär, är mycket intressanta ur historisk synvinkel. Gustaf

1 Harbe 1956, sid. 251, 332, 362, 391.

2 Harbe 1956, Nr. 1841, sid. 332 . Sagesman Gustaf Strömberg, Fallhyttan, Kvistbro.

3 Det är tydligt att Gustaf Strömbergs kännedom om familjeförhållandena inom släkten Wikander är bristfällig. Uppteckningen innehåller på flera punkter sakfel. Gustaf Strömberg har exempelvis förväxlat sonen Lars-Petter Wikander med fadern Johan.

Strömberg och de andra sagesmännen förmedlar sannolikt en äldre generations föreställningar om gamle Wikander på Västanås.

Relationen mellan förläggare och förlagstagare har sysselsatt åtskilliga historiker. Det stora intresset förklaras av kopplingen mellan skuld- och beroenderelationer. Penetrationsprocessen innebar konkret att producenterna blev alltmer beroende av förläggaren varvid förläggaren skärpte sin kontroll över såväl producenter som produktion. Skuldsättning har ofta betraktats som den drivande kraften i denna process.⁴

I detta kapitel studeras kreditrörelsens omfattning och konsekvenser i Lekebergslagen. Här skall också penetrationsprocessen kopplas till differentieringsprocessen. Den nya kretsen av bergsmansförläggare och bergsmannaombud som framträdde i Lekebergslagen under 1800-talet utgjordes inte i första hand av förmögna köpmanshus i städerna eller brukspatroner, som varit det vanliga under 1700-talet. Flera av dem hade sitt ursprung i samma samhällsgrupp som förlagstagarna. Kronolänsman Wikander var ett undantag då han verkade som civil ämbetsman, men samtidigt skall vi komma ihåg att han föddes som torparson och verkade som tackjärnsproducent tillsammans med bergsmännen ända fram till sin död.

Flera frågor skall besvaras i kapitlet. I vilken utsträckning var förlagstagarna i Lekebergslagen skuldsatta? I vilken utsträckning bidrog skuldsättning till bergsmansförläggarnas ackumulation av fast egendom och agrarkapital liksom till en differentieringsprocess inom bergsmansgruppen och lokalsamhället? Vad betydde den institutionaliserade kreditmarknadens genombrott vid mitten av 1800-talet för bergsmännen i Lekebergslagen?

Skuldsättningens samband med differentieringsprocessen

Begreppet *skuldsättning* har otvivelaktigt en negativ social underton. Men det är ett faktum att krediter och skulder präglat mänskliga relationer och samhällen sedan urminnes tider.

Stora skulder kan inte utan vidare jämföras med djup skuldsättning, något som gällde i lika hög grad i 1800-talets Sverige som i dagens. En stor skuld var vanligen, då som idag, snarare ett tecken på kreditvärdighet än ett överhängande hot mot den skuldsatte. Tidigare forskning har exempelvis funnit att de besuttna inom allmogen i allmänhet ägde långt större skulder än de obesuttna. Skuldstorleken varierade inte sällan efter hemmansstorlek eller annan form av säkerhet.⁵ Maria Ågren skriver: ”Skuldsättning som isolerat fenomen har

4 Florén 1987, sid. 51; Magnusson 1988, sid. 216.

5 Ågren 1992, sid. 31ff; Jonsson 1994, sid. 181, 190, 194; Lundqvist 2008, sid. 185.

därför ingen förklaringskraft när det gäller orsakerna till en process av social differentiering”.⁶ För att ett verkligt hot om utstötning ur de besuttnas led eller någon annan form av socioekonomisk degradering skall föreligga måste andra faktorer spela in. Ågren anger härvid fyra viktiga faktorer:

1. att de människor som innehar jord och lever av att bruka den får ett (ökat) behov av att låna
2. att deras möjligheter att betala tillbaka lånet är små
3. att fordringsägaren har ett intresse av att driva in sina fordringar
4. att lagstiftningen tillåter utmätning av fast egendom, eller åtminstone inte inskränker utmätningsmöjligheterna allt för mycket.⁷

Maria Ågren menar att skuldsättning och varierande kreditbehov i ett historiskt perspektiv bör betraktas som konjunkturella. Detta är viktigt att ha i åtanke för förståelsen av de två första punkternas betydelse i ovanstående lista. Skuldkonjunkturer kunde dels uppträda på hushållsnivå, dels på samhällsnivå. Ågren har i sin argumentation inspirerats av det familjeekonomiska teoribygge som Chayanov företräder. Enligt Ågren utgör det förindustriella hushållets livscykel en källa till skuldkonjunkturer på *hushållsnivå*. Kreditbehov och skuldsättning varierar efter så kallade närande och tärande konjunkturer i livscykeln. Ett stort antal småbarn, sjuka eller gamla i ett hushåll betraktas i detta sammanhang som tärande medan en stor andel arbetsföra hushållsmedlemmar betraktas som närande. Ett hushåll som befinner sig i en fas i livscykeln med många tärande inom hushållet antas ha ett större behov av krediter och lån för hushållets reproduktion än ett hushåll med till huvuddelen närande individer. På *samhällsnivå* kunde skuldkonjunkturerna istället styras av en faktor som *skörd*. Under goda skördeår minskade behovet av krediter medan missväxter medförde ett större kreditbehov. Naturligtvis påverkade också en missväxt möjligheterna att betala tillbaka lån.⁸

Beträffande tredje och fjärde punkterna i Ågrens lista kan vi enkelt tänka oss två scenarier när det gäller fordringsägarens intresse av att driva in sina fordringar. Det första innebär att fordringsägaren enbart är intresserad av att få tillbaka sina pengar och är ointresserad av jorden.⁹ Från mitten av 1700-talet utgjorde den exekutiva auktionen ett medel för att uppnå detta mål. Från år 1810 ägde inte längre bergsmansegendomarna några som helst exklusiva rättigheter därvidlag. Tidigare forskning visar dock att inte ens en exekutiv auktion kunde garantera fordringsägaren en utdelning motsvarande dennes anspråk. Såväl Ågren som Sjöberg har dessutom visat att fordringsägarna periodvis hade

6 Ågren 1992, sid. 32.

7 Ågren 1992, sid. 33.

8 Ågren 1992, sid. 31.

9 Ågren 1992, sid. 136.

mycket svårt att indriva sina fordringar, trots säkra inteckningar, utmätningar och exekutiva auktioner. Det saknades under vissa tidsperioder villiga köpare. Att samma fastighet bjöds ut på auktion gång på gång var inte ovanligt, särskilt under kristider.¹⁰

Det andra scenariot innebär att fordringsägaren nöjer sig med att överta jorden, och kanske kan vi också i vissa fall tänka oss detta som fordringsägarens målsättning om vi utan omsvep tar de sagesmän som berättat om länsman Wikanders ageranden på orden. Men också i dessa fall påverkades saken av den exekutiva auktionen. En fordringsägare med sitt främsta intresse inriktat på att överta jorden kunde dock inte utesluta att det också kunde dyka upp andra spekulanter på auktionen.¹¹

Här kan det vara på sin plats att kommentera ännu en viktig aspekt, nämligen betydelsen av gäldenärernas beroendeförhållande till kreditorerna. Man har antagit att skuldsättning bidragit till att förläggarna kunde knyta producenterna hårdare till sig och därmed öka exploateringen av producenterna. Tidigare forskning har visat att förläggarna eller handelsmännen inom åtskilliga regioner och näringsgrenar ofta ägde en monopolställning i sin relation till såväl producenter som marknad. Jürgen Schlumbohm har pekat på detta förhållande i Osnabrück och för svenskt vidkommande har detta diskuterats i sammanhang med linnevävshandeln i Hälsingland.¹² En sådan monopolställning intog även tackjärnshandlarna i Lekebergslagen. Bruksinspektör Ahlén vid Hasselfors hade som framgång gjort slut på ”bergsmannakrångel” genom att endast hålla brukets tackjärnspatroner med förlag (se kapitel 5). Då små tackjärnsvolymerna betalades med ett lägre pris än större kunde tackjärnspatronerna känna sig tämligen säkra på att bergsmännen valde att sälja sin produktion via dem. Därtill bör eventuella skuldrelationer ha bidragit till att bergsmännen knöts hårdare till patronerna. Sådana samband har i tidigare studier dock varit svåra att säkert belägga.¹³ Beroendeförhållanden mellan gäldenär och kreditor kommer inte att studeras närmare i denna undersökning. Källorna som används för studien är alltför fragmentariska för att kunna läggas till grund för några djuplodande analyser.

Det finns ändå anledning att misstänka att kreditrörelsen i Lekebergslagen utgjorde ett hot mot bergsmännens socioekonomiska reproduktion. I regionen tillkom ett nytt kreditbehov på (lokal)samhällsnivå som en följd av bergsmännens tilltagande beroende av köpt järnmalm under 1800-talet. Denna malmhandel organiserades som vi tidigare sett som en form av creditsystem.¹⁴

¹⁰ Ågren 1992, sid. 137; Sjöberg 1993, sid. 120.

¹¹ Ågren 1993, sid. 136; Jfr Perlinge 2005, sid. 27.

¹² Jonsson 1994, sid. 193; Se även not 4 i föreliggande kapitel.

¹³ Magnusson 1988, sid. 216; Jfr Jonsson 1994, sid. 193.

¹⁴ Se kapitel 3 och 4.

Malmjärnssystemet medförde att en relativt stor del av tackjärnstillverkningen måste ersätta dessa nya krediter och att utrymmet därmed minskade för att återgälda eventuella traditionella bergsmansförlag. Förutsatt att behovet av traditionella bergsmansförlag var någorlunda konstant torde skuldbördan därför ha ökat, kanske till och med kraftigt. Mot bakgrund av den tidigare undersökningen av länsman Johan Wikanders handels- och kreditrörelse under perioden cirka 1830–1855 finns anledning att anta att ett omfattande beroende av traditionella bergsmansförlag förelåg ännu vid mitten av 1800-talet.¹⁵ I det närmast följande avsnittet skall detta studeras och diskuteras närmare.

”På gammal ståndpunkt och med föga hopp om förbättring” – kring kreditbehovet i södra Lekeberglagen under 1800-talet

Bergsmansförläggarnas främsta uppgift i ett bergsmansperspektiv var att tillhandahålla såväl nödvändig driftskredit till verksamheten vid hyttor och gruvor som medel till inköp av spannmål och andra livsmedel. Jordbrukets status, eller rättare graden av självförsörjning, har i tidigare forskning lyfts fram som en viktig faktor vid en analys av bergsmännens beroende av traditionella bergsmansförlag och konsekvenserna därav. Maria Sjöberg har i sin undersökning av Saxe i Söderbärke kunnat fastställa att bergsmännen i byn trots bergsmansförlagen kunde förbli relativt självständiga i förhållandet till bruken. Som främsta orsak till detta anger Sjöberg bergsmännens utveckling av jordbruket vid sidan av bergsbruket. Nyodling som resulterade i större åkermarker innebar att bergsmanshushållets ekonomiska bas breddades, behovet av bergsmansförlag minskade och de negativa konsekvenserna av konjunkturella svängningar inom bergsbruksrörelsen kunde dämpas. I Saxe hade nyodlingen varit omfattande.¹⁶ Även Ture Omberg har fört ett liknande resonemang kring bergsmännens beroenden av bergsmansförlag i sin studie av bergsmännen i Ramsberg och Linde.¹⁷ Ekonomikern Carl-Johan Gadd har dock frågat sig i vilken utsträckning Sjöbergs argument kan vara giltigt också för andra bergslagsområden.¹⁸ Enkelt uttryckt: Var möjligheten till nyodling lika stor överallt? Gadd avser i första hand de rent fysiska förutsättningarna. Hans frågeställning är viktig. Bergslagen är naturgeografiskt sett ingen homogen region. Det faktum att bergsmännen, åtminstone i södra Lekeberglagen, stod under bergsmansförlag till långt in på 1800-talet pekar mot att Sjöbergs resultat inte kan överföras till detta område. I detta avsnitt skall vi närmare studera jord-

¹⁵ Se kapitel 4.

¹⁶ Sjöberg 1993, sid. 116f, 146f, 175f.

¹⁷ Omberg 1992, sid. 107.

¹⁸ Gadd 1996, sid. 414f.

brukets betydelse och utveckling i Lekebergslagen. Den fråga som här söker sitt svar är alltså i vilken omfattning lekebergsmännen utvecklade jordbruket och stärkte sin grad av självförsörjning under 1800-talet.

En utvidgad jordbruksrörelse utgjorde inte den enda möjligheten till ett minskat kreditbehov. Under 1800-talet kom tackjärnstillverkningens förutsättningar att väsentligen förändras i arbets- och råvarubesparande riktning.¹⁹ I samband med frågan om bergsmännens kreditbehov och eventuella svårigheter att betala tillbaka lån måste även tackjärnsproduktionens förutsättningar övervägas. Man kan fråga sig i vilken utsträckning bergsmännen i Lekebergslagen tog del av nya innovationer knutna till tackjärnsproduktionen och hur detta påverkade produktionsresultat och omkostnader? Vi har kunnat konstatera att skillnader förekom mellan olika enheter i detta sammanhang. I detta avsnitt skall dessa olikheter närmare belysas.

Bergsmännens jordbruk i den tidigare forskningen

Under perioden cirka 1750–1870 brukar man i svensk agrarhistorisk forskning placera in ”den agrara revolutionen”. Med begreppet avses de stora förändringar som skedde under perioden inom jordbruksnäringen i Sverige, liksom i de övriga europeiska staterna, genom exempelvis skiftesrörelsen, redskapsinnovationer, nya odlingsystem, nya grödor och nyodling. I längden innebar den agrara revolutionen att Sverige kunde frigöra sig från sitt beroende av spannmålsimport och istället övergå till att exportera spannmål.²⁰

Den agrara revolutionen har studerats ingående av åtskilliga forskare under lång tid. Fokus har varierat.²¹ Forskningen kring den agrara revolutionen har även inbegripit Bergslagen och bergsmännen. Exempelvis har bergslagsområdet lyfts fram som en betydelsefull ursprungskälla till flera av de innovationer som kännetecknar den agrara rationaliseringsprocessen. Särskilt framträder södra Dalarna som ett agrartekniskt föredöme för övriga landet. Därifrån spreds den arbetsbesparande lien, järnplogen och koppelbruket, det sistnämnda en föregångare till växelbruket. Vidare tycks inte bergslagsregionen ha varit främmande för att snabbt ta till sig jordbruksinnovationer utifrån.²²

I den forskning som mer ingående har behandlat bergsmansgruppen har i flera fall bergsmännens relationer till jordbruket studerats. Detta gäller Isacsons undersökning av By socken, Ombergs av Linde och Ramsberg samt Sjöbergs kring bergsmännen i Saxe i Västerbergslagen. Vilka utvecklingslinjer är då kända kring Bergslagens spannmålsförsörjning genom den tidigare forskningen?

¹⁹ Se kapitel 5.

²⁰ Gadd 2000, sid. 11f.

²¹ För en forskningsöversikt se Gadd 2000, sid. 372–383.

²² Palm/Gadd/Nyström 2000, sid. 83–228.

Isacson har studerat nyodlingen i By och funnit en kraftig tillväxt av åkerarealen i socknen:

Den kraftiga tillväxten av åkerarealen förde i By socken upp arealen åker per invånare från ungefär hälften av riksgenomsnittet i början av 1800-talet till i nivå med riksgenomsnittet vid 1800-talets mitt.²³

Åkerarealen ökade i By med 325 % mellan åren 1750–1850 och den största tillväxten ägde enligt Isacson rum på 1830- och 1840-talen. Isacson menar att bergsmännens ökande intresse för jordbruk kan förklaras av att minskande avsättningsmöjligheter för tackjärn sammanföll med stigande spannmålspriser i Sverige under tiden för napoleonkrigen.²⁴

Åkerarealens utvidgning var inte unik för By socken. Omberg har visat att det även i Lindes och Ramsbergs bergslag skedde en omfattande nyodling under första hälften av 1800-talet.²⁵ Tidigare hade spannmålsskördarna inte täckt det egna behovet.²⁶ Omberg har funnit att nyodlingarna medförde att ”vissa bergsmän med stora hemman och gynnsamma förutsättningar för åkerbruk kan ha varit självförsörjande med spannmål vid 1800-talets mitt”.²⁷ Även Sjöberg har som nämnts funnit en betydande nyodlingsverksamhet. Nyodlingsverksamheten i Saxe var betydande redan under perioden cirka 1650–1750. Vid storskiftet i Saxe år 1822 hade åkerarealens expansion nått sitt tak.²⁸

Nyodlingen i Lekebergslagen cirka 1750–1870

Trots att jordmånen inte synes ha varit särskilt god i Lekebergslagen ägnade bergsmännen enligt landshövdingen Mörner mycket intresse och arbete åt åkerbrukets tillväxt och förbättring i början av 1760-talet.²⁹ Ofta fick de dock nöja sig med ringa lön för mödan. Mörner berättar exempelvis att åkrarna i Hidinge var små och ofta insprängda mellan berg eller annan oländig terräng. På de flesta håll gav de små skördar. Liknande omdömen finns om bergsmännens åkerbruk i Knista socken.³⁰

Enligt Mörners sockenbeskrivningar hade de flesta lämpliga marker i Lekebergslagen odlats upp i början av 1760-talet. Dock återstod en mängd orörda mossar och kärr. Åtminstone i Hidinge hade dessa redan uppodlats i den utsträckning det ansågs praktiskt möjligt. I Knista och Kvistbro bedömdes det däremot vara alltför kostsamt att försöka lägga sådana markområden under

23 Isacson 1979, sid. 169.

24 Isacson 1979, sid. 168f.

25 Omberg 1992, sid. 123.

26 Omberg 1992, sid. 100.

27 Omberg 1992, sid. 123.

28 Sjöberg 1993, sid. 147.

29 Se kapitel 2.

30 Mörner 1762a, sid. 33; Hannerberg 1941, sid. 188.

plogen. I Kvistbro menade man sig dessutom sakna den nödvändiga arbetskraften för arbetet. Med tiden kom dock försök att genomföras.³¹ Att mossarna var svårbemästrade visar det faktum att de omkring år 1900 fortfarande låg kvar i terrängen, på vissa håll i en omfattning som medgav att de då kunde exploateras av den framväxande torvströindustrin.³²

Kulturgeografen David Hannerberg lämnar synnerligen intressanta uppgifter beträffande nyodlingen under den agrara revolutionens tid genom sina beräkningar av åkerjordens arealtillväxt i Närkes socknar. Hannerbergs undersökningar är gjorda på bynivå och sammanställda på socken- och landskapsnivå.³³ Sockensiffrorna är i detta sammanhang användbara för en överblick över nyodlingens omfattning i Lekebergslagen under tidsperioden mellan storskiftesperioden och den häradsekonomska karteringen vid mitten av 1860-talet. I tabell 6:1 redovisas Hannerbergs uppgifter kring åkertillväxten i Lekebergslagen.

Tabell 6:1 Åkerns tillväxt i Lekebergslagen från tiden för storskiftena till häradsekonomska kartans upprättande 1867–70. Partiell åkerprocent

Sockendel	Kartlagda och jämförbara gårdars areal i % av sockenarealen	Partiell åkerprocent enl. SS kartorna	Partiell åkerprocent enl. EK	Partiell ökningsprocent	Gissad åkerprocent, 1780-talet
Kils bergslag	40	6,6	6,6	-	1,0
Tysslinge bergslag	19	2,6	9,9	281	1,5
Vintrosa bergslag	40	6,7	24,3	263	3,5
Knista bergslag	30	2,8	11,7	318	1,5
Hidinge bergslag	33	2,1	7,1	238	1,0
Kvistbro bergslag	48	2,9	13,0	348	2,0
<i>Närkes socknar, medelvärde av totalsumman</i>	<i>38</i>	<i>10,2</i>	<i>26,0</i>	<i>155</i>	<i>7,5</i>

Källa: Hannerberg 1941, sid. 173f (Tab.70).

Hannerbergs undersökning omfattar alla storskiftade bergsmanshemman i Lekebergslagen. Som synes var skiftesrörelsens täckning av den totala landarealen i socknarnas bergslagsdelar varierande, lägst i Tysslinge och högst i Kvistbro. Den *partiella åkerprocenten* i tabell 6:1 motsvarar den totala åkerjordens yta på dessa kartlagda hemman, såväl vid tiden för storskiftet som

31 Mörner 1762a, sid. 18, 26, 33; I storskiftesakter från Mullhyttebygden framgår exempelvis att ”mossen står under upodling” i Bornäs år 1790 och vid 1787 års storskifte ägnade sig bergsmän i Ängatorp åt att odla upp det s.k. Ormuddekärret. Arbetsinsatserna tycks knappast ha lönat mödan. I protokollet till laga skiftet i Ängatorp år 1842 berättas att Ormuddekärret utgörs av drygt 4 tunnland äng med ett litet inslag av åker på knappt 2 kapplands storlek. Beträffande försöket i Bornäs tycks uppodlingen av mossen ha misslyckats, vid tiden för laga skiftet 1885 låg den nämligen kvar. Lantmäterimyndighetens arkiv, Örebro län, 18-kvi-79 (storskifte i Bornäs 1790), 18-kvi-57 (storskifte i Ängatorp 1788), 18-kvi-152 (laga skifte i Ängatorp 1842), 18-kvi-256 (laga skifte i Bornäs 1885).

32 *Kvistbro sockens historia* 1972, sid. 554.

33 Hannerberg 1941, sid. 149ff.

vid tiden för den ekonomiska kartan. Alltså finns ett relativt stort mörkertal, i Tysslinge bergslag hela 81 procent, vilket är viktigt att poängtera. Hannerberg för en djupare diskussion kring detta problem i sin avhandling. I korthet kan dock påpekas att Hannerberg i sin ”gissning” kring *hela* bergslagsdelarnas åkerprocent under storskiftesepoken genomgående sänker den *partiella åkerprocenten* med mellan 0,9 och 5,6 procent, den lägsta siffran gäller Kvistbro bergslag och den högsta Kils bergslag.³⁴ Inom Kils bergslag tycks ingen arealtillväxt ha ägt rum enligt uppgifterna i tabell 6:1. Hannerberg hävdar dock att dessa uppgifter knappast motsvarar den historiska verklighetens.³⁵ Enligt Hannerbergs sammanfattande bedömning av åkerarealen i Lekebergslagen under storskiftesepoken kan åkern anses som ”skäligen obetydlig” i hela området ”med undantag för en del av Kvistbro”.³⁶

Genom Hannerbergs forskningsinsats rörande Lekebergslagen kan vi, trots mörkertal och ”gissade” uppgifter, redan här sluta oss till att bergsmännen i området ägnat sig åt omfattande nyodling mellan 1700-talets sista decennier och 1860-talets mitt och att de därmed inte skiljer sig från bergsmän i andra delar av Bergslagen. Kraftigast hade nyodlingen varit i Kvistbro med nästan 350 % partiell åkertillväxt, alltså en procentuell tillväxt som var större än i Isacsons By. Minst omfattande, men ändå hela 240 %, hade tillväxten varit i Hidinge bergslag, det område där nyodlingsivern enligt landshövdingen Mörners sockenbeskrivning nått långt redan på 1760-talet. Vad innebar då denna tillväxt av åkerareal i praktiken och hur förhåller den sig till försörjningsutvecklingen?

Förbättrades självförsörjningsgraden genom nyodling?

Frågan om kreditbehoven bör ställas i relation till graden av självförsörjning. I Bergslagen rådde under en lång tid spannmålsbrist.³⁷ Detta gällde också Lekebergslagen där man hämtade spannmål från överskottsområden som Närkes och Västergötlands slättbygder. Som vi tidigare sett pågick under 1700- och 1800-talen en omfattande nyodling i Bergslagen. Nyodlingen bidrog på flera håll till en bättre försörjningssituation. Isacson fann i sin studie av By socken en produktionstillväxt inom jordbruket på omkring 500 procent under perioden 1750–1850.³⁸ Bergmästaren i Nora rapporterade under 1830- och 1840-talen att situationen i Linde bergslag förbättrats till den grad att bergsmännen där i det

34 Hannerberg 1941, sid. 168ff.

35 Storskiftesakterna från Kil redovisar nämligen åker och vall i växelbruk, så kallat lindjordbruk, vilket innebär att den partiella åkerprocenten i tabell 6:1 torde vara starkt överdriven. Beträffande de andra socknarna har Hannerberg däremot lyckats skilja åker från vall. Uppgiften från den häradsekonomiska kartan redovisar däremot ren åker, eller rättare *jord under plog*.

36 Hannerberg 1941, sid. 172.

37 Palm/Gadd/Nyström 2000, sid 54, 93.

38 Isacson 1979, sid. 169.

närmaste kunde producera hela spannmålsbehovet inom bergslagens gränser.³⁹ Hans uppgifter verifieras av Ture Ombergs studie av nyodlingen i området.⁴⁰

Då landshövdingen Mörner på 1760-talet beskrev Mullhytte- och Dormhyttelagets⁴¹ marker i Kvistbro bergslag liknade han dem med slättlandet. Ändå framställdes bergsbruket som en livsviktig näringsgren då åkerbruket inte räckte till för att försörja den relativt stora befolkningen.⁴² Inte heller i Knistas och Hidinges bergslagsorter kunde åkerbruket täcka befolkningens spannmålsbehov på 1760-talet. I Hidinge hämtades stora delar av spannmålen utanför bergslagen till dryga kostnader. Beträffande Knista socken berättas att landslagsböndernas spannmålsproduktion inte bara täckte de egna behoven utan också räckte till försäljning till socknens bergsmän. Knistabönderna kunde till och med sälja en del av spannmålsskörden till städer och andra bergslagsområden utanför den egna socknen.⁴³

Trots framstegen i jordbruket var försörjningssituationen när det gällde spannmål fortfarande bristfällig i Lekebergslagen vid mitten av 1800-talet. Wilhelm Tham berättar i sin länsbeskrivning från år 1849 att man i vissa trakter i Lekebergslagen måste köpa hälften och i andra uppemot två tredjedelar av sitt behov.⁴⁴ Går vi till bergmästaren i Noras relation för år 1842 finner vi en uppgift som styrker Thams uppgift och pekar på jordbrukets regionala variationer inom bergmästardömet:

Med den ej obetydliga tillväxt jordbruket inom Nora och Lindes Bergslager under senaste 20 år vunnit genom ett ordnat växelbruk som efter de numera nästan överallt verkställda laga skiften uppkommit, är behovet av lantmannaprodukter mindre än förr inom dessa orter, däremot stå Lekebergs och Lerbäcks bergslager i detta avseende nästan på samma punkt som fordom.⁴⁵

En beräkning av självförsörjningsgraden i Kvistbro socken har utförts och bilagts som exkurs 1. Denna visar på ett stort underskott av spannmål ännu mot slutet av 1850-talet. Spannmålsunderskottet har beräknats till mellan 3500–5400 tunnor fördelade på en befolkning på mellan 3000–3500 personer. Sannolikt är det beräknade införselbehovet väl tilltaget. En käll- och metod-

39 RA. Bergskollegium, huvudarkivet, E 2 i:19 (Bergmästarrelation 1843).

40 Omberg 1992, kapitel VIII samt sid. 123.

41 Dormhyttan fungerade som en så kallad hjälphytta till Mullhyttan under perioden 1661–1776. En del av Mullhyttelagets bergsmän blåste sitt tackjärn vid Dormhyttan, Norelius 1936, sid. 27.

42 Mörner 1762a, sid. 25.

43 Mörner 1762a, sid.16, 33.

44 I Kvistbro bedömdes avkastningen av åkerbruket som knappt för att täcka behovet i både landslag och bergslag. I Hidinge och Knista rädde det spannmålsbrist i bergslagsorterna medan landslagen producerade mer än det egna behovet. Landslagsbönderna i dessa båda socknar kunde sälja 20 % av sin årliga skörd. I Vintrosa socken rädde ett likartat förhållande. I Kil och Tysslinge rädde spannmålsbrist i bergslagen och landslagsbönderna i de båda socknarna kunde endast producera små spannmålsvolym till försäljning, Tham 1849, sid. 38, 80, 83, 119, 120, 121.

45 RA. Bergskollegium, huvudarkivet, E 2 i:19 (Bergmästarrelation 1842); Jfr. Omberg 1992, sid. 123.

kritisk diskussion kring detta förs i exkurs 1. Ändå måste vi konstatera att det var jämförelsevis illa ställt med jordbruket i Kvistbro ännu vid mitten av 1800-talet. Länsmansberättelserna från Lekebergs härad pekar mot att jordbruket först efter år 1850 på allvar hade börjat tilldra sig bergsmännens intresse och att jordbruksförbättringen nådde mer betydande resultat jämförelsevis sent i förhållande till utvecklingen i Sjöbergs Saxe, Isacsons By och Ombergs Linde och Ramsberg.⁴⁶

Den starka folkökningen under 1800-talet bidrog till att undanröja arbetskraftsproblemet men lade istället grunden till nya bekymmer, fler människor innebar fler munnar att mätta.⁴⁷ Trots omfattande nyodling kunde inte det tilltagande spannmålsbehovet täckas. Den explosiva befolkningstillväxten från 1830-talet och framåt sammanfaller i tid med att bergsmännens behov av krediter knutna till malmförsörjningen bredde ut sig i Lekebergslagen. Kunde de tekniska nyheterna inom tackjärnstillverkningen, som vid samma tid spred sig över Bergslagen, i någon mån dämpa de negativa konsekvenserna av det nya kreditbehovet?

Taklösa kolhus och gistna spetsbäljor – otidsenlig tackjärnsproduktion i södra Lekebergslagen

Under loppet av 1800-talet förändrades de tekniska förutsättningarna för svensk järntillverkning radikalt. Århundradet såg en lång rad tekniska innovationer såväl inom gruvbrytningen som inom tackjärns- och stångjärnsproduktionen. Utvecklingen inom de två senare produktionsleden var i hög grad ett svenskt svar på den ökande konkurrensen från det billiga engelska puddeljärnet. I Sverige var man tvungen att finna vägar till billigare men ändå högkvalitativ järnproduktion vilket också lyckades.⁴⁸

I sin relation 1846 anklagade bergmästaren bergsmännen i Lekebergslagen för en konservativ och i förlängningen destruktiv inställning till de senaste tekniska landvinningarna beträffande tackjärnstillverkningen. Vid bergsmanshyttorna i Kvistbro socken fanns rostgroparna och de gamla träbälgarna kvar. I bergmästarens ögon tedde sig följaktligen produktionen mycket primitiv:

Vid Mullhyttan och Vekhyttan [...] synas bergsmännen med mera kärlek omfatta denna överlämning från deras fäder än själva arvejorden, som allt mera går ur deras händer.⁴⁹

46 ULA. Kronofogden i Västernärkes arkiv, vol 308 (länsmansberättelsen från Lekebergs härad, åren 1856–60).

47 Se kapitel 2, diagram 2:1.

48 Rydén 2005, sid. 111–127.

49 RA, Bergskollegium. Huvudarkivet, E 2 i:19 (Bergmästarrelation 1846).

I äldre beskrivningar av tackjärnstillverkningens utveckling möter ofta denna typ av klagomål över bergsmännens konservatism. Såväl samtida källor som historisk forskning visar dock att bergsmännen på flera håll i Bergslagen i realiteten tillägnade sig de tekniska innovationerna. Ture Ombergs studie visar exempelvis att flera bergsmanshyttor i Linde och Ramsberg var utrustade med varmapparater under 1840-talet och enligt övermasmästarnas rapporter i *Jernkontorets annaler* hade huvuddelen av bergsmanshyttorna i Bergslagen övergått till varmlufter vid början av 1850-talet. Däremot tycks bergsmansgruppen ofta ha uppvisat en konservativ inställning till organisatoriska förändringar av tackjärnstillverkningen.⁵⁰

Bergsmanshyttorna i Lekebergslagen tycks ha utgjort undantag från den allmänna utvecklingen i Bergslagen, till övermasmästarens och bergmästarens stora missnöje. Övermasmästaren skrev exempelvis följande om lekebergshyttorna i sin årsrapport 1855:

Nu såsom tillföre framter denna masugnsgroup de mest skiljaktige resultater, såsom då man jemför Hasselfors masugn [Anlagd i början av 1850-talet. LK] i dess utmärkte skick med förhållandena vid Wekhyttan, dess taklösa kolhus, dess gistna spetsbäljor, rostgropar, som mera likna sandhålur för hämtning af väggrus än apparater för en så maktpåliggande operation som malmernes rostning.⁵¹

I samma rapport beskriver övermasmästaren svårigheterna att hos bergsmännen i Vekhyttelaget få gehör för de produktionstekniska direktiv han utfärdade. Övermasmästaren skyllde problemen på hyttelagets storlek, blåsningsorganisation och på överkonsumtionen av brännvin under blåsingarna.⁵² Mot slutet av 1840-talet hade bergmästaren Troilius en annan förklaring till eftersläpningen i den tekniska utvecklingen:

Brist på sjelfständighet hos inbrukarne i Wek- och Mullhyttelagen som äro öfver höfwan skuldsatte hos förläggare, och deraf följande ekonomisk oförmåga, äro orsakerne dertill att dessa båda hyttelag ännu stå långt efter de andre inom denna och angränsande bergslager uti tekniska förbättringar.⁵³

Fyra år senare konstaterade Troilius cyniskt:

På gammal ståndpunkt och med föga hopp om förbättring kvarstå Vek- och Mullhyttelagen i Lekebergs bergslag, vilkas förläggares fördel synes vara att motverka alla förbättringar oaktat de i sitt grannskap hava Hasselfors nyanlagda masugn, varest sannolikt de vackraste blåsingarna i Sverige hitintills blivit gjorda.⁵⁴

50 Omberg 1992, sid. 33, 118, 122; *Jernkontorets annaler* 1850, sid.71ff, 96ff, 151f, 173ff; *Jernkontorets annaler* 1852, sid.217f; RA, Bergskollegium, huvudarkivet, E 2 i:20 (Bergmästarrelation 1850).

51 *Jernkontorets annaler* 1855, sid. 78.

52 *Jernkontorets annaler* 1855, sid. 80f.

53 RA, Bergskollegium. Huvudarkivet, E 2 i:19 (Bergmästarrelation 1847).

54 RA, Bergskollegium. Huvudarkivet, E 2 i:20 (Bergmästarrelation 1851).

Bergmästarens uppgifter är intressanta. De pekar på de vanskliga förutsättningar som kännetecknade bergsbruksrörelsen i södra Lekebergslagen. Skuldsättningen synes i hög grad ha varit betungande och bidrog till en bergsmansgrupp som var beroende av förläggarens välvilja. Sannolikt finns en viss sanningshalt i bergmästarens analys. Varför skulle annars kvistbrobergsmännen skilja sig från merparten av de övriga ståndsbröderna beträffande produktionsteknik och ekonomisk rationalitet? Ändå kan vi inte med fullständig säkerhet fastslå att skuldsättning var den viktigaste orsaken till eftersläpningen. Möjligen var de naturgeografiska förutsättningarna för jordbruksrörelsen, som tidigare diskuterats, inte de mest gynnsamma; något samlat överskott för investering i bergverken fanns inte. Dock skall erinras om Hannerbergs uppgifter om jordbruket i Lekebergslagen, som föreföll honom mest utvecklat just i Kvistbro socken.

I praktiken innebar eftersläpningen att träkolsåtgången var långt större vid bergsmanshyttorna i Lekebergslagen än på många andra håll.⁵⁵ Uppgifter över tackjärnsproduktionen per dygn visar också på Vekhyttans och Mullhyttans tekniska eftersläpning. Tabell 6:2 har sammanställts efter Norelius uppgifter kring dygnsproduktionen, redovisad som ett medeltal per decennium, för perioden 1830–1899.

Tabell 6:2. Tackjärnsproduktionen per dygn vid Lekebergshyttorna 1830–1899. Ton

Hytta	1830- 1839	1840- 1849	1850- 1859	1860- 1869	1870- 1879	1880- 1889	1890- 1899
Klunkhyttan	2,68	3,42	4,68	6,14	7,09	6,92	7,26
Vekhyttan	2,52	3,07	3,34	5,33	6,13	8,76	8,83
Mullhyttan	2,45	3,31	3,71	3,52	3,95	0	0
Ymningshyttan	2,07	3,59	4,72	3,99	7,7	0	0
Björkhyttan	3,32	3,94	4,29	8,09	9,51	11,27	12,63

Källa: Norelius 1936, sid.27, 31, 34, 39, 45.

Som framgår av tabell 6:2 varierade dygnsproduktionen från decennium till decennium vid lekebergshyttorna, även vid Vekhyttan och Mullhyttan. Det är svårt att finna någon förklaring till variationerna vid Mullhyttan och Vekhyttan. Möjligen berodde dessa variationer på experimenterande med olika malmsorter och med koluppsättningens storlek.⁵⁶ Förändringarna vid övriga hyttor i regionen torde framförallt ha varit ett resultat av teknisk utveckling.⁵⁷

55 Enligt övermasmästarens beräkningar år 1852 förlorades 14 856 riksdaler, eller värdet av 2 476 stigar träkol om 12 tunnor vardera, på ett enda år vid de fyra hyttor inom hans distrikt där man fortsatt begagnade kallblåster. Efter vedertagna beräkningsgrunder inom det bergshistoriska forskningsfältet åtgick årligen vid dessa fyra hyttor, varav *tre* låg i Lekebergslagen, nästan 7 500 fler kolningsdagsverken än vad antalet varit om dessa hyttor hade begagnat varmblåster. Ang. arbetsåtgången vid kolproduktionen se exempelvis Montelius 1959, sid.211; Hildebrand 1987, sid. 78.

56 Se MHA, hytttestämmoprotokoll från år 1845.

57 Se kapitel 5, not 133.

Beträffande dygnsproduktionen kan några jämförelsetal ställas i relation till lekebergshyttorna för delar av såväl 1830-talet som 1850-talet. Ture Omberg har beräknat den genomsnittliga dygnsproduktionen för sex bergsmanshyttor i Linde och Ramsberg till 2,72 ton per dygn för tiden 1835–1839. Brukshyttorna i Linde och Ramsberg uppnådde vid samma tid 2,6 tons produktion per dygn.⁵⁸ Rickard Ringmars uppgifter från tre bergsmanshyttor i Torsåker och Ovansjö för åren 1836–1838 visar en genomsnittlig dygnsproduktion på 3,24 ton. Två brukshyttor i samma region uppnådde år 1838 en genomsnittlig dygnsproduktion på 4,86 ton.⁵⁹ I relation till Ombergs siffror var samtliga lekebergshyttor att betrakta som likvärdiga Linde och Ramsbergshyttorna under 1830-talet. Ringmars siffra för samma tid visar på klart större produktionsförmåga vid bergsmanshyttorna i Ovansjö och Torsåker. Det skall dock anmärkas att det vid ett par av dessa hyttor rörde sig om försök med så kallade *sambruk*.⁶⁰ Sannolikt är Ringmars siffror därför högre än för de normala blåsningar som bergsmännen i Gästrikland genomförde. Däremot måste det understrykas att brukshyttorna i Gästrikland förefaller ha varit mycket framstående produktionsenheter och sannolikt allmänna förebilder inom svensk tackjärnstillverkning under 1830-talet.

Ture Omberg redovisar hur den tekniska utvecklingen i Linde och Ramsberg förändrat dygnsproduktionen vid hyttorna mellan 1830- och 1850-tal. Vid de bergsmanshyttor som Omberg studerat var den genomsnittliga dygnsproduktionen för åren 1855–1859 4,82 ton, vid brukshyttorna hela 6,8 ton.⁶¹ I Linde och Ramsberg översteg alltså produktionskapaciteten även de effektivaste hyttorna i Lekebergslagen mot slutet av 1850-talet. Redan i början av 1860-talet stod dock Björkhyttan vid Svartå bruk ombyggd och moderniserad vilket tydligt avspeglar sig i tabell 6:2. Under samma decennium knappade även Vekhyttan in på de övriga lekebergshyttorna. Sannolikt rörde det sig i Vekhyttans fall inte om rena bergsmannastyrda moderniseringar. Delägarskapets utveckling efter 1860 är i fråga om exakta uppgifter okänt, däremot vet vi att Garphytte bruk deltog i blåsningar vid Vekhyttan mot slutet av 1800-talet och att enskilda vekhyttebergsmän utvidgade sina bergsbruksrörelser efter nya mönster.⁶² Viktigt att understryka i detta sammanhang är också att den främste pådrivande aktören vid Klunkhyttan med största sannolikhet var brukspatron Per Hinneresson på Garphytte bruk och inte hyttelagets bergsmän.⁶³

58 Omberg 1992, sid. 143 (Exkurs B.4). Anm. Ombergs uppgifter har här omräknats till ton.

59 Ringmar 1999, sid. 77. Anm. Ringmars uppgifter har här omräknats till ton.

60 Ringmar 1999, sid. 77.

61 Omberg 1992, sid. 143 (Exkurs B.4). Anm. Ombergs uppgifter har här omräknats till ton.

62 Harbe 1956, sid. 244, 251. Se vidare kapitel 7.

63 Se kapitel 3 angående Hinneressons delaktighet i hyttebruket vid Klunkhyttan.

Kredit på osäkra vägar – om bergsbruksrelaterade skuldkonjunkturer

Malmjärnssystemets särprägel medförde enligt Bergskollegium ett synnerligen högt malmpris för bergsmännen i framförallt Lekebergslagen och Karlskoga bergslag, i jämförelse med malmpriserna i exempelvis Dalarna och Västmanland.⁶⁴ Systemet kan därför knappast anses ha varit förmånligt för bergsmännen, tvärtom, det bidrog till nya beroendeförhållanden och maktrelationer. I några fall medförde systemet bergsmännens bestående skuldsättning med utmätningar som följd.⁶⁵ Det är tydligt att den dyra Dalkarlsbergsmalmen och bristen på lokal malm utgjorde ett bekymmer för bergsmännen i Lekebergslagen. I källorna skymtar ibland hopplösa och till och med olagliga arbetsinsatser i syftet att skaffa fram malm till blåsningarna. I bergmästarens relation från åren 1827–1833 berättas att åtgärder vidtagits vid bergstinget hösten 1833 mot användningen av förbjudna ”oartade” malmer, det vill säga malmer som gav en otillfredsställande tackjärns kvalitet. Enligt bergmästaren hade bergsmännen i Kvistbro i hemlighet brutit och smält oartad malm trots tidigare förbud. I samma relation berättar bergmästaren också om bergsmännens föga lönande arbete vid Västra Högbergsgruvan i Knista, ett arbete som ansågs vara föranlett av behovet att söka undvika långa, riskabla och kostsamma malmtransporter.⁶⁶

Gott vinterföre var direkt avgörande för hur tackjärnsblåsningarna i Lekebergslagen skulle arta sig. I flera relationer skymtar ämbetsmännens bekymmer däröver.⁶⁷ Utan malm kunde inget tackjärn produceras. Om kreditbehovet bland bergsmännen var någorlunda konstant torde resultatet av en usel vinter ha blivit ett växande minuskonto i bergsmansförläggarens avräkningsbok. Dåliga vintrar kunde i bergsbrukssammanhang vara av vitt skilda slag, för mild väder med lite snö skapade problem för transportmaskineriet, för kalla vintrar med mycket snö försvårade också transporter och var förödande för den av vattenkraft beroende hyttgången. Kreditrelationerna inom bergsbruket påverkades alltså i hög grad av det rådande klimatet. Detta gällde såväl malmförlag som de traditionella bergsmansförlagen. En för bergsbruksrörelsen ofördelaktig vinter bör således jämföras med missväxtår som en faktor att räkna med beträffande växlande skuldkonjunkturer på en samhällsnivå.⁶⁸ Som ett svar på naturens nycker anlades för Lekebergslagens behov ett malmupplag vid den nedlagda Lekhyttan, belägen ungefär mitt i Lekebergslagen, varifrån malm

64 *Bergs-Collegii underdåniga berättelse om förhållandet med bergshandteringen år 1836*, sid. 7.

65 Ett flertal akter i Laxå bruksarkiv visar på bergsmännens svårigheter att ersätta sina malminköp. I allmänhet består dessa akter av tingsprotokoll som tillkommit efter att Laxå bruk stämt bergsmän inför tingen p.g.a. tvistigheter angående malmjärnsskulder, ÖLF: Laxå bruk, F 1 H:6.

66 RA. Bergskollegium, Huvudarkivet, E 2 i:18 (Bergmästarrelation 1827–1833).

67 Exempelvis RA. Bergskollegium, Huvudarkivet, E 2 i:13 (Övermasmästarens årsberättelse 1822); E 2 i:18 (Bergmästarrelation 1827–1833 samt 1834–35).

68 Jfr sid 177 i föreliggande kapitel.

kunde hämtas med malmkärror även under varmare årstider.⁶⁹ Men om detta upplag begagnades fanns risk för störningar i den årliga arbetsrytmen.

Nya kreditbehov lades till de gamla

Vi kan efter studierna av jordbruksutveckling och tackjärnsproduktion konstatera att Maria Ågrens två första kriterier för att skulder skall växa till ett hot mot rådande socioekonomiska strukturer, och därigenom fungera som en motor i en differentieringsprocess, synes ha varit uppfyllda i undersökningsområdet mot mitten av 1800-talet, åtminstone i Kvistbro socken. Behovet av krediter ökade och regionen släpade efter i relation till det allmänna utvecklingstempot. Bergsbruksrörelsen i Lekebergslagen kan ännu vid mitten av 1800-talet karaktäriseras som outvecklad och jordbruket som otillräckligt. Den begynnande pauperiseringsprocess som kan anas i Mullhyttelagets besvärsskrift 1835 bekräftas av de iakttagelser som här gjorts beträffande skuldsättningen. Det fanns när allt kommer omkring visst fog för bergsmännens klagan. Vilket samband hade då dessa ökande skuldbördor med differentieringsprocessen?

”Wikander tycks ha en särdeles kärlek för att få inteckningar i Mullersätter” – bergsmansförläggaren och bergsmännens skulder

I slutet av oktober 1839 mottog bruksinspektorn Carl Adolf Muhr vid Laxå bruk ett brev från lantmätaren och vännen Johan Sundström i Örebro, även ägare till 1/8 bergsmanshemman Mullersätter i Kvistbro socken. I brevet framställdes önskemålet att Muhr skulle tillmötesgå en låneansökan om kontanta medel från låntagaren Petter Persson. Denne var granne till Sundström, bosatt i Mullersätter och bergsman vid Mullhyttan. Persson beskrevs av lantmätaren som en förtjänstfull bergsman. Han brukade ett välbyggt hemman med ”ett vackert lösörebo” och var i behov av 466 riksdaler banco för att lösa en skuld till ett sterbhus vid Hasselfors. Sundström skrev att kronolänsman Wikander för länge sedan lovat återbetala skulden för Perssons räkning. Så hade inte skett. Plötsligt hade Wikander krävt inteckning i Perssons bergsmanshemman som säkerhet för lånet. Persson ville inte acceptera dessa villkor varför Sundström å Perssons vägnar nu vände sig till bruksinspektör Muhr. Sundström var bekymrad. Wikander hade redan en inteckning i Mullersätter, i Petter Håkanssonens gård. Därtill hade länsmannen köpt Erik Larssons i Mullersätter andel i såg och kvarn på 50 år. Sundström hävdade att Wikander ”tycks ha en särdeles kärlek för att få inteckningar i Mullersätter” och att länsmannens förehavanden

69 Harbe 1956, sid. 280.

”sammantaget tycks någonting betyda”.⁷⁰ Av Wikanders agerande tycks han ha dragit slutsatsen att denne dragit upp en inteckningsstrategi.

Sundströms brev visar att länsman Wikander genast bemöttes med miss-tänksamhet när han började vända sig till häradsrätten med begäran om in-teckningar i bergsmännens fasta egendomar. Inteckningen i Håkanssons gård år 1839 var Wikanders andra inteckning vid häradstinget.⁷¹ Tydligt uttalad framträder Sundströms oro över att Wikander kunde komma att utgöra ett hot mot dugliga bergsmän. Här finns en tydlig parallell till Maths Isacsons spekulationer kring de större fordringsägarnas i By potentiella inflytande i lokalsamhället:

Storbondebergsmän av typ Lars Ersson och Jans Jans Anders Andersson tjänstgjorde således som ett slags bankirer i By socken. Man kan bara spekulera i vilken makt och vilket inflytande dessa storbondebergsmän därigenom kan ha haft över sock-nens ekonomiska och politiska liv. Lars Ersson, som var bouppteckningsförrättare och nämndeman, torde dessutom ha haft en enastående insyn i hushållens och de enskilda människornas ekonomiska förehavanden. Denna insikt i det ekonomiska livet kan han ha utnyttjat för att uppnå fördelar vid lånetransaktioner och när be-slut skulle fattas i kommunala organ. Spelet bakom kulisserna är dock förborgat för historikern, som får nöja sig med att peka på de förmögna storböndernas maktmöj-ligheter.⁷²

Isacson menar alltså att den översikt och den information som följde med nämndemannatjänsten och bouppteckningssysslan kunde utnyttjas för egen ekonomisk vinning. Detta är naturligtvis i hög grad sannolikt. En liknande insyn i andra människors privata angelägenheter, beträffande såväl den sociala som den ekonomiska sfären, hade även en länsman. Liksom Lars Ersson i By var länsman Johan Wikander den utan jämförelse mest anlidade bouppteck-ningsförrättaren i Lekebergslagens södra socknar under en mycket lång period under 1800-talet.⁷³ Diverse tänkbara jävssituationer i tjänsteutövningen och ut-tryck för maktmissbruk bland svenska länsmän under äldre tider har tidigare uppmärksamats av Bo Westerhult.⁷⁴ I det följande skall vi närmare studera länsman Wikanders inteckningar och bergsmännens skulder till denne den främste bergsmansförläggaren i södra Lekebergslagen.

⁷⁰ ÖLF. Laxå bruk, Inkomna skrivelser, E 1 a (1839).

⁷¹ Se tabellbilagan, tabell 12.

⁷² Isacson 1979, sid. 145.

⁷³ Han synes inledningsvis ha följt sin svärfar i denna verksamhetsutövning för att sedan efterträda denne. Johan Wikander åtföljdes vid sina förrättningar i sin tur i allmänhet av sonen Lars Petter och svågern Johan Olof Gellertz. SVAR: Lekebergs häradsrätt. F 1:6, 7,12, 13 (bouppteckningar).

⁷⁴ Bo Westerhult lyfter exempelvis fram *Fäderneslandet* som en tidning där åtskilliga skribenter under andra hälften av 1800-talet framhöll åsikten att en del länsmän skaffat sig stora rikedomar på andras bekostnad, Westerhult 1965, sid. 169, 286.

*Att gradera skuldsättning – några
källkritiska synpunkter och en metodpresentation*

En traditionell väg att närma sig skuldsättningsfrågor är granskning av bevarade bouppteckningar. Få källor tillåter oss att komma så nära historiens människor som bouppteckningar. Därom råder inget tvivel. Däremot kan deras värde som källor för historiska undersökningar i åtskilliga sammanhang ifrågasättas. När det gäller bouppteckningarnas uppgifter kring skulder och fordringar måste här betonas att det är särskilt viktigt att ifrågasätta vad dessa uppgifter egentligen kan förtälja om den avlidnes ekonomiska ställning. Den dödes position i livscykeln måste vid värderingen av materialet i vårt sammanhang vara en central fråga. Bouppteckningen visar endast situationen vid tidpunkten för bouppteckningsförrättningen.⁷⁵

Forskaren kan i skuldsättningsfrågor antingen fokusera på gäldenären eller på fordringsägarsidan. I föreliggande studie tycks fokus med fördel kunna läggas på fordringsägarsidan. När det gäller bouppteckningen efter Johan Wikander är den nedtecknad en bit in på ett nytt räkenskapsår. Som *skuldsättning* har jag därför i studien av Johan Wikanders bouppteckning valt att endast beakta skulder som noterats i skuldebrev medan skulder ”enligt räkning” snarare måste betraktas som en naturlig del av kredithandeln. Vi kan anta att de senare skulle komma att regleras under efterföljande höst. Graden av skuldsättning har vidare differentierats i tre steg. Det *första* steget tas genom ett i bouppteckningen antecknat skuldebrev. Syftet med skuldebreven var att gäldenär och borgenär skulle kunna överblicka den rådande ekonomiska relationen parterna emellan. Detta kan därför bedömas som en mild form av skuldsättning vars främsta negativa sida för gäldenärens del var räntesatsens ökning när skulden gick från räkning till skuldebrev.⁷⁶ Det *andra* steget utgörs av en inteckning i fast egendom. Inteckningen betraktas här som en fördjupad skuldrelation där borgenären sett sig tvungen att säkerhetsställa sin fordran genom ett starkare juridiskt bindande bevis för skuldens existens, ett bevis för offentligheten som följde fastigheten så länge inteckningen inte dödades. Inteckningarna kunde vid sidan av en löpande ränta alltså komma att påverka eventuella egendomsaffärer. Inteckningarna studeras i det följande såväl i bouppteckningarna som i häradsrättens inteckningsprotokoll. Det *tredje* steget tas vid förlusten av den fasta egendomen genom exekutiv auktion eller annan transaktion som kan kopplas till djupare skuldsättning. I och med klivet upp till det tredje steget hade skulden vuxit sig så stor att den påverkade gäldenärens reproduktiva förutsättningar, främst i ekonomiska men i många fall även i sociala termer. Här skall vi inledningsvis koncentrera oss på de två första

75 Källkritiska diskussioner kring bouppteckningar som historisk källa redovisas exempelvis i Isacson 1979, sid. 210ff; Gadd 1983, kap.IV.2; Wiking-Faria 2009, sid. 44f.

76 Se kapitel 5, sid. 149.

stegen för att i ett efterföljande avsnitt utnyttja hela ”trappan” i en undersökning av skuldsättningens betydelse för bergsmansförläggaren Wikanders och hans söners möjligheter att ackumulera fasta egendomar.

Wikanders fordringar och omfattningen av bergsmännens skuldsättning

I Johan Wikanders bouppteckning, upprättad i början av år 1855, upptas totalt 279 poster i listan över fordringar.⁷⁷ Cirka 275 av dem berörde enskilda individer, övriga utgjordes av olika sammanslutningar eller administrativa organ. Alla enskilda gäldenärer var inte bergsmän. I listan finner vi representanter för de flesta sociala skikt som levde på den svenska landsbygden vid mitten av 1800-talet. Samtliga gäldenärer som upptas i bouppteckningen har kategoriserats utifrån social hemvist och resultatet har sammanställts i tabell 6:3.

Tabell 6:3. Social kategorisering av gäldenärerna i Johan Wikanders bouppteckning 1855

Kategori	Antal (procent av totalpopulationen)
Bergsmän	129 (46,3)
Bönder	20 (7)
Ståndspersoner och bruk	8 (3)
Torpare och andra obesuttna	95 (34)
Tjänstemän, hantverkare, kvalificerade arbetare m.fl.	22 (8)
Övriga	4 (1,4)
Ovissa	1 (0,3)
Total:	279 (100)

Källa: ULA. Lekebergs häradsrätt. F II a:14 (Johan Wikanders bouppteckning 1855).

Som *bergsmän* har i tabell 6:3 räknats individer hemmahörande på bergsmanshemman utan särskild anmärkning. Som *bönder* har individer hemmahörande på hemman i landslagen utan särskild anmärkning räknats. *Torpare och andra obesuttna* åtskildes i bouppteckningen genom en särskild anmärkning som anger att de bodde på ”ägorna” eller i namngivna torp. Till gruppen *tjänstemän, hantverkare, kvalificerade arbetare m.fl.* har bland andra räknats byggmästare, gjutare, skomakare, sekreterare och rättare, alltså personer som fått en särskild yrkestitel antecknad i bouppteckningen. Till *övriga* har sammanslutningar och administrativa enheter räknats.

Av tabell 6:3 framgår att de som tillhörde bergsmansgruppen utgjorde nästan hälften av gäldenärerna. Den näst största gruppen utgjordes av torpare och andra obesuttna på ”ägorna”. Vid sidan av dessa grupper uppgick andra sociala skikt till nästan en femtedel av totaliteten. Vi kan alltså konstatera att Wikanders handels- och utlåningsrörelse inte enbart omfattade bergsmän och bergsmansförlag. I detta sammanhang finns anledning att föra Johan Wikander till kretsen av sockenbankirer, uppmärksammade i den tidigare forskningen.

⁷⁷ ULA. Lekebergs häradsrätt. F II a:14 (Johan Wikanders bouppteckning 1855).

Etnologen Anders Perlinge har satt upp fyra villkor för att en person skall räknas som *sockenbankir*. För det första måste hans krediter och fordringar ha en viss omfattning och inte enbart begränsas till förbindelser inom den egna släkten. För det andra skall huvuddelen av de utestående fordringarna finnas inom den egna socknen (därav namnet sockenbankir). För det tredje måste krediterna uppgå till ett relativt betydande värde i relation till de sammanlagda egna tillgångarna men också sett i absoluta tal. För det fjärde skall krediterna ha lämnats eller upptagits i form av skuldsedlar eller reverser och inte inskränka sig till att vara ett naturautbyte.⁷⁸

Redan av kapitel 5 har framgått att Wikanders kreditrörelse framförallt omfattade den egna socknen (se diagram 5:1) och ovan har vi funnit att fordringarna var spridda på ett stort antal individer, men hur väl uppfyllde Johan Wikander de övriga två kraven enligt Perlinges schema? I tabell 6:4 redovisas värdet av Johan Wikanders fordringar fördelat på de olika skuldkategorierna *räkningar*, *skuldebrev* och *intecknade skuldebrev*.

Tabell 6:4 Översikt av Johan Wikanders fordringar enligt bouppteckningen 1855. Värdet i riksdaler banco. Antalet poster inom parentes.

	Räkningar	Skuldebrev	Intecknade skuldebrev
Johan Wikanders b.upt. 1855	5 097 (104)	32 967 (158)	29 863 (35)

Källa: ULA. Lekebergs häradsrätt. F II a:14 (Johan Wikanders bouppteckning 1855).

Anm. Ett antal enskilda individer har inräknats i fler än en skuldkategori varför antalet *poster* i tab.6:4 inte överensstämmer med totalpopulationens storlek.

Totalt uppgick Johan Wikanders fordringar i bouppteckningen 1855 till cirka 70 300 riksdaler banco. Vid sidan av de skuldkategorier som upptagits i tabell 6:4 tillkom 2 220 riksdaler banco i räntor samt drygt 150 riksdaler banco av varierande ursprung, exempelvis i form av auktions- respektive utmätningsmedel. Det är således uppenbart att Johan Wikander mycket väl motsvarade de krav som Perlinge ställt på begreppet *sockenbankir*. Fordringarna fanns inom den egna socknen, de omfattade ett stort antal människor, de hade ett mycket högt ekonomiskt värde och hade mestadels upptagits i skuldebrev. Att Johan Wikander kan betraktas som en typisk sockenbankir skall dock inte dra vår uppmärksamhet från hans roll som bergsmansförläggare.

Tabell 6:4 visar tydligt att åtskilliga personer hade satt sig i skuld hos Wikander enligt skuldsättningstrappans första och andra steg. Här lämnas som tidigare nämnts *räkningar* utanför. Över 150 individer, varav drygt hälften *bergsmän*, hade skulder enligt *skuldebrev*.⁷⁹ Den genomsnittliga skuldsumman

⁷⁸ Perlinge 2005, sid. 124.

⁷⁹ I tabell 6:3 upptas endast 158 poster vilket motsvarar antalet individer som hade skulder enligt skuldebrev till Wikander, flera av dem hade dock skulder enligt *flera* skuldebrev varför det egentliga antalet skuldebrev som Wikander utfärdat var större.

enligt skuldebrev var 209 riksdaler banco per individ. Naturligtvis fanns en betydande spridning mellan största och minsta skuld. I tabell 6:5 har de individuella skuldsummorna i Johan Wikanders bouppteckning delats in i fyra kategorier efter skuldbörda.

Tabell 6:5. Gälldenärerna i Johan Wikanders bouppteckning 1855, graderade efter skuldebrevens fordringar. Procentandelen *bergsmän* inom parentes

Skuldens storlek. Riksdaler banco	Antal gälldenärer
500 eller mer	19 (74)
300–499	15 (93)
100–199	48 (71)
under 100	76 (30)
Totalt:	158 (54)

Källa: ULA. Lekebergs häradsrätt. F II a:14 (Johan Wikanders bouppteckning 1855)

Drygt hälften av gälldenärerna med skulder enligt *skuldebrev* var skuldsatta till över 100 riksdaler banco medan den andra knappa halvan ägde skulder under 100 riksdaler. I tabell 6:5 syns tydligt att *bergsmän* med en mycket klar majoritet stod som gälldenärer i de skuldebrev som avsåg större skuldsummor. Totalt svarade bergsmännen för dryga 75 procent av Wikanders totala skuldebrevsfordringar, det vill säga över 25 000 riksdaler banco.⁸⁰

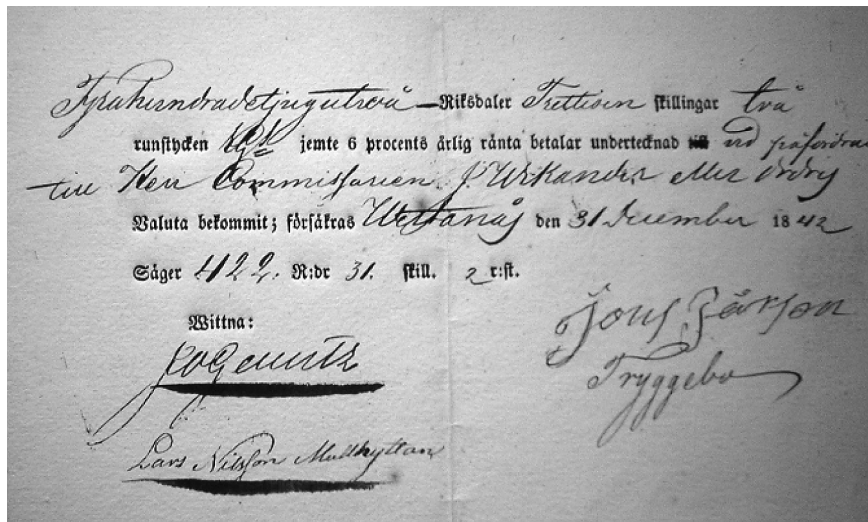

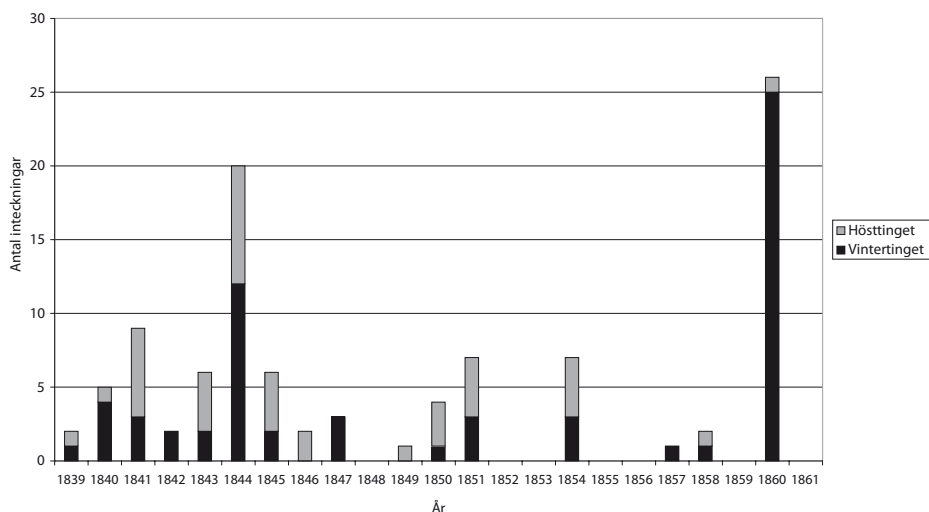
Bild 7. Skuldsedel ställd på bergsmannen Jöns Persson i Tryggeboda i Kvistbro socken, utfärdad av kronolänsmann Johan Wikander nyårsaftonen 1842 (Västernärkes hembygdsförenings arkiv, Tryggeboda gårdshandlingar).

⁸⁰ ULA. Lekebergs häradsrätt, F II a:14 (Johan Wikanders bouppteckning 1855).

Enligt Johan Wikanders bouppteckning 1855 hade 35 individer skulder till länsmannen enligt *intecknade skuldebrev*. Av dessa var 34 *bergsmän*. Den intecknade genomsnittsskulden uppgick till drygt 850 riksdaler banco.

När det gäller *intecknade skuldebrev* kan Wikanders agerande i Lekebergs-lagen följas över tid. Inteckningsprotokollen från Lekebergs häradsrätt visar att Wikander var flitig med att inteckna skulder vid tinget. Under sin livstid anlätade han häradsrätten för totalt 74 olika inteckningsärenden i Lekebergs-lagen. Diagram 6:1 visar omfattningen av och kontinuiteten i familjen Wikanders inteckningsförfarande vid Lekebergs häradsting under perioden 1839–1861, alltså även under sonen Lars Petters tid som familjen Wikanders främste ekonomiske aktör i Lekebergs-lagen, varvid diagrammet omfattar totalt 103 inteckningar.

Diagram 6:1. Inteckningar i fast egendom vid Lekebergs häradsting för släkten Wikanders räkning 1839–1861

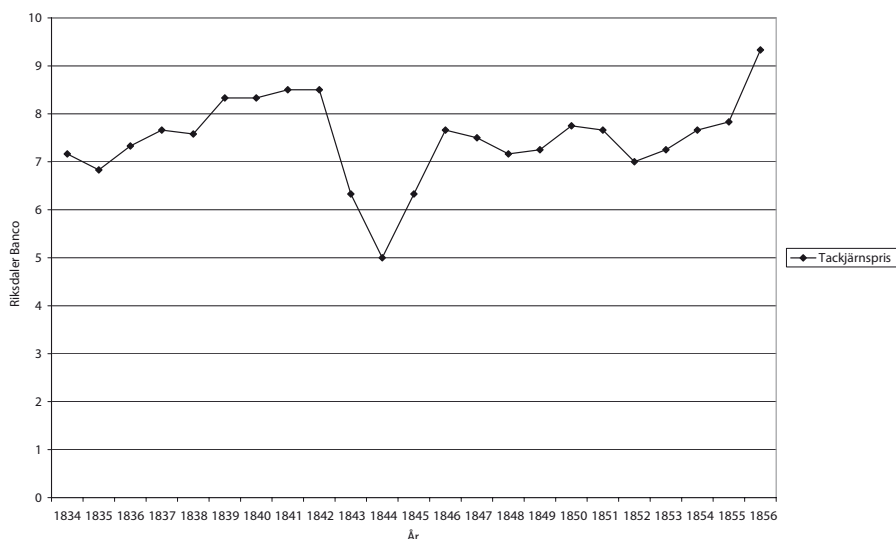
Källa: Tabellbilagan, tabell 12.

Av diagram 6:1 framgår att Wikander årligen vände sig till tinget för att få skuldebrev intecknade i fast egendom mellan 1839–1847. Efter 1847 inföll vissa år då inga inteckningar företogs. Några toppar syns i diagrammet, såsom 1841, 1843–1845, 1851, 1854 och 1860. För flertalet av dessa toppar finns tämligen uppenbara förklaringar. Ett undantag utgör dock 1841 då ingen tydlig orsak har kunnat urskiljas.

Varför var då antalet inteckningar så stort just 1844? Den mest sannolika förklaringen torde vara den avsättningskris som inföll under 1840-talet. En konsekvens av denna kris yttrade sig i ett kraftigt tackjärnsprisfall efter 1842.

Bottenläget nåddes år 1844.⁸¹ I diagram 6:2 framträder variationerna av det så kallade lösningspriset för tiondetackjärnet från Lekebergslagen under perioden 1834–1857. Här kan tydligt urskiljas 1840-talets priskris i form av en djup dalgång.

Diagram 6:2. Lösningspriset för tiondetackjärnet i Lekebergslagen 1834–1856

Källa: Tabellbilagan, tabell 13.

Som tidigare uppmärksamats beräknade bergmästaren i Nora i sin femårsberättelse att bergsmännen i Lekebergslagen producerade tackjärn med förlust under åren 1843–1845.⁸² Vi kan alltså anta att det kan ha varit svårt att balansera värdet på det producerade tackjärnet mot de erhållna bergsmansförlagen mot mitten av 1840-talet vilket ökade skuldernas storlek och sannolikt Wikanders oro för säkerheterna för sina fordringar. Inteckningen tjänade ju syftet att bevaka fordringsägarens rättigheter vid det tillfälle gäldenären försattes i konkurs.⁸³

⁸¹ Jfr Jörberg 1972 (Volym II), sid. 220.

⁸² Se kapitel 5, sid. 165.

⁸³ Ytterligare en bidragande förklaring, eller snarare en bidragande orsak, till det stora antalet inteckningar vid hösttinget 1844 har att göra med Mullhyttan som produktionsställe. Det finns uppgifter i Mullhyttelagets räkenskaper som tyder på att hyttan skadades under 1844 års blåsning och måste blåsas ner i förtid. Två bergsmän erhöi i januari 1845 ”ersättning för liden skada”. Dessa båda är de som upptagits sist i den bevarade blåsningjournalen från 1844. Detta gör det troligt att den skada som nämns i räkenskaperna har medfört att blåsningen avstannat. Kanske fanns mycket malm och kol kvar att nyttja inom blåsninglaget. Olyckan kan ha inneburit att en än större obalans uppstått mellan bergsmännens förlag och den beräknade tackjärnsproduktionen än enbart den som orsakats av priskrisen. Fem av de gårdar som skulder intecknades i vid hösttinget 1844 tillhörde bergsmän i Mullhyttelaget. MHA: MOA, Tackjärnsräkning 1845; ULA: BMN, F V:1 (Bunt 81 c: 30) Blåsningen 1844; Tabellbilagan, tabell 12.

1850–51 inledde Örebro läns hypoteksförening sin utlåningsverksamhet.⁸⁴ Wikanders stegrade intresse för inteckningar under dessa år förklaras sannolikt av denna institutionaliserade kreditrörelses genombrott. Troligen fanns en vilja hos Wikander att säkerhetsställa sina större fordringar hos bergsmännen innan de tog lån i hypoteksföreningen mot säkerhet i den fasta egendomen.

1854 avled Johan Wikander. Mot bakgrund härav kan inteckningarna detta år förstås som ett resultat av familjens förberedelser inför bouppteckningen. Därefter tog sonen Lars Petter över som familjens huvudman. Av häradsrättens inteckningsprotokoll framgår att Lars Petter själv aldrig intecknade några skuldebrev i fasta egendomar.⁸⁵ Den omfattande inteckningsivern som så tydligt framträder i diagram 6:1 år 1860 har liknande orsaksgrund som uppgången 1854, den illustrerar det skifte som följde på Lars Petters död. När Lars Petter dog i januari 1860 övergick ansvaret för Wikandersläktens ekonomiska verksamhet till Lars Petters svåger, kronolänsmannen Johan Olof Gellertz, gift med Justina Sofia Wikander. Huruvida Gellertz betraktade sin avlidne företrädare som en slarver är oklart men under år 1860 lät han inteckna 25 skuldebrev i traktens gårdar för sterbhusets räkning. Efter 1860 verkar dock inteckningsivern ha upphört. Gellertz figurerar endast i ett par ärenden. Den jämförelsevis marginella aktiviteten efter år 1860 motiverar den tidsmässiga begränsningen 1839–1861 i diagram 6:1.

De flesta gårdar vari Wikanders skuldebrev intecknades låg i Kvistbro sockens bergslag.⁸⁶ De intecknade skuldsummornas storlek varierade kraftigt. Det lägsta beloppet som intecknades var 200 riksdaler i 1/12 mantal Dormen, det högsta 3 000 riksdaler i 1/2 mantal Ingvaldstorp.⁸⁷

Inteckningsprotokollen uppger att det i Wikanders skuldebrev, mestadels, stipulerades att fordringarna inkasserades av brevets innehavare efter ”anmodan” eller ”påfordran” (se exempelvis bild 7 ovan).⁸⁸ Formuleringen medförde att förbindelsen kunde löpa under en lång tid varför Wikanders skuldebrev liknade ett stående lån.⁸⁹ Dessutom innebar skuldsedelns ordalydelse att den enkelt kunde fungera som gångbar valuta för fordringsägaren genom *transport*,

⁸⁴ Se sidan 211f.

⁸⁵ Under perioden från vintertinget 1855 till vintertinget 1860 gjordes endast tre inteckningar för vilka fordringsägarna utgjordes av medlemmar i Wikandersläkten, en av den ingifte Johan Olof Gellertz och två av änkefru Wikander. I bouppteckningen efter Lars Petter Wikander framgår dock att han ägde omfattande fordringar. I skuldebrev fanns drygt 35 000 riksdaler riksgälds noterade och det sammanlagda värdet på de intecknade skuldebreven var 13 108 riksdaler riksgälds. Totalt ägde Lars Petter fordringar som uppgick till 58 214 riksdaler riksgälds, ULA. Lekebergs häradsrätt, F II a:15 (Lars Petter Wikanders bouppteckning 1855).

⁸⁶ Av de totalt 103 inteckningsärendena under perioden 1839–1860 avsåg 66 gårdar inom Mullhyttelaget, 34 gårdar inom Vekhyttelaget, 1 en gård inom Klunkhyttelaget och två gårdar med oklar indelning.

⁸⁷ Se tabellbilagan, tabell 12.

⁸⁸ Se tabellbilagan, tabell 12.

⁸⁹ Jfr Perlinge 2005, sid. 84.

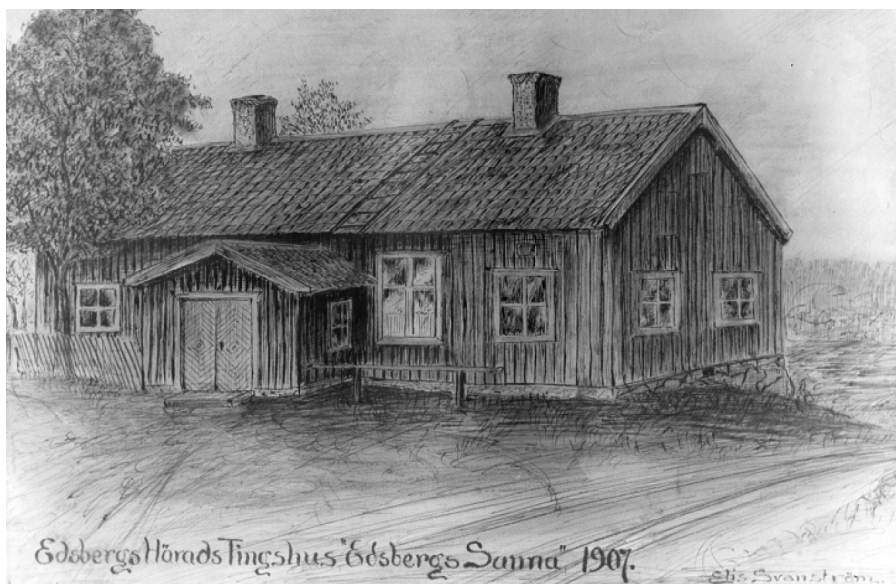

Bild 8. Tingshuset vid Edsbergs Sanna där Lekebergs och Edsbergs häradsrätter såväl som Lekebergs bergstingsrätt sammanträdde under 1800-talet. Här figurerade kronolänsman Johan Wikander i Västanås dels som åklagare vid tinget, dels som flitig besökare i privatekonomiska ärenden rörande inteckningar, bevakningar av uppbudstillfällena och fastebevis (Teckning av Elis Svanström, Västernärkes hembygdsförenings arkiv).

det vill säga en överlåtelse av fordringen till någon annan. Hur frikostig än Wikanders utlåningsform kan verka torde den ha bidragit till en stor osäkerhet bland gäldenärerna. En formulering av typen ”efter anmodan” fastställde i praktiken att fordringsägaren när som helst kunde kräva tillbaka pengarna.

Hur lånen i praktiken amorterades har inte närmare studerats på grund av att transporter och ägarskiften bidragit till att göra källmaterialet allt för svåröverskådligt för en intensivstudie. Klart är dock att det i många fall tog lång tid att döda inteckningar. Under Lars Petter Wikanders tid som brukare vid Västanås förnyades eller dödades inteckningar gjorda av hans far, kontinuerligt. Denna verksamhet tycks ha fortsatt när länsman J.O. Gellertz, och Erik Johan Wikander tagit över bevakningen av familjen Wikanders fordringar från och med 1860-talets början.⁹⁰

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att Johan Wikanders kredit- och utlåningsrörelse bidrog till att åtskilliga bergsmän beträdde det *andra* steget i den skuldsättningstrappa som inledningsvis presenterades. Wikanders intresse av att säkerhetsställa fordringar genom inteckningar var stort. Wikanders bankirroll leder osökt till frågan om det finns någon historisk sanning i den syn på Wikanders egendomsaffärer som förmedlas genom folkminnesupp-

90 ULA. Lekebergs häradsrätt, A II:17–22 (inteckningsprotokoll 1854–1867).

teckningen från Kvistbro socken. I vilken utsträckning kom Wikanderfamiljen över gårdar där hemmansägarna var skuldsatta i enlighet med skuldsättnings-trappans första två steg?

”Hellre ökas än minskas” – skulder, differentiering och proletarisering i södra Lekebergslagen under 1800-talet

I bouppteckningen efter Johan Wikander, ett arbete som krävde två dagar, summeras hans nästan 40-åriga aktivitet på egendomsmarknaden:

Västanås, 1 kronoskattebergsmanshemman (Kvistbro bergslag)
Bornås, 3/8 kronoskattebergsmanshemman (Kvistbro bergslag)
Sirsjötorp, 1/2 kronoskattebergsmanshemman (Kvistbro bergslag)
Sörhult, 3/4 kronoskattebergsmanshemman (Kvistbro bergslag)
Gammelhyttan, 1/8 kronoskattebergsmanshemman (Kvistbro bergslag)
Bällsås, 1/4 skattefrälsehemman (Kvistbro socken, utom bergslag)
Hyttringe, 1 kronoskattehemman (Edsbergs socken, utom bergslag).⁹¹

Totalt är det fråga om 4 mantal, alltsammans förvärvat under äktenskapet, frånräknat 1/15 Västanås som utgjort hustruns arvslott. Som synes hade Wikander även varit aktiv på egendomsmarknaden utom bergslag genom sina köp av delar i Bällsås i Kvistbro landslag och det hela hemmanet Hyttringe i Kvistbros grannsocken Edsberg. Låt oss nu se närmare på vad källorna kan säga oss om hur dessa egendomar ackumulerats och hur arvet efter Johan Wikander förvaltades.

Här begränsas studien till gårdarna inom bergslagen. I första hand har lagfartsprotokollen i Lekebergs häradsrättsarkiv anlitats som främsta källa. I Edsbergs häradsrätts arkiv finns dessutom en lättöverskådlig förteckning över de lagfarna egendomarna i såväl Lekebergs som Edsbergs härader för perioden 1862–1871, det vill säga tioårsperioden närmast före de båda häradernas sammanslagning 1872. Förteckningen upptar hemman och hemmansdelar, köpesummor, uppbudstillfällena samt namnen på säljaren och köparen, ofta även deras hemorter.⁹² Wikanders egendomsaffärer kopplas här till inteckningar i fast egendom och till uppgifter kring skuldrelationer i exempelvis bouppteckningar eller i Wikanders efterlämnade räkenskaper. Vid sidan av egendomsaffärerna studeras de tidigare ägarnas öden efter jordöverlåtelse.

⁹¹ ULA: Lekebergs häradsrätt, F II a:14 (Johan Wikanders bouppteckning 1855).

⁹² ULA. Edsbergs häradsrätt, C III:1 Förteckning över lagfarna egendomar inom Edsbergs h:d och 1862–1871 och Lekebergs h:d 1862–1870.

Wikanders egendomsaffärer – en kronologisk översikt

Wikandersläktens egendomsexpansion i södra Lekebergslagen kan indelas i tre faser, den första fasan inföll åren 1816–1828, den andra 1843–1847 och den tredje 1856–1865.⁹³

Efter bröllopet 1814 bodde Johan Wikander med hustrun Britta Cajsa hos Johans moder på Västanås ägor.⁹⁴ Först 1816 skulle han och hustrun bli ägare av mantalsatt jord i Mullhyttebygden genom köpet av 1/6 skattebergsmanshemman Västanås.⁹⁵ Några år senare önskade Wikander utöka sitt jordinnehav ytterligare och intresset riktades mot grannhemmanet Bornås där ett fjärdelshemman inköptes 1824.⁹⁶

Johan Wikander var som tidigare nämnts måg i en bergsmansfamilj i Västanås. Kort efter Wikanders köp av gården i Bornås dog svärfadern Erik Jonsson. Han lämnade efter sig en bergsmansgård, 1/3 Västanås, och fem döttrar. Arvejorden hade delats upp mellan döttrarna och sannolikt hade inom familjen avtalats att Johan Wikander och hans hustru skulle fortsätta att bruka fädernejorden; Brita Cajsa var Eriks äldsta dotter. Hon ärvde 1/15 i gården. 1826 inköptes tre av de övriga arvslotterna och två år senare var generationsskiftet fulländat genom köpet av en fjärde och sista arvslott.⁹⁷ Denna *första* expansionsfas 1816–1828 innebar alltså att länsmanshushållet etablerade sig som hemmansägare, lade flera hemmansdelar i *ett* hemmansbruk och förvärvade jord genom arv och arvskifte.

Under 1840-talet utökades jordinnehavet vid Västanås och Bornås, en expansion som tydligt visar Wikanders intresse av att skapa ett större sammanhängande hemmansbruk. Därtill visade Wikander intresse för jord även på längre avstånd från huvudgården i Västanås under den *andra* expansionsfasen. Större delen av bergsmanshemmanet Sörhult inköptes i två separata köp och hela bergsmanshemmanet Sirsjötorp i ett stycke. Även en hemmansdel i Gammelhyttan inhandlades under 1840-talet. Under denna expansionsfas växte således vad som närmast kan betraktas som ett miniatyrgods fram. 1841 omfattade Wikanders samlade egendom inom bergslag $\frac{3}{4}$ mantal bergsmansjord, 1847 hade den växt till $2 \frac{3}{4}$ mantal.⁹⁸ Vid samma tid ägde länsmannen vid sidan av nyssnämnda egendomar $1 \frac{1}{4}$ mantal i Kvistbro landslag och Edsbergs socken.⁹⁹ Efter 1847 och fram till Johan Wikanders död inköptes inga ytterligare egendomar.

93 Se tabellbilagan, tabell 14.

94 ULA: Länsstyrelsen i Örebro län. Landskontoret. E III:86 (Mantalslängder 1815).

95 Tabellbilagan, tabell 14, nr.1.

96 Tabellbilagan, tabell 14, nr.2.

97 Tabellbilagan, tabell 14, nr.3–6.

98 Tabellbilagan, tabell 14, nr.7–14.

99 Hyttringe inköptes av Wikander i början av 1840-talet (SVAR. Örebro län, Edsbergs socken, husförhörslängd 1841–45); Fjärdedelen i Bällsås inköptes i flera mindre hemmansdelar mellan 1820-talet och 1840-talet (SVAR. Kvistbro socken, A I:6–9b, husförhörslängder 1826–1845).

Länsman Johan Wikanders båda söners egendomsaffärer efter faderns död har här kategoriserats som en *tredje* expansionsfas. Som tidigare nämnts fungerade sonen Lars Petter som arvtagare till Wikandersläktens affärer i Lekebergslagen efter Johan Wikanders död. Under Lars Petters och änkefruns tid vid Västanås lades ytterligare delar i bergsmanshemmanet Gammelhyttan varaktigt till familjens jordinnehav.¹⁰⁰ Lars Petter var även aktiv på egendomsmarknaden på ett för familjen Wikander nytt sätt. Johan Wikanders egendomsaffärer hade tydligt syftat till att ackumulera fast egendom. Lars Petter inköpte istället flera egendomar som snart såldes vidare.¹⁰¹ Egendomsaffärer i spekulativt syfte skymtar alltså under Lars Petters tid men vi får anledning återkomma till andra tänkbara förklaringar till hans agerande. Lars Petter Wikander avled 19 januari 1860 som ogift och barnlös varför arvet efter honom delades mellan modern och syskonen.¹⁰²

1862 sålde änkefru Wikander hela sin egendom i Västanås och Bornås till sonen Erik Johan. Från och med år 1862 inköpte Erik Johan undan för undan de resterande hemmansdelar i Gammelhyttan och ägde hela hemmanet senast 1882. 1865 lade han även en fjärdedel i bergsmanshemmanet Fröstorp under Västanås vilket medförde att det redan tidigare stora hemmansbruket som byggts upp kring huvudgården vid Västanås utökades ytterligare (se karta 5).¹⁰³

Även kronolänsmannen Johan Olof Gellertz, Johan Wikanders svärson, var aktiv på jordmarknaden. Till hustrun Justina Sofia Wikanders arvslott efter fadern, bestående av $\frac{3}{4}$ Sörhult, lade Gellertz ytterligare ett åttondelshemman i Sörhult våren 1859. 1863 köpte Gellertz också $\frac{1}{8}$ i Sörhults grannhemman Norrhult. Några år senare försattes dock J.O. Gellertz i konkurs vilket resulterade i att Sirsjötorp, som tillfallit Gellertz via hustruns arv efter Lars Petter, måste säljas på auktion i slutet av 1860-talet.¹⁰⁴

Erik Johan Wikander avled i april år 1900. Vid sin död ägde han fortfarande det i sambruk lagda jordkomplexet Västanås-Bornås-Fröstorp liksom hela Gammelhyttan.¹⁰⁵ Dessutom ägde och bebodde han säteriet Lidhem i Locknevi socken i Kalmar län dit han flyttat efter att han pensionerats från sin tjänst som borgmästare i Örebro 1896. I ett testamente från 1882 skrev Erik Johan och hans maka:

100 Tabellbilagan, tabell 14, nr.17.

101 Våren 1856 anmälde Lars Petter Wikander köpet av $\frac{1}{8}$ Ängatorp, uppdelat på två separata köp av vardera $\frac{1}{16}$ hemman. Den inköpta åttondelen såldes vidare redan 1857, innan något fastebrev hade utfärdats. Affären gav Lars Petter en förtjänst på cirka 700 riksdaler. Ytterligare en egendom i Kvistbro bergslag, inköptes men frånsålles snart av Lars Petter Wikander, ett åttondelshemman i Örvatorp. Se tabellbilagan, tabell 14, nr.15, 16, 18, 19.

102 ULA. Lekebergs häradsrätt, A II:21 (bilagorna 21–23 i 1862 års in-teckningsprotokoll).

103 Tabellbilagan, tabell 14, nr. 21, 22, 24; Enligt C. M Rosenberg (1883, Band I, sid.495, band IV, sid.995) låg hela hemmanet Gammelhyttan under Västanås år 1882.

104 Tabellbilagan, tabell 14, nr. 23, 25.

105 ULA. Edsbergs häradsrätt, F II a:30 (Erik Johan Wikanders bouppteckning 1900).

Karta 5. Översiktskarta över bergsmanshemmanen Västanås, Fröstorp och Bornås vid mitten av 1860-talet. Vid den tiden ägde Wikandersläkten hela 1 mantal Västanås, ¼ i 1/2 mantal Fröstorp och 3/8 i 1/2 mantal Bornås, (Copyright Lantmäteriet 2003-10-20. Ur häradsekonomiska kartan på dvd).

Undertecknade, äkta makar, hvilka ledda såväl af öfvertygelse derom att ärfvt gods är att betraktas såsom familjens tillhörighet, den der bör af arfsrättsinnehafvaren, som njuter afkomsten, väl vårdas och *hellre ökas än minskas*, som ock af vördnad för föräldrars uttryckta önskan, sträfvat att inom familjen bibehålla de fasta egendomar, våra föräldrar efterlemnad, och derföre lifligt önska att samma sträfvan måtte hos våra arvingar göra sig gällande [Min kursiv. LK].¹⁰⁶

Arvingarna ville dock annorlunda. Erik Johans egendomar i Kvistbro utbjöds till försäljning och inköptes av Kvistbro kommun och en träpatron Fahlbäck. Västanås kom därefter att fungera som Kvistbro kommuns fattiggård och ålderdomshem till långt in på 1900-talet.¹⁰⁷

Gården Hult och delarna i hemmanet Sörhult fanns kvar i familjen Gellertz ägo fram till 1909, då dåvarande ägaren Helmfrid Gellertz valde att ta sitt eget liv med ett ”revolverskott genom tinningen” och gården såldes.¹⁰⁸ Därmed var de egendomar som under ett par generationer samlats i släktens ägo skingrade och Wikandersläktens långa och stora inflytande i Kvistbro var brutet.

¹⁰⁶ VLA. Södra Tjusts häradsrätt, F III a:147 (Erik Johan Wikanders bouppteckning 1900).

¹⁰⁷ *Kvistbro sockens historia* 1972, sid.402, 407; Västerärkes hembygdsförenings arkiv, avskrift av Nils Pettersson-Lindhals ”Skrivbordsboken”, sid. 40.

¹⁰⁸ SVAR. SCB 1898–1920 (Utdrag ur dödbok 1909).

Bild 9. Hulth's gård i Sörhult, Kvistbro socken, vid slutet av 1800-talet. Gården ägdes till 1840-talets början av bergssexmannen och tackjärnshandlanden Olof Larsson och inköptes på offentlig auktion av svågern Johan Wikander efter Larssons konkurs 1844. Hult ärvdes efter länsmannen av dottern Justina Sofia och hennes man J.O. Gellertz. På trappan står de sistnämndas son Helmfrid Gellertz med fru och barn (Foto i privat ägo).

Skuldernas samband med Wikanders egendomsaffärer

Det är nu på sin plats att relatera Wikandersläktens egendomsförvärv till deras fordringar. Här tas hänsyn till huruvida egendomarna graverats med Wikanders inteckningar eller om Wikander förvärvat inteckningar genom transporter från andra ursprungliga fordringsägare. Därtill granskas vad avräkningsböckerna från 1841 och 1853 samt vad olika bouppteckningar berättar om eventuella skuldrelationer mellan Wikander och säljarna.

Den första expansionsfasen tycks inte ha haft någon grund i skuldfordringar gentemot säljarna. Faktum är att denna fas ägde rum innan Wikander inlett sin bana som bergsmansförläggare och handelsman. Johan Wikander kan alltså inte ha spelat någon roll som större fordringsägare under denna expansionsfas.

Under den andra expansionsfasen under åren 1843–1847 synes däremot skuldsättning ha spelat en betydande roll. Den andra fasen inföll parallellt med den svenska järnhanteringens avsättnings- och priskris på 1840-talet då bergsmännen uppenbarligen hamnade i en utsatt position. Krisen följdes av en våg av exekutiva auktioner i Lekebergslagen.¹⁰⁹ Under denna expansionsfas inköpte

¹⁰⁹ Vid vintertinget 1846, exempelvis, omtalas nio olika ärenden av exekutiva fastighetsauktioner i Lekebergslagen. SVAR. Lekebergs häradsrätt, A II:14.

Johan Wikander åtta egendomar varav en genast byttes bort. Fem av dessa egendomar graverades med Wikanders intecknade skuldebrev.¹¹⁰ Här skall endast de tydligaste exemplen på skuldsättningens betydelse under expansionsfasen på 1840-talet kommenteras. Köpet av Carin Ersdotters Bornåsjord och inropet av Anders Larssons gård i Gammelhyttan under 1840-talet har klara samband med djup skuldsättning. Detta gällde även länsmannens bytesaffär med Erik Persson i Västanås 1844.¹¹¹

Anders Larsson hade dragit på sig en skuld till Johan Wikander på 700 riksdaler banco intecknad i sin gård i Gammelhyttan på våren 1841.¹¹² Några år senare utbjöds den ”utfattige” Larssons gård på exekutiv auktion. Wikander bjöd högsta pris vid auktionen men betalade ändå endast 500 riksdaler för hemmanet vilket visar att exekutiva auktioner under 1840-talets kristid inte alltid gjorde gäldenären skuldfri, spekulantkretsen torde ha varit alltför snäv för att priset skulle skjuta i höjden.¹¹³

Carin Ersdotters gård i Bornås var också graverad med en inteckning. Johan Wikanders köp av hennes åttondelshemman genomfördes strax efter att hennes make hade avlidit. Bouppteckningen efter honom informerar oss om hushållets stora skuld till länsmannen. Värderingsman vid bouppteckningen var länsman Wikander själv. Hushållet ägde tillgångar värderade till cirka 515 riksdaler banco, varav den fasta egendomen utgjorde 500 riksdaler. Skulderna uppgick till över 1 140 riksdaler banco varav Johan Wikander stod som fordringsägare till hela 1 129 riksdaler, nästan 99 procent av den totala skuldsumman! 800 riksdaler av skulden hade intecknats i Carin Ersdotters och den avlidne maken Jacob Perssons fasta egendom.¹¹⁴ Vid köpet av gården betalade Wikander 1 076 riksdaler banco, ett belopp som alltså svarar ganska väl mot skulden.¹¹⁵ Således övertog länsmannen gården utan att ens behöva öppna sitt kassaskrin vid köptillfället. En sådan insyn och ovanligt stark fordringsägarroll möjliggjorde sannolikt att den normala gången utmätning – exekutiv auktion i vissa fall kunde hoppas över, särskilt i kristider. I Bornåsfallet utgjorde Wikander den enväldige fordringsägaren. Vi skall inte heller glömma hans tjänst som länsman. Kanske valde han att blunda för möjligheten att en exekutiv auktion kunde ha gagnat Carin Ersdotter ekonomiskt? Ser vi här ett uttryck för maktmissbruk? En intressant aspekt i sammanhanget är att Wikander själv aldrig låtit inteckna Carin Ersdotters åttondelshemman i Bornås som säkerhet för en fordran. Inteckningen hade transporterats till Wikander från hans

110 Se tabellbilagan, tabellerna 12 och 14.

111 Se tabellbilagan tabell 14, nr.9–11.

112 Se tabellbilagan, tabell 12.

113 Tabellbilagan, tabell 14, nr.11.

114 SVAR: Lekebergs häradsrätt, F 1:12 (Bouppteckning efter Jacob Persson i Bornås).

115 Tabellbilagan, tabell 14, nr.9.

myndling mamsell Becker.¹¹⁶ Uppenbarligen är denna affär ett gott exempel på de möjligheter till expansion som handel med reverser och inteckningar medgav före de moderna kreditinstitutionernas genombrott.¹¹⁷

Bergsmannen Erik Persson ådrog sig i november 1840 en intecknad skuld till Wikander i sitt sjättedelshemman i Västanås. Skuldsumman var då 824 riksdaler banco.¹¹⁸ Eriks förhandlingsläge var med andra ord inte det mest gynnsamma när länsman Wikander visade intresse för att köpa hans gård. Nu blev det i praktiken ett slags bytesaffär. År 1844 bytte Erik Persson och hans hustru egendomen 1/6 Västanås mot ”wederlag af 1/8 kronobergsmanshemman Ribboda och mellangift 700 Rdr”. I affären ingick vidare att Persson skulle överta den tidigare ägarens intecknade skuld till Wikander. Gården i Ribboda hade länsman Wikander inropat på exekutiv auktion tidigare samma år. Sjättedelshemmanet i Västanås värderades vid bytet till 1 700 riksdaler och gården i Ribboda till 1 000 riksdaler trots att Wikander själv endast hade betalat 600 riksdaler vid den exekutiva auktionen.¹¹⁹ Det är tydligt att länsman köpte Ribbodagården i rent spekulationssyfte.

Under den tredje expansionsfasens egendomsaffärer framträder också vissa samband mellan egendomsförvärv och skuldsättning. Exempelvis tycks Lars Petter Wikanders inköp av två sextondelshemman i Ängatorp på 1850-talet ha haft samband med skuldsättning. I dessa fall var åtminstone ett hemman graverat med inteckning, vilken överlåtits till Johan Wikander genom annan ursprunglig fordringsägare. På det andra hemmanet fanns en skuld på över 600 riksdaler angiven för säljaren i Johan Wikanders bouppteckning 1855. Av det föregående har framgått att Lars Petter aldrig vände sig till häradstinget för inteckningar men detta utesluter inte att denna skuld kan ha spelat en viktig roll i affärsuppgörelsen, köpesumman uppgick endast till 570 riksdaler våren 1856, det vill säga drygt ett år efter bouppteckningen efter Johan Wikander.¹²⁰ Ytterligare minst en egendom, 1/8 Övratorp, som inköptes av Lars Petter Wikander graverades med en skuld som Wikander låtit inteckna vid häradstinget.¹²¹ När det gäller de övriga egendomsförvärven är det svårt att avgöra huruvida skuldebrev och inteckningar spelade in i affärerna. Inteckningarna följde egendomarna och ju längre tid som förflöt mellan inteckning och köp desto svårare blir det att överblicka egendomsförhållandena. Samma sak gäller möjligheten att inteckningar och skuldebrev kan ha transporterats mellan

116 Västernärkes hembygdsförenings arkiv, Wikanders avräkningsbok 1841.

117 Se även Ahlberger 1988, sid. 22f; Perlinge 2005, sid. 217; Lunqvist 2008, sid. 185.

118 Tabellbilagan, tabell 12.

119 Tabellbilagan, tabell 14, nr. 7 och nr. 10.

120 ÖSA. Kommissarien Wikanders papper, G:2 (Inteckningen i 1/16 Ängatorp överläts till länsman Wikander av Lars Henrik Olsson i Tryggeboda 1853 enligt avräkningsboken 1853); ULA. Lekebergs häradsrätt, F II:14 (Johan Wikanders bouppteckning 1855); Tabellbilagan, tabell 14, nr. 15.

121 Tabellbilagan, tabellerna 12 och 14, nr. 18.

olika parter. Inga kartläggningsförsök kring ägarbyten eller dylika transporter har dock genomförts.

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att sagesmannen Gustaf Strömberg faktiskt hade visst fog för sitt omdöme kring länsman Wikanders agerande på fastighetsmarknaden under 1800-talet. I flera fall har bergsmännens skuldsättning med största sannolikhet haft betydelse för Wikandersläktens ackumulering av bergsmansegendomar. Särskilt gällde detta under 1840-talets kristid.

Vad hände med de tidigare ägarna?

En viktig fråga i diskussionen kring differentieringsprocessen är vad som hände med de tidigare ägarna till den jord som genom skulder, utmätningar och exekutiva auktioner fördes ut på marknaden. Vart tog säljarna vägen rent fysiskt och hur påverkades deras socioekonomiska positioner av egendomsförsäljningen? Stannade de kvar som brukare eller arrendatorer, eller vräktes de från gård och grund? I det senare fallet var det fråga om *utstötning*. I den mån det förra förekom måste vi fråga oss i vilken utsträckning de drabbade även i fortsättningen kunde tillägna sig den avkastning gården gav, eller om de istället fullständigt *integrerades* som lönearbetare i den nye egendomsägarens arbetsorganisation. Begreppen *utstötning* och *integration* har hämtats ur Maria Ågrens avhandling där hon har problematiserat proletariseringens begrepp. Istället för att som många före henne använda *proletarisering* för den process som man ”ur ett efterhandsperspektiv, vet ledde fram till att enskilda individer inordnades som arbetare i en kapitalistisk arbetsorganisation”, genom exempelvis förlust av jordegendom eller förlorad kontroll över produktionsprocessen, gör hon några viktiga preciseringar. Ågren hävdar att förlusten av jord och andra resurser för produktion inte automatiskt innebar ett inlemmande i det kapitalistiska produktionssystemet. Ibland tedde sig övergången som en hastig process, Ågren exemplifierar med hantverkarnas snabba inordning i det kapitalistiska produktionssystemet genom deras fortsatta anknytning till den faktiska arbetsplatsen. Samtidigt understryker hon den motsvarande långsamma processen inom den agrara sfären. För att hålla dessa olika förhållanden åtskilda introducerar Ågren i sin avhandling de båda begreppen *utstötning* och *integration*. *Utsötning* definieras av Ågren som ”förlusten av produktionsmedel”, det vill säga att hushållet fräntas sina försörjningsresurser. *Integration* definieras som ”inordningen i en arbetsorganisation, varvid den enskilde producentens kontroll minskar”.¹²² Jag skall i likhet med Ågren använda begreppen *utstötning* och *integration* i analysen av följderna av Wikanders egendomsförvärv i Kvistbro bergslag.

122 Ågren 1993, sid. 30f.

Ser vi på den *första* expansionsfasen synes denna inte ha bidragit till någon social degradering bland säljarna. Samtliga förblev ägare av annan jord.¹²³ Ett undantag var länsman Wikanders minderåriga svägerska Ulrika Helena som dock hade husrum hos länsmanshushållet i Västanås tills hon 1827 ingick i äktenskap med bergssexmannen, sedermera häradsdomaren, och tackjärns-handlaren Olof Larsson i Sörhult, som vi tidigare mött. Någon social degradering var det alltså inte fråga om för Ulrika Helenas del när allt kommer omkring, eftersom Olof Larsson var en av Lekebergslagens mest inflytelserika personer i slutet av 1820-talet. De rent ekonomiska konsekvenserna av försäljningarna till Wikander är svårare att överblicka. Vi nöjer oss här med att fastslå att samtliga säljare förblev besuttna under Wikanders första jordexpansionsfas som i egentlig mening innebar ett generationsskifte samt ett köp av en del i ett splittrat hemmansbruk.

Den *andra* fasen innebar däremot i samtliga fall att säljarnas sociala positioner rubbades. Möjligen fanns ett undantag, det gäller den tidigare ägaren av halva hemmanet Sörhult, den ovannämnde Olof Larsson. Efter försäljningen skrevs Olof Larsson med familj på *ägorna* till ett bergsmanshemman i Mullhyttebygden.¹²⁴ Det är omöjligt att bedöma graden av hans sociala degradering vid förlusten av gården, med hänsyn till hans gedigna meritlista. Att före detta tackjärnshandlaren, bergsmansförläggaren, häradsdomaren, bergssexmannen och riksdagsmannen Olof Larsson efter försäljningen släpade sig fram som torpare kan betvivlas.

Vid beaktande av de omedelbara följderna av inköpen under den andra expansionsfasen tycks ytterligare ett par säljare ha klarat sig undan social degradering, men skenet bedrar. Då vi i husförhörslängderna följer upp säljarna av egendomarna finner vi att försäljningarna i flera fall innebar början på vägen till *utsötning* och ibland även till *integration* i ett kapitalistiskt produktionssystem. Det tydligaste exemplet utgörs i sammanhanget av Erik Persson, bergsmannen som bytte bort sitt hemman i Västanås. Hushållet tillträdde sitt tillbytta åttondelshemman i Ribboda Sörgård 1844. Husförhörslängderna visar att gårdens förre ägare, Erik Ersson, hade antecknats som ”utfattig” och vid Wikanders köp av jorden degraderats till backstugusittare. Ett liknande öde drabbade snart de nya ägarna. Redan i husförhörslängden 1846–50 hade mantalsbråket strukits och Perssons hushåll antecknats som inhyses. I mars 1847 hölls auktion hos ”förre bergsmannen Erik Persson” vilken dels visar på hushållets knappa tillvaro, dels på Erik Perssons sociala degradering. 1854 hade familjen återvänt till Västanås och slagit sig ner som torpare där. Men redan dessförinnan vistades Persson vid Västanås där han arbetade som Wikanders

123 Erik Jonssons döttrar (Johan Wikanders svägerskor) hade vid arvsskiftet redan lämnat Västanås genom giftermål.

124 SVAR: Kvistbro sockens kyrkoarkiv, A I:10a (Husförhörslängder 1846–1850).

dagkarl.¹²⁵ Erik Persson drabbades således av såväl utstötning ur bergsmansgruppen som fullständig integrering i Wikanders arbetsorganisation.

Att de tidigare ägarna tilläts att stanna vid gårdarna som inhyses efter Wikanders köp var tämligen vanligt.¹²⁶ I vilken utsträckning deras arbetskraft underställdes länsman Wikanders kontroll är oklart, men med största sannolikhet måste de arbeta för egendomsägaren. I åtminstone ett fall är det tydligt att det inhysta hushållet betalade ett fastställt arrende till Wikander och samtidigt ställde sin arbetskraft till länsmannens förfogande i form av dagsverken.¹²⁷ I samtliga fall, med ett möjligt undantag, innebar alltså denna *andra* expansionsfas de tidigare ägarnas utstötning ur bergsmansgruppen.

Den *tredje* och sista jordexpansionsfasen uppvisar olika öden bland säljarna. Ett par av dessa är oklara.¹²⁸ Några blev kvar på gårdarna som undantagsmän och inhyses.¹²⁹ En avflyttade till ett hemman under Svartå bruk där han blev brukare.¹³⁰ För dessa innebar försäljningen utstötning ur de besuttnas led. De hemmansdelar som bröderna Wikander vid skilda tidpunkter köpte i Gammelhyttan såldes däremot av bergsmän som ägde flera gårdsbruk och därför förblev besuttna.¹³¹

Vissa av säljarna kunde trots försäljningen fortsatt verka som bergsmän, andra inlemmades i den nye ägarens arbetsorganisation medan ytterligare andras situation efter försäljningen är oklar.

125 SVAR: Kvistbro sockens kyrkoarkiv, A I:9b, A I:10b, A I:11b (Husförhörslängder 1845–1855); ÖSA, Kommissarien Wikanders papper, G:2 (Auktionsprotokoll, nr:594, 30 mars 1847 samt avräkningsbok 1853) Wikanders avräkningsbok från år 1853 berättar att Erik under året gjort 305 dagsverken vid Västanås för Wikanders räkning.

126 Änkan Carin Ersdotter i Bornås stannade som undantagsänka och inhyses till sin död 1848 och även den utfattige och vanføre Anders Larsson i Gammelhyttan som tvingades sälja sin gård till Wikander på exekutiv auktion. SVAR: Kvistbro sockens kyrkoarkiv, A I:9b, A I:10b (Husförhörslängder 1841–1850).

127 Beträffande det åttondelshemman som ropades in på exekutiv auktion vid mitten av 1840-talet omtalas det i Wikanders avräkningsbok för 1853 ett arrende på 21 koluppsättningar, motsvarande 10,5 storstigar träkol. På samma ställe framgår att hushållet på Gammelhytttegården sålde ytterligare träkol till länsmannen, liksom vinterfoder i form av löv samt att en syster i huset gjort 54 dagsverken för Wikanders räkning under året. ÖSA. Kommissarien Wikanders papper, Avräkningsbok 1853. Koluppsättningens storlek framgår av MHA. Hytttestämmoprotokoll 5 januari 1855.

128 Det gäller Lars Henrik Olsson i Ångatorp och Johannes Jacobsson i Sörhult.

129 Jan Jansson i Övratorp tillsammans med två tonårsbarn och ”drinkaren” Lars Erik Larsson i Norrhult. Lars Andersson i Ångatorp som antecknades som inhyses hos den Forsberg som köpte gården av Lars Petter Wikander 1857, tycks enligt en anteckning i samma husförhörslängd ha flyttat till Vekhytte Västergårds ägor, SVAR. Kvistbro socken, AI:12b (Husförhörslängder 1856–1860).

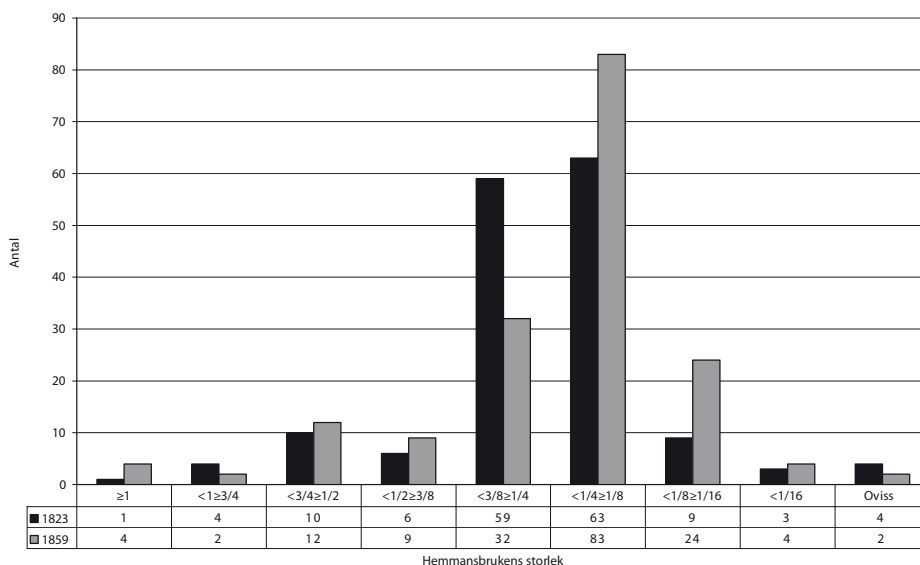
130 Olof Andersson i Fröstorp. SVAR: Kvistbro sockens kyrkoarkiv, A I:15–17 (Husförhörslängder 1866–1870)

131 Erik Johan Håkansson flyttade till 1/16 Öna och Lars Larsson hade redan flyttat från Gammelhyttan när han sålde sin del i hemmanet 1862. Han ägde och brukade efter försäljningen ½ bergsmanshemman Sixtorp. SVAR: Kvistbro sockens kyrkoarkiv, A I:12b, A I:13b (Husförhörslängder 1856–1865).

Differentieringen speglad i den fasta egendomen – en översikt

Hur påverkades då brukningsstrukturen i Lekebergslagen av länsmannen Johan Wikanders agerande på egendomsmarknaden? I diagram 6:3 har hemmansbruken i Kvistbro och Knista socknar, det vill säga de hemmansbruk som var knutna till Mullhytte- och Vekhyttelaget fördelats efter storleksklasser. Med hemmansbruk menas brukningsenheter i den mån dessa går att urskilja ur det kamerala material som ligger till grund för diagrammet, det vill säga mantalslängder. Hemmansbruken kan innehålla flera hemmansdelar och brukaren av ett hemmansbruk behöver inte vara den egentliga jordägaren.¹³² Beträffande hemmansbruken i Knista och Kvistbro ägdes majoriteten av jorden av bergsmän men där fanns också bruk som ägare samt bönder boende i landslagen.¹³³ Diagram 6:3 visar hemmansbrukens fördelning på storleksklasser år 1823 respektive 1859.

Diagram 6:3. Hemmansbruken i Knista och Kvistbro socknar fördelade på olika storleksklasser år 1823 respektive 1859. Mantal

Källa: RA, Länsräkenskaper 1821–1880, Örebro län, mantalslängder 1823 och 1859.

Det är tydligt att brukningsstrukturen förändrades i södra Lekebergslagen under perioden 1823–1859. Enligt diagram 6:3 var de flesta hemmansbruken medelstora år 1823, det vill säga i storleksklasserna mindre än $3/8$ mantal men

¹³² Se Winberg 1975, sid. 179 för en diskussion om hemmansbruk.

¹³³ Se kapitel 3, diagram 3:1. Då landslagshemmanen inte har studerats går det inte att fastställa storlekarna på dessa ägares hemmansbruk. Sådana hemmansdelar har därför förts till kategorin ”ovisst” i diagram 6:3.

minst 1/8 mantal. Tidsperioden fram till 1859 innebar att andelen större hemmansbruk, 3/8 mantal eller större, ökade, samtidigt som antalet hemmansbruk mindre än 1/4 ökade. Särskilt gick hemmansbruk i storleksklassen <3/8 till minst 1/4 mantal tillbaka, medan hemmansbruken storleksklasserna under 1/4 mantal ökade kraftigt. Såväl stora som små hemmansbruk ökade alltså mellan 1823 och 1859 medan de medelstora minskade.

Utvecklingen i Kvistbro och Knista tycks i denna fråga följa den skiktning inom bondegruppen som tidigare forskning observerat på andra håll.¹³⁴ Diagram 6:3 pekar mot att en differentiering bland hemmansbruken pågick i Lekeberglagen under 1800-talet. Några bergsmän eller andra lyckades skaffa större hemmansbruk medan andra fick nöja sig med mindre. Wikander var inte heller ensam om att öka de egna ägornas totala mantal. Det fanns fler aktörer på egendomsmarknaden, men Johan Wikander var den i särklass mest expansive.

Uppgifterna i diagram 6:3 är dock bristfälliga för en djupare analys av den faktiska utvecklingen. Enbart mantalet ger oss inga upplysningar om hur produktionsförutsättningarna såg ut på de olika gårdarna. Kring detta problem finns en omfattande källkritisk diskussion som vi här håller oss utanför.¹³⁵ I korthet kan bara poängteras att mantalet hade lite att göra med gårdarnas verkliga produktionspotential under 1800-talet. Nyodling och andra former av rationaliseringar hade olika förutsättningar att realiseras på olika gårdar och i praktiken kunde det under 1800-talet vara en mycket stor skillnad på två åttondelshemman, inom samma socken eller by, i fråga om åkerarealer eller liknande. Fler småbruk kan alltså indikera att jordbruket nått en sådan nivå att det var möjligt att splittra äldre brukningsenheter och klara sig på det som blev kvar. Vi skall också komma ihåg att skogen var väl så viktig i bergsmansbygderna. Skogarna delades i allmänhet efter jordägarens andel av mantalet. Mindre åkerjord kunde naturligtvis vägas upp av större skog, beroende på hur ägaren avsåg att exploatera egendomen. De eventuellt förbättrade försörjningsmöjligheterna på de mindre hemmansbruken förtar likväl inte bilden av att områdets brukningsstruktur blev mer polariserad; de större växte på de mellanstoras bekostnad.

Örebro läns hypoteksförening – en räddare i nöden?

Problemen med agrarnäringsens ökande skuldbörda och lågkonjunkturernas tunga ok ledde till förslag om bildandet av bättre lämpade kreditinstitutioner

¹³⁴ Winberg 1975, sid.184f; Ågren 1992, sid.262; Omberg 1992, sid.122.

¹³⁵ Se exempelvis Winberg 1985, sid. 179; Ågren 1992, sid. 70ff; Omberg 1992, sid. 68; Svensson 2001, sid. 62ff.

för de agrara näringarna. Efter inspiration från tyskt håll diskuterades inrättandet av så kallade hypoteksföreningar. I vissa kretsar fokuserade man på att skapa en rikstäckande förening, medan den allmänna opinionen snarare önskade regionala sammanslutningar. Den allmänna opinionen avgick med segern och från år 1836, med den Skånska hypoteksföreningen som den första i landet, bildades regionala hypoteksföreningar runt om i Sverige.¹³⁶

Vilken betydelse fick då dessa för ändamålet anpassade kreditinstituts genombrott vid mitten av 1800-talet för de kreditberoende bergsmännen i Kvistbro socken? I det följande skall vi närmare granska *Örebro läns hypoteksförenings* utlåning i Kvistbro bergslag 1850–1865.

Föreningsbildningen och dess band till södra Lekebergslagen

Redan 1836 började bildandet av en hypoteksförening diskuteras inom hushållningssällskapet i Örebro län men det dröjde till 1846 innan frågan på allvar togs upp till diskussion.¹³⁷ Under det tidiga planeringsstadiet för bildandet av föreningen hade hushållningssällskapet i Örebro län tanken att ansluta sig till *Mälardalens provinsernas hypoteksförening*, avsedd att sammanlänka flera län i en förening. 1846 lades dock ett prospekt fram för bildandet av en särskild hypoteksförening för Örebro län. Under två år värvades medlemmar för det senare ändamålet och i september 1848 hölls det första medlemsmötet. I januari 1849 hade man utarbetat ett reglemente för en hypoteksförening för Örebro län vilket snart stadfästes av Kungl. Maj:t. Ett år senare hölls första bolagsstämman under Hindersmässan, under år 1850 inkom även de första låneansökningarna. Det dröjde dock ytterligare ett år innan de första lånen beviljades, den 10 mars 1851.¹³⁸

Intressant vad gäller bildandet av Örebro läns hypoteksförening är det faktum att en av initiativtagarna, och sannolikt den främste tillskyndaren, inte var någon annan än kommissionslantmätaren Johan Sundström från Mullersätter i Kvistbro socken. Det var alltså samme man som tio år före föreningsstarten hade uttryckt sin oro över bergsmansförläggaren Wikanders inteckningsiver i hemsocknen.¹³⁹ Sundström kom också att utöva stort inflytande inom föreningen ända till sin död 1864. Han har gått till föreningshistorien som förkämpe för småböndernas rättighet att erhålla långfristiga lån. I *Mälardalens provinsernas hypoteksförening* stadgades att det lägsta taxeringsvärdet för den egendom som kunde komma ifråga som säkerhet för hypotekslån måste uppgå till hela 3 000 riksdaler banco. I *Örebro läns hypoteksförening* valde man däremot att också

¹³⁶ Nygren 1981, sid. 106ff.

¹³⁷ Jonsson 1902, sid. 118f, 136.

¹³⁸ Johansson & Söderström 1949, sid. 11ff, 28, 30, 32.

¹³⁹ Angående Johan Sundström och bildandet av hypoteksföreningen se Jonsson 1902, sid. 136. Beträffande Sundströms oro kring kronolänsman Wikanders inteckningar se sid. 190f i föreliggande kapitel.

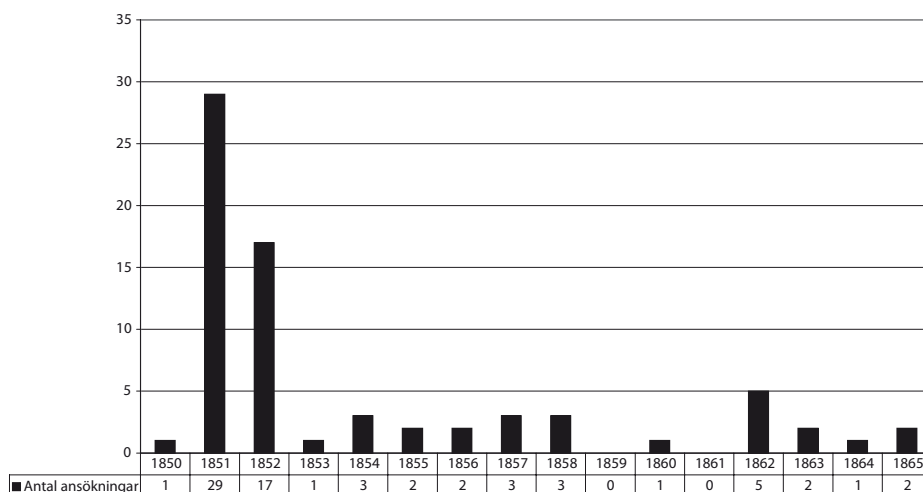
godta småböndernas egendomar som säkerhet. I föreningens revisionsberättelse 1864 tillskrivs den då nyligen avlidne Sundström äran av att ha åstadkommit en förening öppen för även den minsta av småbönder. Johan Sundström kämpade för småböndernas rättigheter efter tanken ”lika rätt åt alla” och lyckades så skapa en förening som när det gällde de generösa inträdes- och lånemöjligheterna var unik i Sverige vid tiden för starten 1849.¹⁴⁰

Utlåningen i Kvistbro bergslag 1850–1865

För undersökningen av utlåningens omfattning under åren 1850–1865 har primärmaterial i hypoteksförningens arkiv utnyttjats, det vill säga låneakterna. Genom en förteckning med namn på de intecknade hemmanen sockenvis, inträdesnummer och lånenummer, har dessa akter kunnat spåras. I de följande diagrammen 6:4 och 6:5 har låneansökningarnas antal samt lånesummornas storlekar sammanställts årsvis. Det bör understrykas att det här rör sig om ansökningar, inte erhållna lån. Det tycks inte ha varit ovanligt att handläggningen av ansökningarna drog ut på tiden, exempelvis på grund av bristfälliga ansökningshandlingar. Däremot tycks samtliga ansökningar med tiden ha beviljats.

I diagram 6:4 har antalet låneansökningar från Kvistbro bergslag sammanställts årsvis för perioden 1850–1865.

Diagram 6:4. Låneansökningar till Örebro läns hypoteksförening från Kvistbro sockens bergslag åren 1850–1865. Antal låneansökningar, årsvis

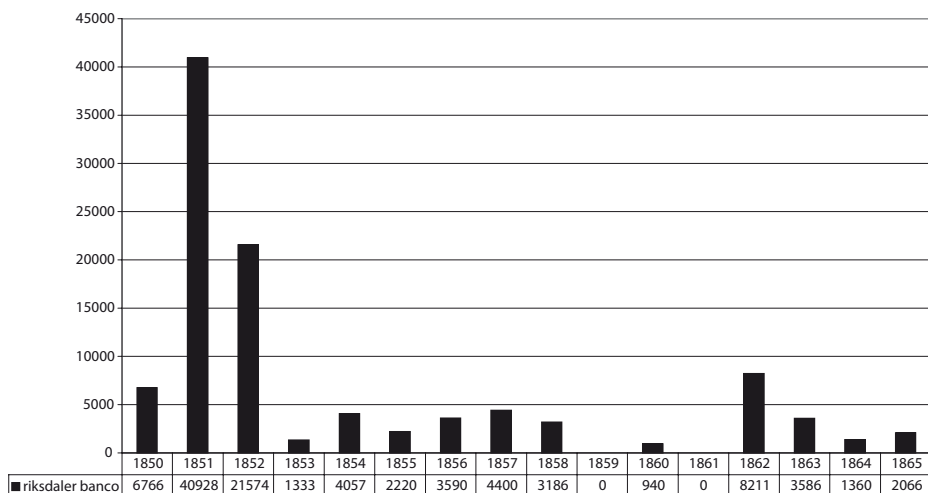

Källa: Tabellbilagan, tabell 15.

¹⁴⁰ Johansson & Söderström 1949, sid. 11, 12, 41, 67f.

Diagram 6:4 klargör att möjligheten att erhålla hypotekslån tilldrog sig stort intresse i Kvistbro bergslag. Först ut att ansöka om hypotekslån var föga överraskande lantmätaren Johan Sundström år 1850. Därefter ingav hela 46 hemmansägare ansökan om lån under åren 1851 och 1852. Intresset svalnade sedan snabbt, åtminstone var det inte fråga om någon anstormning under perioden 1853–1865. Totalt erhöll 72 hemmansägare hypotekslån mot inteckning i den fasta egendomen under perioden 1850–1865.

Diagram 6:5. Låneansökningar till Örebro läns hypoteksförening från Kvistbro sockens bergslag åren 1850–1865. Totala lånesummor, årsvis. Riksdaler banco

Källa: Tabellbilagan, tabell 15

I diagram 6:5 illustreras den totala summan av beloppen i låneansökningarna årsvis. Det största lånebeloppet under undersökningsperioden, 6 766 riksdaler banco, söktes av lantmätaren Johan Sundström 1850. Under åren 1851–1852 ansökte de 46 hemmansägarna om ett sammanlagt lånebelopp på dryga 62 000 riksdaler banco, alltså en ansevärd summa. Under hela perioden 1850–1865 ansöktes i Kvistbro bergslag om lån uppgående till totalt 104 217 riksdaler banco.

Naturligtvis påverkade hypoteksföreningens utlåning kreditrörelsen i Lekebergslagen, men Wikandersläktens privata kreditrörelse avstannade inte trots hypotekslånen genomslag 1851. Wikanders utlåning fortskred parallellt med hypoteksföreningens, att döma av de många inteckningarna efter Lars Petter Wikanders död år 1860 (se diagram 6:1). Varför, kan vi fråga oss? Troligtvis finner vi svaret i skillnaderna i själva ansökningsförfarandet och i gäldenärernas skyldighet till amorteringar. Hypotekslån krävde en undersökning av egendomens värde och gravation med mera vilket naturligtvis bidrog till fördröjning och dessutom medförde kostnader. Hypotekslånen medförde även en fastställd amorteringstakt, de skulle återbetalas på 40 år. Kanske föredrog

därför vissa Wikanders lån med outtalad löptid och ett mer personligt ansökningsförfarande. Även dessa förhållanden engagerade Johan Sundström. Han sammanställde en skrift kring amorteringslånens fördelar i relation till äldre informella kreditmönster vilken trycktes och spreds bland bönder och bergsmän i Örebro län.¹⁴¹

Att hypotekslånen torde ha spelat en stor roll för jordbrukets förbättrande under 1850-talet framgår av de uppgifter Kvistbro sockenstämman inlämnade till 1858 års finanskommitté, men i samma källa kan man konstatera att hypotekslånen inte bara var av godo:

Då [...] jorden på de sistförflutne 25 åren blifvit till någon del mera odlad, vill församlingen upplysa, att, utom den naturliga orsaken härtill i den ökade folkmängden, detta förhållande till en del orsakas af de betydliga Hypotekslån, som, med årlig till utländningen gående ränta, till allra största delen nu belastar denna jord, och att, i betraktande af detta extra onus och dessa lån, hvilka icke alltid blifvit använda till jordens odling eller productiva ändamål, jordegarens belägenhet nu snarare är försvärad än förbättrad [understrykning efter originalet. LK].¹⁴²

Alla använde uppenbarligen inte de lånade pengarna till de jordbruksinvesteringar som hypoteksföreningen var avsedd att underlätta. I ett flertal låneakter kan vi se att hypotekslånen delvis gått till återbetalning av skulder till länsman Johan Wikander eller andra.¹⁴³ För att få ut maximalt hypotekslån, det vill säga två tredjedelar av gårdens taxerade värde, måste alla tidigare in-teckningar som graverade jorden först lösas. Vissa bergsmän använde alltså delar av hypotekslånet för att lösa sina tidigare skulder.

Av sockenstämmans uppgifter till finanskommittén kan vi dra slutsatsen att en del hellre såg att räntorna stannade i landet, kanske helst i lokalsamhället, än att de försvann till utlandet. Kanske var detta ytterligare ett skäl till att Johan Wikander och sonen Lars Petter förblev stora fordringsägare och innehavare av åtskilliga in-teckningar trots hypoteksföreningens verksamhet från 1850.

Kapitelsammanfattning

Tidigare forskning har belagt sambanden mellan skuldsättningen i det förindustriella samhället och den differentieringsprocess som ägde rum i Sverige med ökad intensitet efter 1750. Föreliggande studie ger stöd åt tidigare forskningsresultat.

¹⁴¹ Johansson & Söderström 1949, sid. 40f.

¹⁴² RA. ÄK 496, vol.15. Uppgifter till finanskommittén 1858 från Kvistbro socken.

¹⁴³ Tolv akter i tabellbilagan, tabell 15 innehåller uppgifter om att Wikanders in-teckningar dödats efter ansökan om lån i hypoteksföreningen (hänvisning sker här till det intädesnummer och lånenummer som anges i akten), 164-161, 184-180, 199-195, 201-197, 215-211, 437-465, 479-471, 514-507, 518-511, 527-520, 1492-1518, 1811-1881.

I Lekebergslagen ökade kreditbehovet under 1800-talets första hälft. Detta berodde sannolikt främst på det ökande behovet av att köpa malm inom ramen för malmjärnssystemet. De dryga malmpriserna liksom de utbredda bergsmansförlagen torde ha bidragit till att bergsmännens jord- och bergsbruk släpade efter i förhållande till den utveckling som forskningen belagt i andra jordbruksbygder och bergslagsområden. Kreditbehovens ökning var alltså en följd av negativa skuldkonjunkturer på såväl samhälls- som hushållsnivå. Till skillnad från vad som gällde för andra områden kunde inte nyodling i tillräckligt hög grad stabilisera bergsmännens hushållsekonomier gentemot konjunkturenas växlingar. Bergsmännen i Lekebergslagen blev svårt skuldsatta.

Bergsmansförlagen torde ha utgjort de främsta skuldfällorna i Lekebergslagen. Vid Wikanders död stod åtskilliga bergsmän i skuld till honom, registrerade såväl i skuldebrev som i tingsrättens inteckningsprotokoll. Det har i tidigare forskning argumenterats för att bristen på kreditinstitutioner anpassade för agrarsamhällets behov medförde att lågkonjunkturer kunde vara ödesdigra för gäldenärerna. Även detta har här belagts. Under 1840-talets kris inom den svenska bergsbruksrörelsen torde framförallt de ofördelaktiga tackjärnspriserna ha medfört att bergsmännens skuldkonton växte i bergsmansförläggarnas avräkningsböcker. Under denna krisperiod drog en våg av exekutiva auktioner över Lekebergslagen. Bergsmansförläggaren Johan Wikander förvärvade under kristiden ett flertal bergsmansegendomar. Kring Wikanders huvudgård vid Västanås i Kvistbro socken växte därmed ett miniatyrgods fram. Åtskilliga av säljarna hade skulder till Wikander. Skuldsättningen torde framförallt ha varit knuten till hans verksamhet som bergsmansförläggare. Framväxten av detta miniatyrgods skall naturligtvis ses som en framgångsrik ackumulation av agrarkapital. Wikandersläktens expanderande jordinnehav medförde att nya odlings- och skogsmarker tillfördes släktens egendom. Varje inköp av en hemmansdel i ett bergsmanshemman medförde dessutom att en ny hyttedel tillfördes Wikandersläktens andelsinnehav. Wikander kombinerade bergsbruk och jordbruk. Tackjärnet och spannmålen kom att tjäna som viktiga delar i handelsmannasortimentet.

Hur villkoren i Lekebergslagen förändrades i samband med Wikanders fastighetsexpansion var speciellt för just detta område. I studien finns dock åtskilliga resultat som har en mera generell bäring. Wikander framstår, i likhet med storbergsmän och storbönder i tidigare forskning, som en vinnare medan bergsmännen i södra Lekebergslagen måste betraktas som differentieringsprocessens förlorare. I kapitel sju diskuteras båda dessa aspekter som perspektiv på områdets industrialisering.

7. På tröskeln till industrisamhället

PÅ 1840-TALET FANNS omkring 500 järnbruk i Sverige och cirka 220 masugnar. Den svenska järnproduktionen bedrevs vid denna tid vid relativt små produktionsenheter. Från mitten av 1800-talet kom dock dessa siffror att förändras dramatiskt. Utvecklingen gick mot färre och större enheter med betydligt högre produktionskapacitet än de tidigare.¹

Denna utveckling var delvis beroende av den allt mer liberala näringslagstiftningen, delvis av den snabba tekniska utvecklingen. 1846 upphävdes som tidigare nämnts de äldre smidesbegränsningarna fullständigt och vid samma tid ersatte det så kallade lancashiresmidet det äldre tysksmidet vid ett flertal järnbruk. Den formellt sett obegränsade produktionen och de nya smidesmetoderna medförde en kraftigt stegrad järnproduktion. 1858 gjorde också götstålet entré i Sverige. Dessa tillverkningsmetoder kom med tiden att bli de dominerande inom svensk järn- och ståltillverkning. Med götstålsprocesserna följde en koncentration av tillverkningen till stora stålverk. Dessa skilde sig väsentligen från de äldre produktionsenheterna. Produktivitet och arbetarantal var avsevärt större och driftskostnaderna betydligt mer omfattande. Flera av de äldre bruken växte markant genom de nya produktionsprocesserna. Det fanns också utrymme för helt nya anläggningar såsom Sandviken och det för tiden gigantiska Domnarvet.² Tackjärnsbehovet ökade naturligtvis parallellt med järnproduktionen. Koncentrationen till större enheter åtföljdes av en process där åtskilliga av de äldre järnbruken stöttes ut ur den svenska bergsbruksrörelsen. Denna process har gått till historien under namnet *bruks-*

1 Attman 1986, sid. 96; Eriksson 1955, sid. 98 (tabell 11).

2 Attman 1986, s 102; Arpi 1957, s 23, 66, 68; Heckscher 1941, s 288; Söderberg 1983, s 3.

döden, en epok som i allmänhet brukar förläggas till tidsperioden 1860–1914.³ Bruksdödsepoken motsvarar, trots det illavarslande namnet, alltså den tid då den svenska järnhanteringen faktiskt industrialiserades. År 1860 upphävdes också samtliga bergsmannaprivilegier slutgiltigt. Hyttelagen kom därefter att utgöra frivilliga sammanslutningar och hyttorna underställdes den allmänna fabrikslagen.⁴ År 1860 och åren däromkring utgör alltså en tydlig brytpunkt inom svensk järnhantering.

I detta kapitel skall lekebergsmännens och de tidigare framgångsrika bergsmansförläggarnas förhållanden till bergsbruksrörelsen efter 1860 studeras närmare. Vad hände med hyttelagen efter 1860? Hur agerade de lokala agrar- och handelskapitalisterna då de stod på tröskeln till industrisamhället? Vilka roller spelade dessa olika grupper och individer i det industriella genombrottet? Inledningsvis skall den omvälvande tiden efter 1860 översiktligt kommenteras och relateras till Lekebergslagen. Industrialiserades järntillverkningen i Lekebergslagen? Hur slog bruksdöden mot lekebergbruken och bergsmanshyttorna i undersökningsområdet?

Lekebergslagen och järnhanteringsens industrialisering

Den stora bruksdöden är en del av det industriella genombrottet inom svensk järntillverkning. Bruksdödsepoken brukar indelas i två faser. Inledningsfasen omfattade perioden från 1860-talet till början av 1880-talet, en tid som sammanföll med lancashiresmidets genombrott. Den andra fasen sammanföll med götstålprocessernas ökande utbredning och omfattar perioden 1880-talet till 1914.⁵

Bruksdöden skördade många offer. I västra Värmland fanns exempelvis 43 stångjärnsbruk år 1860 varav endast 1 överlevde till 1910. I östra Värmland var motsvarande siffror 39 bruk år 1860 och 5 år 1910. Enbart under inledningsfasen 1860–1880 nedlades över en tredjedel av alla svenska stångjärnsbruk. Under femtioårsperioden 1860–1910 nedlades dessutom över 100 masugnar.⁶ Bruksdöden innebar alltså att ett stort antal bruk och hyttor lades ner. Samtidigt ökade produktionen mycket kraftigt vid dem som fanns kvar. Göran Rydén har beskrivit bruksdödens komplexa förlopp i Gästrikland under andra hälften av 1800-talet:

1845 var tolv brukshyttor och sju bergsmanshyttor i drift. Fyrtio år senare fanns endast en bergsmanshytta kvar och antalet brukshyttor hade minskat till nio

3 Jonsson 1983, s 105f.

4 Se kapitel 3.

5 Jonsson 1983:5, s 105.

6 Söderberg 1983, s 6; Jonsson 1983, s 106; Eriksson 1955, tabell 11, s 98; Rydén 1997, s 158. Rydén har anmärkt att det i Erikssons siffror inte anges antalet masugnar som anlades under perioden och därför var det verkliga antalet nedlagda masugnar större. Främst bruken anlade nya hyttor (Rydén 1997, s 158).

stycken, men av dessa var två helt nya. Samtidigt hade de nya anläggningarna vuxit och vid tre av hyttorna fanns minst två masugnar. Vad beträffar antalet hammarsmedjor syns en liknande utveckling där bergsmännens smide helt försvinner, endast vid två hamrar bedrevs smide in på 1890-talet, och där även de mindre brukshamrarna slogs igen. På 1840-talet tillverkades stångjärn på 21 bruk. Mot slutet av 1880-talet har den siffran minskat till sju stycken.⁷

Orsakerna till bruksdöden har i forskningen knutits till vissa bruksenheters bristande förmåga att rationalisera och öka produktionen. Gösta A. Eriksson har i detta sammanhang understrukt kraftbrist, bristande råvarutillgångar, ogynnsamma transportlägen i förhållande till de nya järnvägssträckningarna och en ökad konkurrens om trävirke på grund av trä- och massaindustriernas kraftiga tillväxt under 1800-talets andra hälft, som de viktigaste orsakerna till bruksdöden.⁸ Beträffande driftskoncentrationens förutsättningar har Artur Attman understrukt kommunikationernas utbyggnad som den viktigaste.⁹ Den ökande tillgången på kapital nämns också i sammanhanget. Aktiebolagslagen från 1848 torde exempelvis ha spelat en betydande ekonomisk roll.¹⁰

I Örebro län upphörde 44 bruk under perioden 1861–1910 och antalet hyttor halverades under samma tid.¹¹ Flertalet av lekebergsbruken föll offer för bruksdöden. Smidet i Lannafors nedlades redan 1852, vid Frösvidal upphörde det 1857, vid Ölsboda 1864, vid Villingsberg 1893, vid Hasselfors 1906 och vid Garphyttan 1909.¹² Vid tiden för första världskriget fanns ingen av de gamla bergsmanshyttorna i Lekebergslagen kvar i drift. Vekhyttan var som tidigare nämnts den sista att läggas ner, vilket skedde efter blåsningsen 1903. Hasselfors bruks masugn var den enda som tillkom i undersökningsområdet under 1800-talet men också den nedlades 1914.¹³

Endast vid Svartå bruk fanns en egentlig smidesrörelse kvar till 1945. Vid Svartå fanns också den enda hyttan i området som överlevde bruksdöden. Där blåstes tackjärn för det egna lancashiresmidet och när detta nedlades inriktades tackjärnsproduktionen på försäljning fram till nedläggningen i slutet av 1960-talet.¹⁴ Även Garphytte bruks tillverkning hade efter 1909 fortsättningsvis anknytning till järn- och ståltillverkning men specialiserades då på produktion av tråd och linor i stål. Senare blev stålfjädrar en av Garphytte bruks främsta produkter.¹⁵ Viktigt att understryka är att nedläggningen av smidesrörelsen

7 Rydén 1997, sid. 158.

8 Eriksson 1955, exempelvis sid. 308.

9 Attman 1986, sid. 112.

10 Exempelvis Rydén 1997, sid. 158.

11 Jonsson 1983, sid. 109.

12 Lindgren 2002, förteckning i alfabetisk ordning.

13 *Kvistbro sockens historia* 1972, sid.500; *Hasselfors under fyra sekel* 1995, sid. 52 (diagram 5:2).

14 *Hasselfors under fyra sekel* 1995, sid. 54ff.

15 Nachmansson & Hannerberg 1945, sid. 460ff.

Bild 10. Arbetare vid Svartå bruk omkring sekelskiftet 1900 (Örebro stadsarkiv).

vid de övriga enheterna inte nödvändigtvis innebar avindustrialisering. Vid Hasselfors och Villingsberg, exempelvis, inriktades verksamheten på sågverksindustri efter smidesnedläggningen. Därtill bör understrykas att en rad bruksfusioner ägde rum under bruksdödsepoken. Svartå bruk köptes exempelvis av Hasselfors 1912 och i samband med detta förlades järntillverkningen till Svartå medan sågverksindustrin koncentrerades till Hasselfors. Även Villingsberg och Ölsboda kom att inlemmas i nya företagsstrukturer.¹⁶

Bruksnedläggningarna medförde sällan några sociala eller ekonomiska kriser. Parallellt med nedläggningarna ökade sysselsättningen inom järnindustrin på andra håll. De äldre bruken var tämligen små beträffande antalet arbetstillfällen. De människor som på olika sätt var knutna till det egentliga smidet var ganska få medan ett stort antal människor inom bruksdomänerna var knutna till smidesrörelsen genom exempelvis kolnings- och transportplikter gentemot bruket. De nya produktionsenheterna, särskilt stålverken, som växte fram under 1800-talets senare decennier var av ett helt annat slag. 1901 hade exempelvis Domnarvet i Dalarna, i drift från år 1878, hela 1202 anställda. Även den expanderande skogsindustrin, i form av pappersmassaindustri och

¹⁶ Kvistbro sockens historia 1972, sid. 517; Hasselfors under fyra sekel 1995, sid. 52; ÖLF. Hasselfors, Ölsbodas och Villingsbergs bruk, *inledning* till arkivförteckningar.

sågverk, sög upp stora delar av den arbetskraft som tidigare varit underställd järnproduktionen.¹⁷ Det rena jordbrukets framsteg bör i sammanhanget också omnämnas som en viktig förklaring till de begränsade negativa följderna av bruksnedläggningarna.

Tidigare studier av bruksnedläggningar och dess konsekvenser gäller framförallt bruksarbetare. I det följande skall också det industriella genombrottets konsekvenser för bergsmännen diskuteras. Först skall vi dock granska huruvida det går att urskilja några länkar mellan tackjärnspatronernas kapitalackumulering och det industriella genombrottet.

Utvecklades ett industrikapitalistiskt produktionssystem ur köp- och förlagssystemen i Lekebergslagen?

Torsten Gårdlund har studerat svensk industrifinansiering under genombrotts-skedet, det vill säga perioden 1830–1870. Han har visat att den svenska industrialiseringsprocessen var en kostsam historia. Den krävde ett ”i jämförelse med andra länder ovanligt stort kapitalbehov”. Landet var stort och utsträckt men ägde en tämligen liten befolkning. Utifrån detta kulturgeografiska perspektiv ringar Gårdlund in en första penningslukare, infrastrukturens utbyggnad. Samtidigt krävde de framväxande industrianläggningarna i sig själva stora kapitalinsatser. Särskilt stort var behovet då den decentraliserade svenska järnhanteringen under 1800-talet centraliserades till större industrianläggningar med allt mer avancerade maskinparker.¹⁸

Gårdlund visade i sin undersökning att staten som järnvägs- och stadsbyggare till mycket stor del måste tillgripa utländska krediter för att finansiera strukturomvandlingen. När det gällde de svenska industriföretagen mätades behovet i hög grad genom andra källor. De svenska företagens industrialisering före 1900 finansierades till relativt stor del med enskilda personers besparingar vilka genom långfristiga reverslån ställda på företagen omsattes i processen. Vid sidan av reverslånen spelade förlagslån och förskott en viktig roll, särskilt inom järn- och sågverksindustrierna. 1870 utgjorde dessa låneformer två tredjedelar av de långfristiga lånen vid de företag som Gårdlund studerat. Tidigare under 1800-talet hade de varit ännu mer betydande. 1910 dominerades istället de undersökta företagens långfristiga lån av bank- och obligationslån. Reverslånen hade vid den tiden starkt gått tillbaka. Förlagslån och förskott måste anses som marginella i sin betydelse. Alltså hade lånemarknaden väsentligen förändrats under perioden 1870–1910.¹⁹

¹⁷ Söderberg 1983, sid. 19f; Jonsson 1983, sid. 106.

¹⁸ Gårdlund 1947, sid. 154f.

¹⁹ Gårdlund 1947, sid. 160f.

Gårdlunds undersökning är särskilt intressant i de delar som visar hur enskilda personer investerade sina besparingar i industrins omvandlingsprocess under 1800-talet. Agrarkapitalets roll i industrialiseringsprocessen har tidigare framhävts som viktig. I det följande skall vi närmare granska hur bergsmannakapitalister som Johan Wikander i Västanås och Lars Jansson i Dalkarlslyttan förvaltade sitt förvärvade kapital. Förvandlades det kapital som förvärvats genom de framgångsrika kredit- och handelsrörelserna någonsin till industrikapital av dem själva eller deras arvingar? Länkarna mellan handelskapitalism och industrikapitalism är ett omdebatterat ämne.²⁰ Här skall vi koncentrera oss på den definition av industrikapitalism som avser formerna för varuproduktionen, det vill säga kontrollen över råvaror, produktionsmedel och färdigprodukt. Skillnaderna mellan olika produktionssystem har bl.a. nyanse-rats av Anders Florén. Han har konstruerat ett schema där producentens och ickeproducentens olika villkor under skilda produktions- och distributions-system tydligt framträder. Detta återges i sin helhet i tablå 7:1.

Tablå 7:1. Jämförelse av producentens ställning under (E) enkel varuproduktion, (K) köpsystem, (F) förlagssystem, (M) manufaktur och (I) industrikapitalism

	E	K	F	M	I
Råvara	P	P	Ip	Ip	Ip
Arbetsmedel	P	P	P	P	Ip
Arbetskraft	P	P	P	Ip	Ip
Arbets-tid	P	Ip/P	Ip/p	Ip	Ip
Produktval & utformning	P	Ip	Ip	Ip	Ip
Färdigprodukt	P	Ip	Ip	Ip	Ip

P = Producent, Ip = Ickeproducent.

Källa: Florén 1987, sid. 53.

Här skall uppgifterna i tablå inte kommenteras särskilt ingående. Av tablå 7:1 framgår dock tydligt penetrationens praktiska konsekvenser. Under den *enkla varuproduktionen* kontrollerar producenten alla led, under industrikapitalism kontrollerar istället ickeproducenten samtliga led. Under köpsystemet och förlagssystemet framstår kontrollen som splittrad men vi kan i dessa mellan-former urskilja en maktförskjutning från producent till ickeproducent. Denna maktförskjutning utgör basen för Floréns användning av termen *proletarisering*. Schemat är dock inte statiskt utan diverse variationer kunde förekomma vilka Florén diskuterat.²¹

I det föregående har vi stiftat bekantskap med köpsystemet och förlags-systemet i formerna bergsmansförlag och malmjärnssystem. I det följande skall bergsmannakapitalisternas agerande i samband med den snabba industriella

²⁰ Se exempelvis Nergård 2001, sid. 32ff för en diskussion.

²¹ Florén 1987, sid. 53ff.

utvecklingen under 1800-talets andra hälft granskas närmare. Tog någonsin länsmannen Johan Wikander eller hans arvingar steget från köp- och förlags-system till de efterföljande manufaktur- eller industrikapitalistiska produktionssystemen, i den form dessa framträder i tabell 7:1?

Släkten Wikander och industrialiseringen

Kronolänsmannen och bergsmansförläggaren Johan Wikander vidgade markant sin fasta egendom under 1800-talets första hälft. Wikanders roll som småskalig handelskapitalist i lokalsamhället torde ha bidragit till möjligheterna att förvärva dessa egendomar. I processen utnyttjade han i viss utsträckning fordringar liksom svåra lågkonjunkturer för att bygga upp sitt miniatyrgods. Skuldsättningen synes i hög grad ha varit knuten till Wikander förehavanden som bergsmansförläggare.

Johan Wikander var ointresserad av modernisering av Mullhyttan där han ägde andelar (se kapitel 6). Den främsta förklaringen bakom detta ointresse ligger sannolikt i hyttans läge. Särskilt beträffande malmförsörjningen låg Mullhyttan olägligt till. Trots ekonomisk potential hade Wikander därför ingen nytta av att investera storskaligt i bergsbruksrörelsen.

Vid sidan av egendomsköp tycks Johan Wikanders ekonomiska intresse i huvudsak ha inriktats på investeringar som kunde gynna hans handelsrörelse. Familjens expanderande åkermarker och dess funktion som spannmålsförsäljare till traktens bergsmän ligger sannolikt bakom det intresse för inflytande vid Kvistbro bergslags vattenkvarnar som utmärkte såväl Johan, som sönerna Lars Petter och Erik Johan.²² Johan Wikander lät även anlägga både en egen kvarn och ett tegelverk strax intill Mullhyttan (se bild 11).²³ Även vattensågarna i Mullhyttebygden drog till sig kronolänsmannens intresse.²⁴ Viktigt att påpeka är att dessa sågar inte var några större anläggningar. Antalet sågade stockar var sällan särskilt stort. Wikanders tegelverk skall naturligtvis närmast betraktas som en industrikapitalistisk investering snarare än en agrarkapitalistisk.

I sonen Lars Petter Wikanders bouppteckning från år 1860 framgår att inflytandet vid sådana typer av inrättningar fortfarande var starkt under hans

22 I bouppteckningen från år 1855 kan vi läsa att Johan Wikander ägde 1/6 i Mullhytte kvarn samt 5/12 i Vekhytte kvarn. Dessutom lät han anlägga en egen kvarn strax intill Mullhyttan, i de historiska handlingarna kallad Västanås kvarn. Den senare uppfördes bara något år innan han avled. ULA: Lekebergs häradsrätt, F II a:14 (Johan Wikanders bouppteckning 1855).

23 Sannolikt stod både kvarnen och tegelverket färdiga 1853. I Wikanders avräkningsbok från 1853 (ÖSA, Kommissarien Wikanders papper, G:2) har en mängd av torparna i boken erhållit ersättning för dagsverken utgjorda vid diverse byggnadsarbeten vid tegelverket och kvarnen.

24 Omkring år 1850 fanns två sågar i bygden, en i Mullhyttan och en i Gammelhyttan. Vid sin död ägde Johan Wikander 1/6 i Mullhyttans såg och hela 5/6 i Gammelhyttans såg. Hur handeln med sågandelar såg ut går inte att uttala sig om. Däremot visar Wikanders stora innehav av andelar i Gammelhyttesågen att sågandelarna knappast hade samband med enskilda gårdar som var fallet med hyttdelarna. Johan Wikander ägde vid sin död endast 1/8 i hemmanet Gammelhyttan. ULA: Lekebergs häradsrätt, F II a:14 (Johan Wikanders bouppteckning 1855).

husbondetid vid Västanås. Han var vid sin död ägare av halva Vekhytte skattlagda tullmjölkvarn och hela Gammelhytte såg. Även Västanås kvarn och tegelverket fanns kvar i hans hand. Några andelar i Mullhytte kvarn- eller såg omtalas däremot inte. Brodern Erik Johan Wikander förvaltade arvet efter Lars Petter intakt sånär som på tegelverket som lades ner redan på 1860-talet.²⁵

Bild 11. Västanås kvarn vid Mullån mitt i dagens Mullhyttan. Anlagd av länsman Johan Wikander i början av 1850-talet. I nära anslutning till kvarnen låg också Wikanders tegelverk. Mullhyttans masugn låg ett hundratal meter nedströms (Foto: Linus Karlsson).

Efter Lars Petter Wikanders död i januari 1860 kom släkten Wikanders affärer, åtminstone när det gällde bergsbruket, att överlämnas till den ingifte Johan Olof Gellertz. Om Västanås tidigare hade fungerat som navet i det hjul som kan symbolisera bergsbruksrörelsen i orten kom nu Hults gård i Sörhult, Kvistbro socken, att överta den rollen. Tidigare hade Wikandersläkten fungerat som en viktig länk i distributionskedjan mellan bergsmän och bruk och samtidigt själva producerat omfattande volymer tackjärn. När Gellertz tog vid växte däremot släktens engagemang inom bergsbruksrörelsen till en närmast industriell omfattning. Det kapital som sannolikt fordrades för denna expansion

²⁵ Erik Johan ägde enligt bouppteckningen år 1900 fortsatt hela Gammelhytte såg, Västanås kvarn med vattenfall och halva Vekhytte kvarn. ULA. Edsbergs häradsrätt, F II a:30 (Erik Johan Wikanders bouppteckning 1900).

hade ursprungligen samlats i hans hustrus hand genom arv efter svärfadern Johan Wikander och svågern Lars Petter Wikander.

Samma år som Lars Petter Wikander dog övertog kronolänsman Johan Olof Gellertz Wikandersläktens gruvdelar vid gruvorna i Lekebergslagen.²⁶ Till dessa andelar lade han snart fler. Det är tydligt att han vid denna tid hade planer på en storskalig bergsbruksrörelse. Våren 1861 trädde Gellertz fram som drivande aktör i frågan om insättande av varmapparat vid Mullhyttan.²⁷ Från juni 1861 satt också Gellertz på ordförandeposten i Mullhyttelaget och samma höst valdes han till förvaltare och räkenskapsförare vid Kronobergsgruvorna.²⁸ Från denna tid kunde han alltså överblicka och i viss mån styra bergsbruksrörelsen inom Mullhyttebygden. Redan i mars 1861 hade han inträtt som delägare i Dalkarlsbergsbolaget genom sitt köp av 16 gruvdelar, värderade till hela 12 500 riksdaler riksmünt.²⁹

1862 genomförde Gellertz sin första stora blåsningsskampanj och åren 1862–1867 producerade han tackjärn i en klass för sig vid Mullhyttan. Från år 1863 dominerade J.O. Gellertz tackjärnstillverkningen vid Mullhyttan. Åren 1863–1865 stod han ensam för 73 procent av den totala volymen tillverkat tackjärn. År 1866 genomförde han blåsningsskampanjen, omfattande 74 dygn, helt ensam.³⁰ Gellertz ageranden ter sig intressanta i förhållande till det sena 1800-talets innehåll i definitionerna av *bergsmän* och *brukspatroner*. I 1800-talsutgåvan av *Nordisk familjebok* står nämligen att läsa:

Numera, sedan tackjärnstillverkningen frigjorts, kvarlefver ordet bergsman såsom benämning på innehafvare af hemman eller hemmansdel i ett bergslag, oafsedt om han bedrifver hyttebruk eller ej. På senare tider hafva de bergsmän, som verkligen bedrifva tackjärnstillverkning, börjat kalla sig bergsbruksidkare och, om tillverkningen sker i större skala, *brukspatron* [min kursiv].³¹

26 ÖLF. Kronobergs gruvbolag, A2:1, gruvstämmoprotokoll 27/11 1860.

27 MHA. Hyttstämmoprotokoll 22/5 1861.

28 MHA. Hyttstämmoprotokoll 17/6 1861; ÖLF. Kronobergs gruvbolag, A 2:1 Gruvstämmoprotokoll 25/11 1861.

29 ÖLF. Laxå bruk, G 3 aa, avräkningsbok 1861 (J.O. Gellertz konto).

30 MHA. Mullhyttelagets blåsningsslängder och tackjärnsräkningar. Avdrag för värmnings och drevjärn har gjorts vid beräkningarna av Gellertz andel av tackjärnsproduktionen 1863–1865 som således står i proportion till övriga bergsmäns produktion under den individuella blåsningen. Gellertz andel av produktionen 1867 var också mycket hög, men då materialet för detta år är ofullständigt kan ingen exakt uppgift erhållas.

31 *Nordisk familjebok*, 1800-talsupplagan, band 2, sid. 304, uppslagsordet *bergsmän*.

I Svartå bruks räkenskaper kallas J.O. Gellertz brukspatron från år 1864.³² Gellertz blev en storbergsmän – och satsade på att bergsmansbruket skulle höra framtiden till. Mellan 1864 och 1867 tycks han också i realiteten personligen ha styrt över blåsningarna och i källorna framstår han närmast som ensam ägare av hyttan, vilket han i juridisk mening aldrig var. För bergsmännens tillgång till hyttan för tackjärnsproduktion krävdes under dessa tre år särskild överenskommelse med Gellertz.³³ Här kan vi alltså konstatera att Gellertz aldrig blev någon fullfjädrad industrikapitalist (se tablå 7:1), trots den kraftigt utvidgade bergsbruksrörelsen. Han ägde aldrig produktionsmedlen personligen utan hyttelaget kvarstod som ägolog.

Gellertz tid på den nya sociala arenan blev dock inte särskilt lång. Från mitten av 1860-talet framstår han som hårt ansatt av ett flertal fordringsägare.³⁴ Sommaren 1867 tvingades han slutligen till konkurs. En förteckning över fordringsägarna visar en stor variation inom kretsen av borgenärer. Där återfinns exempelvis flera handelsfirmor i Göteborg, flera handelsmän och brukspatroner i Närke och Värmland, Örebro läns hypoteksförening samt en stor mängd bergsmän och torpare i Kvistbro socken.³⁵

Efter J.O. Gellertz konkurs kom svågern Erik Johan Wikander, borgmästare i Örebro, att fortsätta släkten Wikanders affärer vid Mullhyttan. Hyttelagets stämmoprotokoll visar dock tydligt att hans intresse av hyttebruket vid Mullhyttan var obefintligt. Han pläderade för att hyttan skulle läggas ner och att vattenfallet vid hyttan borde återgå till markägaren, det vill säga J.O. Gellertz med hustru och barn, ett agerande som ledde till en tvist med bergsmännen vilken slutgiltigt löstes till bergsmännens fördel av högsta instans, Kungl. Maj:t, i februari 1878. Trots bergsmännens planer på fortsatt hyttebruk efter

32 ÖLF, Svartå bruk, G 3 ab, avräkningsböcker. Gellertz benämns "bruksegare" även i häradsrättens konkurshandlingar 1867 (ULA. Lekebergs häradsrätt, F IV:4). Huruvida denna förändrade titulatur berodde på hans utökade bergsbruksrörelse är dock omöjligt att veta. 1863 avgick han från länsmanposten och kronolänsmanstiteln föll därför bort men vid sidan av sitt engagemang i Mullhyttan ägde Gellertz även det av Johan Wikander anlagda tegelverket strax intill hyttan och kanske tillkom titeln via denna verksamhet (*Kvistbro sockens historia* 1972, sid. 546). Uppenbart är hursomhelst att Gellertz tagit klivet in i brukspatronernas led vid mitten av 1860-talet.

33 I Mullhyttelagets hyttestämmoprotokoll den 1 oktober 1864 står i protokollets första och tredje punkter: "Till blåsning nästa år [1865] anmälde sig endast J.O. Gellertz [...] För den händelse någon eller några hädanefter vilja anmäla sig till Blåsning beror det på öfverenskommelse med J.O. Gellertz". Nästföljande protokoll i den bevarade inbundna protokollsboken är daterat den 7/9 1867. Det sannolika är att det inte ägde rum några ordinarie hyttestämmor mellan den 1/10-1865 och den 7/9-1867. Protokollet 7/9-1867 inleds nämligen med ordalydelse: "Räkenskaperna för 3ne år upplästes godkändes och underskrefs.". I Mullhyttelagets bevarade *Omkostnads och avräkningsbok* med räkenskaper från blåsningarna 1845-1870 saknas dessutom blåsningsslags omkostnads- och tackjärnsräkningar för åren 1865-1867 (Värt att anmärka är att denna räkenskapsbok i sin helhet täcker tidperioden 1845-1945). Däremot ingår byggnadslagens omkostnadsräkningar 1865-1867 i boken. Att antalet blåsare endast bestod av sammanlagt 4 individer utöver J.O. Gellertz åren 1865-1867 stärker ytterligare intrycket av att Gellertz dominerat hyttan fullständigt under dessa år.

34 ULA. Kronofogdens i Västenärke fögderi, volym 64-65 (Utmätningssdiarier 1860-1868).

35 ULA. Lekebergs häradsrätt, F IV:4 (Konkursakter 1859-1867).

tvistens lösning återupptogs aldrig produktionen vid Mullhyttan. År 1885 revs hyttan.³⁶ Erik Johan Wikander tycks trots sitt ointresse av Mullhyttan inte ha varit ointresserad av järnindustrin. I bouppteckningen efter honom från år 1900 framgår att han investerat i aktier i det värmländska Uddeholmsbolaget.³⁷

Wikandersläkten anlade aldrig någon bestående industrirörelse i Mullhyttebygden. Tegolverket överlevde bara ett drygt decennium. Även J.O. Gellertz satsning på storskalig tackjärnsproduktion vid Mullhyttan visade sig vara en misräkning. Ännu hade inte järnvägen kommit till bygden och läget i förhållande till järnmalmsgruvorna var därför lika ogynnsamt under Gellertz tid som under gamle länsman Wikanders. 1870 genomförde hyttelaget vid Mullhyttan ett så kallat sambruk som dock blev den allra sista blåsningen i Mullhyttan.³⁸ Ändå måste vi konstatera att länsman Wikanders ekonomiska framgångar inom handelsrörelsen och på det agrara området stimulerade såväl hans eget som arvingarnas intresse för varuproduktion i industriell form, även om det i praktiken inte ville lyckas och åtminstone i fråga om bergsbruksrörelsen aldrig blommade ut i renodlad industrikapitalism. Den industrikapitalistiska satsning som bestod var endast indirekt, aktieköpen i Uddeholm.

Lars Jansson i Dalkarlshyttan räknade rätt i sin räknekonst

På flera ställen i föreliggande studie har bergssexmannen Lars Jansson i Dalkarlshyttan framträtt som en betydelsefull person inom bergsbruksrörelsen i Nora bergslag och Lekebergslagen. Han framstår bland annat som en tackjärnshandlare av stora mått och en mäktig delägare i Dalkarlsbergs gruvor. Här skall hans verksamhet som bergsman, tackjärnshandlare och malmförläggare knytas till diskussionen om handelskapitalets omvandling till industrikapital.

Efter Lars Janssons död sommaren 1855 uppmärksammades bouppteckningen efter honom i *Nerikes nya Allehanda*:

En större bouppteckning, åtminstone i avseende på beloppet, har nyligen blivit verkställd. Bergsmanen Lars Jansson i Dalkarlshyttan, som dog den 4 juli detta år, efterlämnade nämligen en förmögenhet, uppgående till omkring en halv million banko, eller nogare, efter vad vi hört uppgivas, 500 400 rdr bko. Hans lösören utgjordes av ett guldur, en dito ring, kläder, en kassakista m.m., inalles uppskattat till något över 100 rdr bko. I kassakistan fanns kontant 80 000 rdr bko. Det övriga utgjordes av fastigheter och skuldsedlar.³⁹

36 MHA. Ett flertal hyttstämmaprotokoll 1874–85 samt utdrag ur rättsprotokoll (Lekebergs häradsting 26/10 1875, Svea hovrätt 21/12 1876 samt Kungl. Majt. 13/2 1878).

37 VLA. Södra Tjusts häradsrätt, F III a:147 (Erik Johan Wikanders bouppteckning 1900).

38 Sambruket innebar att hyttelaget gemensamt skaffade träkol och malm till blåsningen och att de gamla individuella blåsningsvarven ersattes av en längre gemensam blåsningsskampanj. Jfr. exempelvis Ringmar 1999, sid.57f.

39 Johansson 1889, sid. 612.

Bouppteckningen efter Lars Jansson är en mycket anmärkningsvärd akt. Den visar att det inte var fasta egendomar i form av bergsmanshemman eller liknande som utgjorde stommen i Janssons ekonomi. Vid bergssexmannens död tycks såväl den fasta som den lösa egendomen redan ha sålts till sonen Per Larsson till ett pris av 15 000 riksdaler banko, visserligen en ansevärd summa men ändå förhållandevis liten i relation till Larssons ekonomi i dess helhet. Viktigast i denna var fordringarna. Lars Jansson tycks inte enbart ha fungerat som en malmförläggare och kanske också traditionell bergsmansförläggare utan även som en viktig långgivare till bruk och brukspatroner. Exempelvis var brukspatronerna Strokirk på Ölsboda och Hinnersson på Garphyttan skyldiga Lars Jansson dryga 32 000 respektive 38 000, allt riksdaler banko, sammaren 1855.⁴⁰ Dessa ansevärda summor gör att vi närmast måste betrakta Jansson som en *bruksförläggare*. På den arenan agerade han visserligen i skuggan av handelshusen i Göteborg och Stockholm men han fanns i brukens närhet, villig att öppna "kassakistan" för brukspatronerna i utbyte mot revers med vederbörlig ränta.

Istället för att investera i jordegendomar, det vill säga agrarkapital, valde Lars Jansson att förvärva gruvdelar. Gruvdelarnas värde utgjorde en betydande post i bouppteckningen. De värderades till närmare 46 000 riksdaler banko.⁴¹ Större delen av malmen såldes inom ramen för malmjärnssystemet. I nora-bergsmannen Anders Larssons anteckningar från åren 1868–1882 presenterades Lars Jansson som en legendarisk gestalt i Nora bergslag, oöverträffad i såväl rikedom som snålhet. Anders Larssons slutomdöme om Lars Jansson lyder:

Han hjälpte sig sjelf, tog aldrig del i allmänna värf, räknade rätt i sinn räknekonst alltid så att hans geck framåt. Carlskoga och Lekebergs Bergslager gorde honom rik, den som årligen köpte 1 hel hop malm feck låna 1000 Riksd. Af honom. Senn var dem klafbundna att ta sitt malmbefoh af honom, kosta vad det kosta ville.⁴²

Vi skulle kunna tänka oss att Anders Larssons beskrivning av Lars Jansson är ett utslag av hembygdshistorisk mytbildning men räkenskaper ur bruksarkiv och framförallt bouppteckningen efter den gamle bergssexmannen bidrar till att Anders Larssons utsaga knappast kan betraktas som verklighetsfrämmande. Lars Jansson var en exceptionellt framgångsrik bergsman i Nora bergslag. Att handel med järnmalm och gruvlotter spelade stor roll i denna framgångssaga råder det ingen tvekan om.

Lars Janssons barn investerade arvet efter fadern på olika sätt. Israel Larsson blev brukspatron genom att förvärva en betydande andel i Stadra och

40 ULA. Nora och Hjulsjö häradsrätt, F II:43 (Lars Janssons bouppteckning 1855).

41 ULA. Nora och Hjulsjö häradsrätt, F II:43 (Lars Janssons bouppteckning 1855).

42 *Nora socken förr och nu, anteckningar från 1868–1882 av bergsmannen Anders Larsson*, bearbetad av Åke Mossberg, särtryck från *Bergslag och bondebygd* 1982, Nora 1991, sid. 62.

Finnå bruk. Dottern Kristina Karolina skaffade sig en betydande jordegendom i Fåsjöhyttan utanför Nora. Sönerna Jan Larsson, i Dalkarlshyttan, och Lars Larsson, i Brotorp i Lekebergslagen, titulerades bergsbruksidkare.⁴³

Både Wikander och den ännu mer framgångsrike Jansson utgör exempel på hur det industriella kapitalet drog till sig kapital från den agrara sektorn. Handelsprofit investerades främst i kreditrörelsen och i förvärv av ny egendom i form av bergsmanshemman eller gruvdelar. Dock gjordes framstötningar i industrikapitalistisk riktning men då främst av de båda tackjärnsparternas arvingar.

Foror, träkol och limsten istället för tackjärn – kring bergsmannens identitet efter 1860

År 1859 utfärdades, som tidigare nämnts, den förordning som slutgiltigt avskaffade bergsmansprivilegierna. Från 1860 upplöstes hyttelagen och bergsmännen kunde efter eget gottfinnande lämna hyttebruket, andelar i hyttorna kunde köpas utan samband med bergsmansjord och alla rikets masugnar kom att lyda under fabrikslagstiftningen.⁴⁴ Hyttelagen omformades på de flesta håll till bolag år 1860.⁴⁵ I en beskrivning över Nora socken bedömer kommissionslantmätaren E E Öman 1859 års förordnings inverkan på hyttelagen i socknen:

Flertalet av de smärre hemmansägarna skyndade jernväl att, genom försäljning och stundom genom att rent af bortskänka sina hytteandelar, frigöra sig från en skyldighet, som, i följd af handteringens utveckling, ifrån att fordom vara en vinstgivande rättighet börjat övergå till ett tryckande onus. Antalet ”inbrukare” i hyttorna minskades år ifrån år, under det att tillverkningarnes storlek och mängd ökades. Handteringen har sålunda småningom öfvergått till en fabriksnäring [...]⁴⁶

Bergsmännens relation till järnproduktionen tycks alltså väsentligen ha förändrats från år 1860. De bergsmän som aktivt deltog i blåsingarna blev allt färre. En av förklaringarna till denna tillbakagång och samtidiga koncentration av järnproduktionen till större produktionsenheter, är rimligen kolningens och den fria kolhandelns utveckling vid mitten av 1800-talet. Från 1850 kunde man sälja sin träkol till vem som helst. Hembudsskyldigheten inom hyttelagen hade fullständigt upphört och kolen underkastades den fria marknadens lagar. Inledningsvis var visserligen marknaden av naturliga orsaker begränsad till de närmaste bruken och hyttorna men växte senare i takt med järnvägarnas allt vidare utsträckning. Den fria marknaden bidrog till att träkolpriserna

43 Johansson 1889, sid. 612, 624.

44 Se kapitel 3.

45 ULA. BMN, A IV:14 (Protokoll från hyttestämmor 1860).

46 Öman 1861, sid. 25 (not 2).

stegrades. Bergsmännen kunde i detta läge övergå till att bli skogsbygdsbönder som kombinerade sommarens jordbruk med kolning till försäljning under vintrarna. I spåren av denna utveckling följde nedläggningen av en mängd bergsmanshyttor. Om nedläggningarnas sociala och ekonomiska följder skrev kulturgeografen Helge Nelson:

När de äldre hyttorna fram mot 1880-talet nedlades, synes, enligt de muntliga berättelser jag inhämtat, förändringen från bergsbruk till annan sysselsättning ha försiggått utan några väsentliga svårigheter. Jordbruket behöfde armar, och hyttarbetarna övergingo till jordtorpare, handverkare eller grufarbetare. Lägges en hytta ned i våra dagar, är det ej endast slut med det karaktäristiska bergsmanslivet; det innebär också en affolkning.⁴⁷

I en hembygdshistorik som behandlar By socken i Kopparbergs län, skriver Carl Larsson:

En flerhundraårig epok i socknens historia är till ända. Och detta sker utan att just någon märkt det. Man är för upptagen med annat. Men det frigjorda kapitalet och arbetskraften har det utvecklingskraftiga jordbruket att falla tillbaka på, vilket förklarar, att den stora händelsen i socknens näringsliv kunnat ske så skäligen spårlöst. Jordbruket uppsuger det i bergsmansläkterna samlade kapitalet, som läggs ner i kostsamma nybyggnader [...] Bergsmansbruket har haft sin tid. Jordbruket kommer åter till heders.⁴⁸

Fler exempel på liknande omdömen finns i litteraturen.⁴⁹

Maths Isacson har, liksom Carl Larsson, studerat utvecklingen i By socken och har bland annat pekat på järnvägens betydelse i sammanhang med bruksdödens framfart. Järnvägens ankomst under den andra hälften av 1800-talet innebar att äldre samhällsmönster förändrades i den gamla bergslagsbygden och nya förutsättningar inträdde för landsortsindustrin. Isacson visar att konkurrens från ett expanderande storbruk inom socknen i kombination med jordbrukets och skogsbrukets dragningskraft fick bergsmännen att tappa intresset för fortsatt bergsbruk. Deras produktionsanläggningar köptes upp av bruken som därefter lade ned dem.⁵⁰ 1860 års förordning och bruksdödens följder har alltså i tidigare forskning framställts som en tämligen smärtfri övergång från den traditionella bergsmanssysslan till den skogsbrukande bondens värv. Frågan är om denna process var lika friktionsfri i Lekeberglagen.

47 Nelson 1913, sid. 335.

48 Larsson i By 1920, sid. 96f.

49 Exempelvis Furuskog 1939, sid. 144.

50 Isacson 1983.

*De flesta bergsmännen stannade i hyttelaget
men endast ett fåtal producerade tackjärn*

Under augusti månad 1860 sammanträdde samtliga hyttelag inom Lekebergs härad för att överlägga om vilka delägare som önskade kvarstanna i de hyttelag, eller egentligen hyttebolag, som skulle komma att fortleva på frivillig bas från och med den 1 november samma år. Vilken var då bergsmännens inställning i frågan?

I protokollet från hyttestämman med Ymningshyttelaget kan vi läsa att samtliga bergsmän valde att lämna hyttelaget ”under förmodan att ega fri Kolhandel enligt Kongl. Förordningen af den 27 April 1846”.⁵¹ Även inom Mullhyttelaget tycks det ha funnits ett visst intresse av att förändra det individuella förhållandet till bergsbruket men inte alls i samma omfattning som vid Ymningshyttan. Studerar vi Klunkhytte- och Vekhyttelagens protokoll kan vi däremot se att bara få bergsmän valde att lämna hyttelagen. Tabell 7:1 sammanfattar bergsmännens agerande vid hyttestämmorna i Lekebergslagen sommaren 1860. Ymningshyttelagets fullständiga upplösning medför att det har lämnats utanför tabellen.

Tabell 7:1. Översikt över hyttelagens förändring 1860. Antal individer, absoluta tal

Hytta	Utträder helt	Avsäger sig delar av lotter
Vekhyttan	2	8
Mullhyttan	11	23
Klunkhyttan	1	12

Källa: ULA. BMN A IV:14 (Delägarförteckningar 1860).

Tabell 7:1 visar tydligt de skilda intressen som fanns inom de olika hyttelagen. Totalt valde elva bergsmän att fullständigt utträda ur Mullhyttelaget. Av de 65 bergsmännen vid Vekhyttan utträdde fullständigt däremot endast två ur hyttelaget och vid Klunkhyttan endast *en*. Vid alla tre bergsmanshyttorna valde dock åtskilliga bergsmän att avstå delar av sitt andelsinnehav. Bergsmännens agerande vid Ymningshyttan speglar alltså knappast den allmänna inställningen till hyttelagen bland bergsmännen i Lekebergslagen. Vi kan konstatera att 1859 års förordning förändrade hyttelagen i Lekebergslagen på så vis att de krympte. Särskilt tydlig var denna utveckling vid Mullhyttan i Kvistbro socken. Före hyttestämman 1860 bestod Mullhyttelaget av 33 *hela* hyttedelar, efter hyttestämman var de bara 25. Totalt försvann åtta *hela* delar från Mullhyttelaget, dels genom att flertalet bruk övergav hyttelaget, dels genom att åtskilliga bergsmän lämnade laget fullständigt eller avstod delar av sina andelsinnehav. De 25 *hela* hyttedelarna fördelades på ett långt större an-

⁵¹ ULA. BMN, A IV:14 (Ymningshyttan).

tal bergsmän.⁵² *Hela* hyttedelar kunde nämligen delas i flera delar, precis som *hela* hemman delades i hemmansdelar. Förordningen 1859 resulterade dock *inte* i någon upplösning av hyttelagen (med undantag av Ymningshyttelaget). Lantmätaren E E Ömans iakttagelser i Nora bergslag kan alltså inte utsträckas till Lekebergslagen. Denna utgång av hyttestämmorna sommaren 1860 ter sig märklig i förhållande till den utveckling bergsmansnäringen i Lekebergslagen genomgått under loppet av 1800-talet. Varför stannade lekebergsmännen i hyttelagen medan norabergsmännen enligt lantmätaren Öman skänkte bort sina andelar i hyttorna?

Det är svårt, bortsett från fallet Ymningshyttan, att ge några generella förklaringar till varför vissa bergsmän valde att överge hyttelagen fullständigt eller minska sina andelsinnehav. I protokollet antyds ibland ett visst mönster. I många fall var det nämligen flera bergsmän från samma hemman som valde att frånsäga sig sina andelar, fullständigt eller delvis. Vid Mullhyttan lämnade samtliga bergsmän på hemmanen Ängatorp och Masmästortorp hyttelaget. Dessa utgjorde nio av de totalt elva. De övriga två var hemmahörande på hemmanet Öna. Samtliga bergsmän som valde att helt utträda ur hyttelaget fanns alltså på tre av de cirka 30 hemman som var knutna till Mullhyttelaget.⁵³

Än märkligare ter sig de kvarstannande bergsmännens ställningstagande 1860 mot bakgrund av deras verkliga förhållande till bergsmanshyttorna och tackjärnstillverkningen efter 1860. I kapitel 4 såg vi att intresset för tackjärnstillverkning bland bergsmännen i Lekebergslagen svalnade snabbt under 1850- och 1860-talen. Från en av de gamla bergsmanshyttorna finns källor som närmare kan belysa denna tillbakagång. Det gäller Mullhyttan varifrån bevarade blåsningslängder medger en beräkning av antalet bergsmän som deltagit i blåsingarna under perioden 1859–1870. I tabell 7:2 har antalet deltagare i blåsingarna, volymen av det producerade tackjärnet samt blåsingarnas längd i timmar sammanställts.

52 Vekhyttelaget minskade med 3,75 hela delar och Klunkhyttelaget med 5,3 hela delar. Det är viktigt att understryka att den viktigaste orsaken i dessa fall var att Villingsberg och andra bruk frånsade sig vidare medlemskap i hyttelagen, se kapitel 3 ULA. BMN, A IV:14 (Delägarförteckningar 1860).

53 Vid Wissboda som indelats till Vekhyttan fanns 3 bergsmän varav 1 lämnade hyttelaget och 1 frånsade sig halva sin andel i hyttan. Vid Klunkhyttan frånsade sig de båda bergsmän som bebodde hemmanet Nyhyttan hälften av sina andelar. Samma förfaringsätt gällde för samtliga 3 bergsmän vid Kvarntorp. I Elgkärr fanns 5 bergsmän, 4 frånsade sig hälften av sina individuella andelar och den femte, Lars Henriksson, lämnade hyttelaget. När det gällde en minskning av andelsinnehavet, men inget fullständigt utträde, önskades en sådan för Mullhyttelagets del exempelvis av 3 av totalt 4 bergsmän i Ingvaldstorp, av 3 av 5 bergsmän i Baggetorp, av 3 av 4 i Tryggeboda samt av båda de bergsmän som var bosatta i Saltorp. ULA. BMN, A IV:14 (Delägarförteckningar 1860, Vekhyttan och Klunkhyttan).

Tabell 7:2. Översikt över Mullhyttan som produktionsställe 1859–1870. Blåsningens storlek, total årsproduktion och blåsningslängd. Absoluta tal. Index inom parentes

År	Antal blåsande bergsmän	Tackjärnsproduktion i ton	Blåsningens längd. Antal timmar
1859	43 (100)	398 (100)	3036 (100)
1860	40 (93)	385 (97)	2634 (87)
1861	25 (58)	226 (57)	1618 (53)
1862	25 (58)	446 (112)	2966 (98)
1863	9 (21)	350 (88)	2460 (81)
1864	14 (33)	566 (142)	3597 (118)
1865	4 (9)	380 (95)	2479 (82)
1866	1 (2)	227 (57)	1780 (58)
1867	4 (9)	448 (113)	2908 (96)
1868	0 (0)	0 (0)	0 (0)
1869	0 (0)	0 (0)	0 (0)
1870	38 (88)	434 (109)	2640 (87)
Summa:	Se anm.	3860	26118

Anm. Totalt var 78 olika bergsmän involverade i blåsningsarna 1859–1870. Källa: Karlsson, Linus, Opubl. D-uppsats, sid.19 och bilaga 2.

1850-talets tillbakagång i fråga om antalet tackjärnsblåsande bergsmän tydliggörs i tabell 7:2. Vid blåsningsen 1844 hade över 70 bergsmän deltagit i blåsningsen vid Mullhyttan, 1860 hade motsvarande skara nästan halverats. Under 1860-talet blev antalet aktiva bergsmän allt färre. Tabell 7:2 visar att detta var en process i flera steg. Blåsningstiden och tackjärnsproduktionen sjönk inte alls lika dramatiskt. Produktionen, i fråga om blåsningsdygn och tillverkning, varierade visserligen men höll sig under de flesta blåsningsarna i nivå med de blåsningskampanjer som genomfördes av långt fler bergsmän. Trots att få bergsmän lämnade hyttelagen i Lekebergslagen, i motsats till den flykt från hyttorna som lantmätaren Öman observerade i Nora bergslag, följde den faktiska utvecklingen vid Mullhyttan mönstret i Nora. De fortsättningsvis aktiva blåsningsdeltagarna producerade långt större genomsnittliga tackjärnsvolymerna än vad som var vanligt före 1860. I verkligheten stod J.O. Gellertz för huvuddelen av de totala tillverkningsvolymerna. 1870 genomförde 38 delägare i hyttan ett sambruk, vilket som nämnts blev den sista blåsningsen i Mullhyttan.⁵⁴

Mullhyttan överlevde alltså endast ett decennium efter att de gamla bergsmannaprivilegierna upphävts. Vid Vekhyttan och Klunkhyttan blåstes dock tackjärn till strax efter sekelskiftet 1900. Särskilt var Garphyttbruk verksam vid dessa hyttor men åtminstone vid Vekhyttan fanns alltså en aktiv bergsbruksidkare hemmahörande i den ursprungliga bergsmansgruppen, häradsdomaren Lars Larsson i Vekhyttan, "Vekhyttkungen" (se bild 12).⁵⁵ Det är ovisst hur omfattande hans bergsbruksrörelse var då skriftliga källor saknas. Enligt folkminnesuppteckningar från trakten skall han dock ha varit fram-

⁵⁴ MHA. *Blåsningens längder och sammandrag över blåsningsarna 1859–1870*; Öman 1861, sid. 25 (not 2).

⁵⁵ Nachmansson & Hannerberg 1945, sid. 448; *Kvistbro sockens historia* 1972, sid. 525f.

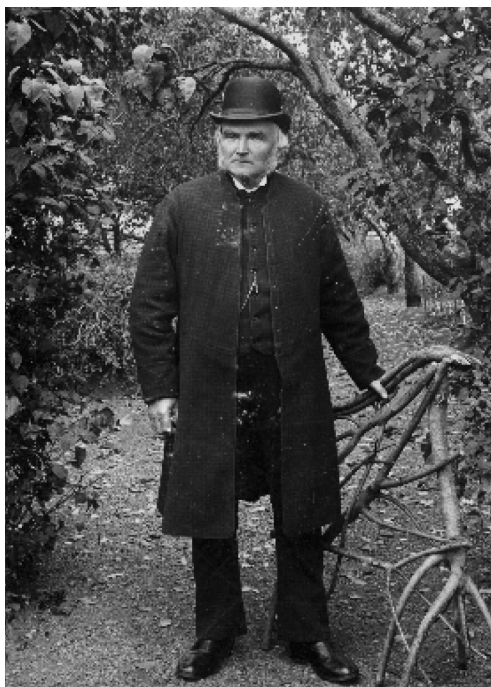

Bild 12. "Vekhyttekungen", häradsdomaren Lars Larsson i Vekhyttan. I och med hans död 1902 gick Lekeberglagens siste bergsman bort (Västernärkes hembygdsförenings arkiv).

gångsrik och genom tackjärnstillverkningen ha samlat en förmögenhet.⁵⁶ Vid Vekhyttan deltog även Garphyttte bruk i blåsningarna ända tills nedläggningen vilket sannolikt bidrog till att också Lars Larsson kunde upprätthålla sin tackjärnsproduktion. Lars Larsson avled 1902 och året därpå genomfördes den sista blåsningen vid Vekhyttan.⁵⁷ Därmed hade bergsmansepokan i Lekeberglagen kommit till sitt slut.

Den fria bondens sommar och halvproletärens vinter

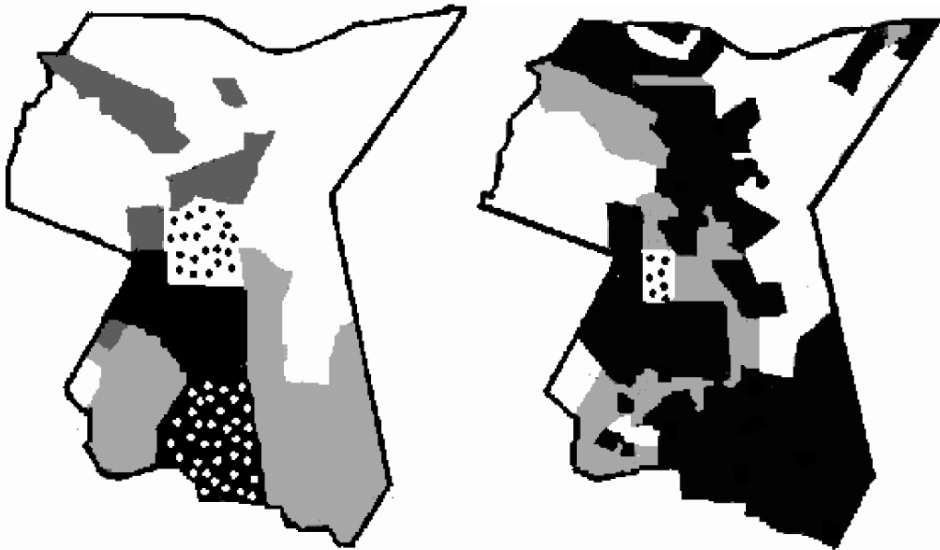
Sannolikt hade de individuella förutsättningarna för fortsatt bergsbruk en avgörande betydelse när det gällde bergsmännens ställningstagande vid stämman inför bergmästarämbetet sommaren 1860. Som framgått hade bergsmännens intresse för jordbruket vaknat under 1850-talet och nyodlingen tycks ha tagit ordentlig fart. Jordbruket kan alltså ha börjat närma sig en produktivitetsnivå som minskade betydelsen av bergsbruket. I länsmansberättelserna omtalas även skogsbrist som en orsak till det minskande antalet blåsande bergsmän i lekebergshyttorna.⁵⁸

⁵⁶ Harbe 1956, sid. 244, 251f.

⁵⁷ *Kvistbro sockens historia* 1972, sid. 525f.

⁵⁸ ULA. Kronofogden i Västernärkes arkiv, vol 308 (länsmansberättelser från Lekebergs härad, 1861–65 och 1866–70).

I Ängatorp lämnade, som vi tidigare konstaterat, samtliga bergsmän på hemmanet Mullhyttelaget vid stämman 1860. Hur förhöll sig detta hemman till framstegen inom jordbruket och skogstillgången? I karta 6 och 7 illustreras markanvändningen på hemmanet vid storskiftet 1788 respektive vid tiden för den häradsekonomiska kartan cirka 1865.

Karta 6 och 7. Markanvändningen i Ängatorp i Kvistbro socken vid storskiftet 1788 (karta 6, t.v.), respektive vid tiden för den häradsekonomiska karteringen vid mitten av 1860-talet (karta 7, t.h.). Förklaring: åker (svart), skog (vit), ängsmark (ljusgrå), nyodling (mörkgrå), hustomter (svartprickad), lindvall och åker (vitprickad).

Karta 6 visar att åkrarna i Ängatorp skar i ett nord-sydligt bälte rakt igenom ängarna vid tiden för storskiftet. I nära anslutning till den centralt belägna bebyggelsen låg rena åkrar medan odlingsjorden längre från byn utgjordes av ett lapptäcke av åkrar och för Bergslagen typiska lindvallar. Huvuddelen av skogen låg i norra delen av hemmanet. Flera områden stod enligt storskiftesakten under uppodling. Flertalet av dessa benämns som "lyckor", d.v.s. gamla svedjefall. Totalt redovisar storskiftesakten drygt 10,5 tunnland uppodlingsmark. Huvuddelen av nyodlingen skedde i barrskogarna norr om byn.⁵⁹

De cirka 80 åren mellan storskiftet och den häradsekonomiska karteringen förändrade dramatiskt markanvändningen i Ängatorp, vilket illustreras med karta 7.⁶⁰ Åkerns expansion var exceptionell. Vid mitten av 1860-talet var hem-

59 Lantmåterimyndigheternas arkiv, Örebro län, akt 18-kvi-57 (storskifte 1788).

60 Rikets allmänna kartverks arkiv, *Häradsekonomiska kartan*, Örebro län, blad J 112-64-8-Svartå.

manet nummer två i Mullhyttebygden när det gällde åkerns andel av den totala hemmansarealen, endast överträffat av det lilla Masmästartorp (där bergsmännen också lämnade hyttelaget 1860). Hela 43 % av Ängatorps totala areal bestod av odlad jord.⁶¹ Expansionen hade skett på bekostnad av ängarna i söder och skogarna i norr. Uppodlingen av den sydöstra ängen hade till största delen skett någon gång efter 1842. I den centrala och norra delen av hemmanet hade de områden som stått under uppodling 1788 vuxit ihop, helt först någon gång efter 1842.⁶² Som en följd av detta hade hemmanets skogar krympt markant. Vid mitten av 1860-talet skar ett bälte av öppen mark genom hela hemmanet.

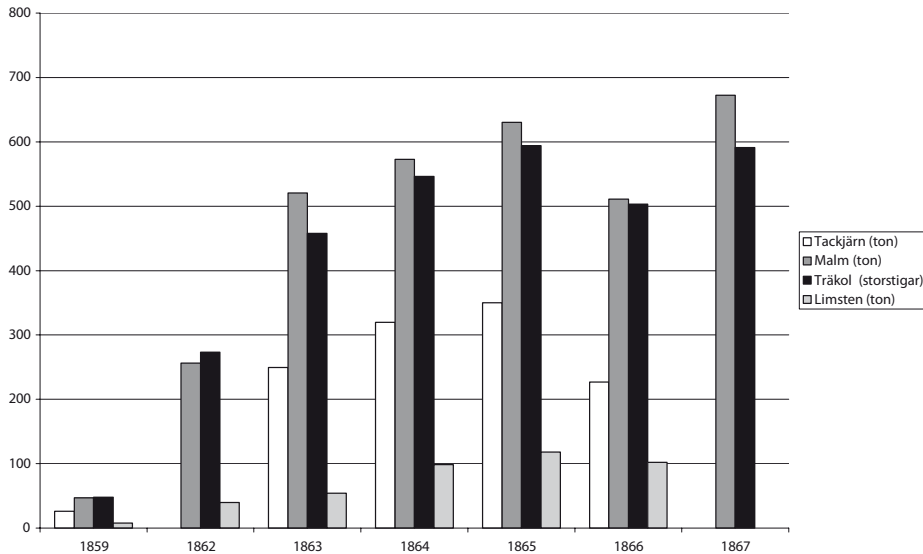
Jorden under plog hade alltså ökat kraftigt men delvis på bekostnad av skogen. Det är alltså omöjligt att avgöra om bergsmännen i Ängatorp lämnade hyttelaget på grund av att de istället kunde inrikta sig på jordbruket som huvudnärning eller om skogsbrist tvingade dem att avstå från bergsbruket. Jordbrukets framsteg var ändå kanske den viktigaste orsaken. Hade bergsbruket tett sig livsnödvändigt i Ängatorp skulle nyodlingen ha upphört innan skogstillgångarna blivit alltför små.

Det är anmärkningsvärt att bergsmännen stannade kvar i hyttelagen efter 1860 utan att själva delta i hyttbruket. Detta berodde möjligen på att skogarna överexploaterats och att bergsmännen inväntade återväxten. En annan tänkbar förklaring är att hyttan och de allttjämt aktiva tackjärnsproducenterna utgjorde såväl viktiga avnämare av träkol som betydelsefulla arbetsgivare. Valet att stanna i hyttelaget och delta i underhållet av hyttan och andra plikter som hörde till delägarskapet kan ha varit beroende av vikten att värna om att detta avsättningsställe och dessa arbetsgivare fortsättningsvis fanns kvar i bygden. I relation till 1859 års blåsning vid Mullhyttan hade J.O. Gellertz tiodubblat sin bergsbruksrörelse fem år senare, sett till såväl tackjärnsproduktionen som råvaruinsatsen. Detta framgår tydligt i diagram 7:1. De nödvändiga arbetsprestationerna måste ha utökats på ett likartat sätt. Redan 1862 hade blåsningarna växt långt utanför gränserna för vad ett enskilt hushåll kunde klara av på egen hand.

61 *Beskrifning till kartan öfver Lekebergs härad af åren 1867-70, upprättad i Rikets ekonomiska karteverk.* Stockholm 1871, sid.20-21.

62 Lantmäterimyndigheternas arkiv, Örebro län, 18-kvi-152 (laga skifte i Ängatorp 1842).

Diagram 7:1. Översikt över J O Gellertz tackjärnsblåsningar vid Mullhyttan 1859–1867. Tackjärnsproduktion och råvaruinsatser. Absoluta tal

Källa: MHA, *Blåsningsjournaler och sammandrag 1859–1867*. Anm. Diagrammet baseras på en sammanställning av *blåsningsjournalernas* och *sammandragens* uppgifter om råvaruinsatserna vid Gellertz blåsningar. På vissa punkter är dessa källor ofullständiga vilket medför att vissa uppgifter saknas i diagrammet. Detta gäller den producerade mängden tackjärn 1862 och 1867 liksom insatsen av limsten vid blåsnigen 1867.

Utan bevarade handlingar är det omöjligt att avgöra Gellertz betydelse som arbetsgivare i Mullhyttebygden under 1860-talet. Naturligtvis kunde Gellertz genom sin utvidgade bergsbruksrörelse rimligen hålla ett stort antal bergsmän sysselsatta inom bergsbruksrörelsen även efter det att de upphört med tackjärnstillverkning för egen del. Åtskilliga torde ha kunnat sälja träkol till Gellertz. Andra kunde ägna vintrarna åt forkörning för Gellertz räkning. Mängder av malm skulle hemforslas från Nora bergslag till Mullhyttan, limsten skulle hämtas från lokala limstensbrott och det färdiga tackjärnet skulle sändas till Kristinehamn eller andra lastageplatser vid Väneren för vidare transport sjöledes till Göteborg.

Efter att Gellertz storskaliga produktion upphört vid Mullhyttan genom konkursen 1867 vände sig bergsmännen i orten till andra träkolskonsumenter. Ett par år in på 1870-talet dyker åtskilliga tidigare bergsmän från Mullhyttan upp i Svartå bruks kolkonton.⁶³ Sannolikt dök även deras grannar upp med sina kolyrssar vid andra bruk i regionen. Flera av bruksarkiven är dock alltför fragmentariskt bevarade för att kunna ge några klara belägg för detta antagande.

63 ÖLF, Svartå bruk, G 2 A, kapitalböcker 1872–1875.

Hasselfors bruk synes dock ha klarat sig utan några större köpkolsvolymmer. Brukets egna skogar kunde täcka en stor del av behovet för såväl tackjärnsproduktionen vid brukets hytta som smidet i lancashiresmedjorna.⁶⁴

Även långt efter att Gellertz gått i konkurs och Mullhyttan rivits var bergsmän och andra i Mullhyttebygden beroende av inkomster knutna till järnindustrin. I Västernärkes hembygdsförenings arkiv förvaras dagboksanteckningar från åren 1888–1948, nedtecknade av Nils Pettersson-Lindhall i Ängatorp. I dessa framträder tydligt att även annat bergsbruksrelaterat arbete än kolning ännu utgjorde en viktig inkomstkälla vid sidan om jordbruk och boskapsskötsel nästan ett kvartssekel efter det att den lokala hyttan blåsts ner sista gången. Här har särskilt de tidiga anteckningarna från slutet av 1880-talet granskats. Dessa består delvis av kortare annotationer kring väder och vind, de olika årliga arbetsmomentens start och avslut, tiden för plöjning, sådd, skörd och tröskning samt andra händelser av personlig eller ekonomisk betydelse för hushållet. Utöver dessa anteckningar återfinns även rena räkenskaper i dagboken. Dessa visar exempelvis betydelsen av bergsbruksrelaterade körningar omkring 1890. Ur Nils prydliga beräkningar kan vi utläsa vilka datum som ägnats åt körningar, för vems räkning man kört, hur stora kvantiteter samt den ekonomiska ersättningen för arbetsprestationen. 1888, till exempel, körde Nils limsten från limstensbrott i närheten av hemmet i Ängatorp till bruken i Hasselfors, Degerfors och Valåsen, ”järn” (sannolikt tackjärn) från Klunkhyttan och Vekhyttan till Hasselfors, malm från Hasselfors till Vekhyttan och träkol till okänd ort för en C. Carlssons räkning. Totalt transporterade Nils under året 24,7 ton limsten, järn och malm samt 65 stigar träkol. Förtjänsten för 1888 års foror summerade han till totalt 228 kronor och 83 öre ”å tvenne dragare”. Särskilt intensiva förkörningsperioder var tiden januari–mars samt större delarna av juni och december månader. Även perioden mellan sådd och skörd ägnades alltså delvis åt körningar. Den 25 maj såddes sista havren, den 30 maj sattes sista potatisen och den 2 juni satte sig Nils bakom hästen för körslor av malm och träkol.⁶⁵

Det mest uppseendeväckande innehållet i Pettersson-Lindhalls räkenskaper är inte körslor, vilka var ett allmänt näringsfång för allmogen i riket som helhet, om än i avtagande betydelse efter järnvägarnas utbredning. Nej, mest intressanta är de listor Nils sammanställt över dagsverken gjorda i de lokala limstensbrotten, ett arbete förlagt till vinterhalvåret. Arbetet vid limstensbrotten inleddes uppenbarligen i mitten av november och pågick till mitten av februari. För vintern 1888–89 kan vi summera 37 dagsverken gjorda vid limberget vid Öna och den följande vintern 1889–90 gjordes totalt 47 dagsverken

⁶⁴ *Hasselfors under fyra sekel* 1995, sid. 22f, 51.

⁶⁵ Västernärkes hembygdsförenings arkiv, Nils Pettersson-Lindhalls anteckningar, ”Skrivbordsboken”, sid. 2f, 108f.

vid limberget vid Ängatorp.⁶⁶ Dessa dagboksanteckningar pekar mot att en del av bergsmännen under senare delen av 1800-talet återvände till arbete i gruvorna, ett arbete som de tidigare överlämnat till andra.⁶⁷

I *Svenska turistföreningens årsskrift 1948* skrev Jalmar Furuskog en artikel om järnhanteringens historia under 1800-talet. Angående bergsbruksnedläggningens följder i bergsmansbygden skriver han:

Hyttan, arbetets helgedom för fäder och förfäder i många led, fick stå där och förfalla. Lyckligtvis behövde bergsmännen inte flytta bort från bygden. De hade jorden och skogen att falla tillbaka på, och 1800-talet är ju det stora framåtskridandets århundrade även i fråga om jordbruk och skogshantering. Bergsmannens son är nu en självägande jordbrukare eller bolagsarrendator som plöjer jorden och hugger skogen utan att ägna en tanke åt gruvor och hyttor.⁶⁸

Detta gällde även i trakterna av den gamla Lekebergslagen år 1948, men femtio år tidigare tvingades den tidigare bergsmannen och hans hushåll att ägna både tanke och svett åt gruvor och hyttor trots att masugnslågan vid den lokala hyttan sedan länge slocknat. Vid slutet av 1800-talet delades i många fall den gamle bergsmannens eller hans barns identitet mellan den som jordbrukare och den som lönearbetare för de nya storindustriernas räkning.

Bild 13. *Tripp, trapp, trull.* Milkolning i trakten av Lekhyttan i början av 1900-talet. Trots industrialisering synes *hushållets* roll som arbetslag kvarleva. Oberoende av kön arbetade fortfarande familjemedlemmarna vid kolmilan (Örebro stadsarkiv).

66 Västernärkes hembygdsförenings arkiv, Nils Pettersson-Lindahls anteckningar, "Skrivbordsboken", sid. 5.

67 Se kapitel 3.

68 Furuskog 1948, sid. 147.

Kapitelsammanfattning

Efter år 1860 skedde en strukturomvandling inom den svenska järnhanteringen. Tekniska innovationer och den revolutionerande effekt järnvägarna fick för transporter av råvaror och färdigprodukter spelade en stor roll i den strukturomvandling som ägde rum under perioden 1860–1914, *bruksdödsepoken*. Järnproduktionen koncentrerades under denna epok till färre enheter med betydligt större produktivitet än de klassiska järnbruken. Mängder av järnbruk och hyttor lades ned under perioden.

För bergsmännens del innebar år 1860 att de sista resterna av det privilegiesystem som omgärdat deras bergsbruksrörelser revs ner. Tackjärnsproduktionen i hyttorna behandlades från hösten 1860 som vilken fabriksnäring som helst. Bergsmännen, eller rättare ägarna av bergsmanshemmanen, erbjöds möjligheten att lämna hyttelagen och på så vis frigöra sig från alla äldre plikter som varit knutna till hyttan och hyttebruket.

Det är genom tidigare forskning känt att det industriella genombrottet i Sverige till relativt stor del finansierades av enskilda personers besparingar. Här har tackjärnsproduktionerna och bergsmannakapitalisterna Johan Wikander och Lars Jansson relaterats till aktuella iakttagelser i den tidigare forskningen. Frågan som ställts i fokus har varit om dessa eller deras arvingar någonsin investerade profiten av handels- och agrarkapital i industrikapitalistiska anläggningar och produktionssystem.

När det gäller Wikandersläktens intresse av industrikapitalistisk produktion var detta ganska svagt. Johan Wikander tycks främst ha varit intresserad av att profitera på sin handelsrörelse där den relativt stora jordgöden (se kapitel 6), liksom tackjärnsaffärerna med bruken tycks ha tilldragit sig största intresset. Svärsonen J.O. Gellertz riktade dock sitt intresse mot en storskalig tackjärnsproduktion vid Mullhyttan under 1860-talet, vilken omfattade stora investeringar i gruvdelar och lönearbete. Gellertz verksamhet närmade sig formen av ett industrikapitalistiskt produktionssystem men det fulländades aldrig. Istället resulterade den storskaliga bergsbruksrörelsen i konkurs. Wikandersläktens relation till järnet upprätthölls därefter endast genom aktieinnehav i Uddeholmsbolaget.

Tackjärnsproduktionen Lars Jansson i Dalkarlsyttan investerade, i likhet med Johan Wikander, i sådan verksamhet som kunde generera profit genom handelsrörelsen. Han ägde stora andelar i gruvor, fungerade som malmförläggare och även som bruksförläggare, om än i långt mindre skala än de stora handelshusen i städerna.

Efter 1860 blev antalet aktivt brukande bergsmän färre. Det finns skäl att tro att de som hade skogstillgångar istället deltog i den frisläppta och mer lukrativa kolhandeln, i andra fall finns belagt att det satsades på nyodling. Mot slutet av 1800-talet tycks bergsmännen i några fall och under en kortare period ha tagit

upp den syssla som en gång var upphovet till det bergsbruk som drevs av bergsmän, gruvbrytningen. Sammantaget visar förhållandena i Lekebergslagen att bergsbrukets nedläggning följde ganska snart efter bergsmannaprivilegiernas och kolhandelns avreglering. Uppenbarligen klarade inte bergsmansdriften de mera marknadsmässiga villkoren. Dokumenten från Lekebergslagen rörande denna process visar att nedläggningen knappast var den friktionsfria process som tidigare forskning lyft fram. De förändrade ekonomiska och sociala villkoren gav upphov till stora svårigheter för de närmast berörda. I Lekebergslagen var vintrarnas arbete för storproducenter i hyttan eller för de lokala järnbruken ytterst viktiga inkomstkällor ännu långt efter det att bergsmännens tackjärnsproduktion upphört.

8. Sammanfattning och epilog

I DENNA UNDERSÖKNING har förutsättningarna för den svenska järnhantlingens industrialisering studerats. I fokus finns bergsmännen och järnbruken samt den av kronan påbjudna arbetsdelningsrelation som rådde mellan dessa aktörer från 1600-talet till en bit in på 1800-talet. Den innebar att bergsmännen skulle bryta malm och smälta malmen till tackjärn. Tackjärnet skulle sedan bearbetas till smidbart stångjärn vid järnbruken. Tackjärnsproduktionen var av största betydelse för den svenska kronan. Det utgjorde råvaran till stångjärnet, Sveriges viktigaste exportprodukt under 1600- och 1700-talen. Under 1800-talet kom den äldre decentraliserade järnhantlingen att stegvis omvandlas för att mot slutet av 1800-talet vara centraliserad och industrialiserad. Arbetsdelningen mellan bruk och bergsmän var därmed slutgiltigt upplöst. Den traditionella bergsmannaproduktionens betydelse för den svenska järnframställningen var i stort sett överspelad.

Utöver ekonomiska krafter drevs industrialiseringen fram av den liberaliseringsiver som utmanade den merkantilistiska samhällsideologin, vilket resulterade i ett ekonomiskt system som genomsyrades av en allt högre grad av näringsfrihet. Konkret innebar denna process att det äldre privilegiesystemet bit för bit revs ned. För bergsmännens del inleddes omvandlingen då gruppens exklusiva besittningsrätt till bergsmansjorden upphörde genom jordreformen 1810. Bergsmännen fick nu finna sig i att underkastas marknadens krafter. Deras anknytning till den fria marknaden ökade genom ett flertal förordningar under 1800-talets första hälft. Konkret har denna undersökning analyserat följderna av denna utveckling. Undersökningen har knutits till två centrala begrepp inom det protoindustriella forskningsfältet, *differentiering* och *penetration*. Protoindustrieteoretikerna har betraktat industrialiseringen som en process

utdragen i tid där grupper av kapitalister och egendomslösa skapats genom en *differentieringsprocess* och den småskaliga varutillverkningen *penetrerats* av kapitalstarka icke-producenter. Som en följd av detta utvecklades stegvis ett fabrikssystem. Tillsammans har differentieringsprocessen och penetrationsprocessen skapat förutsättningar för *industrialiseringen*. I tidigare forskning har som regel någon av de tre nämnda aspekterna studerats ingående, i denna undersökning har däremot sambanden mellan *penetration*, *differentiering* och *industrialisering* satts i fokus.

Undersökningen präglas av en lokalhistorisk metod. Syftet har varit att tränga under ytan på generella samhällsomvandlande processer. Det har krävt en ingående lokal undersökning. Därtill har undersökningsområdet valts för att understryka vikten av att *inte* betrakta Bergslagen som ett homogent område. Variationen var stor mellan Bergslagens olika delar. Här undersöks Lekebergslagen, som var belägen längs Kilsbergens sluttningar i Västernärke, Örebro län. Utifrån en skrivelse från Mullhyttelaget till Bergskommissionen 1833–1835 har *tre* problemområden utmejslats. Alla har en tydlig anknytning till tidigare forskning rörande penetration och differentiering samt den svenska järnhanterings industrialisering, här definierad som en centralisering av järnproduktionen till järnbruk och stålverk:

1. Brukspenetrationen och tackjärnstillverkningen
2. Tackjärnsmarknadens expansion
3. Kreditrörelsen och skuldsättningen

Beträffande problemområde 1 utgör 1810 års jordreform utgångspunkt för undersökningen. I tidigare forskning har penetrationsbegreppet bland annat använts för att analysera den process som innebar att bruksägarna skaffade sig allt större kunskaper om produktionsprocessen och på det viset bröt det kunskapsmonopol som smedmästarna vid järnbruken och masmästarna vid hyttorna tidigare innehåft. I denna undersökning används penetrationsbegreppet för att belysa järnbrukens intresse av bergsmansegendomar med vidhängande rättigheter för en senare period än den som stått i fokus för tidigare forskning, nämligen decennierna efter 1810, då alltså skyddslagstiftningen gentemot bergsmansgruppen upphörde. Bakgrunden är att tidigare forskning visat att järnbruken redan under 1600-talet lade under sig bergsmansegendomar. Denna slags penetration innebar att järnbrukens inflytande över produktionsprocessen ökade och att bruken, trots den påbjudna arbetsdelningen, kunde tillverka eget tackjärn. Misstankar om att träkolsresurserna i detta läge kunde missbrukas samt bergsmännens ökande skuldsättning, bidrog vid slutet av 1600-talet till att bergsmännen tillerkändes exklusiv besittningsrätt till bergsmansjorden. Men 1810 upphävdes denna. I denna undersökning har följderna

av 1810 års jordreform för den traditionella arbetsdelningen mellan bruk och bergsmän studerats.

Lekebergslagen har också gett möjlighet att utreda frågan om hur organiseringen av bergsbrukets järnmalmsförsörjning påverkade brukens agerande på jordmarknaden. Regionen brottades under större delen av 1800-talet med malmförsörjningsproblem. Den egna malmen brast i såväl kvalitet som kvantitet och de lokala gruvorna kunde inte fylla behovet för blåsingarna. Istället kom malmen i allt större utsträckning att hämtas från andra håll.

Problemområde 2 ställer tackjärnsmarknadens expansion i centrum. Från att bergsmannens tackjärn sedan mitten av 1700-talet varit reserverad för specifika bruksdistrikt kunde det genom två förordningar, den första 1820 och den andra 1835, söka sin avsättning efter bergsmannens eget gottfinnande. Tidigare forskning har visat att brukens egen tackjärnstillverkning ökade under 1800-talet, antingen genom penetration av bergsmanshyttor eller anläggningen av egna hyttor. Det har antagits att bergsmännens tackjärnsavsättning därigenom försvårades. Detta kan ifrågasättas och nyanseras med utgångspunkt i framväxten av den oreglerade tackjärnsmarknaden. Genom att studera formerna för såväl bergsmanshyttornas järnmalmsförsörjning som brukens tackjärnsförsörjning under 1800-talet har det produktions- och handelssystem som upprätthöll bergsbruksrörelsen i Lekebergslagen blottlagts. Som särskilt intressant framstår den särpräglade järnmalms- och tackjärnshandel som pågick i området. Organiseringen av denna marknad för bergsbrukets råvaror lämnar viktiga upplysningar kring dynamiken inom den ekonomiska och sociala differentieringsprocessen i Lekebergslagen under tidsperioden.

Problemområde 3 behandlar frågan om bergsmansnäringens finansiering. De krediter, eller förskottsbetalningar, som krävdes för järnproduktionens kontinuerliga upprätthållande, allmänt kallade *bergsmansförlag*, har tidigare studerats. Bergsmansförlagen innebar att bergsmännen erhöll krediter, som antingen härrörde från järnbruk eller från köpmän i bergslagsstäderna, i form av kontanter, livsmedel eller andra varor i utbyte mot färdigt tackjärn. Forskingen har uppmärksammat att bergsmansförlagen blev såväl mindre vanliga som mindre betydelsefulla under 1700-talets andra hälft för att i stort sett försvinna som kreditform i början av 1800-talet. Mullhyttelagets klagoskrift till Bergskommissionen 1833–35 visar dock att behovet av förlag var utbrett i Lekebergslagen. Därför har också bergsmansförlagens betydelse under 1800-talet, liksom bakgrunden till lekebergsmännens behov av sådana krediter ännu mot mitten av 1800-talet, analyserats.

Integration via utstötning i norr och kostnadseffektiv samexistens i söder – skilda bruksstrategier

Lekebergslagen kan i ett bergsbruksperspektiv indelas i en sydlig och en nordlig del. Detta blir särskilt tydligt när hyttornas malmförsörjning granskas över en längre tidsperiod. Samma mönster syns i resultatet från delundersökningen av brukspatronernas intresse av att lägga bergsmansjord under bruksdomänerna från och med år 1810. Korrelationen mellan dessa båda förhållanden är således synnerligen tydlig.

Redan under 1600- och 1700-talen framstod Lekebergslagen som delad. I den norra delen hämtades malm från det malmrika Dalkarlsberg i Nora bergslag liksom från Hässelkulla i den egna bergslagen. I södra delen hämtades all malm inom den egna bergslagen. Malmförsörjningsproblematiken blev allt allvarligare vid början av 1800-talet och omkring år 1830 var alla hyttorna i Lekebergslagen beroende av malm från Nora bergslag.

I den norra delen tillämpade järnbruken i hög grad den form av penetreringsförfarande som tidigare är känd från Gästrikland, Dalarna och Västmanland. De förvärvade såväl bergsmansjord som hyttedelar i ganska stor omfattning. I södra Lekebergslagen var brukspenetreringen inte alls lika omfattande. Några järnbruk ägde andelar i hyttorna på 1820-talet, men dessa andelar var små. Brukens innehav av bergsmansjord i södra Lekebergslagen ökade visserligen under perioden fram till år 1860 men inte alls i samma omfattning som i norra Lekebergslagen.

Gruvornas lokalisering synes ha varit mycket betydelsefull när det gäller brukens agerande på jordmarknaden och deras strävanden efter en integrerad järnproduktion omfattande malmbrytning, tackjärnsproduktion och stångjärnstillverkning. Detta är knappast en historisk nyhet. Långa avstånd medförde höga transportkostnader vilka alltid utgjort betydelsefulla poster vid bruken. Ett intressant förhållande som här har belysts är dock de mer säregna strukturerna i järnproduktionen som uppstod i de delar av Lekebergslagen där avståndet till gruvorna var betydande.

Bruken i Lekebergslagen, med något undantag, ägde från andra hälften av 1700-talet betydande andelar, och därigenom del i den årliga malmuppföringen, i exempelvis Dalkarlsbergs gruvor i Nora bergslag och vid Hässelkulla gruva inom Lekebergslagen. Hur järnmalmen nyttjades skilde sig emellertid åt mellan de olika järnbruken. Valet stod mellan egen tackjärnstillverkning eller försäljning. Uppseendeväckande är att det vid flera av de studerade bruken avsattes stora malmkvantiteter för försäljning till bergsmän i Lekebergslagen och Karlskoga bergslag. Detta trots att bruken ägde andelar i bergsmanshyttor eller ägde egna bruksmasugnar.

Malmhandeln tog i dessa delar av Bergslagen en särskild form som i avhandlingen benämns *malmjärnssystemet*. Systemet innebar att malm köptes mot

en avtalad tackjärnspost. Malmen betalades alltså efter tackjärnsblåsningen med en del av det producerade tackjärnet. Malmjärnssystemet uppvisar likheter med det produktionssystem som i den protoindustriella teoribildningens begreppsapparat benämns *Verlagsystem* eller *putting-out*. Här har jag även instiftat begreppet *semiförlag* för att beskriva malmjärnssystemets form. Ersättningens storlek ger nämligen visst underlag för användningen av ordledet *semi*. Den utgjordes av knappt hälften av det tackjärn som kunde framställas ur den malmvolymer som vid gruvan vägts ut till producenten. Förläggaren ägde alltså inte kontroll över hela volymen av färdigprodukten men likväl över en relativt stor del av densamma. Malmjärnssystemet nyttjades av såväl järnbruk som enskilda bergsmän eller andra som ägde andelar i gruvorna.

Trots att järnbruken under 1800-talets första hälft i allt högre grad kom att kontrollera järnmalmen bidrog alltså inte denna utveckling till några centraliseringssträvanden. Det decentraliserade bergsbruket fortlevde och bergsmännen kunde trots bristande malmtillgångar fortsätta att producera tackjärn. Järnbruken hade flera fördelar att vinna på att inte konkurrera ut bergsmännen. Genom malmjärnssystemet spreds järnproduktionens omkostnader effektivt på flera aktörer. Järnkvaliteten som konkurrensmedel på den internationella marknaden kunde upprätthållas då bruken i större utsträckning kunde påverka malmanvändningen vid hyttorna eftersom de kontrollerade en betydande del av malmförsäljningen.

Brukens intresse för egen tackjärnsproduktion i lekebergshyttorna varierade men var i huvudsak svagt. I flera fall sålde bruken sina hyttdelar till bergsmän men kvarstod som ägare till bergsmansjord. Ett undantag utgjorde Garphytte bruk som både lade bergsmansjord under bruket och deltog i tackjärnsproduktionen. Bruk som vid ingången av 1800-talet saknade eget tackjärn var mer benägna att lägga under sig bergsmansjord och hyttdelar och aktivt delta i hyttebruket än de som sedan tidigare ägde egen tackjärnstillverkning på andra håll.

Från cirka 1860 ändrades brukens förhållande till bergsmanstäckjärnet markant. Då tycks de kvarvarande lekebergsbruken ha varit självförsörjande med tackjärn. Bruken valde i det läge då bergsmannaprivilegierna slutgiltigt upphävdes, hösten 1860, att avsäga sig de hyttdelar de tidigare tillägnat sig vid bergsmanshyttorna i Lekebergslagen. Samtidigt behölls hemmanen under bruksegendomen. Den tydliga vändpunkten kring år 1860 förklaras närmast av de tekniska framstegen. Inom bruksrörelsen kom smältstycketillverkning och valsat järn i allt större utsträckning att ersätta det gamla tysksmidet, och masugnarnas produktionspotential växte betydligt kring 1860. Samtidigt drogs järnvägarna genom bruksbygderna och underlättade transporterna av träkol och malm. I och med denna transportrevolution kunde bruken hemföra den malm de ägde i norrgruvorna till de egna hyttorna. Centraliseringen kunde

ske tämligen fort. Utan tvivel kan vi tala om ett tydligt industriellt genombrott under 1860- och 1870-talen. Det är dock viktigt att understryka att några av brukena i Västernärke föll offer för den stora bruksdöden.

Tackjärnspatronerna

I den tidigare forskningen har påpekats att bergsmännens direkta kontakter med brukena ökade under 1800-talet. Handelskapitalet, som tidigare utövade ett betydande inflytande över bergsmännen och deras produkter, ersattes således i allt större utsträckning av industrikapitalet. Det har hävdats att förloppet under 1800-talet innebar att brukens dominans ökade på bergsmännens bekostnad. Detta kan knappast bestridas, men denna undersökning har visat att i Lekebergslagen skedde detta på vägar som gagnade vissa bergsmän – och de nya vägar kunde även gagna hela regionens bergsmän.

Inledningsvis antogs att bergsmanstackjärnets avsättningsvillkor torde ha påverkats av den marknadsexpansion som följde på tackjärnshandelns avreglering. Undersökningen har visat att en tydlig förändring i tackjärnshandelns utformning ägde rum under 1820-talet. Antalet tackjärnsleverantörer till brukena minskade markant. Istället kom en mindre grupp av aktörer att stå för leveranserna av brukens köpetackjärn. I denna grupp ingick såväl personer knutna till bergsmansgruppen som företrädare för olika järnbruk. Här har dessa aktörer kallats *tackjärnspatroner*.

En av orsakerna till detta handelssystemets genomslag tycks ha varit bruksägarnas växande oro över bergsmännens tilltagande välmåga efter napoleonkrigens kristid. Tackjärnsprisets stegring och spannmålsprisernas stagnation medförde att bergsmännen blev allt mer ovilliga att släppa ifrån sig sitt tackjärn innan de visste att de fick ut högsta möjliga pris för varan. Som en motoffensiv slöt sig brukena samman bakom en taktik som kännetecknades av att små tackjärnsposter åsattes ett sämre pris än stora. På så vis lockades bergsmännen att samla större tackjärnsposter, vilka genom tackjärnspatronerna såldes till järnbruken. Denna nya form av tackjärnshandel resulterade i att bergsmännens tidigare mer direkta kontakter med brukena upphörde. Bergsmännen fick allt mindre insyn i och inflytande över tackjärnsmarknaden, där endast ett fåtal individer agerade efter mitten av 1820-talet.

Det nya tackjärnshandelssystemet torde även ha haft positiva kopplingar till tackjärnshandelns avreglering. När Hasselfors och Svartå bruk, som tidigare varit viktiga köpare av bergsmanstackjärnet, under 1850- och 1860-talen blev självförsörjande med tackjärn sålde bergsmännen i södra Lekebergslagen, via tackjärnspatroner, sitt tackjärn till olika Västgötabruk istället. Tackjärnshandelssystemets omvandling innebar alltså att bergsmanstackjärnets regionala rum utökades som ett svar på den lokala järnhanterings centralisering.

Gammalt spöke i ny skepnad – differentieringens dynamik

Den exklusiva besittningsrätten till bergsmanshemmanen hade tillkommit som ett skydd mot en hotande penetration av den småskaliga bergsmannaproduktionen. Hotet ansågs komma från aktörer som misstänktes ha andra intressen än bergsmännen, nämligen bergslagsstädernas köpmän och de järnbruk som försåg bergsmännen med bergsmansförlag. De sistnämnda var länge högst nödvändiga tillskott i det bristområde som Bergslagen utgjorde. Exempelvis motsvarade knappast spannmålsproduktionen i bergslagsområdet befolkningens behov. Bergsmansförlagen medförde emellanåt bergsmännens skuldsättning och skyddslagstiftningen kring bergsmansjorden var bland annat avsedd att begränsa effekterna av dessa skuldrelationer. 1810 års jordreform innebar att vem som helst kunde förvärva bergsmansjord. Enligt tidigare forskning utgjorde förlagsskulder vid den tiden inte samma hot mot bergsmännen som tidigare. Tidigare har även visats att bergsmännen endast i liten utsträckning utnyttjade förlag i början av 1800-talet. Jordbruket antas vid den tiden ha nått en sådan nivå att bergsmännen kunde stå oberoende av bergsmansförläggarna. Detta gällde dock inte i Lekebergslagen. Där tycks istället behovet av krediter ha ökat under 1800-talet. Bruken övergav i samband med tackjärnshandelns omvandling under 1820-talet även sina tidigare roller som bergsmansförläggare. Det gamla köpsystemet, som kännetecknades av lån eller förskottsbetalning i utbyte mot bergsmännens tackjärn, levde emellertid vidare, i ny gestalt.

Med det nya tackjärnshandelssystemet uppstod en ny grupp bergsmansförläggare. Vissa av de så kallade tackjärnspatronerna kom nämligen att ersätta bruken och städernas köpmän i denna roll. Flera av dessa nya bergsmansförläggare hade en fysisk och social förankring i bergsmansbygden och i bergsmanskollektivet, vilket skilde dem från äldre tiders förläggare. Undersökningens tydligaste exempel utgörs här av bergsmannen, nämnde- och bergssexmannen samt sedermera häradsdomaren Olof Larsson samt kronolänsman Johan Wikander, båda hemmahörande i Kvistbro socken i södra Lekebergslagen. Dessa tackjärnspatroner kom relativt snart att framstå som en storbergsmansklass.

Tackjärnspatronerna tycks ha grundlagt sina rörelser genom förskottsbetalningar från de bruk som de slutit tackjärnskontrakt med. Dessa pengar omsattes som ett handelskapital i lokalsamhället. Genom krediter mot ränta, provisioner och liknande genererades handelsvinster. Vinsterna plöjdes ned i ytterligare bergsmansförlag, i förvärv av jord, gruvlotter eller annat som kunde gynna handelsrörelsen. De bergsmän som hade tillgång till ett nät av finansiärer och kunder, ett överskott av kapital som kunde lånas ut, eller de som hade ett överskott av spannmål eller malm som andra led brist på, kunde agera som bergsmans- eller malmförläggare. Med tiden torde de framgångsrika inom denna grupp ha kunnat bedriva sina verksamheter mer eller mindre oberoende

av externa finansiärer. Sämre lottade fick finna sig i utvecklingen och anpassa sig till det nya systemet, eller stötas ut. Resultatet av utvecklingen blev, i korthet, fåtalets kapitalackumulering på flertalet av de egna ståndsbrödernas bekostnad. Denna utveckling torde ha varit en av de starkast bidragande orsakerna till den socioekonomiska skiktningen i södra Lekebergslagen till långt in på 1800-talet. Här har länsmannen Johan Wikanders förlagsrörelse och dess konsekvenser skärskådats. Undersökningen har visat att bergsmännens skuldsättning till Johan Wikander var omfattande. Åtskilliga gårdar intecknades som säkerhet för skulder och flera gårdar, där ägarna var djupt skuldsatta, övergick genom försäljning till länsmannen Wikander. Graden av frivillighet i dessa egendomsaffärer tycks i flera fall ha varit högst diskutabel. Genom skuldsättningen och 1840-talets krisperiod inom järnhanteringen kunde Wikander grundlägga ett miniatyrgods i Kvistbro socken.

Likaväl som verksamheten som bergsmansförläggare kunde leda till ekonomisk framgång kunde den också resultera i misslyckanden. Konkurs eller djup skuldsättning var inte ovanliga bland tackjärnspatronerna. Detta förhållande har tidigare visats gälla för flera andra former av handelsrörelser under tiden före etableringen av institutionaliserade kredit- och bankrörelser vid mitten av 1800-talet.

Orsakerna till bergsmännens behov av bergsmansförlag ännu under 1800-talet står att finna i att jordbruket och bergsbruksrörelsen i Lekebergslagen släpade efter i den rationaliseringsprocess som allmänt synes ha skett under 1800-talet. Självförsörjningsgraden när det gällde spannmål var relativt låg ännu vid mitten av seklet och den var också låg när det gällde järnmalm. Åtskilliga bergsmän ägde ingen egen malm överhuvudtaget och allt fler av dem valde att lämna den föga givande lokala gruvbrytningen. Följden av denna utveckling blev att det gavs utrymme för upprättandet av det nämnda malmjärnssystemet. När gruvägarna började förse bergsmännen med dessa malmförlag invecklades bergsmännen i praktiken i två olika kreditsystem, ett köpsystem med förskotts betalning och ett mer renodlat förlagssystem. Bergsmännens inflytande över färdigprodukten torde då ha krympt till en närmast marginell nivå. De inlemmades alltså i en skuldcirkel där de hade ringa förutsättningar att arbeta sig uppåt i den sociala hierarkin. Först under 1850-talet började bergsmännen i Lekebergslagen att utveckla jordbruket i en omfattning som i någon mån ökade självförsörjningsgraden i regionen. Institutionaliserandet av kreditrörelsen torde ha spelat en betydande roll i det sammanhanget. Åtskilliga lekebergsmän sökte omfattande lån i Örebro läns hypoteksförening.

Bergsmansförläggare av länsman Wikanders sort visade stora likheter med de äldre köpmannaförläggarna som enligt den tidigare forskningen hade spelat ut sina roller mot slutet av 1700-talet. Bergsmansförlagen i Lekebergslagen upp

hörde dock inte förrän under 1800-talets andra hälft. I praktiken var de under 1800-talet regisserade av ett gammalt spöke i ny gestalt.

Kapitalister, skogsbygdsbönder och halvproletärer – resultatet av fåtalets kapitalackumulation och järnbrukens industrialisering

Den socioekonomiska differentieringen har i den tidigare forskningen antagits ha inneburit att det under 1800-talet dels framträdde ett skikt på landsbygden vilket var beroende av lönearbete för annans räkning för sin reproduktion, dels ett skikt av personer som kunde ta steget över till ickeproducenternas, eller kapitalisternas, led. Utifrån de undersökningar som här genomförts tycks detta också ha skett i Lekebergslagen. Fåtalets kapitalackumulation, exempelvis i form av länsman Wikanders förvärv av bergsmansjord, torde ha bidragit till att skaran av egendomslösa, det vill säga en potentiell arbetarklass, med tiden blev större i Lekebergslagen. Samtidigt ledde processen till att renodlade kapitalister kom att uppträda i lokalsamhället. I Wikandersläktens fall uppvisades ett enormt socialt uppsving. Johan Wikander föddes in i en obesutten torparfamilj 1790 men vid mitten av 1800-talet satt han som ägare till hela det hemman där han en gång fötts på annans grund. Länsmannens son, Erik Johan Wikander, avancerade ännu högre upp i den sociala hierarkin och dog som pensionerad borgmästare på sitt säteri i Småland år 1900. Grunden till den framgångsrika socioekonomiska mobiliteten lades sannolikt i samband med att Johan Wikander startade sin handelsrörelse, där basen var tackjärn. Handelsrörelsen genererade ett handelskapital, inledningsvis investerat inom den agrara sfären och således förvandlat till ett agrarkapital. Delar av det kapital som genererats ur handeln och den agrara verksamheten investerades senare i ett närmast industrikapitalistiskt försök. Länsman Wikanders svärson satsade under 1860-talet på en storskalig tackjärnsproduktion vid Mullhyttan. Företaget resulterade dock i konkurs. Mullhyttans tid som produktionsenhet visade sig vara överspelad och hyttan blev ett offer i den stora bruksdöden som drog fram över Bergslagen under andra hälften av 1800-talet. Länsmannens son, borgmästaren Erik Johan, valde istället att bibehålla släktens anknytning till järnhantering genom att investera i aktier i det stora Uddeholmsbolaget.

Den fria tackjärnshandeln och bergsmansförläggarna bidrog till att bergsmännen hölls under armarna så länge att möjligheterna till sysselsättning inom alternativa näringsgrenar nådde sådan potential att de framstod som det bättre alternativet framför det traditionella bergsbruket. Järnbrukens ökande behov av träkol till de centraliserade industrianläggningarna stimulerade inte bara kraftigt stegrade träkolspriser. Genom den agrara revolutionens alla innovationer kunde också jordbruksproduktionen på tidigare tämligen usla odlingsmarker med tiden nå nivåer som svarade mot producenternas behov. I tidigare forskning har bruksdöden och nedläggningen av bergsmanshyttor

ofta framställts som en smärtfri övergång från bergsmanssysslan till skogsbygdsbondens värv. Föreliggande avhandling har visat att detta torde vara en missvisande bild. Bergsmännen i Lekebergslagen, åtminstone i söder, upprätthöll även efter hyttornas nedläggning en nära relation till järnhanteringen och järnbruken. Vid sidan av kolningen var foror för brukens räkning en av de viktigaste vintersysslorna. Exempel finns även på bergsmän som återvänt till gruvorna, eller rättare sagt limstensbrotten, som arbetskraft, en syssla de förut överlämnat åt särskilda gruvarbetare. Jordbruket var således inte den enda betydelsefulla sysslan. Skogsbruket stod fortfarande järnhanteringen nära. Vinterhalvåret ägnades av vissa tidigare bergsmän åt regelrätt lönearbete i järnindustrins tjänst. Kanske kan man med rätta kalla dessa bergsmän, som övergett det egna bergsbruket, men ännu en bit in på 1900-talet var i järnbrukens tjänst, för halvproletärer.

Epilog – vinnarens historia är en ensidig historia

Ibland har bergsmännen i litteraturen, kanske främst via de karakteristiska bergsmansgårdarna, upphöjts till en kategori mellan de jordbrukande bönderna och ståndspersonerna, och ofta med dragning åt de senare. De stora bergsmansgårdarna med deras gjutjärnsskorstenar har framställts som en manifestation av denna sociala placering.¹ I tidigare forskning möts man dock av olika bilder av bergsmännen.

Exempelvis Eli F Heckscher, Bertil Boëthius och Karl-Gustaf Hildebrand ägnade generellt ganska lite uppmärksamhet åt bergsmännen. Då de skymtar fram är det som en svag samhällsgrupp i behov av skydd och understöd gentemot de mäktigare bruken. Bruken utgjorde fiender och de konservativa bergsmännen var dömda att gå under i industrialiseringsprocessen. Det enda som tycks ha hållit dem kvar i produktionen var privilegiesystemets restriktioner.

Under 1990-talet kom dock bilden av bergsmännen att omtolkas, precis som bilden av de övriga bönderna omtolkats under 1970- och 1980-talen. Den senare forskningen som, till skillnad från den tidigare, ställer bergsmännen i fokus visar att dessa varken var förtryckta eller konservativa under 1800-talet. Bergsmännen kämpade väl emot bruken, och vissa bergsmän stärkte sina positioner genom förbättrat jordbruk och deltagande i bergsbruksrörelsens tekniska utveckling. Med tiden fick bergsmännen dock inse att deras roll inom järnhanteringen var överspelad. Järnhanterings stora kapitalbehov och nya strukturer som den industrikapitalistiska produktionen mot slutet av 1800-talet medförde, blev dem övermäktiga. Jord- och skogsbruk blev bergsmännens nya värv.

¹ Se exempelvis Hellspong & Löfgren 1974, sid. 150; Endahl/Sjöberg/Sjödahl/Webbjörn 1983, sid. 47.

Avhandlingen har visat att förhållandena i Lekebergslagen under 1800-talet i viktiga hänseenden skilde sig från dem som den tidigare forskningen har lyft fram. Bergsmännen var knappast oberoende av vare sig järnbruk eller krediter. Snarare knöts de genom ett förlagssystem hårdare till såväl bruken som tackjärnsproduktionen. Hotet mot bergsmanshushållets socioekonomiska reproduktion kom dock inte bara från bruken, snarare kom det från aktörer inom, eller nära knutna till, den egna gruppen. Till skillnad från tidigare forskning visar denna studie hur det inom bergsmansgruppen växte fram en grupp av bergsmannakapitalister. Dessa kunde i början av 1800-talet exploatera merparten av den lokala bergsmansgruppen för egen vinning. Föreliggande undersökning visar vikten av att väga in kontrollen över produktionens båda ändpunkter, malmen och tackjärnsavsättningen, när bergsbruksrörelsens förutsättningar före det industriella genombrottet under 1860- och 1870-talen skall analyseras. Tidigare forskning har koncentrerat sig på slutprodukten, tackjärnet. Det var genom denna handel bergsmännen utsattes för brukens penetration. Ett delvis likartat mönster framträder i Lekebergslagen. I denna studie framhålls emellertid även malmen och hur malmavsättningen var organiserad. Det visar sig då att knapphet på malm skapade förutsättningar för en tilltagande differentiering inom bergsmansgruppen. Malm blev nyckelfaktor i 1800-talets exploatering av bergsmännen som nu angreps både i början och i slutet av produktionsprocessen. I realiteten bidrar dessa båda faktorer, malm och tackjärn, till att länkarna mellan penetration och differentiering tydligare träder fram. Penetrationen drev på differentieringen, vilken i sin tur skapade utökade möjligheter till fortsatt penetration.

Undersökningen har visat att industrialiseringsprocessen knappast var linjär. Det industriella genombrottet inom järnhanteringen i Lekebergslagen föregicks av ett komplicerat växelspel mellan såväl olika aktörer som mellan olika former av kapital. Att betrakta bergsmansgruppen i Lekebergslagen som en oberoende grupp av bergsbrukande bönder skulle vara missvisande. Lekebergsmännen var indragna i ett produktionssystem som i vitala delar styrdes av andra. Kanske kan vi gå så långt som att säga att bergsmännen i Lekebergslagen i allt högre grad proletariserades under första hälften av 1800-talet? Proletariatets bojor lossades först när de moderna kreditinstitutionerna uppträdde vid mitten av 1800-talet och järntillverkningen centraliserades. Bergsmännen kunde då frigöra sig från lokala ockrare och satsa allt mer på jordbruk istället för bergsbruk, och i brukens ögon var inte längre utnyttjandet av bergsmansgruppen den mest kostnadseffektiva produktionslösningen.

Summary

Mining peasants and pig-iron merchants

Perspectives on industrialization 1810–1900

THIS THESIS STUDIES the preconditions for the industrialization of the Swedish iron industry. It focuses on the *Bergsman* and the ironworks, and on the division of production between these two, which was imposed by the government from the 17th century onto the early 19th century. The *Bergsman* and his household were mining peasants; hereafter *Bergsman* is referred to as mining peasant. The mining peasants worked with agriculture as well as with mining and iron production. They had special privileges, which for instance gave them the right to refuse joining the army. In return, the mining peasants had to produce pig-iron for the Swedish state. To accomplish this, the mining peasants needed both iron-ore and a blast-furnace. The mining peasants acted both as individual producers and as a part of a mining peasant community. The pig-iron was transformed into bar-iron at the ironworks. The bar-iron was the most important Swedish export commodity during the 17th and 18th centuries. The ironworks owners, the ironmasters, were merchants or nobles. The iron industry gradually evolved during the 19th century, and by the end of the century it was centralized, that is, industrialized. The division of the iron production between the ironworks and the mining peasant had thereby come to an end, and the impact of the mining peasants on the Swedish iron production had ceased. In addition to the economical impetus, the industrialization was forced by the ideas of liberalization that challenged the mercantile ideology of society; it resulted in an economical system that was characterized by an increasing freedom of trade.

Focus

During the 17th and 18th centuries the mining peasant iron production was financed through a type of credits called *bergsmansförlag*, which meant advances in cash or in goods from merchants in the cities or from the ironworks, in exchange for pig-iron. This system often put the mining peasant in debt. As a consequence of the increased amount of indebted mining peasants, the mining peasants obtained exclusive property rights to their land, the so called *bergsmanshemman*, by the end of the 17th century. By the year of 1810 the mining peasants lost these rights, and they had to obey the market forces. Several reforms during the 19th century gradually integrated them in the unregulated market. The purpose of this study is to analyze the consequences of this development.

Two concepts central to this study are *economic stratification* and *penetration*. These concepts were previously discussed in the research of the Western European proto-industrialization. The researchers considered the industrialization a long process where groups of capitalists and a proletariat evolved through socio-economic stratification, and the small-scale commodity production was penetrated by the capitalists, who finally transferred all production into factories. In conjunction, those two processes constituted the foundation for the *industrial breakthrough*. Previous research often studies one of these three aspects, but this thesis studies the relationship between *penetration*, *differentiation* and *industrialization*. This is done through studying a specific geographical area in *Bergslagen* (the heart of the pre-industrial iron production in Sweden), *Lekebergslagen* in the county of *Närke*. Three perspectives connected to the historical discussion on penetration, differentiation and industrialization, are covered in the study.

The first perspective is about the ironworks' penetration of the pig-iron production. Which were the consequences of the land reform for the traditional division of production between the ironworks and the mining peasants? The study specifically discusses the impact of the iron-ore deposits on the acting of the ironworks at the land market. The region encountered problems with the iron-ore for the major part of the 19th century; the local iron-ore deposit begun to run empty and it was of poor quality. The pig-iron producers were forced to buy more and more of their iron-ore from other districts in *Bergslagen*.

The second perspective focuses on the expansion of the pig-iron market. Since the mid 18th century the mining peasants' pig-iron was reserved for allocated districts in *Bergslagen*. After two reforms, in 1820 and in 1835, the mining peasants were permitted to sell pig-iron to any ironworks. Previous research has shown that the pig-iron production of the ironworks increased during the 19th century as a consequence of penetration. It has been assumed that this made it hard for the mining peasants to sell pig-iron. This study ques-

tions these conclusions. The mining peasants continued selling pig-iron, but through intermediaries; this is related to the third perspective.

The third perspective focuses on the financing of the mining peasants' iron production. Previous research argues that the so called *bergsmansförlag* became less common and less important during the second half of the 18th century. There was a considerable need for advances in Lekebergslagen, well into the 19th century. This study analyses the importance of advances in Lekebergslagen during the 19th century, and the results show that within the group of mining peasants, a layer of capitalists evolved.

Centralization in the north and cost-efficient co-existence in the south – different strategies

During the 17th and 18th century, Lekebergslagen appears divided in one northern and one southern part. In the northern part, the iron-ore was collected from Nora *bergslag*, to the north of Lekebergslagen, as well as from some other local mines. In the southern part, the total iron-ore need was fulfilled by the local mines. In the early 19th century the local mines had almost run empty, and by 1830 all blast furnaces in Lekebergslagen were dependent on iron-ore from Nora *bergslag*.

In the northern parts of Lekebergslagen the penetration of the ironworks followed the trend that previous research has observed in several other places in *Bergslagen*. They bought land and became blast furnace associates. In the southern parts of Lekebergslagen, the penetration was less widespread, but instead a particular type of relations to the mines and the mining evolved.

Most of the ironworks in Lekebergslagen were mine associates of Nora *bergslag* and of other local mines. It is noticeable that several of the ironworks did sell a lot of iron-ore to the mining peasants of Lekebergslagen, despite the fact that penetration had given them access to blast-furnaces. The iron-ore trade in this area was odd; parts of the pig-iron that was about to be produced from the iron-ore, was used as payment. The iron-ore was paid after the smelting took place. The iron-ore trade in Lekebergslagen was organized as a *putting-out* system, but the merchant who provided the iron-ore never gained control over the entire end-product but nevertheless over relatively substantial parts of it (presumably about 40 percent). As well ironworks as mining peasants and other mine owners took advantage of this system.

Despite the fact that the ironmasters gained an increasing control over the iron-ore during the first half of the 19th century, the iron production was not centralized. The iron-ore trade system was advantageous to the ironmasters. The regional iron-ore sales enabled an efficient spreading of the costs among several operators. The pig-iron production was of limited interest to the ironmasters. Garphyttan, an ironworks in the northern Lekebergslagen, was an

exception. Garphyttan was buying land from the mining peasants and participated in the pig-iron production in Lekebergslagen.

Around 1860 technical innovations increased the production considerably at the ironworks and the blast furnaces. At the same time, railways were built in *Bergslagen*, which facilitated the transportation of charcoal and iron-ore. During the 1860s the ironworks lost their interest in pig-iron produced by the mining peasants. By that time, the ironworks produced their own pig-iron. Without doubt, there was an industrial breakthrough during the 1860s and 1870s. During this period, several smaller ironworks disappeared, as they were unable adapt to the rapid development.

Old ghost in new shape – the dynamics of differentiation

This study shows that the pig-iron trade changed in the 1820s, after the trade reform in 1820. The number of mining peasants delivering pig-iron to the ironworks decreased, and a small group of pig-iron merchants handled the deliveries instead. The pig-iron merchants acquired large amounts of pig-iron from a number of small producers and sold it in bulk to the ironworks. The mining peasants thereby lost control of the pig-iron trade, but the new pig-iron trade also had some positive effects. When the local ironworks became self-sufficient in the 1850s and 1860s the mining peasants sold their pig-iron, via the pig-iron merchants, to ironworks far away from Lekebergslagen.

When the pig-iron trade changed, the ironmasters left their role as creditors for the mining peasants, but *bergsmansförlag*, advances in exchange for pig-iron, continued in a new shape. In the 1820s some of the pig-iron merchants took the role of creditors; several of them were both physically and socially connected to the mining peasant community.

Originally, the pig-iron merchants used advances from the ironmasters that were involved in the pig-iron trade. The pig-iron merchants turned those advances into advances to the mining peasants. Through interests and commissions they generated profit of trade. The profit was invested in more advances, in land, or in mine shares.

When the pig-iron trade changed, the previously mentioned iron-ore system was established. The mining peasants were thus involved in two different credit systems, and the control they had over the pig-iron that they produced was marginalized. The mining peasants became deeply indebted, with minimal chances to improve their position in the social hierarchy. This development resulted in an accumulation of capital for the few, on the expense of the mining peasant community. Presumably, this development was one of the main reasons for the socio-economical stratification in the southern Lekebergslagen during the 19th century, a time when capitalists began to appear in the local society and a potential working class evolved.

This study shows that the industrialization process was far from linear. The industrialization of the iron production in Lekebergslagen was preceded by complicated interaction between several operators as well as between different types of capital. To consider the mining peasants in Lekebergslagen an independent group is misleading. The men of Lekeberg were involved in a production system that was mainly controlled by others. We might even say that the mining peasants in Lekebergslagen were gradually proletarianized during the first half of the 19th century. The proletariat was not set free until the modern finance companies were established in the mid 19th century, and when the iron production was centralized. The mining peasants then got the opportunity to emancipate from the local usurers and to invest in agriculture instead of iron-production; in the eyes of the ironworks, exploitation of the mining peasants was no longer the most cost-efficient production solution.

Tabellbilaga

Tabell 1. Antal invånare i de socknar som delvis ingick i Lekebergslagen, spridda år 1571–1900

	1571	1620	1699	1718	1735	1751	1780	1805	1830	1865	1880	1900
Kvistbro	185	399	1163	1238	1449	1403	1655	1909	2433	3701	4066	3747
Knista	286	529	852	984	1157	1052	1118	1179	1368	1868	1786	1780
Hidinge	254	280	750	774	823	866	1014	1162	1272	2121	2004	2078
Vintrosa	244	491	782	895	888	999	1104	1212	1416	1673	1603	1608
Kil	308	399	868	851	1081	1175	1244	1448	1666	2246	2283	2127
Tysslinge	201	393	911	1028	1046	1145	1410	1689	1933	2199	2080	1725

Källa: Andersson-Palm, Lennart, 2000. *Folkmängden i Sveriges socknar och kommuner 1571–1997*, Göteborg, sid. 364.

Tabell 2. Järnmalmensbrytningen i Örebro län 1833–1857. Nora bergslag, Lindes och Ramsbergs bergslag, Lekebergslagen samt länet som helhet. Skeppund tackjärnsvikt

År	Totalt i Örebro län	Nora bergslag	Linde och Ramsberg	Lekebergslagen
1833	202901	102573	45642	14968
1834	213903	110343	53169	12584
1835	241538	132264	46366	14837
1836	246850	134609	47493	13564
1837	233425	135928	46062	15070
1838	232887	137537	46227	15465
1839	257118	144876	58766	13039
1840	243711	155223	47199	10481
1841	290209	147783	59287	13092
1842	274936	159625	45201	12133
1843	264942	152185	32109	9149
1844	229033	126754	25441	9261
1845	213293	119089	29904	5902
1846	255118	145888	43555	5718
1847	315760	173131	57377	5774
1848	324079	170853	53086	4562
1849	353892	195628	57854	6087
1850	309963	169919	38727	4869
1851	372707	192348	54580	5326
1852	346894	184103	37896	6675
1853	330633	169695	60483	4718
1854	315503	170821	34289	4392
1855	419326	218809	76825	3524
1856	453564	241512	83366	13338
1857	481839	262861	106473	11633
Summa (skeppund tackj.v.)	7424024	4054357	1287377	236161

Källa: Bergs-Collegii underdåniga berättelse om förhållandet med bergshandteringen åren 1833–1857 (*Järnmalmens-brytningen*). Anm. I Bergskollegiums årsberättelser angavs den årliga malmensbrytningen i de flesta länen i skeppund bergsvikt. I Örebro län angavs den däremot i skeppund tackjärnsvikt. Möjligen berodde detta på att malmpriserna genom *malmjärnssystemet* var knutna till tackjärnpriserna.

Tabell 3. Bergsmansjordens fördelning på ägarkategorier 1823 och 1860. Klunkhyttelaget, Vekhyttelaget och Mullhyttelaget. Mantal. Procent inom parentes

	Bergsmän	Bruk och stånds personer	Övriga stånds personer	Övriga	Total
Klunkhyttan 1823	16,2709 (75,6)	2,9166 (13,6)	1,5625 (7,3)	0,75 (3,5)	21,5 (100)
Klunkhyttan 1860	12,3636 (64,3)	6,82 (35,4)	0,0625 (0,3)	0 (0)	19,2461
Vekhyttan 1823	16,96 (90)	1,5 (8)	0 (0)	0,29 (2)	18,75 (100)
Vekhyttan 1860	16,2466 (88,4)	2 (10,9)	0 (0)	0,125 (0,7)	18,37 (100)
Mullhyttan 1823	16,7917 (94,2)	0,25 (1,4)	0,7916 (4,4)	0 (0)	17,8333
Mullhyttan 1860	12,53 (74,1)	1,583 (9,3)	2,8125 (16,6)	0 (0)	16,92

Källa: ULA. BMN F V:1 (Bunt 81c) Delägarförteckningar 1823 (Klunkhyttan, Mullhyttan); ULA. BMN D III:2 Bergsjordbok för Lekebergs härad (Vekhyttan); ULA, BMN A IV:14 (Protokoll och delägarförteckningar 1860).

Tabell 4. Hyttdelarnas fördelning på olika ägarkategorier 1823, 1860:1 samt 1860:2. Klunkhyttelaget, Vekhyttelaget och Mullhyttelaget. Absoluta tal. Procent inom parentes

	Bergsmän	Bruk och stånds personer	Övriga stånds personer	Övriga	Total
Klunkhyttan 1823	22,9375 (93,6)	0,375 (1,5)	0,75 (3,1)	0,4375 (1,8)	24,5
Klunkhyttan 1860:1	14,73 (58,5)	10,44 (40,3)	0,03 (0,1)	0 (0)	25,1875
Klunkhyttan 1860:2	13,875 (73,5)	5 (26,5)	0 (0)	0 (0)	18,875
Vekhyttan 1860:1	21,4225 (90,2)	2,25 (9,5)	0 (0)	0,083 (0,3)	23,75 (100)
Vekhyttan 1860:2	19,917 (99,6)	0 (0)	0 (0)	0,083 (0,4)	20 (100)
Mullhyttan 1823	31,375 (94,7)	0,5 (1,5)	1,25 (3,8)	0 (0)	33,125 (100)
Mullhyttan 1860:1	26 (78,8)	2,375 (7,2)	4,625 (14)	0 (0)	33 (100)
Mullhyttan 1860:2	19,875 (79,5)	0,5 (2)	4,625 (18,5)	0 (0)	25 (100)

Källa: ULA: BMN F V:1 (Bunt 81c) Delägarförteckningar 1823 (Klunkhyttan, Mullhyttan); ULA, BMN A IV:14 (Protokoll och delägarförteckningar 1860). Obs. att antalet hyttdelar varierade mellan de olika tidpunkterna.

Tabell 5. Gruvdelarnas fördelning i ägarkategorier. Hässelkulla gruva 1817 respektive 1848. Absoluta tal. Procent inom parentes

	Hässelkulla 1817	Hässelkulla 1848
Bergsmän	25,25 (49)	16,5 (32)
Bruk och brukspatroner	20,25 (39)	26,5 (52)
Övriga stånds personer	5,25 (10)	5 (10)
Gruvbrytare	1,25 (2)	3 (6)

Källa: ULA. BMN, F V:3 (delägare i Hässelkulla 1817); ÖLF. Laxå bruk, F 1 ba:9 (malmlottningsbok vid Hässelkulla 1848). Anm. 1817 utgjordes Hässelkulla gruvbolag av 52 delar, 1848 av 51.

Tabell 6. Gruvdelarnas fördelning i ägarkategorier. Kronobergs gruvlag 1823 respektive 1847. Absoluta tal. Procent inom parentes

	Kronoberg 1823	Kronoberg 1847
Bergsmän	11,125 (65,5)	3 (23,1)
Bruk och brukspatroner	4 (23,5)	5,5 (42,3)
Övriga ståndspersoner	1,875 (11)	4,5 (34,6)
Gruvbrytare	0 (0)	0 (0)

Källa: ÖLF. Kronobergs gruvbolag, A1:1 (gruvstämmoprotokoll 9/8 1823), A 2:1 (gruvstämmoprotokoll 9/3 1848): Anm, 1823 var antalet hela gruvdelar (som liksom mantalet kunde delas i andelar) 17, 1847 var de 13. Orsaken till denna minskning diskuteras i kapitel 3.

Tabell 7. Uppgifter från lekebergsbruken till Bergskommissionen år 1835. Privilegerat smide i skeppund bergsvikt. Eget och köpt tackjärn i skeppund tackjärnvikt

	Privilegerat smide	Eget tackjärn	Köpt tackjärn
Hasselfors	1825	0	1656
Ölsboda	1350,5	212,5	799,5
Frösvidal	500	294	430
Svartå	2981,25	1214	1624
Villingsberg	1800	916	925
Övre och Nedre Lannafors	901	1104	142
Garphyttan	600	okänt	okänt

Källa: RA. Bergskommissionen 1833-1835, ÄK 419. Uppgifter från bruken. Älvsborgs och Skaraborgs län samt Örebro läns sydligaste del (Hasselfors), Uppgifter från bruken. Örebro läns nordligare del och Ölme och Visnums härader i Värmland (Ölsboda, Frösvidal, Svartå, Villingsberg, Övre och Nedre Lannafors samt Garphyttan). Anm. Svartå bruk angav sin totala tackjärnsförbrukning åren 1823–1832 vilken här har räknats om till ett genomsnitt per år. Ölsboda bruks köpetackjärn bestod i realiteten av *malmjärn*, det vill säga tackjärn som bruket bytt till sig mot malm.

Tabell 8. Antalet tackjärnsleverantörer till Hasselfors och Svartå bruk. Åren 1820-1860

År	Hasselfors	Svartå	År	Hasselfors	Svartå
1820	27	13	1841	4	7
1821	21	12	1842	4	5
1822	23	21	1843	5	7
1823	21	9	1844	5	5
1824	15	5	1845	3	5
1825	15	5	1846	8	8
1826	5	5	1847	5	9
1827	4	7	1848	5	9
1828	3	5	1849	4	12
1829	3	6	1850	5	10
1830	4	8	1851	5	11
1831	5	8	1852	1	8
1832	5	7	1853	1	8
1833	7	11	1854	1	6
1834	5	10	1855	1	8
1835	5	10	1856	0	6
1836	5	12	1857	0	24
1837	5	12	1858	0	27
1838	5	6	1859	0	18
1839	5	11	1860	0	2
1840	6	8			

Källa: ÖLF. Hasselfors bruk, G 2 A och Svartå bruk, G 2 A, kapitalböcker 1820–1860.

Tabell 9. Blåsningstiden i Lekebergslagens hyttor 1800-1899.
Antal blåsningdygn per decennium

	1800- 1809	1810- 1819	1820- 1829	1830- 1839	1840- 1849	1850- 1859	1860- 1869	1870- 1879	1880- 1889	1890- 1899
Mullhyttan	1461	1136	2307	2741	2239	1421	839	110	0	0
Vekhyttan	1790	1285	1536	1737	1767	1361	387	862	1538	883
Björkhyttan	411	773	646	857	770	925	1610	2086	2554	2419
Klunkhyttan	2028	1467	1903	1902	1871	1841	1897	1134	854	1173
Ymningshyttan	837	581	819	644	853	339	304	223	0	0
Total	6527	5242	7211	7881	7500	5887	5037	4415	4946	4475

Källa: Norelius 1936, sid. 27, 31, 34, 39, 45.

Tabell 10. Länsman Johan Wikanders tackjärnsleveranser till Svartå, Hasselfors och Ribbingsfors bruk 1820–1854. Skeppund tackjärn

År	Svartå	Hasselfors	Ribbingsfors	År	Svartå	Hasselfors	Ribbingsfors
1820	0	10	0	1838	350	147	197
1821	0	0	0	1839	1000	501	303
1822	40	0	0	1840	0	780	400
1823	0	0	0	1841	200	776	900
1824	0	0	0	1842	300	800	1220
1825	0	0	0	1843	200	1016	1100
1826	0	0	0	1844	150	532	200
1827	0	0	0	1845	800	600	500
1828	0	0	0	1846	0	1320	193
1829	0	0	0	1847	200	800	104
1830	0	0	0	1848	0	1148	0
1831	0	51	0	1849	0	1030	500
1832	75	160	0	1850	0	5	600
1833	100	322	130	1851	0	103	okänt
1834	250	300	400	1852	0	0	okänt
1835	527	420	403	1853	0	0	okänt
1836	300	606	308	1854	0	0	okänt
1837	520	318	239				

Källa: ÖLF, Svartå bruk, G 2 A, samt Hasselfors bruk, G 2 A, kapitalböcker 1820–1854 (tackjärnskonton); GLA, Ribbingsfors gårds och bruks arkiv, G 1 A, kapitalböcker 1832–1850 (tackjärnskonton).

Tabell 11. Laxå bruk. Tackjärnstillströmningen genom malmhandeln 1813-1851.
Skeppund malmjärn, årsvis

År	Malmjärn	År	Malmjärn	År	Malmjärn	År	Malmjärn
1813	359	1823	451	1833	386	1843	306
1814	195	1824	560	1834	247	1844	321
1815	496	1825	263	1835	283	1845	194
1816	499	1826	335	1836	310	1846	456
1817	211	1827	656	1837	281	1847	565
1818	462	1828	521	1838	387	1848	345
1819	184	1829	619	1839	318	1849	381
1820	336	1830	480	1840	266	1850	621
1821	576	1831	607	1841	313	1851	285
1822	514	1832	218	1842	296		

Källa: ÖLF, Laxå bruk, G 2 ba, Kapitalböcker 1813–1851.

Tabell 12. Inteckningar vid Lekebergs häradsting för släkten Wikanders räkning 1839–1861

Härads- tinget	Hemman	Gäldenär	Skuldstorlek	Ränta	Löptid
vt 1839	Sixtorp 1/6	Petter Larsson	666 rdr 32 sk bco	6%	Efter anmodan
ht 1839	Mullersätter 1/8	Petter Håkansson	866 rdr 32 sk bco	6%	dito
vt 1840	Sixtorp 1/4	Nils Nilsson	333 rdr 16 sk bco	6%	dito
vt 1840	Torhyttan 1/8	Erik Larsson	666rdr 32 sk bco	6%	dito
vt 1840	Baggetorp 1/16	Erik Olsson	550 rdr bco	6%	dito
vt 1840	Baggetorp 1/16	Lars Olsson	450 rdr bco	6%	dito
ht 1840	Ribboda Sörgård 1/8	Erik Ersson	466 rdr 32 sk bco	6%	dito
vt 1841	Ångatorp 1/4	Olof Nilsson	1000 rdr bco	6%	dito
vt 1841	Gammelhyttan 1/8	Anders Larsson	700 rdr bco	6%	dito
vt 1841	Hinderstorp 1/16	Lars Larsson	500 rdr bco	6%	dito
ht 1841	Västanås 1/3	Anders Larsson	530 rdr 40 sk rgs	6%	dito
ht 1841	Västanås 1/6	Erik Persson	824 rdr 47 sk rgs	6%	dito
ht 1841	Lekhyttan 1/6	Björn Magnusson	615 rdr 33 sk rgs	6%	dito
ht 1841	Baggetorp 1/32	Lars Larsson	286 rdr 3 sk rgs	6%	dito
ht 1841	Baggetorp 1/32	Olof Bagge	467 rdr 47 sk rgs	6%	dito
ht 1841	Ljungstorp 1/8	Johannaes Carlsson	600 rdr bco	6%	dito
vt 1842	Masmästartorp 1/16 Mark 1/8	Hans Ersson i Masmästartorp	533 rdr 16 sk bco	6%	dito
vt 1842	Vekhyttan 1/6 Bommersten 1/12	Erik Ersson i Vekhyttan	666 rdr 32 sk bco	6%	dito
vt 1843	Ribboda Sörgård 1/8	Petter Andersson	1225 rdr 29 sk rgs	6%	dito
vt 1843	Ribboda Sörgård 1/8	Erik Ersson	321 rdr 12 sk rgs	6%	dito
ht 1843	Klöflandet 1/4	Petter Persson d.ä.	666 rdr 32 sk bco	6%	dito
ht 1843	Farbrorstorp 3/16	Jacob Larsson	600 rdr bco	6%	dito
ht 1843	Bäckatorp 1/8	Erik Ersson	800 rdr bco	6%	dito
ht 1843	Ribboda 1/4	Abraham Ersson	500 rdr bco	6%	dito
vt 1844	Övratorp 1/8	Petter Persson d.ä.	466 rdr 32 sk bco	6%	dito
vt 1844	Masmästartorp 1/8 Mark 1/16	Hans Ersson i Masmästartorp	366 rdr 39 sk bco	6%	dito
vt 1844	Gammelhyttan 3/16	Håkan Olsson	600 rdr bco	6%	dito
vt 1844	Ljungstorp 1/8	Johan Larsson	266 rdr 32 sk bco	6%	dito
vt 1844	Mark 1/8	Olof Larsson	900 rdr bco	6%	dito
vt 1844	Saltorp 1/8 Ångatorp 1/8	Lars Jonsson	1133 rd 16 sk bco	6%	dito
vt 1844	Sirsjötorp 1/4	Anders Andersson	566 rdr 32 sk bco	6%	dito
vt 1844	Tryggeboda 1/8	Jöns Persson	600 rdr bco	6%	dito
vt 1844	Ångatorp 1/4	Lars Ersson	500 rdr bco	6%	dito
ht 1844	Dormen 1/12	Erik Nilsson	366 rdr 39 sk rgs	6%	dito
ht 1844	Övratorp 1/4	Jan Jansson	500 rdr bco	6%	dito
ht 1844	Ribboda	Sven Ersson	281 rdr 19 sk rgs	6%	dito
ht 1844	Ribboda Sörgård 1/8	Erik Persson	466 rdr 32 sk bco	6%	dito
ht 1844	Fallhyttan 1/2	Nils Nilsson	1333 rdr 16 sk bco	6%	dito
ht 1844	Hinderstorp 1/8	Anders Larsson	733 rdr 16 sk bco	6%	dito
ht 1844	Ljungstorp 1/8	Jan Andersson	600 rdr bco	6%	dito
ht 1844	Ljungstorp 1/8	Erik Andersson	500 rdr bco	6%	dito
ht 1844	Klöflandet 1/4	Petter Persson d.y.	433 rdr 16 sk bco	6%	dito
ht 1844	Sörhult 1/4	Lars Olof Ersson	600 rdr bco	6%	dito
ht 1844	Södra Vissboda 1/6	Lars Olsson	500 rdr rgs	6%	dito
vt 1845	Velamshyttan 1/4	Lars Larsson	1636 rdr 12 sk rgs	6%	dito
vt 1845	Vekhyttan 1/4 Bommersten 1/6	Erik Persson i Vekhyttan	2500 rdr bco	6%	dito

fortsätter på nästa sida

Bergsmän och tackjärnspatroner

Härads- tinget	Hemman	Gäldenär	Skuldstorlek	Ränta	Löptid
ht 1845	Ljungstorp 1/4	Anders Andersson i Torhyttan	400 rdr rgs	6%	dito
ht 1845	Torhyttan 1/4	Anders Andersson i Torhyttan	409 rdr 30 sk rgs	6%	dito
ht 1845	Torhyttan 1/8	Nils Nilsson	617 rdr 18 sk	6%	dito
ht 1845	Hinderstorp 1/8	Petter Ersson	232 rdr 32 sk rgs	6%	dito
ht 1846	Mullersätter 1/6	Erik Larsson	1/6 del i såg och kvarn		dito
ht 1846	Dormen 1/12	Anders Jonsson	433 rdr 16 sk bco	6%	dito
vt 1847	Dormen 1/12	Lars Jonsson	566 rdr 32 sk bco	6%	2 mån
vt 1847	Ribboda 1/2	Olof Andersson	1000 rdr bco	6%	Efter anmodan
vt 1847	Vekhyttan 1/6 Bommersten 1/12	Anna Cajsa Jönsdotter	1569 rdr 22 sk bco	6%	dito
ht 1849	Eskilstorp 1/4	Carl August Henriksson	1000 rdr rgs rgs	6%	dito
vt 1850	Baggetorp 1/16	Petter Olsson	533 rdr 16 sk bco	6%	dito
ht 1850	Ribboda 3/4	Erik Andersson	1533 rdr bco	6%	dito
ht 1850	Ribboda 1/4	Abraham Ersson	500 rdr bco	6%	dito
ht 1850	Vekhyttan 1/4 Vekhyttan 1/6 Bommersten 1/12	Erik Persson i Vekhyttan	2833 rdr bco	6%	4 mån föregående uppsägning
vt 1851	Hinderstorp 1/16	Jan Abram Abramsson	666 rdr 32 sk	6%	Efter anmodan
vt 1851	Vekhyttan 1/4	Petter Ersson	500 rdr	6%	dito
vt 1851	Ingvaldstorp 1/2	Jan Jansson	3000 rdr	6%	dito
ht 1851	Vekhyttan 1/6 Bommersten 1/12	Anna Cajsa Jansdotter i Vekhyttan	606 rdr 15 sk	6%	dito
ht 1851	Vekhyttan 1/6	Petter Jönsson	787 rdr 25 sk	6%	dito
ht 1851	Ribboda 1/2	Olof Olsson d.y.	898 rdr 31 sk	6%	dito
ht 1851	Ingvaldstorp 1/6	Olof Svensson	1400 rdr	6%	dito
vt 1854	Ribboda Sörgård 1/8	Lars Petter Persson	666 rdr 32 sk	6%	dito
vt 1854	Dormen 1/12	Jonas Pettersson	200 rdr	6%	dito
vt 1854	Vekhyttan	Hans Andersson	1066 rdr 32 sk	6%	dito
ht 1854	Ängatorp 1/8	Petter Olsson	566 rdr 32 sk	6%	dito
ht 1854	Saltorp 1/16	Olof Larsson d.y.	733 rdr 16 sk	6%	dito
ht 1854	Saltorp 1/16	Jan Petter Larsson	466 rdr 32 sk	6%	dito
ht 1854	Torhyttan 1/8	Nils Nilsson	370 rdr	6%	dito
vt 1857	Sörbytorp 1/4	Nils Jansson	1500 rdr rmt	6%	dito
vt 1858	Fröstorp 1/4	Olof Andersson	2000 rdr rmt	6%	dito
ht 1858	Ljungstorp 1/8	Erik Andersson	1394,64 rdr rmt	6%	dito
vt 1860	Torhyttan 13/120	Olof Andersson	680,13 rdr rmt	6%	dito
vt 1860	Ängatorp 1/8	Lars Petter Larsson	297,70 rdr rmt	6%	dito
vt 1860	Ängatorp 1/8	Anders Larsson	431,29 rdr rmt	6%	dito
vt 1860	Torhyttan 1/8	Nils Nilsson	481,22 rdr rmt	6%	dito
vt 1860	Vekhyttan 1/6 Bommersten 1/12	Erik Ersson i Vekhyttan	855,86 rdr rmt	6%	dito
vt 1860	Vekhyttan 1/6	Olof Olsson	1026,16 rdr rmt	6%	dito
vt 1860	Ängatorp 1/8	Erik Johan Forsberg	866,37 rdr rmt	6%	dito
vt 1860	Ribboda 3/8	Anders Ersson	478,13 rdr rmt	6%	dito
vt 1860	Ribboda 1/8	Sven Ersson	346,82 rdr rmt	6%	dito
vt 1860	Ribboda 1/8	Anders Andersson	232,02 rdr rmt	6%	dito
vt 1860	Vekhyttan 1/6	Petter Jönsson	1829,04 rdr rmt	6%	dito
vt 1860	Vekhyttan 1/8	Erik Lindholm	1000 rdr rmt	6%	dito
vt 1860	Fallhyttan 1/4	Nils Nilsson	2712 rdr rmt	6%	dito
vt 1860	Saltorp 1/6	Jan Petter Larsson	986,66 rdr rmt	6%	dito
vt 1860	Farbrorstorp 3/16	Anders Ersson i Ljungstorp	2661,32 rdr rmt	6%	dito
vt 1860	Ljungstorp 1/8	Johan Lundqvist	776,56 rdr rmt	6%	dito

fortsätter på nästa sida

Härads- tinget	Hemman	Gäldenär	Skuldstorlek	Ränta	Löptid
vt 1860	Norrhult 1/8	Lars Erik Larsson	643,71 rdr rmt	6%	dito
vt 1860	Klöflandet 1/4	Per Erik Persson	1089,89 rdr rmt	6%	dito
vt 1860	Torhyttan 11/96	Olof Ersson	663,34 rdr rmt	6%	dito
vt 1860	Ingvaldstorp 1/6	Olof Svensson	1782,23 rdr rmt	6%	dito
vt 1860	Sixtorp 1/2	Lars Larsson i Gammelhyttan	2230 rdr rmt	6%	dito
vt 1860	Helsingåsén 1/4	L Petter Olsson	1271,21 rdr rmt	6%	dito
vt 1860	Södra Vissboda 1/6	Nils Andersson	850 rdr rmt	6%	dito
vt 1860	Torhyttan 12/120	Jan Andersson	451,26 rdr rmt	6%	dito
vt 1860	Ingvaldstorp 1/6	Anders Andersson	2198,75 rdr rmt	6%	dito
ht 1860	Öna 1/16	Erik Johan Håkansson	470,20 rdr rmt	6%	dito

Källa: SVAR. Lekebergs häradsrätt, A II (in-teckningsprotokoll), vol. 12–15 (1836–1850); ULA. Lekebergs häradsrätt, A II (in-teckningsprotokoll), vol.16–20 (1851–1861).

Tabell 13. Lösning priser för tiondetackjärnet i Lekebergslagen 1834–1856. Riksdaler banko

År	Pris	År	Pris
1834	7 rdr 8 sk	1846	7 rdr 32 sk
1835	6 rdr 40 sk	1847	7 rdr 24 sk
1836	7 rdr 16 sk	1848	7 rdr 8 sk
1837	7 rdr 32 sk	1849	7 rdr 12 sk
1838	7 rdr 28 sk	1850	7 rdr 36 sk
1839	8 rdr 16 sk	1851	7 rdr 32 sk
1840	8 rdr 16 sk	1852	7 rdr
1841	8 rdr 24 sk	1853	7 rdr 12 sk
1842	8 rdr 24 sk	1854	7 rdr 32 sk
1843	6 rdr 16 sk	1855	7 rdr 40 sk
1844	5 rdr	1856	9 rdr 16 sk
1845	6, rdr 16 sk		

Källa: *Bergs-Collegii underdåniga berättelse om förhållandet med bergshandteringen åren 1833–1857* (Tackjerns-blåsningen).

Tabell 14. Wikandersläktens egendomsaffärer i Lekebergslagen 1816–1870

Nr	Hemman	Köpare	Säljare	Köpesumma	1:a uppbud	Anm.
1	1/6 Västanås	JW	Nils Jonsson i St. Storbjörboda	666 rdr 32 sk	5/12 1816	
2	¼ Bornås	JW	Jan Persson i Teboda	1314 rdr 39 sk	2/11 1824	
3	1/120 Västanås	JW & BCW	Johan Höberg o. Kristina Ersdotter i Örebro	55 rdr 26 sk	8/4 1826	
4	1/15 Västanås	JW & BCW	Håkan Håkansson o Maja Stina Ersdotter i Trumön	444 rdr 21 sk	8/4 1826	
5	1/15 Västanås	JW & BCW	Avl. Erik Jonssons omyndiga dotters förmyndare	480 rdr	8/4 1826	
6	1/8 Västanås	JW & BCW	Jöns Larsson o. Catarina Ersdotter i Baggetorp	962 rdr 46 sk	13/11 1828	
7	1/8 Ribbohyttan	JW	Erik Ersson i Ribbohyttan	600 rdr bco	20/9 1844	1
8	1/3 Västanås	JW	Anders Larsson i Västanås	3066 rdr 32 sk bco	4/5 1843	
9	1/8 Bornås	JW	Änkan Carin Ersdotter i Bornås	1076 rdr bco	20/9 1844	
10	1/6 Västanås	JW	Erik Persson i Västanås	Nr 7 samt 700 rdr bco	20/9 1844	2
11	1/8 Gammelhyttan	JW	Anders Larsson i Gammelhyttan	500 rdr bco	21/2 1845	3
12	½ Sörhult	JW	Olof Larssons konkursmassa	7622 rdr rgs	21/2 1845	4
13	¼ Sörhult	JW	Anders Larsson i Sörhult	2000 rdr bco	20/2 1846	4
14	½ Sirsjötorp	JW	Anders Andersson i Sirsjötorp	3270 rdr bco	22/9 1847	
15	1/16 Ängatorp	LPW	Lars Andersson i Ängatorp	566 rdr 32 sk bco	7/3 1856	5
16	1/16 Ängatorp	LPW	Lars Henrik Olsson i Ängatorp	855 rdr bco	7/3 1856	5
17	3/16 Gammelhyttan	LPW	Erik Johan Håkansson i Gammelhyttan	2300 rdr	30/12 1856	
18	1/8 Övratorp	LPW	Jan Jansson i Övratorp	3500 rdr	20/10 1858	6
19	1/8 Ängatorp	EJF	LPW	2100 rdr	3/6 1857	7
20	1/8 Sörhult	JOG	Johannes Jacobsson i Sörhult	3700 rdr	10/3 1859	
21	1 Västanås ock 3/8 Bornås	EJW	BCW	19000 rdr rmt	1862	
22	¼ Gammelhyttan	EJW	Lars Larsson	5000 rdr rmt	1862	
23	1/8 Norrhult	JOG	Lars Erik Larsson	5550 rdr rmt	1863	
24	¼ Fröstorp	EJW	Olof Andersson	5200 rdr rmt	1865	
25	½ Sirsjötorp	OFE	JOG:s konkursmass	7200 rdr rmt	1870	7

Källa: SVAR. Lekebergs häradsrätt, A II (lagfartsprotokoll), vol. 8 (1816–20), vol. 9 (1821–1830), vol. 13–15 (1842–1850); ULA. Lekebergs häradsrätt, A II (lagfartsprotokoll), vol. 18–19 (1856–1859); ULA, Edsbergs häradsrätt, C III:1 (lagfarna egendomar i Lekebergs härad 1862–1870). Förkortningar: JW (Johan Wikander); BCW (Britta Cajsa Wikander); LPW (Lars Petter Wikander); EJF (Erik Johan Forsberg); JOG (Johan Olof Gellertz); EJW (Erik Johan Wikander). OFE (Otto Ferdinand Englund). Anm. 1. Bortbytt mot Nr 10; 2. Tillbytt mot Nr 7; 3. Köpt på exekutiv auktion; 4. Köpt på offentlig auktion efter konkurs; 5. Sålde som Nr 19; 6. Överläts till annan; 7. Försäljning.

Tabell 15. Låneansökningar till Örebro läns hypoteksförening från Kvistbro sockens bergslag åren 1850–1865. Hemman, ansökningsdatum samt lånesummor

Hemman	Inträdes nr	Låne nr.	Volym i F 1 a	Ansökningsdatum	Lånesumma. Riksdaler banko
1/4 Mullersätter	38	38	1	22 nov 1850	6766
1/16 Baggetorp	201	197	9	4 aug 1851	1000
1/8 Torhyttan	72	69	3	7 mars 1851	667
7/48 Öna	73	70	3	4 aug 1851	533
1/8 Tryggeboda	74	71	3	15 aug 1851	1067
3/8 Bäckatorp	76	73	3	10 jun 1851	5333
1/4 Vekhyttan	77	74	3	9 aug 1851	1667
1/6 Vekhyttan Sg	137	134	6	5 aug 1851	797
1/4 Vekhyttan Ög	149	146	6	8 aug 1851	1400
5/24 Ljungstorp	161	158	7	4 aug 1851	1333
1/8 Mullersätter	162	159	7	30 jul 1851	2000
1/6 Ingvaldstorp	163	160	7	4 aug 1851	1667
1/8 Mark	164	161	7	7 aug 1851	1333
1/8 Norrhult	170	166	8	12 aug 1851	667
1/6 Vekhyttan Sg	177	173	8	29 jul 1851	933
1/24 Mullersätter	178	174	8	29 jul 1851	733
1/4 Södra Hult	179	175	8	8 aug 1851	1467
1/6 Mullersätter	180	176	8	4 aug 1851	2000
1/8 Bäckatorp	184	180	8	28 okt 1851	1600
1/4 Hinderstorp	199	195	9	6 aug 1851	1666
1/8 Saltorp	200	196	9	5 aug 1851	1531
1/8 Ljungstorp	206	202	9	4 aug 1851	1000
1/3 Ingvaldstorp a	215	211	10	4 aug 1851	4700
1/6 Vekhyttan Sg	463	455	21	5 aug 1851	800
1/8 Ljungstorp	339	330	16	22 nov 1851	667
3/16 Gammelhyttan	473	465	22	12 aug 1851	800
3/4 Ribboda	479	471	22	1 nov 1851	2000
1/8 Ribbohyttan	514	507	24	15 nov 1851	667
1/16 Ribbohyttan	640	635	30	29 juli 1851	233
1/8 Torhyttan	816	812	38	6 aug 1851	667
1/8 Övratorp	277	268	13	7 jan 1852	1333
1/4 Fröstorp	445	437	21	13 mars 1852	2200
1/4 Vekhyttan Vg	446	438	21	20 jan 1852	1000
1/12 Dormen	447	439	21	6 febr 1852	700
1/8 Labbåsen	465	457	22	23 febr 1852	667
1/4 Gammelhyttan	472	464	22	2 maj 1852	1740
1/4 Ribboda	496	488	23	9 febr 1852	1000
7/16 Gammelhyttan	517	510	24	7 febr 1852	2000
1/2 Fallhyttan	518	511	24	7 febr 1852	2834
1/8 Hemsjötorp	853	848	39	27 febr 1852	500
1/6 Ingvaldstorp	516	509	24	25 maj 1852	1333
1/24 Hinderstorp	525	518	24	29 maj 1852	400
1/48 Hinderstorp	526	519	24	29 maj 1852	267
1/8 Torhyttan	527	520	25	29 maj 1852	800
1/8 Ribbohyttan Sg	639	634	29	3 mars 1852	800
1/6 Mullersätter	765	761	35	4 dec 1852	3000
3/32 Baggetorp	817	813	38	7 dec 1852	1000
1/8 Övratorp	982	985	46	7 mars 1853	1333
1/12 Dormen	1053	1056	49	1 mars 1854	867
1/8 Södra Hult	179 b	1086	51	11 maj 1854	800
1/6 Ingvaldstorp	1135	1145	54	19 aug 1854	2390

fortsätter på nästa sida

Hemman	Inträdes nr	Låne nr.	Volym i F 1 a	Ansökningsdatum	Lånesumma.
					Riksdaler banko
3/32 Baggetorp	1349	1369	65	26 jan 1855	1000
1/8 Hinderstorp	1831	1902	92	1 febr 1855	1220
1/8 Norrhult	1582	1618	77	9 febr 1856	1990
1/8 Övratorp	2085	2171	108	10 maj 1856	1600
1/4 Ribboda Ng	1492	1518	72	27 febr 1857	1267
1/8 Norrhult	1538	1572	75	9 dec 1857	1800
1/8 Tryggeboda	1485	1511	71	4 jun 1857	1333
1/8 Ångatorp	1811	1881	91	19 aug 1858	840
1/8 Ångatorp	1842	1913	93	19 aug 1858	840
1/8 Tryggeboda	2072	2158	107	30 maj 1858	1506
1/16 Mark	1989	2075	102	24 sept 1860	940
1/4 Vekhyttan Vg	2135	2222	110	23 maj 1862	2333
1/6 Vekhytte Ng	2136	2223	110	23 maj 1862	1466
1/8 Övratorp	2162	2249	111	23 maj 1862	2000
1/16 Kinkhyttan	2182	2269	112	15 nov 1862	546
1/8 Övratorp	2187	2274	113	2 dec 1862	1866
3/16 Baggetorp	2259	2356	116	26 maj 1863	2333
1/8 Vekhyttan Ög	2405	2502	123	21 nov 1863	1253
1/4 Vekhyttan Ög	2427	2524	124	7 juni 1864	1360
1/16 Saltorp	2607	2704	131	4 febr 1865	933
1/16 Saltorp	2608	2705	131	4 febr 1865	1133

Källa: Se respektive volym i ÖLF, Örebro läns hypoteksförning, F 1 a. Tabellen har sammanställts med utgångspunkt i det register som upprättats över de äldre lånen i hypoteksföreningens arkiv (ÖLF).

Förkl. Ng=Norrgården, Sg=Södergården, Vg=Västergården, Ög=Ötergården.

Anm. Flera av låneansökningarna från senare delen av 1850-talet omfattar summor som i akterna är angivna i riksdaler riksmünt. Dessa har i tabellen räknats om till riksdaler banko.

En beräkning av spannmålsförsörjningen i **Exkurs 1.** Kvistbro socken omkring år 1860

DENNA EXKURS SYFTAR till att klarlägga hur väl det lokala åkerbruket kunde täcka spannmålsbehovet i Lekebergslagen vid mitten av 1800-talet. De uppgifter som Kvistbro sockenstämman sände till 1858 års Finanskommitté ligger till grund för beräkningen. Materialets beskaffenhet ger oss inget bra alternativ till Kvistbro socken om en någorlunda rättvis beräkning skall kunna genomföras. Beträffande Hidinge och Knista pekar såväl Mörners som Thams beskrivningar på en betydande skillnad mellan jordbrukets förutsättningar i socknarnas bergslags- respektive landslagsdelar. Tham omtalar däremot att jordbrukets förutsättningar var mer likartade då landslagsdel och bergslagsdel jämfördes i Kvistbro socken. Då finanskommitténs uppgifter omfattade hela socknar, utan hänsyn till landslag eller bergslag måste Kvistbro föredras som undersökningsobjekt.¹

Materialet är inte invändningsfritt, snarare innehåller det en rad uppgifter som i vissa fall måste betraktas som orimliga, i andra fall tveksamma. Ett grovt mått bör ändå kunna åstadkommas. Beräkningen utgår från samma metod som Maths Isacson tillämpade för beräkningen av spannmålskonsumtion, disponibel spannmål och införselbehov i By socken vid mitten av 1800-talet. På vissa punkter har dock uppgifterna korrigerats.

I tabell Ex. 1 återges Finanskommitténs uppgifter om utsäde och skörd i Kvistbro socken. När det gäller förbrukningen har uppgifterna i tabell Ex:1 hämtats från hushållningssällskapets årsberättelse 1862. Därtill har förbrukningen per person och år omräknats till ”ren säd”. Detta innebär att råg och korn multipliceras med 1, vete med 1,33 och havre med 0,5.²

¹ Se kapitel 2.

² Se Isacson 1979, sid. 247 (not 10).

Tabell Ex:1. Utsäde, skörd och konsumtion av spannmål inkl. potatis och ärtor i Kvistbro socken cirka 1860. Absoluta tal samt "ren säd". (Tunnor)

	Vete	Råg	Korn	Havre	Ärter	Potatis	Totalt
Utsäde	5,5	212	13	668	8,75	520	1427,25
Skörd	31	1473	74	2521,5	62,25	3828	8157,75
Till förbrukning	25,5	1261	61	1853,5	53,5	3308	6730,5
Förbrukning per person och år, medeltal	3 kpr	1,5 ta	8 kpr	1 kpr	4 kpr	2,5 ta	4,5 ta
Till förbrukningen, "ren säd"	33,91	1261	61	926,75	71	1091,6	3445,26
Förbrukning per person och år, "ren säd"	0,12	1,5	0,25	0,02	0,17	0,83	2,89

Källa: RA. ÄK 496. Uppgifter till Finanskommittén 1858, vol. 15; *Årsberättelse vid hushållnings-sällskapets i Örebro läns allmänna sammankomst den 28 januari 1862*. Örebro 1862. (Tabell Litt.A, Jordbruket i Örebro län 1856–60). Anm. kpr=kappor.

Av tabell Ex:1 framgår råg, havre och potatis fullständigt dominerade på åk-rarna i Kvistbro socken vid mitten av 1850-talet. Vete och korn såddes knappast alls.

I det följande skall uppgifterna i tabell Ex:1 relateras till Maths Isacsons beräkningsmodell för spannmålsförsörjning. I Isacsons modell görs fem avdrag:

1. Räknar bort potatis och ärtor såsom ej egentlig spannmål
2. Avdrag för spannmålsskatt
3. Avdrag för utsäde
4. Avdrag för spannmål till kreatur (Isacson 6,3 %, Gadd 12 % ren säd)
5. Avdrag för lagervinn av den lagrade brödsäden (3 %)

Som egentlig spannmål återstår alltså endast vete, råg, korn och havre. Isacson räknar med att 4,8 procent av skörden räknad i "ren säd" erlades i spannmålsskatt i By socken. Spannmålsskatten tar vi här ingen hänsyn till då den är oviss för Kvistbro.

Storleken på avdraget för utsäde framgår tydligt i tabell Ex:1. Efter avdrag för spannmål återstod i Kvistbro totalt 2282 tunnor "ren säd".

Beträffande avdrag för spannmål till kreatur har Isacson kritiserat de höga siffrorna i källorna. Han räknar med 6,3 procents avdrag för kreatursfoder från skörden räknad i "ren säd"³ Carl-Johan Gadd har däremot i sin undersökning av slättbygden i Västergötland räknat med 12 procents avdrag för spannmål till kreatur. Jag väljer här att räkna med 10 procents avdrag för utfordring av kreatur, d.v.s. jag räknar här bort 228 tunnor ren säd (enligt Finanskommittén 1858 gick det årligen åt 2600 tunnor havre till utfordring av kreatur i Kvistbro socken, det vill säga hela 1300 tunnor "ren säd"!).

³ Isacson 1979, sid. 203.

Lagersvinnet beräknas av Isacson till 3 % vilket även görs här.⁴ Avdraget för lagersvinn uppgår då till cirka 68,5 tunnor ”ren säd”.

Efter de avdrag som gjorts i enlighet med Isacson modell återstår 1985 tunnor ”ren säd”.

Därmed övergår vi till Maths Isacsons modell för konsumtion. Personer mellan 15–63 år räknas där som en normalkonsument. Av personer under 15 år samt över 63 år samt sjuka och icke arbetsföra räknas 50 procent som 0,75 normalkonsument och 50 procent som 0,5 normalkonsument.⁵ Ålderskategorierna har här modifierats med utgångspunkt i källans beskaffenhet. Källan utgörs här av 1855 års befolkningsstatistik.⁶ Personer mellan 15–60 år räknas här som 1 normalkonsument. Personer under 15 år och över 60, räknas i likhet med Isacsons modell till ena hälften som 0,75 normalkonsument och till den andra hälften som 0,5 normalkonsument. Enligt befolkningsstatistiken 1855 utgjordes 56 % av befolkningen i Kvistbro socken av personer mellan 15–60 medan 44 % var antingen under 15 eller över 60. Sammanlagt fanns i Kvistbro socken 2757 normalkonsumenter enligt befolkningsstatistiken 1855.

Konsumtionen per normalkonsument beräknar Isacson utifrån 2 olika värden (hämtade ur litteratur och från rapporter av olika slag), nämligen 2 tunnor respektive 2,7 tunnor ”ren säd”.⁷ Den senare siffran, 2,7 tunnor, överensstämmer ganska väl med den siffra som hushållningsällskapet angav som den normala förbrukningen åren 1856–1860 (se tabell Ex:1). Här beräknas dock konsumtionen i enlighet med Isacsons modell. Konsumtionsbehovet respektive bristen har sammanställts i tabell Ex:2.

Tabell Ex:2. Konsumtionsbehov, tillgång och eventuellt underskott. ”Ren säd”

Konsumtion	2 tunnor	2,7 tunnor
Behov	5514	7444
Tillgång	1985	1985
Underskott	-3529	-5459

Av tabell Ex:2 framgår att spannmålsbehovet knappast kunde fyllas av produktionen inom socknen. Vi skall också erinra oss att det i föreliggande beräkning inte frånräknats någon spannmålsskatt. Emellertid skall också understrykas att vi inte heller tagit hänsyn till potatisodlingens betydelse. Trots att beräkningen endast är en ungefärlig uppskattning råder ingen tvekan om att behovet av att köpa spannmål fortsatt var betydande i Kvistbro socken vid mitten av 1850-talet.

4 Isacson 1979, sid. 203.

5 Isacson 1979, sid. 203.

6 Befolkningsstatistik 1855.

7 Isacson 1979, sid. 204f.

Några kritiska invändningar

Det historiska värdet av de uppgifter som lämnades till Finanskommittén 1858 har tidigare diskuterats.⁸ Här bör uppgifterna kring åkerarealens storlek ställas i relation till den häradseconomiska kartans uppgifter om ”jord under plog” i Kvistbro socken. Inte ens ett helt decennium skiljer mellan åren för Finanskommitténs uppgiftsinhämtning och den häradseconomiska kartans upprättande. Ändå är den stora skillnaden mellan uppgifterna från de båda tidpunkterna slående. Uppgifterna för respektive tidpunkt återges i tabell Ex:3

Tabell Ex:3. Uppgifter om åkerarealen i Kvistbro socken 1858 respektive 1867–70

Källa	Jord under plog. Tunmland
Finanskommittén 1858	2686,5
Häradseconomiska kartan 1867–70	4153

Källa: RA. ÅK 496. Uppgifter till Finanskommittén 1858, vol. 15; Beskrivning till kartan över Edsbergs och Lekebergs härad 1867–70.

Av tabell Ex:3 framgår att den totala åkerarealens tillväxt måste ha varit mycket omfattande under den mellanliggande tioårsperioden, nära 55 procent. Möjligen var de insända uppgifterna till Finanskommittén snålt tilltagna. I Örebro läns hushållningssällskaps årsberättelse år 1858 berättas att samtliga hushållningssällskapen i länet inlämnat uppgifter om nyodlingen med undantag av Västra Nerikes gille vilket bl.a. innefattade Kvistbro socken. Gillet förklarade:

Att arealen av nyodlingen väl icke är obetydlig, men icke heller kan uppgifvas; ty hos en del allmoges lefver ännu den gamla farhågan att, åtminstone i någon slags officiell väg, uppenbara förbättringarne å sin jord, såsom i dess tanka blott ledande till förökade skatter. Man igenfinner äfven häruti ett bevarande af historiska minnen.⁹

Samtidigt skall inte den möjliga snålheten överdrivas. I flera av Lekebergslagens kronlänsmäns uppgifter till kronofogdarnas femårsberättelser omtalas bergsmännens ökade intresse för jordbruket. Länsman J.O. Gellertz rapporterade för åren 1856–1860:

Hågen till jordbrukets utvidgande och förbättrande har mycket tilltagit inom Bergslagen. Deras spannmålsbehov utöver produktionen är till följd därav mycket mindre nu.¹⁰

Sammantaget tyder uppgifterna ovan på att Kvistbro socken under större delen av 1800-talet var ett underskottsområde då det gällde spannmålsförsörjningen, men att jordbruket och nyodlingen intensifierades kraftigt på 1860-talet. Av länsman Gellertz rapport att döma var satsningen på jordbruk stor men inte tillräcklig för att fullständigt radera behovet av spannmålsinförsel.

8 Isacson 1979, sid. 114.

9 Årsberättelse vid hushållningssällskapet i Örebro län allmänna sammankomst den 28 januari 1858. Örebro 1858, sid. 29.

10 ULA. Kronofogden i Västernärkes arkiv, vol 308 (länsmansberättelse 1856–60 från Lekebergs härad).

Förkortningar

BMN	Bergmästaren i Nora m.fl. bergslag
BO	Bergsordningar (eg. <i>Kongl. Stadgar, förordningar, privilegier och resolutioner, angående justitien och hushållningen vid bergverken och bruken</i> , se litteraturlistan)
GLA	Göteborgs landsarkiv
MHA	Mullhyttans hyttelags arkiv
RA	Riksarkivet
Rdr bco	Riksdaler banko
Rdr rgs	Riksdaler riksgälds
Rdr rmt	Riksdaler riksmynt
sk	skilling
SVAR	Svensk arkivinformation
ULA	Uppsala landsarkiv
VA	Värmlandsarkiv
VLA	Vadstena landsarkiv
ÄK	Äldre kommittéarkiv
ÖLF	Örebro läns företagsarkiv
ÖSA	Örebro stadsarkiv

Källor och litteratur

Otryckta källor

Riksarkivet, Stockholm

Bergskollegium. Huvudarkivet

Bergverksrelationer från Nora och Linde bergmästaredöme

Bergskommissionen 1833–1835, ÄK 419.

Uppgifter från bruken

Memorialprotokoll vid kommissionsförrättningar

Finanskommittén 1859. ÄK 496

Uppgifter till finanskommittén 1858 från Kvistbro socken (vol.15)

Kommerskollegium. Bergsavdelningen

Bergmästarrelationer

Länräkenskaper 1821–1880, Örebro län

Mantalslängder

Uppsala landsarkiv

Bergmästaren i Nora m.fl. bergslag

Bergslagsstämmo-, hyttstämmo- och gruvstämmaprotokoll

Jordeböcker

Övriga handlingar angående bergslagerna

Handlingar angående gruvor, järnbruk, hyttor och masugnar

Övriga handlingar angående gruvor, järnbruk, hyttor och masugnar

Edsbergs häradsrätt

Jordabalken, förteckning över lagfarna egendomar

Bouppteckningar

Kronofogden i Västernärkes fögderi
Femårsberättelser
Utmättningsdiarier 1860–1868
Lekebergs häradsrätt
Småprotokoll
Bouppteckningar
Konkursakter
Länsstyrelsen i Örebro län. Landskontoret
Mantalslängder
Nora och Hjulsjö häradsrätt
Bouppteckningar

Göteborgs landsarkiv
Ribbingsfors gårds och bruks arkiv
Kapitalböcker

Vadstena landsarkiv
Södra Tjusts häradsrätt
Bouppteckningar

Värmlandsarkiv, Karlstad
C J Andersson & co. Kristinehamn
Bergsmansböcker
Hässelkulla gruvbolag
Gruvstämmaprotokoll
Ämnesordnade handlingar

Örebro stadsarkiv
Kommissarien Johan Wikanders papper
Ämnesordnade handlingar
Räkenskaper
Fotografier

Örebro läns företagsarkiv, Arkivcentrum i Örebro
Dalkarlsbergs AB
Register över delägare
Malmutvisningsböcker
Hasselfors bruk
Kapitalböcker
Avräkningsböcker
Ämnesordnade handlingar

- Övrig korrespondens
- Kronobergs gruvbolag
 - Bolagsstämmoprotokoll
 - Mötesprotokoll
 - Ämnesordnade handlingar
- Laxå bruk
 - Kopieböcker
 - Inkomna skivelser
 - Ämnesordnade handlingar
 - Kapitalböcker
 - Avräkningsböcker
 - Avskrift av Adolf Mörners originalmanuskript ”*Beskrifning öfver Nerike*”
författad 1762
- Mullhyttan
 - Räkenskaper
- Skagersholms bruk
 - Kapitalböcker
- Stadra bruk
 - Kapitalböcker
- Svartå bruk
 - Kapitalböcker
- Villingsbergs bruk
 - Kapitalböcker
 - Avräkningsböcker
- Örebro läns hypoteksförening
 - Låneakter, äldre avdelningen

- Örebro läns museums arkiv (ÖLM)*
- Johan Wikanders personarkiv
 - Räkenskaper
 - Ämnesordnade handlingar

- Västernärkes hembygdsförenings arkiv, Fjugesta*
- Johan Wikanders personarkiv
 - Räkenskaper 1848
 - Avräkningsbok 1841
- Nils Pettersson-Lindahls anteckningar
 - ”Skrivbordsboken”
- Tryggeboda gårdshandlingar (nu överförda till Örebro läns museums arkiv enligt muntlig uppgift)
- Fotografier

Mullhyttans hyttelags arkiv, privat (kopior hos Linus Karlsson)

Hyttestämmoprotokoll

Mullhyttelagets omkostnads- och avräkningsbok (MOA)

Blåsningsslängder och sammandrag över tackjärnsblåsningar

Utdrag ur domstolsprotokoll

SVAR

Edsbergs kyrkoarkiv

Husförhörslängder

Kvistbro kyrkoarkiv

Husförhörslängder

Födda, döda, vigda

SCB 1898–1920

Lekebergs bergstingsrätt

Bergstingsrättsprotokoll

Lekebergs häradsrätt

Småprotokoll

Bouppteckningar

Internet

<http://historiskakartor.lantmateriet.se>

Lantmäterimyndighetens arkiv, Örebro län

Skifteshandlingar, Kvistbro socken

Rikets allmänna kartverks arkiv

Häradsekonomiska kartan, Örebro län

Högskolan i Örebro

Henriksson, Håkan 1993: "Gruvarbetets organisation i Nora bergslag 1800–1870". Opublicerad C-uppsats i historia, Högskolan i Örebro

Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet

Karlsson, Linus 2004: "Mullhyttan 1859–1870". Opublicerad D-uppsats i historia, Göteborgs universitet

Tryckta källor

- Bergs-Collegii underdåniga berättelse om förhållandet med bergshandteringen åren 1833–1857*
- Beskrifning till kartan öfver Lekebergs härad af åren 1867–70, upprättad i Rikets ekonomiska karteverk.* Stockholm 1871
- Bidrag till Sveriges officiella statistik.* Befolkningsstatistik 1855
- Bidrag till Sveriges officiella statistik.* Befolkningsstatistik 1870
- Bihang till Riks-ståndens protocoll 1834.* Saml. 8, nr.103. Stockholm.
- Bondeståndets protokoll 1809:1.* Stockholm.
- Bondeståndets protokoll 1817:2.* Stockholm.
- Bondeståndets protokoll 1823:2.* Stockholm.
- Bondeståndets protokoll 1828–29:3.* Stockholm.
- Jernkontorets annaler.* Stockholm.
- Kongl. Stadgar, förordningar, privilegier och resolutioner, angående justitien och hushållningen vid bergverken och bruken (BO).* Vol. I–IV. Stockholm 1736–1837
- Masmästarordningen 1766:* (http://www.jernkontoret.se/bibliotek/urkunder_och_kallor/pdf/masmastarordnin.pdf)
- Nordisk familjebok 1884,* band 7. Stockholm.
- Nordisk familjebok 1919,* band 29. Stockholm.
- Sundbärg, Gustav 1910: Emigrationsutredningen.* Bilaga V. Stockholm.
- Swensk författnings-Samling No 47, 1859: Kungl. Maj:ts nådiga Förordning angående utsträckt frihet för bergshandteringen; Gifwen Stockholms Slott den 20 September 1859*
- Sveriges ridderskaps och adels riksdagsprotokoll 1828–30:6.* Stockholm.
- Utskottsbetänkanden 1817,* Saml 7, nr. 31. Stockholm.
- Utskottsbetänkanden 1828–30:8 (1), nr.112.* Stockholm.
- Årsberättelse från Hushållningssällskapet i Örebro län 1858.* Örebro.
- Årsberättelse från Hushållningssällskapet i Örebro län 1862.* Örebro.

Litteratur

- Adamson, Rolf 1966: *Järnavsättning och bruksfinansiering 1800-1860.* Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 7. Göteborg.
- Ahlberger, Christer 1988: *Vävarfolket – hemindustrin i Mark 1790-1850.* Institutet för lokalhistorisk forskning 1. Göteborg.
- Andersson, Ingvar 1960: *Uddeholms historia till 1914.* Stockholm.
- Andersson-Palm, Lennart 2000. *Folkmängden i Sveriges socknar och kommuner 1571–1997,* Göteborg

- Arpi, Gunnar 1951: *Den svenska järnhanterings träkolsförsörjning 1830-1950*. Jernkontorets bergshistoriska skriftserie nr.14. Stockholm.
- Arpi, Gunnar 1957: *Sveriges järnhantering*. Stockholm.
- Attman, Artur 1958: *Fagerstaberbrukens historia. Adertonhundratalet*. Uppsala.
- Attman, Artur 1986: *Svenskt järn och stål 1800-1914*. Jernkontorets bergshistoriska skriftserie 21. Stockholm.
- Bergius, Nils 1992: "Erik Persson Björnstål – bergsman och grythandlare". I *Karlskoga bergslag* 1992 (33)
- Blomberg, David 1936: *Bergsmän och borgare. Minnen och anteckningar från en gammal svensk bygd*. Uppsala.
- Böethius, Bertil & Kromnow, Åke 1955: *Jernkontorets historia. Jernkontoret och tekniken före götstålsprocesserna*, del III:1. Stockholm
- Brismark, Anna 2008: *Mellan producent och konsument – köpmän, kommissionärer och krediter i det tidiga 1800-talets Hälsingland*. Uppsala studies in economic history 83. Uppsala.
- Carlborg, Harald 1929: *Nordmarks malmtrakt*. Stockholm
- Carlsson, Sten 1973: *Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700-1865. Studier rörande det svenska ståndssamhällets upplösning*. Lund.
- Cederstedt, Jonas 1774: *Om bergsmans hemman i Sverige*. Uppsala.
- Dillard, Dudley 1991 (1967): *Västeuropas och Förenta staternas ekonomiska historia*. 14 uppl. Lund.
- Edlund, Lennart 1988: "Bergsmannen". I *Boken om Bergslagen – resa i en levande historia*. Stockholm.
- Endahl/Sjöberg/Sjödahl/Webjörn 1983: "Bergsmansbyar". I *Bergslagen. Arbetsplatser och bostäder under hundra år*. Konsthögskolans Arkitekturskola. Stockholm
- Ericsson, Birgitta/Andersson, Karl-Gustaf/Karlsson, Per-Arne 1985: "Privilegiegivningen till järnbruk och järnmanufaktur i Sverige under frihetstiden". I *Industri og bjergværksdrift*. Det nordiska forskningsprojektet Centralmakt och lokalsamhäll. Oslo.
- Eriksson, Gösta A. 1955: *Bruksdöden i Bergslagen efter år 1850 med särskild hänsyn till företag i Kolbäckens dalgång*. Uppsala.
- Eriksson, Linnéa 1999: *Lekebergslagen – en sammanställning över de bergshistoriska lämningarna i Hidinge, Kil, Knista, Kvistbro, Tysslinge och Vintrosa socknar*. Atlas över Sveriges bergslag. Jernkontorets bergshistoriska utskott. H.107. Stockholm.
- Florén, Anders 1987: *Disciplinering och konflikt – den sociala organiseringen av arbetet. Jäders bruk 1640-1750*. Studia historica Upsaliensia 147. Uppsala.
- Florén, Anders & Rydén, Göran 1992: *Arbete, hushåll och region – tankar om industrialiseringsprocesser och den svenska järnhanteringen*. Uppsala papers in economic history. Research report 29

- Henriksson, Håkan 1996: "Minnen av gruvdisponent Gustaf Bratt" i *Med hammare och fackla XXXIV* 1996.
- Henriksson, Håkan 1997: "Bland gruvpigor och gruvdrängar". I *Svenskt järn under 2500 år*, Dædalus 1997.
- Hildebrand, Karl-Gustaf 1957: *Fagerstabrukens historia. Del I, Sexton och sjuttonhundratalet*. Uppsala.
- Hildebrand, Karl-Gustaf 1987: *Svenskt järn. Sexton- och sjuttonhundratalet. Exportindustri före industrialismen*. Stockholm.
- Hildeman, Nils-Gustaf 1958: "Norberg under industrialismens genombrotts-tid" i *Norberg genom 600 år, studier i en gruvbygds historia*. Uppsala.
- Hofberg, Herman 1874: "Gammalt bergsmansliv". I *Land och folk 1874. Illustrerad tidning för folklivsteckningar och reseskildringar*. Stockholm.
- Hudson, Pat 1989: *Regions and industries – a perspective on the industrial revolution in Britain*.
- Isacson, Maths 1979: *Ekonomisk tillväxt och social differentiering 1680–1860. Bondeklassen i By socken, Kopparbergs län*. Uppsala Studies in Economic History nr.18. Uppsala.
- Isacson, Maths 1983: "Bergslagsbygd i möte med industrialismen – sociala spänningar och kulturgränser i södra Dalarna under senare delen av 1800-talet". I *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 1983:5. Uppsala
- Isacson, Maths & Magnusson, Lars 1983: *Vägen till fabrikerna – industriell tradition och yrkeskunnande i Sverige under 1800-talet*. Stockholm.
- Johansson, Albert & Söderström, Gösta 1949: *Örebro läns hypoteksförening 1849-1949. Minnesskrift*. Örebro.
- Johansson, Johan 1889: *Noraskogs arkiv. Bergshistoriska samlingar och anteckningar*. B 1, H 1–3. Stockholm.
- Jonsson, Inger 1994: *Linodlare, väverskor och köpmän : linne som handelsvara och försörjningsmöjlighet i det tidiga 1800-talets Hälsingland*. Uppsala studies in economic history 35. Uppsala.
- Jonsson, Johan Vilhelm 1902: *Örebro läns kongl. hushållnings-sällskaps historia 1803-1902 jämte öfversikt öfver landthushållningens utveckling inom länet under samma tid*. Örebro.
- Jonsson, Per 1989: *Finntorparna i Mången, jord, människor och rättsuppfattning i förproletär bergslagsmiljö*. Landskrona.
- Jonsson, Ulf 1983: "Bruksdöden i Örebro, Västmanland och Kopparbergs län" i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 1983:5.
- Jörberg, Lennart 1972: *A history of prices in Sweden 1732-1914*. Del II. Lund
- Karlsson, Per-Arne 1990: *Järnbruken och ståndssamhället : institutionell och attitydmässig konflikt under Sveriges tidiga industrialisering 1700-1770*. Jernkontorets bergshistoriska skriftserie 25. Stockholm.

- Klingnéus, Sören 1989: ”Från Nerikes faktori till Bofors, krigsindustrin i Örebro län – svartkrut, artilleripjäser och ammunition fram till 1875”. I *Närkingar i krig och fred*, utgiven av Stiftelsen Nerikes regementen. Örebro.
- Kriedte, Peter/Medick, Hans/Schlumbohm, Jürgen 1981: *Industrialization before industrialization – rural industry in the genesis of capitalism*. Cambridge.
- Kuuse, Jan 1996: *Ekman – ett handelshus 1802–1996*. Göteborg.
- Kvistbro sockens historia – en bok om Kvistbro församling genom sju århundraden och om människornas liv i dessa bygder i gott och väl tusen år*. Red. Stig Olofsson. Fjugesta 1972.
- Larsson i By, Carl 1920: En dalasockens historia. Kulturhistorisk beskrivning av By i Folkare härad. Del 1, Alternativt namn: Larsson, Carl, i By, 1877-1948 Stockholm
- Lindgren, Carl Magnus 2000. ”Förteckning över bruk, hyttor och gruvor i Örebro län, alfabetisk ordning”. I *Bergslag: kartläggning av källorna till samt studier i bergshanteringens historia i Örebro län*. Red. Carl Magnus Lindgren. Örebro.
- Lindroth, Sten 1978: *Svensk lärdomshistoria. Frihetstiden*. Stockholm.
- Lundqvist, Pia 2008: *Marknad på väg – den västgötska gårdfarihandeln 1790–1864*. Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg 52. Göteborg.
- Löf, Axel Emanuel & Ernvik, Arvid 1959: *Kristinehamns historia. D. 3, Krig och militära bördor, näringsliv, kulturliv*. Karlstad.
- Magnusson, Lars 1988: *Den bråkiga kulturen – förläggare och smideshantverkare i Eskilstuna 1800–1850*. Stockholm.
- Magnusson, Mauritz 1967: *Skagershult, ödemark och kulturbygd*. Örebro.
- Martinius, Sture 1970: *Agrar kapitalbildning och finansiering 1833–1892*. Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 17. Göteborg.
- Montelius, Sigvard/Utterström, Gustaf/Söderlund, Ernst 1959. *Fagerstabrukens historia. 5, Arbetare och arbetarförhållanden*. Uppsala
- Montgomery, Arthur 1970: *Industrialismens genombrott i Sverige*. 4. uppl. Stockholm
- Munktell, Henrik 1934: *Bergsmans- och bruksförlag intill 1748 års förlagsförordning*. Uppsala.
- Mörner, Adolph 1762a: ”Kort oekonomisk beskrifning öfver Nerike författad år 1762, Edsbergs härad”, [utg. med inl. av Sören Klingnéus] I *Lokalhistorisk läsning för Örebro län* nr 3, 1995
- Nachmansson, August & Hannerberg, David 1945: *Garphyttan. Ett gammalt bruks historia*. Stockholm.
- Nelson, Helge 1913: ”En bergslagsbygd. En historisk-geografisk överblick”. I *Ymer* 1913 H.3.

- Nergård, Maj-Britt 2001: *Mellan krona och marknad – utländska och svenska entreprenörer inom svensk järnhantering från ca 1580 till 1700*. Studia historica Upsaliensia 197. Uppsala.
- Nora bergslag vid 1784 års slut. Beskriven av Eric Bergenskjöld. Bearbetning av Åke Mossberg. Nora 1984
- Nora socken förr och nu, anteckningar från 1868–1882 av bergsmannen Anders Larsson, bearbetad av Åke Mossberg, särtryck från *Bergslag och bondebygd* 1982, Nora 1991
- Norelius, Oscar 1936: *Lekebergslagen i Örebro län*. Filipstad.
- Nygren, Ingemar 1981: *Svensk kreditmarknad 1820–1875. Översikt av det institutionella kreditväsendets utveckling*. Göteborg.
- Nyström, Lars 2003: *Potatisriket, Stora Bjurum 1857-1917, jorden, makten, samhället*. Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg 33. Göteborg.
- Ogilvie, Sheilagh C. 1993: "Proto-industrialization in Europe". I *Continuity and Change* 8:2. Cambridge.
- Ogilvie, Sheilagh C. & Cerman, Markus 1996: *European proto-industrialization*. Cambridge.
- Olausson, Peter 2007: *Gillbergaknaparna – en studie i den svenske storbondens habitus ca 1750-1850*. Avhandling från Historiska institutionen i Göteborg 51. Göteborg.
- Omberg, Ture 1992: *Bergsmän i hyttelag. Bergsmansnäringens utveckling i Linde och Ramsberg under en 100-årsperiod från mitten av 1700-talet*. Jernkontorets bergshistoriska skriftserie 28. Stockholm
- Palm, Lennart Andersson/Gadd, Carl-Johan/Nyström, Lars 1998: *Ett föränderligt agrarsamhälle. Västsverige i jämförande belysning*. Västsvensk kultur och samhällsutveckling genom tiderna, rapport 8. Göteborg
- Perlinge, Anders 2005: *Sockenbankirerna. Kreditrelationer och tidig bankverksamhet. Vånga socken i Skåne 1840–1900*. Nordiska museets handlingar 130. Stockholm.
- Pettersson Jensen, Ing-Marie: "Atlas över Sveriges bergslag – en projektbeskrivning". I *Atlas över Sveriges bergslag. Nedre Bergslagen i Dalarna*. 1999. Jernkontorets bergshistoriska utskott, Serie H 108
- Ringmar, Richard 1999: *Gästriklands bergsmän, Kronan och handelskapitalet – aktörer och institutionella spelregler i bergsmansbruket, 1650-1870*. Uppsala studies in economic history 45. Uppsala.
- Rosenberg C.M 1883: *Geografiskt-statistiskt handlexikon öfver Sverige*. Faksimilutgåva 1993 utgiven av Landsarkivet i Göteborg och Sveriges Släktforskarförbund
- Rydeberg, Göran 1985: *Skatteköpen i Örebro län 1701-1809*. Uppsala.

- Rydén, Göran 1991: *Hammarlag och hushåll : om relationen mellan smidesarbetet och smedshushållen vid Tore Petrés brukskomplex 1830-1850*. Jernkontorets bergshistoriska skriftserie 27. Stockholm.
- Rydén, Göran & Ågren, Maria 1993: *Ironmaking in Sweden and Russia : a survey of the social organisation of iron production before 1900*. Opuscula historica Upsaliensia 12. Uppsala.
- Rydén, Göran 1994: "Bergsmän, Skog och Tackjärn". I *Svensk historisk tidskrift* 1994
- Rydén, Göran 1997: "Mästersmedernas uttåg". I *Svenskt järn under 2500 år*, Dædalus 1997.
- Rydén, Göran. 2005: "Responses to Coal Technology without Coal. Swedish Iron Making in the Nineteenth Century". I *The Industrial Revolution in Iron*. Burlington.
- Sandberg, Robert 1991: *I slottets skugga. Stockholm och kronan 1599–1620*. Stockholm.
- SAOB. *Ordbok över svenska språket*. Band 9. Lund 1928
- Sjöberg, Maria 1993: *Järn och jord. Bergsmän på 1700-talet*. Stads- och kommunhistoriska institutet. Studier i stads- och kommunhistoria 9. Stockholm.
- Sporrong, Ulf 1975: "Utsikt över Närke". I Svenska turistföreningen Årsskrift 1975.
- Strömberg-Back, Kerstin 1963: *Lagen, rätten, läran. Politisk och kyrklig idédebatt i Sverige under Johan III:s tid*. Lund.
- Svensson, Patrick 2001: *Agrara entreprenörer – böndernas roll i omvandlingen av jordbruket i Skåne 1800-1870*. Lund studies in economic history 16. Stockholm.
- Söderberg Johan 1983: "Sociala och demografiska verkningar av bruksdöden i Värmland 1860–1910". I *RIG*, årgång 66 (1983), Stockholm
- Söderberg, Tom 1956: *Den namnlösa medelklassen – socialgrupp två i det gamla svenska samhället intill 1770-talet*. Stockholm.
- Tham, Wilhelm 1849: *Beskrifning öfver Sveriges rike. Bd 1. H. 1, Beskrifning öfver Örebro län*. Stockholm Hülphers, Abraham 1778: *Samling til korta beskrifningar öfwer svenska städer. Städerna i Westmanland*. Westerås.
- Tham, Wilhelm 1949: *Lindesberg och Nora genom tiderna. 2, Lindesberg och Nora städer under trehundra år 1643-1943*. Lindesberg.
- Tillhagen, Carl-Herman 1981: *Järnet och människorna, verklighet och vidskeppelse*. Stockholm.
- Weinhagen, Allan 1947: *Norbergs bergslag samt Gunnilbo och Ramnäs till omkring 1820. Studier i områdets närings- och bebyggelsegeografi*. Lund.
- Westerhult, Bo 1965: *Kronofogde, häradsskrivare, länsman – den svenska fögderiförvaltningen*. Lund political studies 4. Lund.

- Wiking-Faria, Pablo 2010. *Freden, friköpen och järnplogarna – drivkrafter och förändringsprocesser under den agrara revolutionen i Halland 1700-1900*. Göteborg.
- Winberg, Christer 1975: *Folkökning och proletarisering – kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen*. Meddelanden från Historiska institutionen i Göteborg 10
- Winberg, Christer 1985: *Grenverket. Studier rörande jord, släktskapssystem och ståndsprivilegier*. Stockholm.
- Winberg, Christer 1996: ”En annan väg till det moderna svenska samhället - den svenska bondeklassens uppräckning”. I *Folkets historia* (24:2). Stockholm.
- Winberg, Christer 2001: *Hur Västsverige blev västsvenskt*. 2. uppl. Göteborg.
- Ågren, Maria 1992: *Jord och gäld – social skiktning och rättslig konflikt i södra Dalarna ca 1650-1850*. Studia historica Upsaliensia 166. Uppsala.
- Öman, Erik, Em 1861: ”Beskrifning öfver Nora socken i Örebro län, Nora och Hjulsjö bergslagers härad. Upprättad åren 1850–1858. 1861 inlämnad till Generallantmäterikontoret”. I *Noraskogs arkiv*, Band 2, Fjärde häftet. Stockholm.
- Örebro län. Ett län med många landskap. Program för kulturmiljövård i Örebro län, del 2*. Utgiven av länsstyrelsen i Örebro län. 2003.